Sarajevo, april—septembar. **1899.** Сарајево, април—септембар.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Пучка кућа у Босни и Херцеговини.

Написао

др. **Рудолф Мерингер,**

проф. бечке универзе.

Превео студ. фил. Анто Ловрић[1]).

(Са 2 табле и 90 слика у тексту.)

А. Циљ и сврха истраживања куће уопће.

Није тому давно, откако је потање проучавање пучке или како се обично вели сеоске куће постало битним дијелом културног истраживања. До пред каковних 20 година скупљало се додуше и описивало све, у чем год се мислило да се огледа пучка душа, као што су то наваде, обичаји, приче, приповијетке, пјесме, плесови, весеља и празновјерја, али да би се модерни народи у самој њиховој кући потражили и кућна култура испитала, та мисао није ни великим истраживачима прошлих генерација сунула у главу.

Премда је проучавање класичне старине већ одавна постало важном дисциплином, то ипак нико се не досјети, да се што такова започне и за наше модерне народе па да им се њихови баштињени станови проуче. Истом у наше доба откри се европска сеоска кућа, пошто смо већ прије од путника прибавили понешто знања о примитивним становима многих и далеких земаља.

Данас су те прилике кренуле на боље, премда нам још дуго не ће посве задовољавати. Данас свако припознаје вриједност овакког истраживања куће и зна, да је оно главно врело, откле се може упознати повјест културе којег народа. Свакако је број посленика код овог великог посла још и данас јако мален, па за то овај саставак иде за тим, не би ли како пробудио интерес за истраживање босанско-херцеговачке куће и нашао помоћника.

[1]) Молим, да се у двојбеним случајевима овај пријевод с њемачкога испореди с оригиналом, што ће наскоро изаћи у „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“.

Проф. др. Мерингер.

Сврха истраживања куће јесте, да се изнађе повјест куће и њезиних дијелова: повјест развоја сваког простора, сваког оруђа и то код свију народа. Овдје треба да изрично напоменемо, да се особине куће не даду одредити по језичним границама, оне нијесу нипошто штогод нацијонално. Ми не можемо рећи, да Нијемци или Германи имаду неку одређену форму пучке куће, неку другу него ли Словјени, Романи или Мађари.

У план истраживања куће иде и то, да се опише живот у кући и на читавом кућишту; потребно је, бива, знати, како станари који простор употребљују и за што им је који. Исто тако треба добро знати, за што или за коју је потребу које оруђе. Што се тиче описивања кућног живота, даде се на жалост од нашег пословања на овом пољу још много штошта пожељети, чега овдје нема. Да се овдје што тачна и према истини на сриједу изнесе, од потребе је, да би нас о томе на темељу искуства они људи обавијешћивали, који неки крај због дугог боравка у њем добро познају.

Б. Средњо-европска, особито алпинска кућа.

Наше путовање по овој земљи, које имађаше сврху, да углави барем главну слику домаће кућне културе, те да потражи њезину свезу са другим страним културама, доведе наскоро до једноставног резултата, којему се са̂м истраживалац још није надао, наиме: босанска кућа припада са најважнијим својим дијеловима оној старој средњо-европској култури, која је Германима и Словјенима заједничка, она је од ове неки посебни огранак.

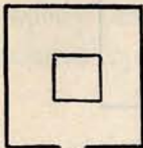
Од потребе је ову заједничку кућну културу изближе карактеризирати, а код тога не треба да се нимало на то гледа, колико су од овог блага поједини народи по свом културном раду привредили, јер ово питање — ако би се оно уопће икада више могло ријешити — данас сигурно још није ријешено.

Средњо-европска кућа настала је од једне посве једноставне темељне форме, која се налази и код других народа, што нијесу индо-европског подријетла. Та темељна форма јест кућица са нешто четвероуглатим темељем (испореди *слику 1.),* у средини је мјесто за огањ и то једна јама или можда већ нешто поврх тла уздигнуто огњиште, просто направљено од иловаче или камења. У том једитом простору становала је цијела фамилија дању и ноћу, у њем се кухало, јело и спавало. Стока је била смјештена изван куће или је пасла највећи дио године

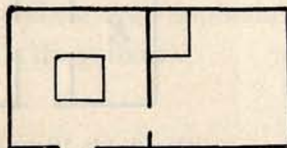
потпуно на слободи. Ја зовем ову најпримитивнију кућу једноцелном, јер има један једити простор.

Према овој једноцелној кући, која се још и данас у многим крајевима Европе, а особито по шумама гдјегод сакривена и по брдима налази, чини двоцелна знатан напредак (испореди *слику 2.)*. К овом огњиштном простору надошао је послије један други, посве различит од њега, у ком је било друго мјесто за огањ. Огњиштни простор, у коме се прије сав кућни живот проводио, постаде кухињом. Други простор била је соба, у којој се спавало и гдје се налазила пећ, обично она са петњацима, за обрану од зиме у хладно доба године.

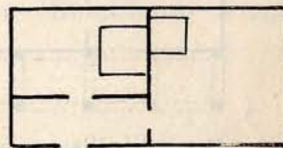
Постанак пећи са петњацима био је узроком те је настала и соба. Истом помоћу пећи мого се је неки простор једнако узгријати, што се ватром с отворена огњишта не би никад получило. Мало има

Слика 1. Шема једноцелне куће.

Слика 2. Шема двоцелне куће.

Слика 3. Шема троцелне куће с предсобљем.

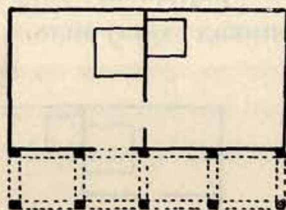
већих изума, који су човјеку у нашим крајевима толико припомогли, колико овај топли пријатељ, па ипак ми његове услуге примамо тако незахвално, као да се то само по себи разумије, и не мислећи, да нам је само по њем могуће душевно и тјелесно пословати у хладно доба године, и да је он она сила, која је човјеку малне подвостручила годишње вријеме рада. Што се тиче изума пећи са петњацима, то је по ископинама на Рајни сигурно, да су ју већ Римљани познавали и као лончану пећ употребљавали, а по томе је врло вјеројатно, да је она у додирној сфери Римљана и Германа у првим стољећима иза Христа постала собном пећи. Али како се до сада у правим римским кућама не нађе још ни једна такова пећ са петњацима за гријање каква простора, то је могуће, да је које јужно-германско племе први пут такову пећ употребљавало за гријање собе[1]).

Романске земље имаду обично мјесто пећи са петњацима оџак, (Kamin), који је такођер обиљежје и херцеговачке куће. Оџак нема са пећи од петњака никаква сродства, он није ништа друго него отворено огњиште, које је за обрану од пламена добило одозгор малени

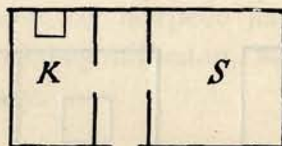
[1]) Испореди Мерингер: „Zur Geschichte des Kachelofens“ у „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien“, св. XXVII., стр. 225. и даље.

кров и са страна стијене, а припојено је дугом ваљку (димњаку или тунтуљаку), куда дим на поље излази. Ја сам оџакâ више пута и у босанским кућама налазио, али увијек код богатијих обитељи̂, тако те ја мислим, да је он у Босни од некуд посуђен, те није од народа потеко (испореди *слику 33.)*.

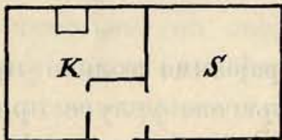
Ја сам прије неколико година изрекао слутњу, да је соба настала од једног простора за купање, што но се кухињи припојио[1]). То се дакако не да доказати, али мухамедовске куће у Босни имаду чудновато уређење: у соби је на једној стијени направљена преграда (долаф), а у њезиној средини смјештена је пећ са петњацима, док на другој страни има обично купало. Дакле купало је у соби покрај пећи од

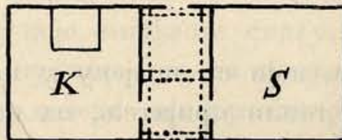
Слика 4 *a*. Шема троцелне куће с тријемом.

Слика 4 *b*. Шема троцелне куће са средњим предсобљем.

Слика 4 *c*. Шема троцелне куће са средњим предсобљем.

Слика 4 *d*. Шема троцелне куће са средњим дрвеним тријемом.

петњака! Пред неколико година сматрао бих ја ту појаву доказом за моју хипотезу, али данас задовољавам се тиме, да ту чињеницу забиљежим, те ју препоручим позорности истраживача.

Двоцелна кућа носила је већ у себи клицу даљњег развоја. Човјек се лако могао домислити, да кухињско огњиште према вратима загради а тим настаде пред кухињом нов простор, предсобље или вежа (Flur); исто тако могло се учинити и у соби, да се мјесто за спавање одијели од другог собног простора, а тиме настаде ложница (Kammer). Тако се разви из двоцелне куће — кућа од собе и кухиње — троцелна кућа (испореди *слику 3.)* са предсобљем, кухињом и собом, или са кухињом, собом и ложницом, а отале четвероцелна са предсобљем, кухињом, собом и ложницом. Цијели се овај развој може још и данас

[1]) „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien“, св. XXIII., стр. 167. и даље.

опажати и потврђивати. Само предсобље могло би у неким приликама друкчије настати. Често пут није оно ко дио кухиње, него стоји уз кућу као дрвени тријем (Laube), простор пред цијелом кућом а не само пред једним дијелом њезиним (испореди *слику 4.)*.

Средњо-европска кућа у сва ова четири типа имаде дакако само приземље, т. ј. она је приземна. Али и код приземних кућа опажа се већ често развој према горе у различитом смјеру, тиме, што под високим кровом поврх собе најприје настају преграде, а онда праве собе, што је први почетак горњег или другог боја.

Материјал првобитне куће понајвише је од дрва, рјеђе од камена. Стијене се праве од дрвених греда, које се полажу хоризонтално једна на другу, те се на крајевима једна у другу уметну. Али се догађа и то, да се греде окомито метну, косо дрвима посапну па се простор међу њима попуни циглама, иловачом или замалтареним плетером. Прву врсту зовемо кућом са хоризонталним (Blockbau), а другу са вертикалним гредама (Riegelbau).

B. Проста босанско-херцеговачка кућа.

Са поменутог гледишта може се и босанско-херцеговачка кућа посматрати, а то је допуштено због тога, јербо и она донекле припада истој култури, те је по својој повјести и подријетлу у уском савезу са средњо-европском пучком кућом.

Најприје нека нам је допуштено рећи коју о начину и методи истраживања куће у овој земљи. Ту није лако истраживачу, јербо је улазак у куће, особито код мухамедоваца, врло теготан, нити се могу потребне обавијести одмах добити од становника. Свијет се тешко увјерава, да би кога њихова кућа и покућство могло занимати, а истраживач куће баш и тражи најједноставније и најпростије колибе, јербо му је највише до тога стало, да пронађе и упозна почетне чланове у ланцу културног развоја. Непоуздање брани истраживачу често пут улазак, или га смета да направи тачне биљешке, јербо не би хтио да вријеђа или узнемирује становнике. Мене је врло бољело, што је и моје најбоље својство као истраживача, да се наиме са простим људима одмах у поуздан разговор упустим, код ових штудија остало јалово. За то се хоће нешто више, него ли примитивно познавање језика, то је нека посебна врста талента. Мени се било због тога увијек обраћати на пратиоце, па сам уз више времена и муке много мање сазнао, него ли за путовања по њемачким земљама. Али ипак то не смије да умањи моје захвал-

ности према онима, који су се за мене, или боље рећи са мном бринули за овај посао.

Ја сам видио, да ми је и то великом запреком, што је врло тешко добити сигурне податке о старости кућа. Ја сам овдје узалуд тражио оно, што у другим земљама овакав посао врло олакоћује, а то су нутарњи или вањски кућни натписи са ознаком године, кад је кућа грађена, и са почетним словима или са цијелим именом првога власника. Ако помислимо надаље на повјест ове земље, богату догађајима, те на разне облике култура̂, које су се овдје укрштавале, долазећи са свију страна, са истока и запада, са југа и сјевера, онда нико не ће о том ни мислити, да би се са босанско-херцеговачком кућом убрзо изићи могло на чистац.

Поред свега тога ја држим да је то могуће, и мислим, да би се главне црте развоја већ сада могле одредити.

У Босни и Херцеговини виде се још и сад врло чудновати, првобитно људски станови. Нема сумње, да има људи, који и сад станују у пећинама. Ја сам са̂м по обалама Неретве видио читав низ шпиља, код којих се лако по плоту, што је пред њима, а дапаче и по зидовима види, да их је човјек приредио за своје сврхе. Једна од њих била је далеко наоколо плотом ограђена, тако те се чинила као какав двор са шпиљном кућом у позађу[1]).

Проматрајући покрај ријека куће на пањевима, падају нам и нехотице на ум прехисторичне таке грађевине. Али пошто ми није било могуће, да довољно проучим станове по пећинама а дакамо такове грађевине на пањевима, то истичем управо ове тачке као особито важне за даљње истраживање, те се устежем за сада што год судити о њима, јербо мислим, да овај предмет тако површне обраде не подноси[2]).

Ја сам у читавој земљи за право видио само два типа куће, која се с поља разликују, а то су босанска и херцеговачка кућа. Оне се разликују једна од друге у двоме: босанска кућа има врло стрм и висок кров, а херцеговачка раван. Осим тога има разлике и у њиховој грађи или материјалу. Босанска кућа обично је дрвене технике према шумовитом тлу, на којем се подиже, а херцеговачка је сами камен од темеља до крова, опет према природи око ње. Ја мислим, — макар то и не могу за сада доказати, — да су оба ова типа, или барем босански, ограничена на саму земљу, тако те би се доиста могло говорити о

[1]) О становима под земљом у Бугарској испореди Јиречек: „Das Fürstenthum Bulgarien“, стр. 157.

[2]) Гледај Додатак бр. 1.

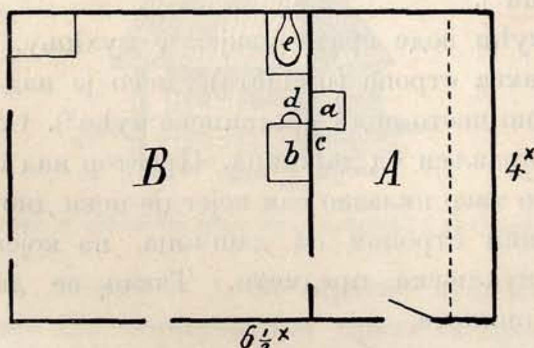
босанској, а можда и о херцеговачкој кући[1]). У Крајини сам видио, како овамо западни типови преко границе долазе, али за вожње по Хрватској од Брода до Брчке не опазих ни једне босанске куће с ону страну границе. Према тому треба да одредимо, у каквом је односу босанска и херцеговачка кућа према приморској кући на западу и да ли она преко границе у Србију захваћа[1]).

Слика 5. Примитивна двоцелна кућа. Кров од сламе учвршћен приткама, стијене од плетера.

Слика 6. Једноцелна кућа. Код Дôње Тузле.

Слика 7. Двоцелна кућа једне Циганке. Дôња Тузла.

Једноцелну кућу нијесам додуше видио[1]), али то ће бити свакако само случај. Ја држим посве вјеројатним, да се такових кућа још много налази[2]). Иван Миличевић скупио је по Херцеговини неколико такових примјера, о којима ћемо касније говорити.

Интересантно је, што се у Херцеговини налази често пут од куће одијељена или уз кућу попут какве колибе направљена кухиња. Та би се кухиња лако могла испоредити са „љетном кухињом“ (Sommerküche“) од Alt-Aussee[3]). Ја ово само онако спомињем, те не мислим, да би те кухиње могле штогод помоћи, да се протумачи, како је постала кућа.

¹) Види Додатак под бр. 2.

²) Бугарска кућа има обично само један простор са отвореним огњиштем.

³) Мерингер: „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien“, св. XXI., стр. 110.

Босанско-херцеговачке куће већином су двоцелне, те састоје од кухиње (мутвак, кућа) и собе. Оне се налазе у тако првобитним формама, да се многе од њих могу управо сматрати пракућама, т. ј. кућама таква облика и творбе, који би се могао држати исходиштем данашњих кућа. (Испореди *слике 5., 6.* и *7.)*

Најједноставнија форма има од плетера направљене стијене са високим сламнатим кровом, којему са шљемена висе честопут притке, да што боље сламу уз кров причврсте (испореди *слику 5.)*. Ту темељ није посве пачетворина, него има затупљене углове, како то захтијева материјал. Ја не мислим, да има гдјегод једноставнијих кућица, него што су ове плетене босанске. Стијене су понајвише чим год намазане: иловачом, гнојем или чим сличним, али не увијек. Те су куће често пут тако малене, те би их човјек на први поглед прије држао козијим стајама, него људским становима. Код једне куће у близини Крупе могао сам се лако брадом дотаћи дôњег дијела крова. Иначе се доиста свагдје налази правокутан темељ без разлике, да ли су зидови направљени од дрва или камена[1]).

У двоцелној кући воде врата увијек у кухињу, а никада у собу. Кухиња нема никаква стропа (шишета), него је над њом само кућни кров, као што се још често види у алпинске куће[2]). Соба има напротив посебан строп, направљен од дашчица. Простор над собом испод крова зове се таван. Исто тако налазио сам којегдје неки дио кухиње покривен таким хоризонталним стропом од дашчица, на којем су били спремљени различити кухињски предмети. Такав се депозиториум зове таванџик, шише, шишета.

Ја сам до сада постанак двоцелне куће тако тумачио, да је к првоме простору за огњиште надошао други за пећ. Али босанска нам кућа јасно показује, да је соба могла и тако постати, што се један простор од главног простора одијелио. Даде се помислити, да је соба посвуда тако настала, а на то нас упућују са своје стране и кухиње без крова, што се виде по Алпама.

Типичне двоцелне куће (испореди *слику 3.)* од предсобља, кухиње и собе ја нијесам видио, али то ће можда опет бити само пуки случај. Закључујем по томе, што се ови елементи налазе у даље развијеним кућама (испореди доље: кућа из Травника, *слика 49.)*, те су доиста морали и сами за себе опстојати. Троцелна кућа могла би такођер и тако настати, да се — као што је горе речено — нуз кућу

---

[1]) О плетеним кућама види у Додатку бр. 3.

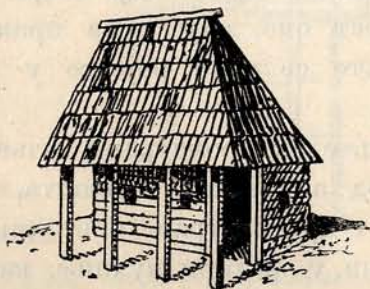
[2]) Испореди Додатак бр. 4. и *слику 78.*

подигне тријем (Vorhalle, Laube), који онда поради заједничког крова постаје једним дијелом куће. (Испореди *слику 4.* и *8.)*[1])

Да се је по таком нацрту доста често правило, доказују нам свакојак› комплициране куће са дрвеним предградама (Vorbau). Такова кућа морала је у Босни од прилике тако изгледати, као што показује *слика 8.* Горе поменута кућа у Травнику *(слика 49.)* има за право два предсобља, како то показује нацрт, она је дакле састављена од типа̂ *слике 3.* и *слике 4. a.*

Четвероцелне куће у горњем смислу нијесам нашао у овој земљи те се чини, да се ту није развила ложница (Kammer) т. ј. простор за спавање без пећи и поред собе.

За даље и дубље истраживање босанско-херцеговачке куће требаће да се тријему (Vorhalle) прикаже особита пажња[2]). При том требаће

Слика 8. Шема босанске куће двоцелне с тријемом.

се обазријети и на џамије, т. ј. на дрвене мошеје, које су увијек истога плана, наиме као четверокутна црква са дрвеним тријемом са стране, гдје се и врата налазе. Читава вањштина ових џамија изгледа као повећана сеоска кућа најстаријега облика; туде имадемо посла са једноцелном кућом заједно са тријемом, оним темељним обликом, којему је, као што се зна, Рудолф Хенинг (Henning) одредио часно мјесто у повјести индоевропских станова. Али значајно је, што се овај облик, како се чини, види само код мухамедовских мошеја, док су хришћанске цркве друкчијих типова. Требаће да се то промозга; мени се чини прераним, да се о томе већ данас ишта закључује[3]).

Оно, што сам за првог путовања по Босни и Херцеговини искусио, јесте у кратко ово: босанска, а дјеломице и херцеговачка сеоска кућа јест по своме најзнатнијем типу, наиме по двоцелној кући од кухиње

[1]) Испореди Додатак бр. 5.

[2]) Бугарска кућа има увијек отворен тријем, види Јиречек на означеном мјесту стр. 158.: „Nie fehlt eine offene Vorhalle (пруст, сундурма) unter dem vorspringenden, durch hölzerne Pfeiler gestützten Dache."

[3]) Испореди Додатак бр. 6. и обе *табле I.* и *II.*

и собе — дијелом средњо-европског стана. У ње се налази и тријем, али не увијек, као ни код оне средњо-европске. Надаље сличне су једна другој и у томе, што је у обадвију у много случајева тријем постао једним дијелом куће. Исто је тако у оба културна подручја простор пред кухињом (аралук, предсобље, вежа, Flur) настао тиме, што се огњиште одијелило. У свим даљим стадијима развоја разликује се босанско-херцеговачка кућа од средњо-европске понајвише у том, што се код ње није развила ложница (Schlafkammer).

И више грађевне форме имаду своју посебну повјест. Мораће се дакле с пунијем правом устврдити, да се је босанско-херцеговачка кућа као самостална грана већ давно одцијепила од средњо-европске, а на по се од алпинске куће.

Један од најважнијих критерија за старост којег начина градње јест огњиште, његов облик и мјесто гдје стоји.

Најстарије стање јест оно, гдје нема правог огњишта, гдје се ватра на тлу ложи, а то се види ријетко у босанско-херцеговачкој кући.

Иначе је овдје пошљедак проматрања огњишта нејасан. С једне стране оно је старије од алпинског огњишта, јербо је пуно ниже и од лошијег материјала; с друге стране опет мање је првобитно, јербо није никад, како се чини, у средини кухиње, као што то још и данас видимо у алпинским дрварским (Holzknechthütte) и у чврстим и лијепим тиролским кућама.

Г. Покућство просте куће у Босни и Херцеговини.

Оно, што се проматрањем кућних дијелова чинило само вјеројатним, добива истраживањем покућства приближну извјесност. Покућство кухиње у босанско-херцеговачкој кући прилично је идентично са оним у алпинској кући, а покућство собе бар му је слично.

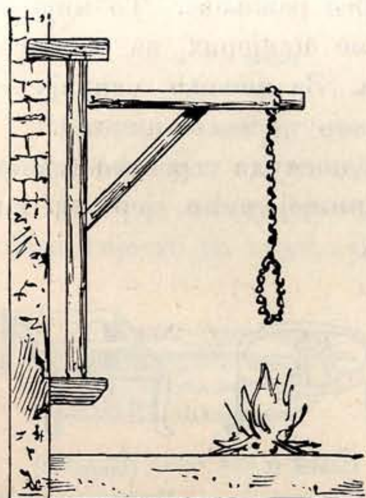
Најважнији дио кухиње јест огњиште.

Оно се налази у босанско-херцеговачкој кући још у врло старој и примитивној форми. Направљено је од иловаче или је озидано те се уздиже само 10 *cm* поврх тла. Ако је од земље, онда је честопут даскама уоквирено, које га држе у његовој форми.

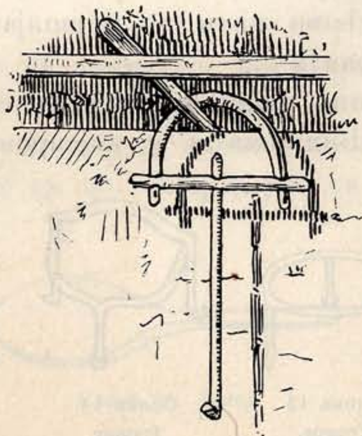
Огњиште у Босни и Херцеговини увијек је уза стијену, која дијели собу од предсобља, па је за то овај дио стијене и код дрвене куће озидан или вапном облијепљен. На другој страни овог огњиштног зида — у соби — стоји пећ, којој димњак излази у кухињи поврх

огњишта. У јако мало случајева опазио сам, да огњишта никако нема [1]), и то једанпут у Сухаји код Крупе у једној двоцелној кући, која није за право босанска *(слика 42.)* и онда у једној старој мухамедовској кући у Језеру *(слика 50.)*. У оба случаја ложила се ватра у средини простора — тамо у кухињи, а овдје у кући.

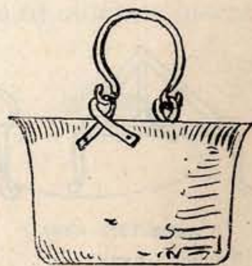
Над огњиштем стоји верижњача, која се окретати даде *(слика 9.)*, а о њој на једном ланцу (вериге или веруге) виси котао (испореди

Слика 9 *a*. Верижњача у Добоју у једној циганској кући, гдје се зове ходаљка.

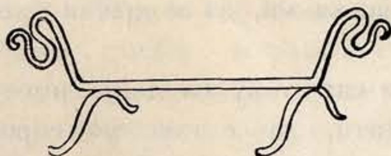
Слика 9 *b*. Верижњача од дрва. Јабланица код бос. Новог.

Слпка 10. Котао.

слику 10.). Верижњача и вериге малне су посве идентични са таким справама у алпинској кући.

Једну сам огњиштну справу морао дуго тражити, док ју не нађох, а то је пријеклад (Feuerbock, *слика 11.)*. Ја сам био увјерен, да ћу га

Слика 11. Пријеклад.

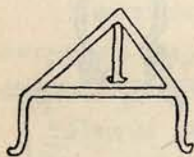
гдјегод наћи, и нађох га доиста у Крајини, гдје је још у пораби. Онда, још сам га често виђао у истој форми по дућанима у Брчкој, дапаче и у Сарајеву.

Због тога је доста јасно, да се он некад посвуда налазио, али сада је као и у Алпама почео ишчезавати. Остаје питањем, како је

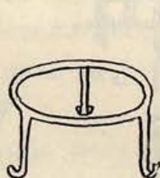
[1]) Ако Јиречека (стр. 158.) право разумијем, чини се, да проста бугарска сељачка кућа нема правог огњишта, које би се поврх тла дизало.

стара та форма, на коју се ја намјерих. По мом субјективном мишљењу, које дакако може бити и криво, ја тој форми не бих приписивао особите старости. У Мостару сам нашао у једној кући (власник фамилија Глухић *слика 57.)*, под старим жељезом два пријеклада посве једноставне, али чудновате форме. А јербо они доиста заједно долазе, то је тим доказано, да је и у овој земљи био познат обичај код ватре у исто доба употребљавати два пријеклада. Нијесам дознао, да ли су се пријекладн овдје икад метали за то да носе ражњеве. То није ни вјеројатно, јербо се у овој земљи нигдје не намјерих на жељезан ражањ, нити по кућама нити по чаршијама. За печење узимају се само дрвени ражњеви[1]).

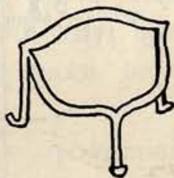
Међу огњиштним покућством виде се посвуда тронози (сацак, *слика 12.—15.)*[2]). Њих има и у најсиромашнијој кући, јер су код

Слика 12.
Троног (сацак).

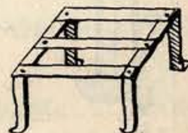
Слика 13
Троног.

Слика 14.
Троног.

Слика 15.
Троног.

Слика 16.
Роштиљ (градуле).

кухања од пријеке потребе. Ту се виде иste форме као у Алпама, само што ту никако нема великог алпинског тронога за таве дуга дршка.

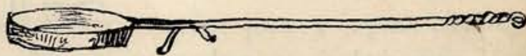
По свим трговима те земље видио сам тавâ (тавицâ) са дугим дршком, *слика 17.* и *18.*, али на жалост нијесам их гледао код саме порабе.

Иван Миличевић јавља ми, да се држак таве код порабе наслони на троног.

У Илицама нашао сам таву са двије ноге (испореди *слику 18.)*. Могу сигурно утврдити, да се таве по сиромашнијим кућама не

Слика 17. Тава.

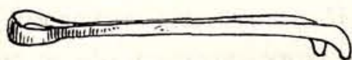
Слика 18. Тава с ножицама.

налазе често. Не ћу се упуштати да штогод говорим о броју, форми и облику кухињских лонаца, јербо тога нијесам ни на другим подручјима довољно проучио. Малне у свакој кући има лопата за

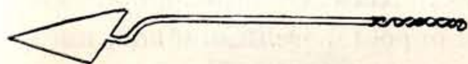
[1]) Види Додатак бр. 7., *слику 87.*

[2]) О тронозима у бугарској кући једноцелној. види Јиречек стр. 158.; троног се тамо зове столче.

ватру (маша, испореди *слику 20., 21.)* и клијеште (машице, испореди *слику 19.).* Та оба предмета по цијелој су земљи доста стална облика.

Слика 19. Машице.

Слика 20. Маша.

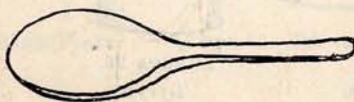
Скика 21.

Машице наликују посве на алпинске, али маша има такову форму, какве иначе још не имадох пригоде да видим.

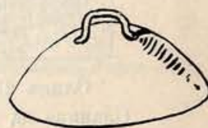
Посвуда имаду малене и плитке наћве *(слика 22.),* у којима се мијеси тијесто за крух. Оне су по својој форми са алпинскима посве

Слика 22. Текне или корито.

Слика 23. Лопар.

Слика 24. Сач.

идентичне[1]). Равна даска са дршком (лопар *слика 23.),* јест, како сам се информирао, за то, да на њој тијесто ускисне. Да се тијесто што прије испече, запрећe се у луг на огњишту и поклопи с високо сведеним поклопцем од жељеза (сач) или од земље, па се онда поспе врућим угљеном.

Ми приспјесмо у Варешу у једну стару ковачницу покрај ријеке управо у онај час, кад се ту дрвеним маљевима ковао сач, и на то не ћу никада заборавити! Велике ли штете, што даровити сликари поред смисла за културну повјест и таких сцена̂ немају на уму! Осим сача имаде још и други поклопац нешто плићи за печење пита̂ а зове се пека (покљука). Којегдје по земљи види се и то, да се крух пече у малим пећима изван куће, али то није врло често.

Сланица̂ карактеристична облика[2]) *(слика 25.)* посвуда смо виђали; оне имаду стално мјесто на зиду близу огњишта. Судови за воду и ониски троножни столчићи за сједење леже ту наоколо, да се употребе, кад буду од потребе. Водних судова од необично привлачива облика (букара, брема) видио сам само у Крајини; у Добоју смо нашли код

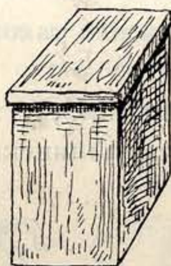
[1]) Мерингер: „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien“, XXIII., 156.

[2]) Иста сланица код А. Шулца (Schultz): „Deutsches Leben im XIV. und XV. Jahrhundert“, I. св., сл. 151.

цигана у пораби и једну другу врсту таког суда, што је била направљена од издубене тикве те натакнута на притку.

Те су справе главни дио окциденталног покућства у босанско-херцеговачкој кухињи. К оријенталном покућству могао бих прибројити само млинове за каву, који су посве модерни, онда џезве (или џевзе), ђугуме и ибрике *(слика 26., 27.)*.

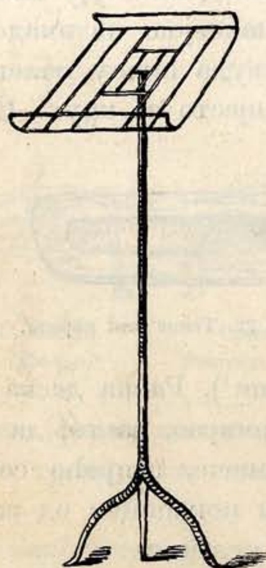
На жалост мени је остало тајном, како сељаци обноћ пале свјетло. За то молим, да ми то урођеници опросте. Осим шибица, нигдје нијесам што друго нашао, ни лампâ ни свијећâ, па ипак виђа се

Слика 25.
Сланица од дрва.

Слика 26.
Ђугум.

Слика 27. Ибрик.

Слика 28. Дагара.

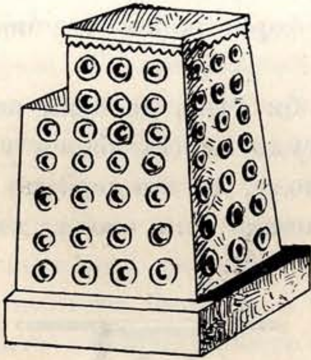
Слика 29. Чирак.

обноћ и по брдима каткад свјетло. Да ли су то збиља модерне лампе? Па ако су доиста, каково су онда људи прије свјетло палили? И. Миличевић рекао ми је, да се прије употребљавала луч (дрвце, цјепаница, смола). У Јајцу сам видио такову лампу *(слика 29.)*, која нас много сјећа на алпинску, а зове се чирак. И. Миличевић вели, да сада има уљаних лампâ од лима и свијећа од овчијег лоја (мум)[1]).

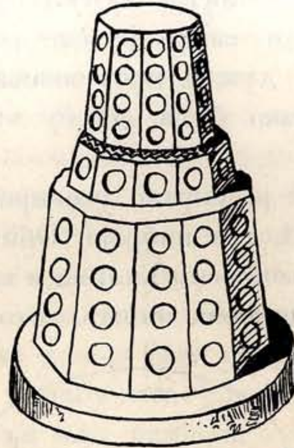
Главно мјесто у соби заузима пећ са петњацима (фуруна; *слика 30., 31., 32.)*. Она има по цијелој земљи сличну форму, т. ј. призмасту, понајвише од три дијела, те се према врху сужује. Петњаци су малени, у размјерном размаку поредани, и увијек конкавни. Врло ријетко сам видио равне, плитке петњаке, и то понајвише не на пећи него на зиду,

[1]) Јиречек стр. 159.: „Die Abendbeleuchtung der Bauernstube gibt das offene, in der Mitte oder an einer Seitenwand prasselnde Herdfeuer, sowie Kienfackeln (борина) und Unschlittkerzen (свешт).“

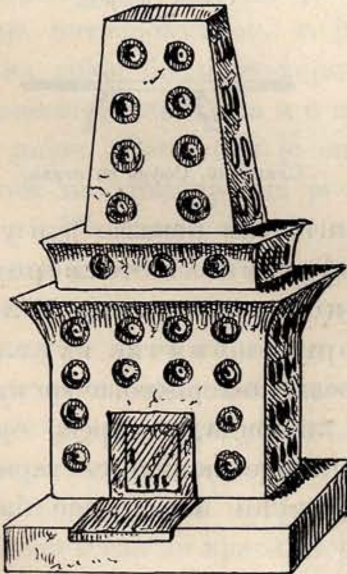
који од пећи долази, те стоји пред купалом (бањицом) по мухамедовским кућама. Пећ се ложи највише по старом обичају из вана, т. ј. с огњишта у кухињи; иначе су врата од пећи у соби. Цијеви за проход дима налазе се посвуда, само што увијек излазе у кухињи

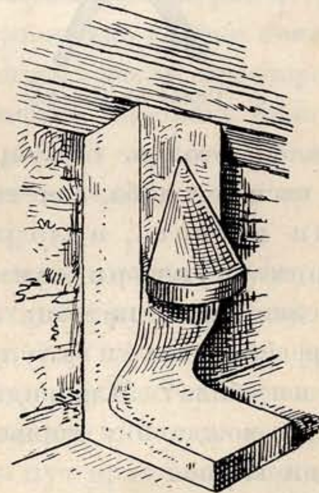
Слика 30. Пећ са петњацима. Доња Тузла.

Слика 31. Пећ са петњацима. Јајце.

Слика 32. Пећ са петњацима. Травник.

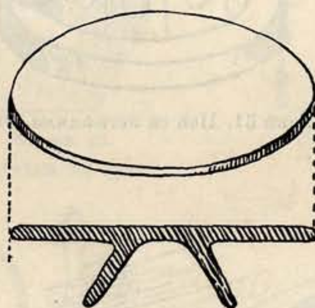
Слика 33. Оџак (Kamin). Језеро.

високо од прилике као што је зид. Димњак у правом смислу ријечи није се развио у босанско-херцеговачкој кући. О босанским оџацима већ сам горе нешто рекао; ја сам их налазио и по најудаљенијим тачкама, н. пр. у Језеру и Дервенти. Мени се чини, да су они посуђени из романских земаља[1]). По горњем опису пећи са петњацима јасно је,

[1]) Испореди *слику 33*.

да се она овдје налази у млађим формама, него ли у алпинској кући, јербо та ријетко кад има проход за дим, те уз то округљасте, велике, конкавне или конвексне петњаке. Ја мислим, да би се отале могло закључити, да је такова пећ у обичној форми истом у позније доба дошла у босанску кућу. Окле је дошла, у каквој је форми била примљена и какве је све развоје у тој земљи доживјела, то ће се дакако за дужег проучавања још дати пронаћи. Али би могло и то врло лако бити, да су ми старије форме којим случајем остале сакривене.

Човјек је управо у неприлици, кад би хтио, да осим пећи још и собно покућство наброји. Обично нема туде ништа, барем у сиромашнијим кућама, осим ћилима и хасуре на поду, те миндера̑ по крајевима пода. Туде нема ништа, што би ноге имало: ни стола, ни кревета,

Слика 34. Софра.

Слика 35.
Софра сприједа.

Слика 36. Софра са стране.

ни клупе, ни столца. Столац је, као што сам показао[1]), и у њемачкој кући из каснијег доба, али то, што ту нема ни четвероугластог стола ни кревета, врло је зачудно, те маркира велику разлику према култури данашње горњо-њемачке куће. Овдје се можемо само овако питати: Је ли босанско-херцеговачка кућа некад имала кревет, стол и клупу, па је ли онда то преко оријенталне културе изгубила? Или види ли се у томе неимању старије стање, т. ј. да ли можда и у горњо-њемачкој кући некад није било стола, кревета ни клупе?

За рјешење овaког питања немам, на жалост, важна критерија, али би нас у том може бити могао довести до праве познаје један предмет босанског покућства. У босанској кући има наиме једна врст стола (синија, софра; испореди *слике 34.—36.),* велика, округла плоха, која стоји на двије пријечке или на дрвеном вијенцу (облу́ку), те је висока једно 20 *cm*. Овај стол обично је у кухињи наслоњен или

[1]) „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien“, св. XXV., стр. 64.

виси такођер извана на кући, али га никад у соби нема, те се уноси туде само за јела. Он има дакле сасвијем подређену улогу према четверокутном и четвероножном, великом и масивном столу алпинске куће, који већ од вајкада заузима стално, непромјенљиво и часно мјесто у углу собе. Али поред свега тога имала је некада по свој прилици горњо-њемачка кућа и овај босански или какав њему сличан стол. Да то наслућујем, наводи ме позната етимологија[1]): Њемачка ријеч „Tisch“ позајмљена је од латинске discus, што значи округла плоча, здјела. То позајмљење морало се догодити прије седмог стољећа, јербо је та ријеч већ доживјела горњо-њемачку (hochdeutsch) промјену гласа (Lautverschiebung; испореди *t* у „Tisch“ према *d* у „discus“). Од значења „здјела“ могло се доћи на значење „стол (Tisch)“ само по сличности форме, т. ј. њемачка кућа могла је имати округао, посве низак стол налик на здјелу, на ком се можда јело уносило у собу. Древених, плитких тањура а за столну порабу има још и данас код нас, особито у Тиролу често се човјек на њих намјери.

Ако има у овом мишљењу штогод истине, онда смо већ добили једно упориште за то, да је и њемачка кућа некад имала округао стол прије четверокутног, т. ј. да је она већ прешла онај културни ступањ, на којем босанско-херцеговачка кућа и данас још стоји. Могла би нас завести напаст, да и о постељи смишљамо сличне помисли. Али њемачка ријеч „Bett“ већ је опћа-германска, дакле прастара, чим се дакако опет не доказује, да је и по колибама сиромака̑ било постеља̑, јербо су и „Stuhl“ и „Sessel“ прастаре ријечи, па опет припадали су ти предмети некоћ само покућству одлична човјека, те су истом у посве ново доба и у сељачку кућу ушле[2]).

Ни клупе нема никако у босанско-херцеговачкој кући, а гдје се и налазе, ту се мора свакако помишљати на туђи утицај. Усупрот томе имаде у соби горе уза зид стелажа, која се зове раф (или ра̏фа). Налази се и зидних ормарића на исту форму као у горњо-њемачкој кући. Само по бољим мухамедовским кућама има мусандер, древени преградак собе тик до врата̑, који је често пут врло пријатно опремљен, те има у соби пећ од петњака и покрај ње на једној страни депозиториум, а на другој мало купало (бањица).

Ко не ће да сједне на под, тај нема у босанско-херцеговачкој кући много друге прилике, да сједи. Јербо кухиња нема готово никад дашчана пода, то има у њој неколико тронога (испореди *слике 37.—39.)*. Соба има увијек древене подницe, а по њима су хасуре или јастуци;

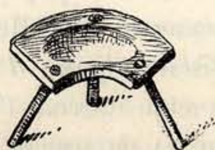
[1]) Ја ћу на скоро етимолошке свезе тачно навести.

[2]) *Испореди о том Додатак бр. 8.*

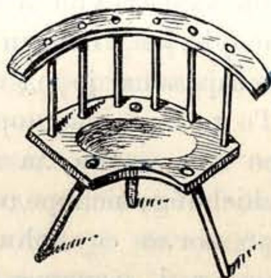
на њих се сједа. Само за туђинце налазе се по бољим кућама столице, домаћин сједи или чучи по турски на тлу. И у соби имаде различитог покућства, којему би се већ по вањској форми могло припи-

Слика 37.
Сточић од три ноге.

Слика 38.
Столчић од три ноге.

Слика 39.
Столчић од три ноге.

сати оријентално подријетло, кошто је н. пр.: здјела за угљевље (дагара, мангала) *(слика 28.),* која се доста често види. Али имаде их на тако једноставну форму, као плитка лимена тава од три ноге, те немају на себи ништа карактеристично-оријенталног.

Д. Развијена босанско-херцеговачка кућа.

О развијеној кући може се говорити у различитом смислу, јербо се она може развијати и раширивати у хоризонталном и вертикалном смјеру, или у оба заједно. Развој у хоризонталном смјеру бива тако, да працела постане вишеструком, н. пр. да буде више соба у истој кући, или више кухиња, ако у кући станује више фамилија.

Чини се, да су врло ријетки простори испод приземља — подруми; ја се нигдје не намјерих на њих. То нам не треба да буде зачудно, јербо и алпинска кућа највише да има помалене подруме, наткривене јаме, па и оне се нипошто увијек не налазе.

Развој у вертикалној линији текао је полагано, корак по корак, као што се још и данас може видјети. Први корак развоју горњега боја учињен је тим, што се под кровом изнад собе развила друга соба, која се онда на једној страни куће сприједа на крову видјела. Овај се тип јоште по свој Босни налази. (Испореди *слику 51.)* Такове нас куће врло угодно дирају, те нам је само пожалити, што ишчезавају. Куће са потпуним горњим бојем врло се често виде. Ту воде онда степенице (басамаци) горе — или у средину куће, или на страну. У мухамедовским кућама воде степенице готово увијек у диванхану. Та лежи

или у средини куће, која је онда симетрична (испореди *слике 55., 56.)* или на страни, по чем кућа постаје несиметрична (испореди *слике 70., 72., 73.)*. Код куће у Језеру средњи је простор (испореди *слику 50. A)* по свој прилици за право диванхана, али тим не постаде (т. ј. диванханом), него означује кућу управо онако, као што се у Aussee-у „предсобљу (Flur)“ и „кућа (Haus)“ вели, или као што се и у литавској кући предсобље истим именом (bútas) зове као и цијела кућа. У овој кући ни дрвени тријем *C* није се звао диванханом, него, ако се не варам, камаријом. По томе се очито види, да се „диванхана“ само ондје вели, гдје је такав простор на неки посебни начин уређен, те има прозор према вани. Тамо, гдје је диванхана кући са стране, гдје је дакле кућа несиметрична, не да се одредити подријетло диванхане. Тај начин грађе постаје из двоцелне куће са дрвеним тријемом *(слика 8.)*; горњи спрат тога тријема посто је управо диванханом.

Али обична мухамедовска кућа симетрична је попут сваке друге босанске куће. Улаз у средини куће води право до степеница̑ а оне онда у диванхану горњега спрата. Диванхана дијели читав план куће или на два једнака дијела, лежећи скроз по сриједи куће *(слика 55., 56.)*, или заузима само један дио поврх степеница, тако да около са трију страна леже собе, пригодице кухиње, са улазом из диванхане (испореди *слику 75.)*[1]).

Једна посебна врста средње диванхане — наиме отворена — види се по Босни и Херцеговини. Такова диванхана гледа у многих кућа на улицу или на главну цесту, ну има је и у оним кућама, које су прозорима према дворишту или према врту окренуте[2]).

Врло је тешко одредити поријетло с р е д њ е диванхане. Мени се чини, да постоје ове могућности:

1. Средња диванхана није ништа друго до предсобље, које помаже, да се може улазити у просторе, што су до њега. Темељну форму таке куће налазим дакле у троцелној кући са уредбом собе, предсобља и кухиње, при чем може бити одијељено предсобље од кухиње, или се може помишљати као тријем огњиштног простора, крај којег настаде једна соба или двије, од којих друга бијаше само за жене одређена. *Слика 4. b, c, d* показује, које су форме могуће.

2. Али ако она стара кућа у Језеру никаква обмана није, онда се може поријетло тога типа још и у једном другом смјеру потражити. Онда је средиште куће било мјестом за ватру а око њег настадоше

---

[1]) О једном бугарском типу, који је, како се чини, посве према овому, испореди Јиречек стр. 161.

[2]) Јиречек стр. 161.: „Manche Häuser haben bei ebener Erde oder oben eine offene, in den Hof oder Garten hinausblickende, mit Holzsäulen gestützte Galerie (чардак).“

собе за чланове обитељи, ну простор у средини показује очито по своме кућном крову, што је над свиме, да је он почетак, из којег су се други простори развили. Тако би средња диванхана могла бити остатком старог простора за ватру или огњиштног простора.

Постоје дакле ове двије могућности. Отале се види, да је питање о постанку диванхане исто тако тешко и запетљано, као и постанак предсобља („Flur“) у њемачкој кући, код чега треба да се и на то увијек пази, да је и оно настало: 1. одијељењем једног дијела од кухиње, 2. прирастом дрвеног тријема (Holzlaube) или 3. да је оно остатак старог, једноцелног, кућног простора, од којега се други простори одијелише. Што се тиче средње босанске диванхане, то бих ја данас највјеројатнијим држао, да су се једноставно обе могућности, што сам их споменуо, у истину испуниле и довеле до истог резултата.

Како се из горњега види, није диванхана сама по себи ништа специфично мухамедовско. Само по својем развоју постала је карактеристиком мухамедовске куће.

Покућство развијене босанско-херцеговачке куће не разликује се битно од покућства просте куће. Нас се овдје ништа не тиче, што ту већ свакојако прохође налази и модерно пособље цијелог свијета. Исто тако не ћемо се пуно чудити, што се по бољим мухамедовским кућама више оријенталног покућства налази, него ли по простим [1]).

Ђ. Кућиште.

Босанско-херцеговачко кућиште не има много зграда̂. Осим стана може се сигурно још само то рачунати, да ће уз њега бити и кош, кукуружњак или шепир (коша̀на), дугољасто плетено спремиште на

[1]) Јиречек описује једну бугарску собу у граду овако: „Um die Stube läuft eine Ruhebank (minderé), eine niedrige hölzerne Stufe, die oben mit Strohsäcken bedeckt und mit fertigen Stoffen oder Teppichen bekleidet ist. Ausserdem findet man niedrige, runde Tischchen zum Aufstellen der Speisen. (К томе примједба: Für den Tisch hat der Bulgare nur Fremdwörter: das griechische тра́пеза, das rumänische маса und das türkische софра. Das einheimische стол [dimin. столче] bedeutet meist einen Stuhl zum Sitzen, selten einen Tisch.) In die Mauern sind zahlreiche, grosse hölzerne Wandschränke (дула̀п) eingemauert, wie man sie manchmal auch in alten Häusern des Abendlandes findet, in denen die Einwohner ihre Habseligkeiten verwahren; ihre Thüren, oft mit Ornamenten geziert, behalten meist die Holzfarbe. Die Leute schlafen meist auf dem Boden; die dazu nothwendigen Teppiche, Decken und Kissen ruhen den Tag über in den Wandschränken. Bauer und Kleinbürger schlafen im Winter meist in ihren Kleidern, selbst in den Pelzröcken. Die Oefen (грънци, wörtlich „Töpfe“, со́ба, türkisch оџа́к) sind theils freistehende thönerne Cylinder, theils offene Kamine; die vollkommensten einheimischen Oefen, viereckig, aus weissen Kacheln, mit je einer grünen Schüssel darin, sieht man im Kloster Rilo. Jedoch in den meisten Häusern, selbst in den kalten Gebirgslandschaften, vertreten den Ofen nur thönerne oder metallene Wärmpfannen (манга́л) mit glühenden Holzkohlen, in Gestalt einer grossen runden Schüssel.“

пањевима, у ком се кукуруз сприма[1]). Овдје нијесам видио ниједне зграде, што би била према нашему штагљу (Scheune). Са̂м сам виђао а и други су ми потврђивали, да се жито често сприма и по великим дашчаним или плетеним спремиштима испод кућнога крова (тавана). По томе, што нема штагља, разликује се босанска и херцеговачка кућа врло много од алпинске. Спремање залихе под кућним кровом чини се, да је врло стар обичај, јербо га познаје и до̂њо-саска јединствена кућа (Einheitshaus).

Ни стаја се не може посвуда наћи, а гдје је има, ту је по мухамедовској навики са страном без прозора стављена покрај цесте пред кућу, али то сада не допушта више власт (испореди *слику 54.)*.

Врло често бива, да куће у до̂њем боју имаду стају, док у горњем људи станују. Али тако су уређена понајвише градска кућишта, у кућишта удаљена од мјеста̂ посве су слободно уређени поједини дијелови[2]).

Е. Како се човјека уопће доимље босанско-херцеговачка кућа.

Први дојам босанских кућа̂ посве је особит, угодан. У високом крову[1]) и у читавој смјелој грађи види се карактер. Положај тла често је пута са своје стране узроком, те се мјеста из даљине много доимају. Помислимо само на Добој, Тешањ, Врандук и т. д., а и стари дијелови Сарајева, што су по брдима, морају да задиве путника.

Кад се дође у мјеста, онда се овај дојам свакако доста много промијени. Улице су преуске, а тамо, гдје мухамедовци станују, управо тмурне. Нигдје прозора, што би гледао на пролазника, све је зазидано, замумуљено и даскама заковано, које су од дуга времена поцрњеле. Чини се, да се у таком начину грађе не очитује баш особит смисао за међусобну људску наклоност, него дапаче тежња за одвојењем и потпуним одијељењем обитељског живота од вањскога свијета.

Туђинцу, који ове јадне станове походи, највише буде зачудно то, што ту нема посве никаква орнаментална накита ни уреса — ни на кући ни на пособљу. Шарених сандука може се додуше по свим чаршијама купити, али опет дуго се мора тражити, док се нађу у сељачкој кући. Ни сликарија̂, ни боја̂ (највише да су прозори с крајева

---

[1]) Испореди Јиречек стр. 157.: „Rings um das Haus stehen Scheunen, nämlich grosse, auf Pfählen stehende Körbe.“

[2]) Још би требало плотове описат. Испореди и Јиречек стр. 156. Сада М. Ајсн (Eysn): „Zeitschrift für österreichische Volkskunde“, 1898., IV., 273. и даље.

[3]) Те особине босанске куће — високог, стрмог крова — нема сродна јој бугарска кућа. Испореди Јиречек стр. 161.

плаво обојени), ни написа̂, ни резбарија — ништа. Чини се, да је с тим у великој опреци, што се људи и жене радо и врло укусно умију да наките, о чем се можемо освједочити и у најдаљем селу сваке недјеље, кад свијет иде у цркву. Урешено је само оно, што људи и жене на себи носе. Док нас по Алпама сјећа сваки корак пута, да је ту сељак некад много сретније живио него ли у најновије доба, овдје се не можемо да отмемо мисли, да сељаку у овој земљи уопће још никад није сретна звијезда свијетлила у прошлости. Па та се мисао може доиста и оправданом држати, јербо не стоји ни у какву протурјечју са повјешћу те земље, у којој до пред два деценија никако не бијаше мира ни починка.

Врло ми је било зачудно, што по собама сељачких кућа не нађох нигдје религијозних предмета. Тиме се хришћанска кућа у Босни много разликује од куће у Алпама, гдје се у соби најсиромашнијег сељака налази олтарић или барем криж са неколико лоших слика[1]). Усупрот тому лако је разумјети, што по путевима нема ни капела, ни крстова, ни плоча̂ споменица („Marterln").

Ж. Како је кућа грађена и од чега.

Модерни инжинири немају баш особита штовања према пучкој градитељској умјетности Бошњака и Херцеговца. Ја не знам, да ли имаду право. Сигурно је, да се код грађења ријетко види љубав и брижљивост. Човјек се чуди, како лакоумно гради пучки мајстор, барем на око. Вратоломност и смионост тог начина градње опажа и око тому невјешта човјека. Зачудо је само, како се те куће не сруше. Многи туђинци, који су овдје по читаве године становали у сељачкој кући, тврдили су ми, да се те куће попут јеле у бури превијају и шкрипе, па им опет то ништа не нашкоди. И тиме је све речено, што се да рећи на похвалу тог пучког мајсторства. И са̂м сам видио запуштених кућа̂, на које више нико од људи није пазио, али оне стојаху још увијек усправно и охоло. То је све то чудноватије, што ту нема ни говора о оној великој и педантској брижљивости, којом алпински становници балване умјетно урезавају, да их што боље један на другом утврде. Управо код кровова почиње се човјек чудити. То големо кровље, које праву кућу понајвише висином надмашује, склопљено је дјетинском наивношћу. За читава свог пута видио сам само једну кућу, код Јајца, коју је бура порушила, али кров је остао читав, премда је он сигурно био главним узроком, те је кућа пала.

---

[1]) О светим сликама (икона) у бугарској кући, Јиречек стр. 158.

Код многих босанских кућица̂ и стаја̂ може се проучавати још један врло стар начин грађења, а то је умјетност, како се од танких и витких притака попут копаре праве стијене од плетера[1]). Да је тај начин грађње прастар, прехисторичан, не може се подвојити, јербо нам то потврђују останци зграда на кољу (сојенице = Pfahlbauten). И готска ријеч vaddjus за зид (Wand) доводи се у савез с једним кореном, који значи плести, етимологија, која је опћенито призната[2]). На једном важном дијелу босанског кућишта још се и данас посвуда види ова примитивна техника, а то је кукуружњак[3]). Поради својих плетених стијена и коља, на којем увијек стоји, те које има да брани залиху од влаге и мишева, чини ми се он најдостојнијим останком давних вијекова. Ја велим: „чини ми се“, јербо на жалост каква позитивна доказа не могу за то навести.

Кућа са хоризонталним гредама (Blockbau) налази се у Босни рјеђе, него што би се очекивало. Овдје нијесам видио ни трага умјетном урезавању (Verzinkung) балвана̂, као што се то по Алпама често види. Данданас преузима мах градња са вертикалним гредама. Приземље је честопут направљено од неотесана камења и дрва̂, што се међу то камење ставе, а горњи бој је од вертикалних греда̂. Простор између вертикалних балвана обично се испуни плетером, цјепаницама, опеком или чим сличним, па се онда замалтари.

Кров је направљен од сламе, дашчица (Schindel) или дасака, а налази се којегдје употребљена за то и кора од стабла. Интересантна је конструкција собнога стропа. Строп наиме није направљен од дасака него од дашчица (Schindel), а та се конструкција може видјети и код кухињских таванцика. У Херцеговини је све од камена, зидови и равни кров. Али се праве зидови и од плетера, а и кровови од сламе. Обична је појава код босанске куће, да је горњи бој испао понешто ван[4]). Али чудновато се доима човјека, кад је горњи бој под једним кутом положен на приземље, појава, за коју човјек особито у Сарајеву доста прилике има, да ју проучава. Дијелови горњега боја, што су ван испали, зову се испуст.

3. Село.

Да ли се даде говорити о каквом сталном нацрту села у Босни и Херцеговини, о том не умијем ништа рећи, али бих прије то зани-

---

[1]) Види Додатак бр. 9., а онда Јиречек стр. 158.: „Die Mauern der Häuser bestehen gewöhnlich aus einem mit Lehm ausgefüllten Gerüst aus Holz mit Korbgeflecht.“

[2]) Види примједбу бр. 4.

[3]) У Бугарској зове се кош-жи́тница, амба́р. Јиречек стр. 158.

[4]) Јиречек стр. 161. извјешћује, да у градске бугарске куће горњи бој малне правилно за један метар преко до̂њега излази.

јекао. Ја мислим, да је осамљено селиште (Bauernhof) најстарија врста насељења те земље. Данас је дакако правилом, да се куће с обје стране цесте поредају, али не може да буде и од старине тако, јер су се прије становници од цесте уклањали, што се лако разумије због пријашње несигурности у земљи.

Већ вањска форма босанске куће показује, да је посве самостално настала. Њезин на све четири стране спуштени кров сметао је, да се тик до ње у њезиној близини опет друга кућа подигне. По готово о правом додиру не може дакако ни бити говора, јер се босанска кућа не разви до седластог крова. Колика буде невоља, кад се босанске куће једна тик друге ставе, види се по већим мјестима н. пр. у Травнику. Ту се обје сусједне куће полијевају кишницом међусобно од врха до дна.

И. Неколико ријечи о херцеговачкој кући.

Проста херцеговачка кућа разликује се од босанске само по материјалу и конструкцији крова. Она је као и ова обично двоцелна, од собе и кухиње, или је једноцелна, што се по казивању Ивана Милићевића доста често налази[1]). И покућство херцеговачке куће биће тешко штогод различно од покућства босанске куће. Развијена херцеговачка кућа доима се свакако површна мотритеља посве особито, али тому је опет највише крив материјал. Ну поред тога има још и нешто друго. Кад се у које куће кроз вањска врата униђе у двориште, онда се човјек налази на неки начин као у неком дијелу стана, одређену за то, да буде станарима врло често на порабу па за то носи на себи као неко обиљежје стана. Двориште (авлија) има плочник, који се врло чисто држи, и камене клупе са простирачима, хасурама и чим сличним. Авлију ките мали вртићи и сјенице од винове лозе. Ту има и стабала од смокве и дуда. Кућни и дворишни зидови ограђују двориште са све четири стране. И на зидове што окружују авлију, брижно се пази као у правог стана. На њима се види оружје, посуђе, дапаче и књиге у малим троугластим издупцима. Трагови херцеговачког начина грађе могу се још и данас у Сарајеву јасно видјети.

По пријашњем могла би човјеку доћи мисао, да би дворишту херцеговачке куће требало приписати велику прошлост, али ја не мислим, да би така тврдња била према чињеницама. Што ме до овог мнијења доводи, јест то, што се у развијене херцеговачке куће виде

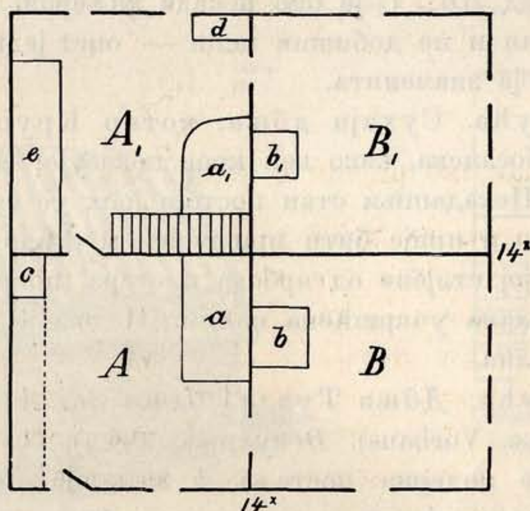
[1]) Испореди Додадак бр. 10.

сви саставни дијелови босанске куће, простори и покућство, тако те се развитак дворишта херцеговачке куће и његова приклоност за становање смије приписати само захтјевима вруће климе.

О другој кухињи, која у херцеговачке куће није баш ријетка, требаће још даљних истраживања[1]).

J. Примјери типичних кућа у Босни и Херцеговини.

Двоцелна кућа једне циганке у Доњој Тузли. На *слици 7.A* је кухиња, *B* соба. Кад се кроз кућна врата дође у кухињу, види се

Слика 40. Двоцелна кућа. Јајце.

да она нема никаква стропа, него само кров над собом. Соба има строп. Над једним дијелом кухиње (испореди испрекидану црту) има нека врст стропа, која је као спремиште (Depôt) за свакојаке кухињске потребе и зове се таванџик. На зиду видјесмо полицу за тањуре и за друго што шта. *a* је огњиште. Оно је једно 80 *cm* дуго, нешто је мање широко, једно 10 *cm* високо; *b* је пећ од петњака, која се ложи из кухиње на четверокутан отвор *c* близу тла; *d* је леђен (или легењ), а виси на пећи; *e* је издубљен камен за ритуално прање са постраним отвором на стијени за отицање воде.

Двоцелна кућа у Јајцу *слика 40.AA₁* кухиње, *BB₁* собе, *aa₁* огњишта, *bb₁* пећи од петњака̂. *A₁* је претворено у кухињу истом онда,

[1]) Јиречек стр. 162. говори о бугарској кући у граду овако: „Die Küche (ку́хња, готва́рница, türkisch мутва́к) sammt der Wohnung für die Dienerschaft befindet sich regelmässig in einem eigenen Häuschen auf dem Hofe, in der Nachbarschaft der Stallungen, Holzvorräthe u. s. w.; das Mobilar derselben beschränkt sich auf Kessel, Spiess, Pfanne, Töpfe, die früher nur am offenen Feuer standen oder hiengen."

кад су власници други дио куће морали изнајмити. Огњиште *a* једва је 15 *cm* високо, али око $1^1/_2 m$ широко, од опека направљено, *c* је дрвени ормар, у ком се спремају тањури од коситра (калаја) и друго штошта. Над огњиштем је верижњача (Kesselträger), *d* је долаф, *e* је дрвени преградак (кињер).

Над кухињом нема правог стропа, него се просто кров види. Само у *A* има на лијево од дашчица направљен строп (шишета, испореди испрекидану црту) и то у нешто већој висини него ли човјечја.

Двоцелна кућа. Јајце. *Слика 41.* Стојећи у *A* над тобом је, као што увијек, читав кров отворен, а уз то се дакако види и онај дио, што лежи над BB_1. *C* је био некада кињером, али сада је претворен у мали стан и не добивши пећи — опет једна чињеница, која је за повјест развоја знаменита.

Двоцелна кућа. Сухаја дȏња, котар Крупа. *Слика 42.* Та кућа није права босанска, како већ кров показује; саграђена је прије једно 15 година. Некадашњи стан постоји још, те се употребљава за стају, али је морао и прије бити привременим станом. Јако је ниска и малена, све су јој стијене од врбова плетера, покривена је како му драго сламом, а слама учвршћена кољем. И ова је стара, праапримитивна кућа двоцелна.

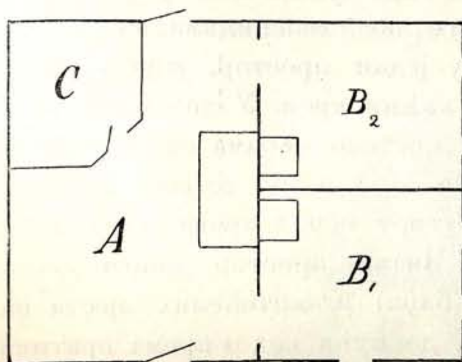
Троцелна кућа. Дȏња Тузла. *Слика 46.* *A* је аралук, (вежа, приврат, предсобље, Vorhaus). *B* кухиња (кућа), C_1, C_2, C_3 собе, *a* је мусандер, *c* посве модерна постеља, *b* жељезна пећ, *d* миндер са јастуцима. На поду су ћилими. C_3 зове се собаџик, те се употребљава као дјечиња соба.

Троцелна кућа. Дȏња Тузла. *Слика 48.* *A* је аралук (Vorhaus). *B* кухиња с огњиштем *f* и кињером (или ћилером) *h*, C_1 соба с долафом или мусандером *(a)*, ормаром са трима вратима, *b* је кревет, *c* пећ, *d* служница, *e* миндер са јастуцима, C_2 соба за дјецу или собаџик, C_3 соба за слуге, *g* је постеља.

Троцелна кућа са горњим бојем. Травник. Циганска махала *Слика 49.* *A* кухиња с огњиштем, B_1 B_2 собе, *C* тријем са степеницама (басамаци) у горњи бој.

Та кућа, кад ју човјек са улице гледа, не одаје, да би имала тако знаменит тријем од дрва, јербо је он посве маскиран. Највише старих или барем старинских кућа у Травнику грађено је на исти начин, оне су наиме од једног боја са тријемом постранце („Seitenflurhaus"). *a* је огњиште, *b* пећ од петњака.

Троцелна кућа са горњим бојем. Језеро. *Слика 50.* Кућа је доље, гдје је стаја, од камена, а горе од дрва. Данас је кућа почела

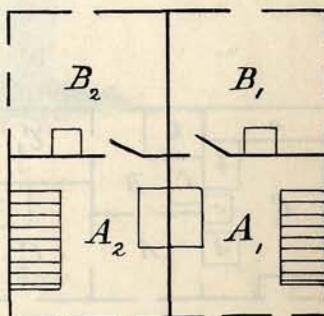
Слика 41. Двоцелна кућа. Јајце.

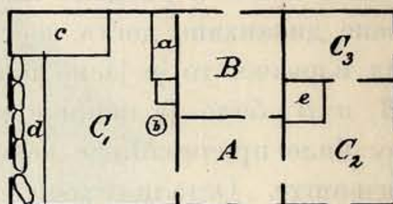
Слика 42. Двоцелна кућа. Сухаја код Крупе.

Слика 43. Циганска кућа у Коњицу.

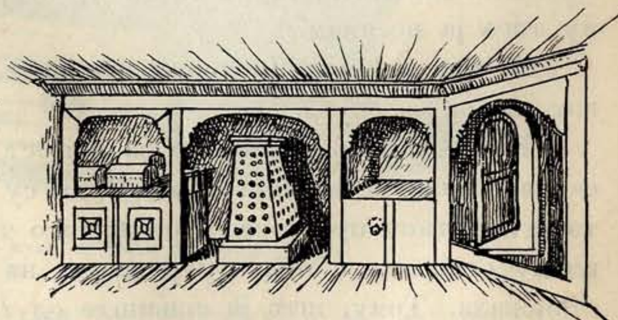
Слика 44. Двоцелна двострука кућа. Јабланица код Новог. Нацрт горњег боја.

Слика 46. Троцелна кућа. Д. Тузла.

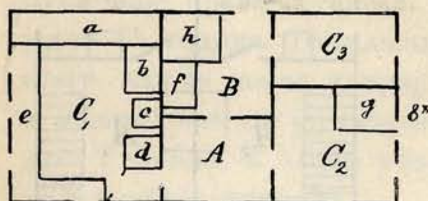

Слика 45. Пријашња кућа с двора.

Слика 47. Мусандер у једној мухамедовској соби. Д. Тузла.

пропадати те није више посве сачувана. Без сумње била је то некада одлична грађевина. Кроз врата дође се по степеницама на дрвену веранду (камарија), а отале се ступи у један простор, који се зове кућа. Тај простор има над собом само кућни кров. У том се је простору неколико преградака одијелило и постало собама са стропом и пећи. Овдје треба да се особито истакне то, да су те собе очито и јасно одвојени дијелови у великом простору испод крова (Dachraum) те да не стоје какогод *покрај* њега. Читав простор добија доста свјетла од неколико кровних прозора (баџа) и оштећених мјеста на крову. Собе имаду прозоре. За чудо је, да кућа код *a* према вратима води, која се према двору отварају и неимајућ балкона, нити се чини, да је балкон икада туде био. Можебити да се ту сједило крај отво-

Слика 48. Троцелна кућа. Доња Тузла.

Слика 49. Троцелна кућа Травник, циганска махала.

Слика 50. Троцелна кућа. Језеро. Нацрт горњег боја.

рених врата и гледало на поље, намјешће, које се као нека врст отворене диванхане доста често виђа. Код *d* ложила се ватра на самом тлу од иловаче, те је јасно пламсала, кад ми униђосмо. На строповима од B_1 и B_4 било је попријечно дрво (види испрекидану црту), на ком су биле причвршћене вериге, што држе котао поврх ватре, *e* је право огњиште. Остали простори у кући (осим соба) A_1, A_2, A_3, зову се попушлук или ћорхана. Учитељ, што нас је пратио, Хифзо еф. Хусеинагић, мисли да би се ти простори могли и ходницима назвати, ну тога ја не знам.

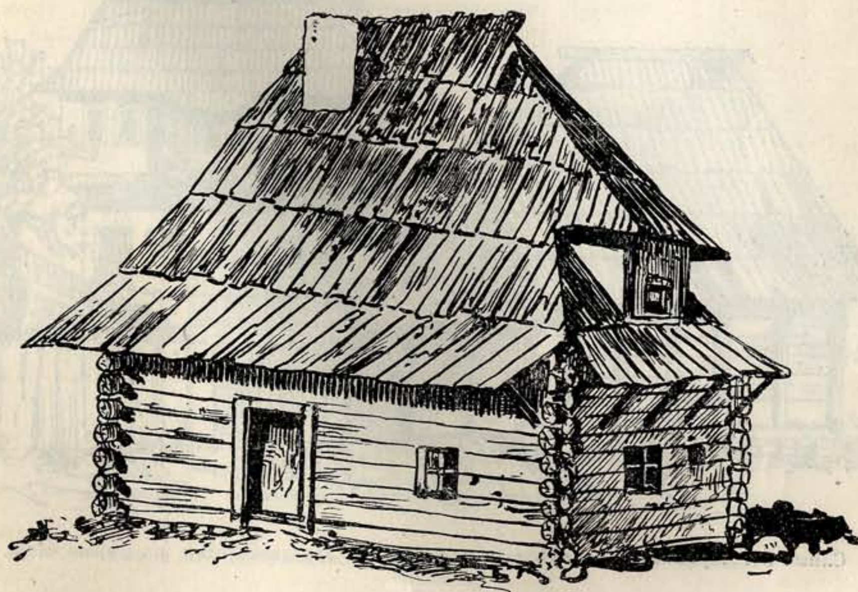
B_1 има пећ *(f)*, B_2 пећ и огњиште, *i* је дрвени преградак (долаф или киљер).

Кућа је врло знаменита за повјест развоја. Прво ради тога, што се на собама посве очито види, да су дијелови првобитног једног и то огњиштног простора, а онда, што ту има много огњишта. B_1 и B_2 имаду огњиште и пећ, ту је дакле на оба мјеста по једна фамилија становала. Тому, што је огњиште од B_2 у самој соби, узроком је то, што је вани премало мјеста остало. Човјека хвата напаст, да и у

старе задруге помисли на сличну раздиобу куће, као што је ова. С овом кућом нека се испореди *слика 75*.

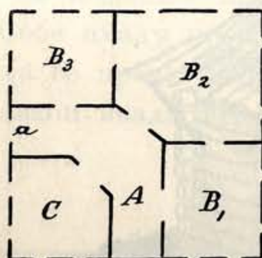
Слика 51.*a*. Двоцелна кућа са собом на крову. Вареш.

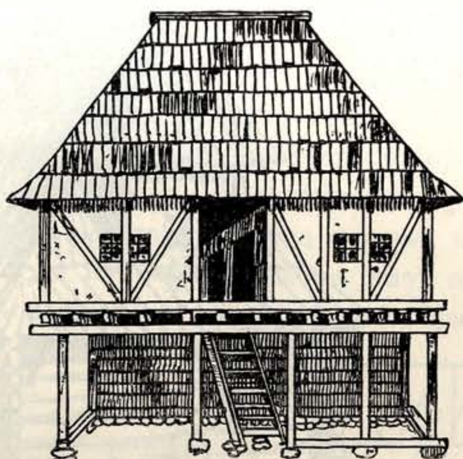
Слика 51.*b*. Двоцелна кућа са собом на крову. Вареш.

Мухамедовска кућа с углатом диванханом. Горњи бој. Дōња Сухаја, котар Крупа. *Слика 52.*

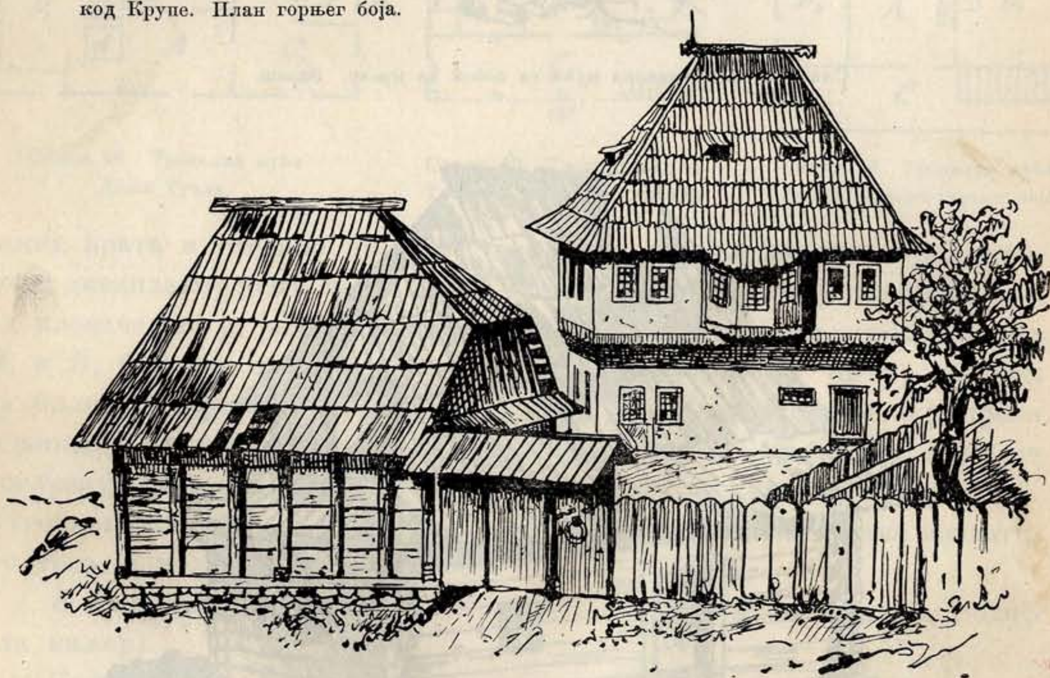
Кућа се истом прави. Доље је од камена, а горе су стијене од вертикалних греда (Riegelwand). У приземљу биће само стаја, кухиња, а дакако и степенице. У првом (горњем) кату становаће се.

Слика 52. Мухамедовска кућа с углатом диванханом. Дбња Сухаја код Крупе. План горњег боја.

Слика 53. Кућа с отвореном диванханом. Нови.

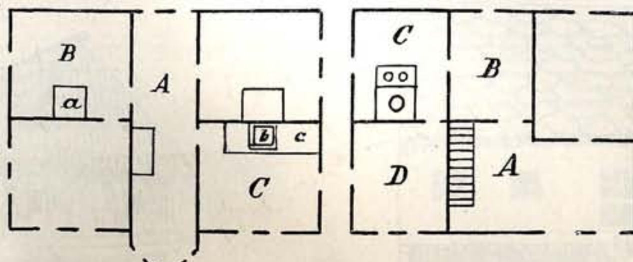

Слика 54. Мухамедовско кућиште у Дервенти. На десно стан, на лијево стаја.

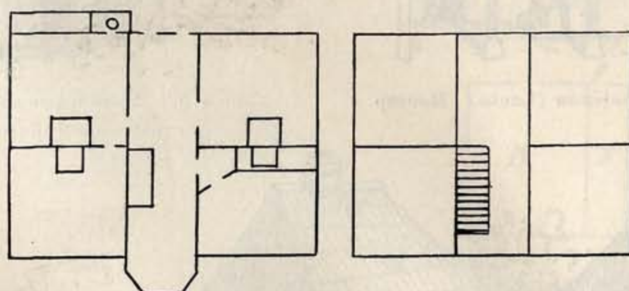
C биће харем. Код *a* један преградак с двора уз кућу биће заход (Abort). Собни су се простори могли распознати само по балванима. Стијене се праве тако, да се простори између балвана најприје плетером испуне па онда замалтаре.

Кућа од једнога боја с отвореном диванханом. Нови. *Слика 53.*

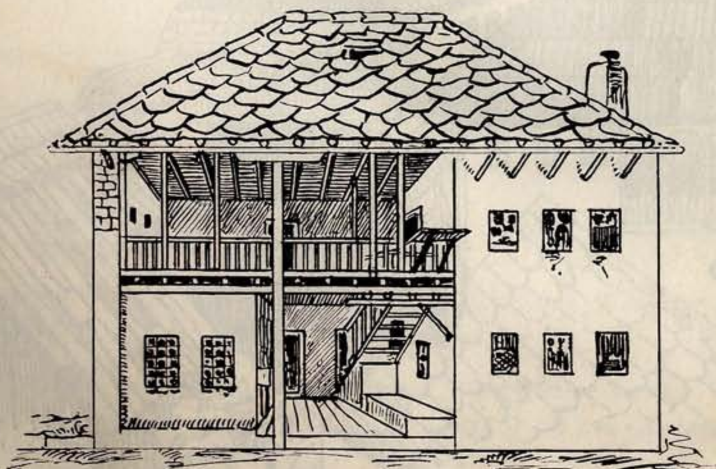
Ова је кућа с више страна интересантна. Она има тријем а из њег воде стрме степенице у диванхану горњега боја. Диванхана је

Слика 55. Мухамедовска кућа. Дервента.

Слика 56. Мухамедовска кућа. Дервента.

Слика 57. Мухамедовска кућа с хајатом и таваном. Мостар.

према цести отворена, тако те се виде унутри обадвоја собна врата, што су с десна и с лијева.

У приземљу су дућани.

Мухамедовска кућа. Дервента. *Слика 54.*

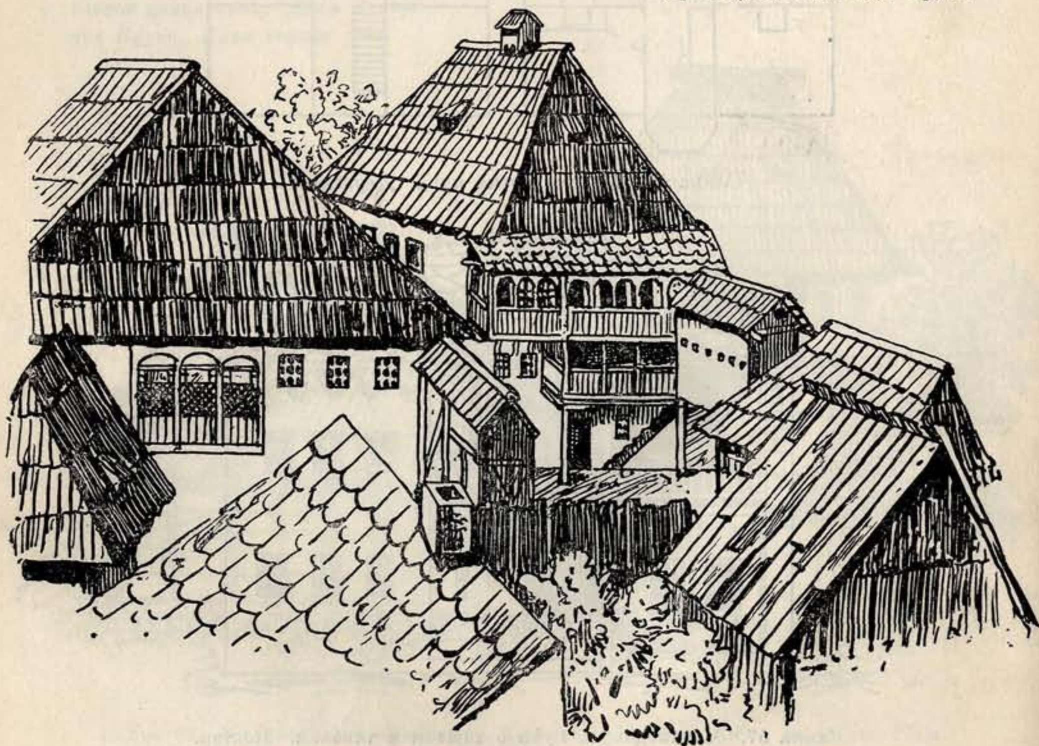
Пред кућом је према цести стаја или појата. Кућна врата (испореди *слику 55.)* воде у повећи простор, а њему на лијевом крају у *A* воде степенице горе у диванхану. Не зна се право, за што је било

Слика 58. Кућа с тријемом (Laube). Мостар.

Слика 59. Мухамедовска кућа с тријемом са стране (Seitenflurhaus). Крупа.

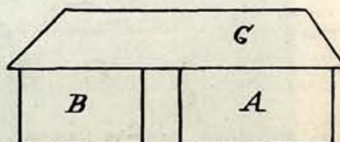
Слика 60. Поглед на двориште из хотела „Травник".

некада одређено приземље. *C* је модерна кухиња, *D* соба. Други се простори готово никако не рабе, јер је мухамедовски власник ту кућу дао у најам неком жидовском агенту пива за 120 фор. на годину.

Овај је био тако пријатан те нам је допустио, да прегледамо све дијелове куће. У горњем је боју на лијево у *B* кухиња. Та некада није имала стропа, али га сада има. На десној страни бивале су некада жене. У *C* види се преградак (мусандер) са пећи од петњака и с купалом. На пећи је легењ за врућу воду, као што увијек у мухамедовској кући. У алпинске се куће види дакако исти намјештај.

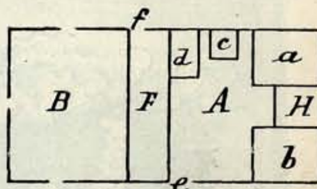
Слика 61. Херцеговачка кућа. Предоље.

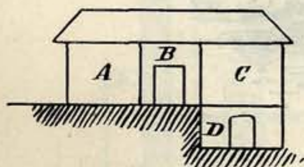
Слика 62. Уздужни пререз пријашње куће.

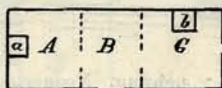
Слика 64. Кућа у Дрежници.

Слика 63. Нацрт пријашње куће.

Слика 65. Уздужни пререз пријашње куће.

Слика 66. Нацрт пријашње куће.

Слика 67.Једноцелна кућа. Дрежница.

Слика 61. Кућа Ристе Домазета у Предољу, котар Столац, била је најприје једноцелна (испореди *слике 62.* и *63.)* а послије јој надође вежа и нова соба.

Слика 62. показује шематски пререз ове куће. Стари стан *A* нема правог стропа. На стропним балванима тавана (таваницама) има више пута плетених спремишта за курузе. Плетер је замалтарен земљом, помијешаном с гнојем или пепелом.

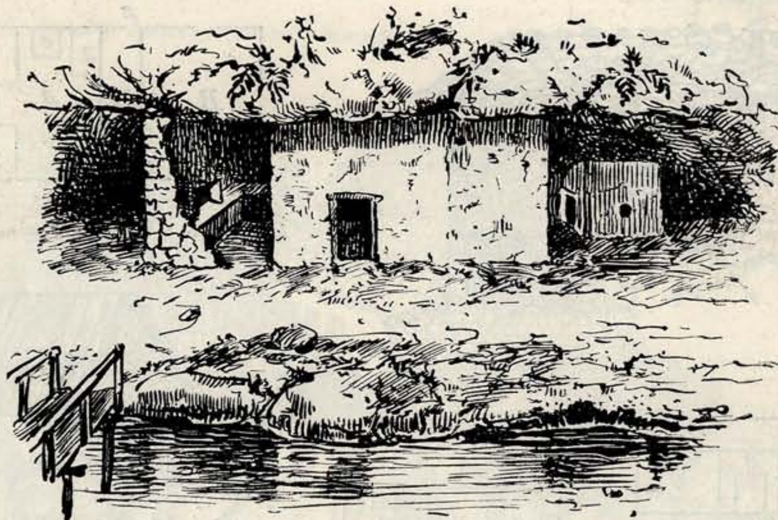
Слика 63. је нацрт пријашње куће. *A* је стари простор за огњиште и становање. *H* је отворено огњиште, *ab* су камене постеље, *c* је

хамбар т. ј. ормар за брашно, *d* је ста̑н (Webstuhl), *e* стара врата, *f* нова. *B* је нова соба, посве модерно уређена.

Слика 64. Кућа Раића у Дрежници, котар Мостар. Доље на десно стаја. У средини, на повишем тлу улаз у стару, негда једноцелну кућу. *Слика 65.* показује пререз. *ABC* били су некада једним простором. Сада су *AC* собе, *B* је вежа (Flur). *ABC* немају стропа,

Слика 68. Једноцелна кућа. Требпжат.

Слика 69. Стан у пећини. Херцеговина.

a b огњишта *(слика 66.)*. *D* стаја, названа од власника избом, што је врло зачудно. Кући мора бити више од 160 година.

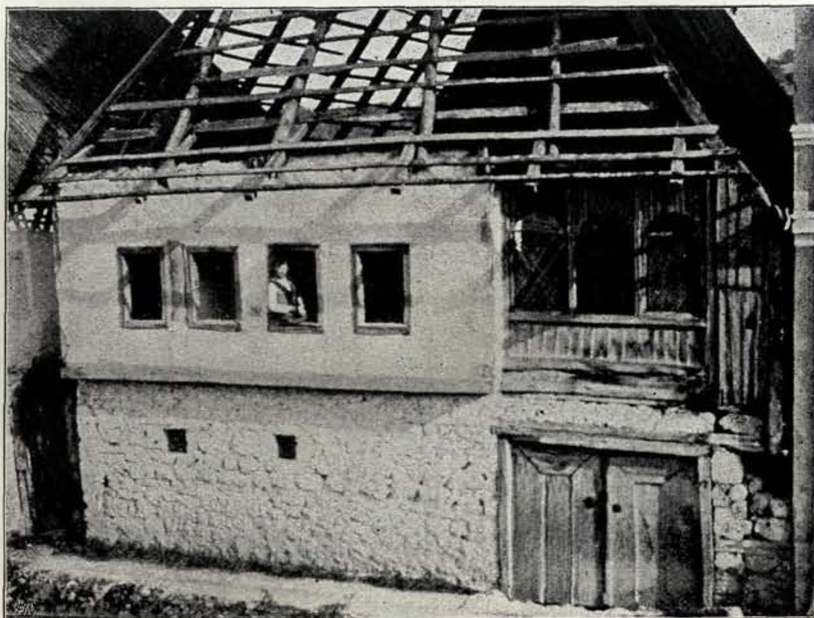
Слика 67. Кућа Мате Кундића, Дрежница. Једноцелна, кров од дасака.

Слика 68. једноцелна кућа у Требижату, котар Љубушки. Кров је напола од сламе, напола од плоча̑.

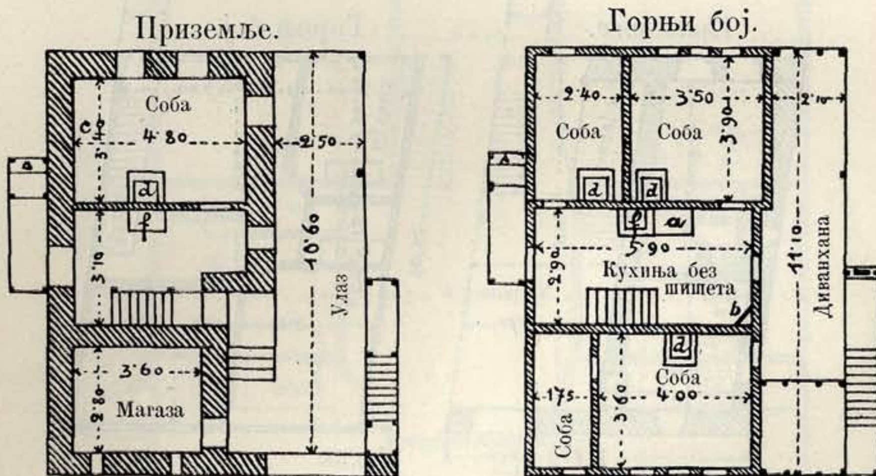
Слика 69. стан у шпиљи крај врела Брегаве испод Хргуда, својина Ризванбеговића, млинског власника. Сада станује туде Четко Шеледа већ од 15 година, прије њега становаше овдје Никола Домазет 21 годину, а прије овога Вукан Вуковић 20 година. Ту је соба, опремљена оџаком с лукњом за дим, онда стаја за ситну стоку, мала кафана и стаја у шпиљи за сељачке коње, који возе жито у млин.

К. Нешто потање о кућама у Травнику.

Од различите господе окружних и котарских предстојника, што сам их имао част да посјетим, пријазно су ми обећане фотографије

Слика 70. Кућа у Травнику. Фотографија госп. грађевног савјетника Свободе.

Слика 71. Нацрт исте куће. Снимак госп. грађевног савјетника Свободе.

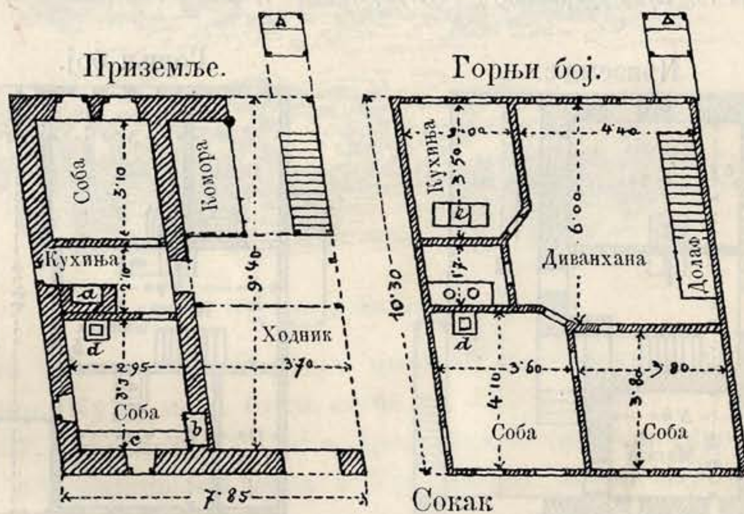
знаменитих предмета. Ја износим на јаву оно, што сам досад добио, а оно, што касније стигне, публицираћу, кад буде згодно.

Најприје треба да се захвалим травничком окружном уреду и господину грађевном савјетнику Свободи. Његове слике и планови

прави су узори. Ја их не доносим заједно са текстом, него на по се, нека би се човјек проматрајући их све заједно више наслађивао, па се тако и он могао прикључити мојој хвали.

Слика 72. Кућа у Травнику. Фотографија госп. грађевног савјетника Свободе.

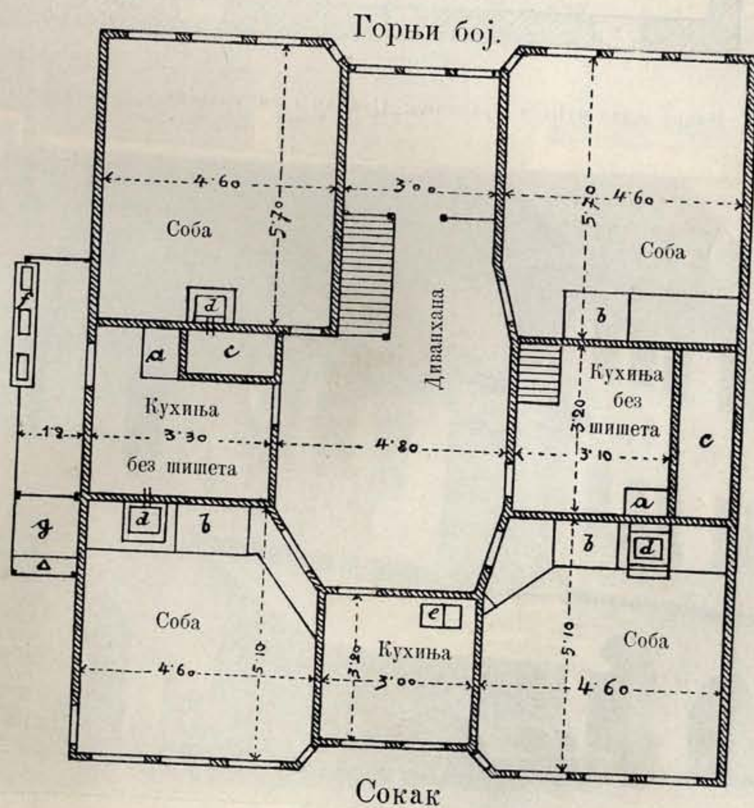
Слика 73. Нацрт исте куће. Снимак госп. грађевног савјетника Свободе.

И мало напомена биће доста, да се те слике протумаче.

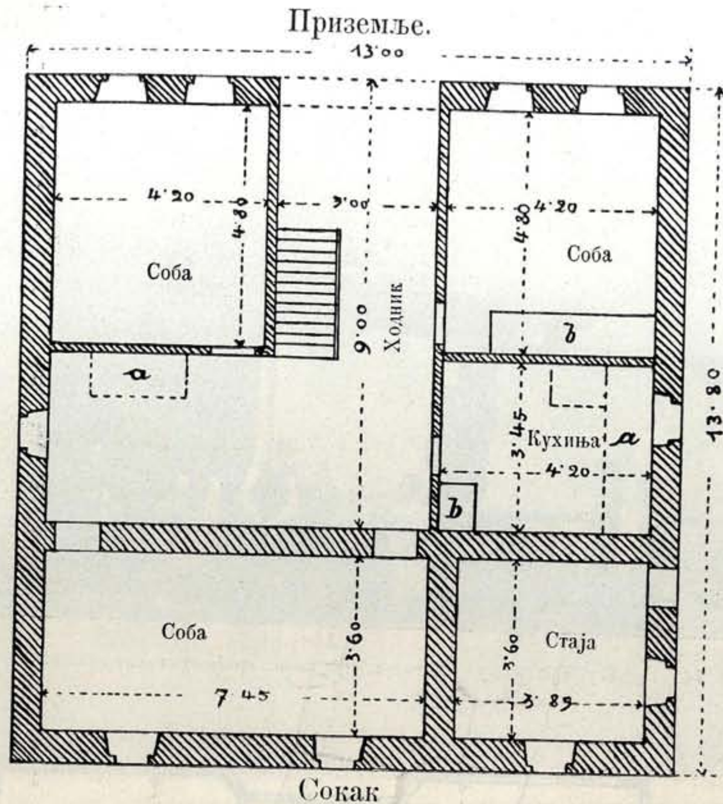
Слика 70. је мухамедовска кућа типична облика, а одређена је, да се поруши. У ње се види диванхана на страни, она је дакле по мојој терминологији развијена кућа са вежом на страни. Дјеломице

Слика 74. Кућа у Травнику. Фотографија госп. грађевног савјетника Свободе.

Слика 75. Нацрт исте куће. Снимак госп. грађевног савјетника Свободе.

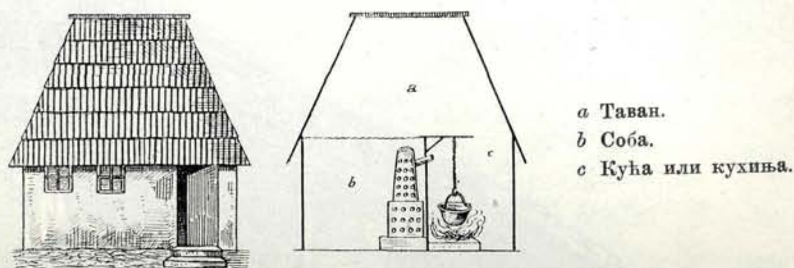

Слика 76. Нацрт једне куће у Травнику. Снимак госп. грађевног савјетника Свободе.

Слика 77. Куће у Травнику. Фотографија госп. грађевног савјетника Свободе.

огољели кров пушта, те се види конструкција. План куће *(слика 71.)* јасан је сам по себи.

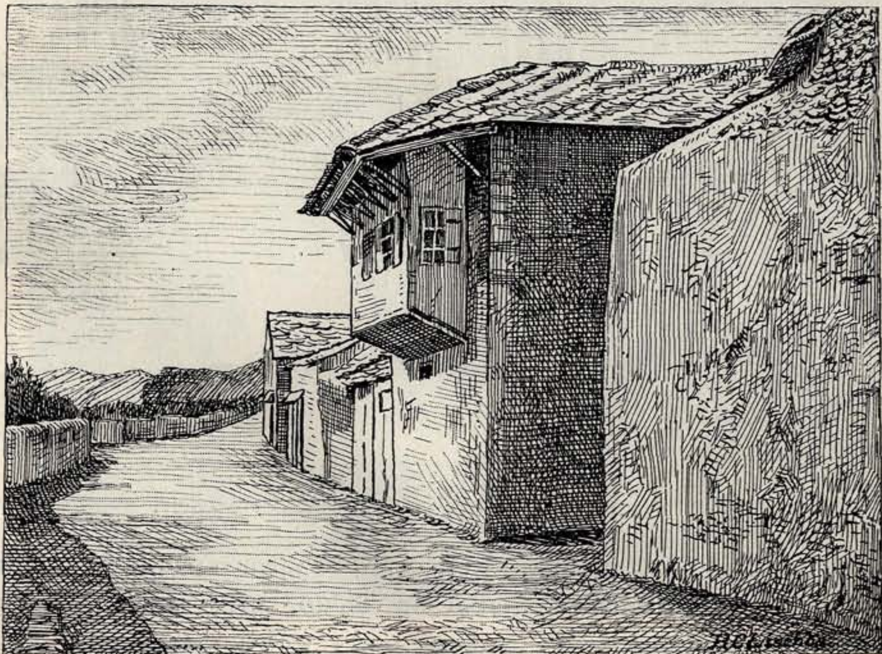
Слика 78. Пререз једне босанске двоцелне куће.

Слике 72. и *73.* показују по градски развијену кућу са вежом на страни. Њезина спољашњост могла би далеко завести овом начину градње невјешто око.

Слика 79. Кућа у Мостару. По фотографији госп. котарског предстојника барона Климбурга

Слика 74. показује мухамедовску кућу са средњом диванханом и покривеним, типичним вратима на десно, што воде у двор. Као што се види на *слици 76.*, долази се у кућу кроз једна врата на

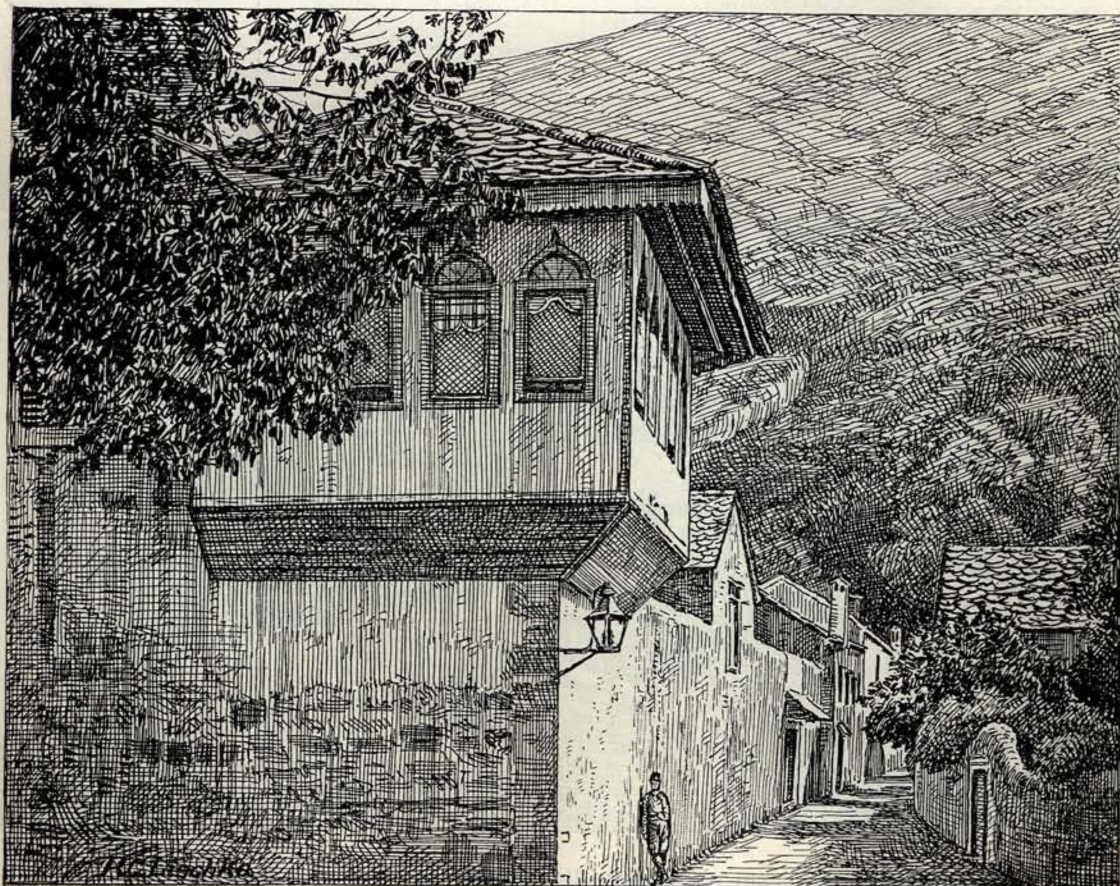
Слика 80. Кућа у Мостару. По фотографији госп. котарског предстојника барона Климбурга.

Слика 81. Цеста у Мостару. По фотографији госп. котарског предстојника барона Климбурга.

стражњој страни куће, што воде у вежу („Gang"), која се углато прелама. Над том вежом је диванхана у средини куће. Али по *слици 75.* дâ се распознати, да диванхана само један дио средине запрема.

Слика 77. показује двије на главној цести масивно саграђене куће. На неспретној конструкцији крова лако се да увидјети, како је тешко босански кров према цести уредити и прилагодити.

Слика 82. Улица у Мостару. По фотографији госп. котарског предстојника барона Климбурга.

Што се тиче *слике 78.* испореди Додатак.

Слике 79.—86. из Мостара су и околине. Госп. барон Климбург био је тако добар, те ми је те слике на порабу изручио. За *слике 79., 80.* испореди горе *слика 57.*

Л. Конац.

То је била језгра онога, чему ме је научио мој први боравак у овој земљи.

Моје резултате ја не држим никако довршеним. Ове листове шаљем у свијет, надајући се, да ће други оно, што сам ја започео, наставити и поправити погрјешке, што су се можебити гдје увукле и којим се је за оваких приликā тешко уклонити.

Душобрижници и учитељи били би мимо све остале дужни, да се баве оваким штудијама. И политични чиновници могли би се

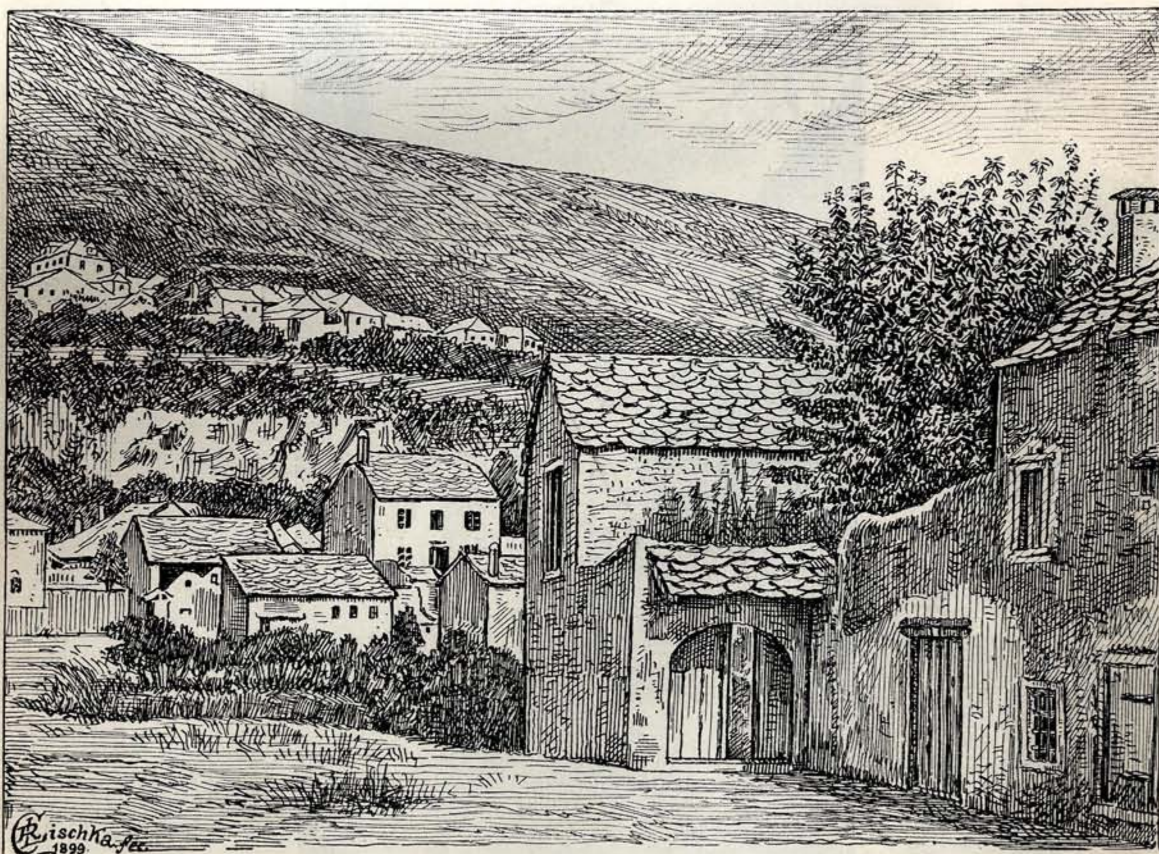

Слика 83. Типична слика из Мостара. По фотографији госп. котарског предстојника барона Климбурга.

многочем научити, кад би чешће похађали народ у његовим кућама, па кад би оно, што су тако дознали, побиљежили, лако би могли заслужити захвалност потомства.

Такове штудије, кад би се њима бавили државни службеници или уопће пуку познате особе, у које се он поуздаје, морале би се и сама пука врло повољно и корисно дојмити, јер би видио, да би га људи хтјели разумјети, а то би био узгредни добитак, који се свакако нипошто не смије премало цијенити.

Дао Бог, те ови моји реци дошли у руке врло многим синовима те земље, те их потакли, да кућну културу своје домовине разгласе и своје знање о њој позним нараштајима предаду. А ако сам ја ма ишта код тога припомогао, онда бих молио, да се то узме као дио моје захвале, коју мислим да дугујем оној земљи, у којој сам прибрао великих и незаборавних дојмова. Ја сам заволио ту земљу и њезине

Слика 84. Типична слика из Мостара. По фотографији госп. котарског предстојника барона Климбурга.

становнике, почео сам их штовати и видио сам на моју велику радост, да се посве мирно и поуздано може гледати у њезину будућност и развој.

Нека ми се допусти, да кажем једну жељу. Земља се налази у времену прелаза. Не би ли се могло наћи даровитих градитеља, који би пучки стил даље развијали па тако земљи сачували њезин карактер. Тешко ће бити од потребе уносити други стил. Сад се Сарајеву приближује криза. Ако се куће по брдима замијене мало по мало Volapük-

грађевинама, што немају никаква карактера, онда је красота Сарајева у главноме пропала.

Додатак.

Овај посао био је довршен 7. септембра 1897. и предан госп. дворском савјетнику К. Херману. У љету 1898. имао сам по налогу ц. кр. академије знаности у Бечу, да оном првом путовању по Босни

Слика 85. Улица у Мостару. По фотографији госп. котарског предстојника барона Климбурга.

прикључим друго, те да посјетим пограничне земље, не бих ли одредио, да ли је и како је далеко прекорачила босанска кућа политичне међе Босне. У ту сам сврху пропутовао уздуж Приморје, па сам се онда, прекидајући у више мјеста пут, довезао из Метковића у Бос. Брод. Тај други боравак у Босни употријебио сам на то, да угладим различите појединости, о којима ћу у овом додатку говорити. Из Бос. Брода путовао сам границом све до пред Биоград. Овдје ме нападе досадно поболијевање, те сам морао за неко вријеме прекинути пут. То путовање намјеравам довршити ове године (у љету 1899.).

Нарочито хоћу да истакнем, да ћу о овим двјема путовањима, што сам их подузео по налогу ц. кр. академије, опширније казивати у публикацијама академије и молим, да се тамо потања разглабања, кад буде вријеме, погледају. У овом тренутку надам се, да ће ми академија допустити, да о том на овом мјесту извијестим и читатеље по Босни и Херцеговини.

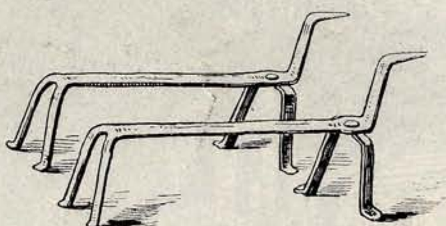
Слика 86. Једна колибица близу Мостара. По фотографији госп. котарског предстојника барона Климбурга.

Број 1. Љетос сам фотографирао читав низ правих грађевина на пањевима (сојенице, Pfahlbauten), у којима се још и данас стануje. Њих има у сјеверном и сјеверозападном дијелу Босне, у крајевима, гдје готово сваке године буде поплава. Оне нас наводе те наслућујемо, да је којегдје сличних грађевина било и у самим ријекама. Да поменем н. пр. џамију у Уни, одмах пред Крупом у Крајини.

Бр. 2. Моје љетошње путовање научило ме је да потање разликујем босанску од херцеговачке куће. Ја мислим, може се рећи, да је босанска кућа све о све двоцелна, од кухиње и собе, док херцего-

вачка кућа уопће ни нема праве собе. Херцеговачка је кућа из самог огњиштног простора развила културни простор, узевши камин (оџак) мјесто отвореног огњишта, па у том се испоређује са талијанском и француском пучком кућом.

Бр. 3. Техника грађења куће уз порабу плетера много је више раширена, него што сам то могао знати, кад сам писао поменуту радњу. У самим Метковићима има читаво мноштво кућа, направљених сасвијем од плетера. Ја бих хтио да се то особито уважи, већ и због тога, што се надам, да бих тиме потакао кога од тамошњих становника на тачније истраживање. Што се тиче етимолошких испоређивања, које нас упућују на плетер као на конструктивни дио куће, молио бих, да се погледају моје „Etymologien zum geflochtenen Haus“ (посебни извадак из: „Abhandlungen zur germanischen Philologie“. Festgabe für Richard Heinzel, Halle a. S., M. Niemeyer, 1898.). Управо у

Слика 87. Пријекладн из Мостара.

Метковићима видио сам љетос, да плетене стијене нипошто не искључују посве правокутна нацрта, те дознавши то — морам да своја разглабања на означеном мјесту стр. 209. на овај начин попуним.

Бр. 4. *Слика бр. 78.* показује пререз једне куће, на којем се јасно види да кухиња нема над собом никаква стропа, осим правог кућног крова.

Бр. 5. Моје путовање од године 1898. показало је само, да двоцелна кућа (од кухиње и собе) са тријемом допире од источних крајева Д͡оње Аустрије преко западне и јужне Угарске све до у Босну.

Бр. 6. *Табле I.* и *II.* показују дрвене џамије из Д͡оње Тузле, које имаду исти примитивни нацрт као типична кућа на германском сјеверу, старогрчки храм и старогрчка кућа, те као модерна кућа арменског сељака, како је то доказао од мене потакнут Parsadan Ter Mowsesjanz („Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien“, књ. XXII., 1892., стр. 125. и даље).

Бр. 7. Испореди *слику 87.*

Бр. 8. Босанска кућа, да употребим ријеч дворског савјетника др. Емануела Хермана, нема никаква „радног ни културног хоризонта“,

Слика 88. Циганска колиба у Коњицу. Фотографија госп. судбеног пристава А. пл. Куриналди-ја.

Слика 89. Дућан у Коњицу. Фотографија госп. судбеног пристава А. пл. Куриналди-ја.

што би се поврх тла дизао. Ту се једе, сједи, спава и ради или на голом поду, или на простирачу, или на јастуку. Али чини се, да се је и у горњо-њемачкој кући врло полагано одијелио живот од пода. То се најбоље види код огњишта; још и данас можемо слиједом гледати, како се је огњиште на поду, код којег се кухајућ морало чучати, палац по палац уздизало и постало огњиштем столне висине, код којег се стојећи ради. Слично се догодило и од постеље. Све ознаке за постељу старих индогерманских језика доводе нас до коренâ, што значе „лежати“ или „сипати“ (streuen, старослов. стлати, стеља, постеља), тако те се може пунијем правом пристати уз тврдњу, да је

Слика 90. Поглед на пријашњу обалу Миљацке у Сарајеву. Фотографија госп. кустоса Сомбати.

постеља, што се врх пода уздиже, била посве у обичају само у круговима одличнијих људи̑. Нека се испореди A. Schultz: „Höfisches Leben zur Zeit der Minnesänger“, I.², стр. 81. О постељама на поду испореди на означеном мјесту стр. 85., Nibelungen, 347., 2.: Matraz diu rîchen, ir sult gelonben daz, Lagen allenthalben an dem vletze nider. Што је у горњо-њемачке куће клупа, која се уз собне стијене протеже те је близу пећи приређена за спавање, то су у босанске куће хасуре и ћилими, на којима се преко дана сједи а обноћ спава. На мјесто подних хасура и ћилима дошле су по бољим мухамедовским кућама широке појастучене клупе, на којима се исто тако по дану сједи а по ноћи спава, тако је дакле настала једна културна форма клупе, која сличи намјештају горњо-њемачке куће. То, што босанско-херцеговачка кућа не доспје да развије ложницу, у свези је с тим, што она праве постеље не познаје; као што се у горњо-њемачкој кући постеље

од посјетничких погледа у ложницу закључавају, тако се у босанској кући они јастуци и хасуре (Matten), што се само обноћ употребљују, тако уклоне, да се метну преко дана у посебне преградке (долафе).

Бр. 9. Нека се испореди моја горе поменута радња: „Etymologien zum geflochtenen Haus“.

Бр. 10. Већ за првог путовања по Херцеговини видио сам доста једноцелних кућа, али ме је преварио опћи дојам. Кућа од саме кухиње и без праве собе карактеристична је по Херцеговину, као што је већ горе споменуто. Карактеристичан бијаше одговор једне сељанке херцеговачке, кад ју запитах, гдје јој је соба. Одговори ми: „То ми је соба и кухиња“.

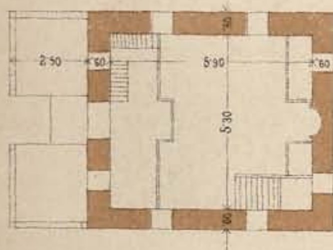
Уз слике што су касније надошле, хтио бих да напоменем ово:

Моје путовање од године 1898. донијело је, што се тиче специфично босанске куће, само негативни резултат, да ми није успјело пронаћи карактеристичну босанску кућу с ону страну границе. Али још нијесам овлаштен, да код овог питања изречем коначни суд. За чудо је, што се српска и бугарска кућа са босанском иначе врло добро подударају, само што се опет по вањском облику т. ј. особито по крову (који је код босанске куће необично висок) знатно од ње разликују, а о том ме је подучио особито К. Јиречек на означеном мјесту, као љубезан и врло свјестан извјеститељ. Тако ће дакле босанска кућа остати карактеристична специја горњо-њемачке, или, ако тко хоће, средњо-европске куће од кухиње и собе, која од француске границе преко Швајцарске, Њемачке и Аустрије допире на Балкан.

Табла I.

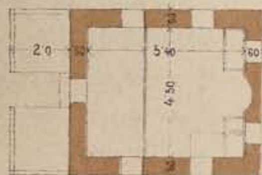
Поток џамија у Дôњој Тузли.

Мосник џамија у Дôњој Тузли.

Премјерио и сликао: Симић.

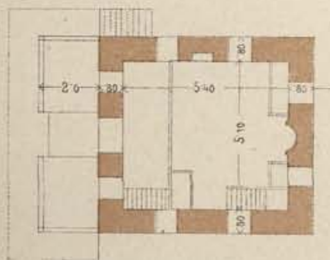
Уз чланак „Пучка кућа у Босни и Херцеговини“.

Табла II.

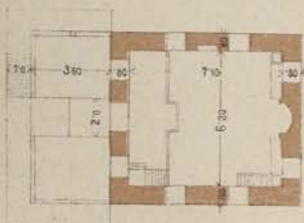
Ваиз џамија у Дôњој Тузли.

Џиндана џамија у Дôњој Тузли.

Премјерио и сликао: Симић.

Dukljanska kraljevina.

Piše

dr. F. M.

Premda je Duklja kroz nekoliko stoljeća opstojala kao država, pa kao takova prikazivala osebnu megjunarodnu individualnost (völkerrechtliche Persönlichkeit), ipak se je teško namjeriti na kakovo povjesno djelo, gdje bi se njena prošlost osebno opisivala. Povjesničari spominju Duklju tek nuzgredno, tek u toliko, u koliko je ona zasijecala u povijest susjednih naroda: Hrvata, Srba, Bugara, Bizantinaca, Normana i rimskih papa. — Razumije se, da je u vijestima o odnošaju Duklje spram ovih naroda odmah sadržana i njena povijest. No ove vijesti su razbacane, nijesu sabrane u jednu cjelinu, pa zato i nemamo jasnoga prijegleda o njenom državnom životu. Odatle dolazi, da pisci konfundiraju dukljansku povijest sad sa srpskom, sad sa hrvatskom. Istina, da se je Duklja, bivši najslabija država na Balkanu, morala često prignuti pod upliv susjednih mnogo jačih država, pošto u ono vrijeme nije megjunarodno pravo priznavalo, da male državice i narodi imadu jednako pravo na opstanak i zakoniti napredak kao i velevlasti, već je u ono vrijeme bila u cvatu ona: koji je jači, taj kvači. Ali baš zato, što se Duklja upravo u to vrijeme popela do samosvojnosti, vidi se da je ona živjela svojim osebnim životom, pa bi s toga morala imati i svoj osebni životopis — svoju povijest. — No kako već spomenusmo, malo će biti ljudi, koji su imali prilike, da gdje vide i čitaju kakovu povijest Duklje. Ako su je pak čitali, tad je to bilo u pretijesnom savezu sa povijesti koje god, nekadanjoj Duklji susjedne države.

Evo ovo je razlog zašto se primismo zadaće, da što tačnije i jasnije odsiječemo granice političkoga odnošaja Duklje spram susjednih joj naroda i država; da govorimo o Duklji sa njezinog vlastitog gledišta, a ne tek nuzgredno sa stanovišta ma koje druge balkanske države. — Nego zato neka se ne misli, da možemo pri tomu ne osvrtati se na povijest susjednih naroda. Dapače protivno! Mi se moramo i te koliko obazirati osobito na povijest Hrvata i Srba, jer nam valja iz njihove povijesti izuzeti ono što spada na Duklju, da tako iz onih razbacanih vijesti uzmognemo sastaviti

cjelinu. — U ostalom mi ćemo nastojati da budemo što kraći; no bude li jasnoća stvari zahtijevala, ne ćemo žaliti ni koju riječ više.

Geografski položaj Duklje.

Pod pojam „Duklja" padaju dvije predodžbe: Duklja u užem smislu i Duklja u širem smislu. Pod prvom razumijevamo samo jedan dio dukljanske kraljevine, t. j. oblast Duklju ili Zetu; dočim pod potonjom razumijevamo još i druge tri oblasti osim Duklje ili Zete, o kojima ćemo još na po se govoriti. Nu uopće govorimo o Duklji u širem smislu ili o dukljanskoj kraljevini.

Dukljanska kraljevina protezala se na teritoriju stare Dalmacije t. j. Dalmacije sa onim opsegom, kako joj ga predstavlja Konstantin Porfirogenit. Po njegovom opisu tekla je megja Dalmacije od Drača do Istre[1]) na sjever; prema istoku protezala se uzduž Save[2]) do Dunava, a odavle na jug do Macedonije.

Kraljevina Duklja ležala je u najjužnijem i najzapadnijem dijelu ove Dalmacije. U tom se slažu vijesti grčkih, latinskih i domaćih spomenika. Preostali pak dio ove stare Dalmacije zauzimali su većim dijelom Hrvati, manjim Srbi. — Pošto je Duklja bila posebna, od Srbije i Hrvatske politički različita država, to je kao takova morala imati i svoj posebni teritorij. — Ovaj pak ustanoviti nije baš tako teško, jer nam u tome pravcu ide zdravo na ruku spomenuti već Konstantin Porfirogenit.

U već spomenutom 30. poglavlju pripovijeda Porfirogenit, koje su dijelove Dalmacije u njegovo vrijeme (kad je svoju knjigu pisao, dakle oko 950. godine) posjedovali Hrvati, a koje opet Srbi. Osim hrvatskoga i srpskoga posjeda spominje on još četiri oblasti, koje da niti Hrvatskoj niti Srbiji ne potpadaju. — Mi smo pak već prije spomenuli, da su na teritoriju stare Dalmacije bile tri slovenske države: hrvatska, srpska i dukljanska. Pošto dakle one četiri oblasti ne potpadahu niti pod Srbiju niti pod Hrvatsku, morale su dakle spadati na Duklju, ili da se tačnije izrazimo, te četiri oblasti bile su ona četiri ugaona kamena, na kojima se je poslije podigla zgrada dukljanske kraljevine. — Mi ćemo po Porfiro-

[1]) Ἐκ παλαιοῦ μὲν τοίνυν ἡ Δελματία τὴν ἀρχὴν μὲν εἶχεν ἀπὸ τῶν συνόρων Δυρραχίου ἤγουν ἀπὸ Ἀντιβάρεως, καὶ περετείνετο μὲν μέχρι τῶν τῆς Ἰστρίας ὀρῶν, ἐπλατύνετο δὲ μέχρι τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ. — De adm. imp., pogl. 30.

[2]) Da se je Dalmacija protezala uzduž Save do njenoga utoka u Dunav, to doduše ne pripovijeda Porfirogenit; no da se nije čak gore u Ugarsku do Dunava protezala, to razabiremo iz drugih pisaca, koji pripovijedaju o dvijem Panonijama: Pannonia Savia i Pannonia Valeria. Tako n. pr. Sext. Rufus: „Batone Pannoniorum rege subaeto, in ditionem nostram Pannoniae venerunt; Amantinis inter Savum et Dravum prostratis, regio suaviensis... Quadi de locis Valeriae, qui sunt inter Danubium et Dravum, pulsi sunt."

genitu navesti megje ovih četiriju oblasti, jer ćemo to trebati poslije, kad budemo govorili o povijesti Duklje.

Konstantin polazi od juga prema sjeveru, pa ovako opisuje ove oblasti, jednu za drugom po redu, kako se je jedna prislanjala uz drugu:

Dioklija imala je za susjede dračke kaštele: Helis, Helkinije i Antivar i dopirala je (na sjeveru) sve do Kotorana, a preko gorja (t. j. na istoku) doticala se Srbije[1]).

Od grada Kotora započima knežija Travunija, te se pruža (na sjever) sve do Dubrovnika; a sa svojom gorovitom (istočnom) stranom dotiče se Srbije[2]).

Od Dubrovnika započima oblast Zahumljana, te se pruža sve do rijeke Neretve, prema Primorju dotiče se Pogana, sa gorjem na sjeveru Hrvatske, a s pročelja Srbije[3]).

Od rijeke Neretve počima pa se proteže sve do rijeke Cetine Poganština (zemlja Pogana), koja opsiže tri županije: Rastoču, Mokro i Dalen. Od ovih leže dvije županije i to Rastoča i Mokro uz more, te posjeduju i sagine (oveće lagje); treća ili dalenačka županija odaljena je od mora, pa joj žitelji žive od poljodjelstva. U susjedstvu su im četiri ostrva: Mljet, Korčula, Brač i Hvar, koji su vrlo lijepi i plodni...[4]).

Ove iste zemlje spominje uz nekoje promjene imena naš domaći ljetopisac, pop Dukljanin, te ih naziva tetrarhiom[5]).

Da su se na teritoriju stare Dalmacije podigle tri slavenske države, to spominju osim Porfirogenita i još nekih drugih grčkih pisaca (o kojima ćemo još govoriti) — još i neki latinski, pa i naši domaći pisci.

Od domaćih spominjemo popa Dukljanina. On pripovijeda: da je neki kralj Svetopelek razdijelio cijelo slavensko kraljestvo na tri, dotično četiri dijela u ono vrijeme, kad su sv. braća Ćiril i Metod pokrstili Slavene.

---

[1]) Ἡ δὲ Διοκλήα πλησιάζει πρὸς τὰ καστέλλια τοῦ Δυρραχίου ἤγουν πρὸς τὸν Ἑλισσὸν καὶ πρὸς τὸν Ἑλκόνιον καὶ τὴν Ἀντίβαριν, καὶ ἔρχεται μέχρι τῶν Δεκατέρων, πρὸς τὰ ὀρεινὰ δὲ πλησιάζει τῇ Σερβλίᾳ.

[2]) ἀπὸ δὲ τοῦ κάστρου τῶν Δεκατέρων ἄρχεται ἡ ἀρχοντία Τερβουνίας, καὶ παρεκτείνετο μέχρι τοῦ Ῥαουσίου, πρὸς δὲ τὰ ὀρεινὰ αὐτῆς πλησιάζει τῇ Σερβλίᾳ.

[3]) Ἀπὸ δὲ τοῦ Ῥαουσίου ἄρχεται ἡ ἀρχοντία τῶν Ζαχλούμων καὶ παρεκτείνεται μέχρι τοῦ Ὀροντίου ποταμοῦ, καὶ πρὸς μὲν τὴν παραθαλασσίαν πλησιάζει τοῖς Παγανοῖς, πρὸς δὲ τὰ ὀρεινὰ εἰς ἄρκτον μὲν πλησιάζει τοῖς Χρωβάτοις, εἰς κεφαλὴν δὲ τῇ Σερβλίᾳ.

[4]) Ἀπὸ δὲ τοῦ Ὀροντίου ποταμοῦ ἄρχεται ἡ Παγανία, καὶ παρεκτείναται μέχρι τοῦ ποταμοῦ τῆς Ζεντίνας, τρεῖς ἔχουσα ζουπανιὰς, τὴν Ῥάστωτζαν καὶ τὸν Μοκρὸν καὶ τὸ Δαλέν. καὶ αἱ μὲν δύο ζουπανίαι, ἤγουν ἡ Ῥάστωτζα καὶ ἡ τοῦ Μοκροῦ πρόςκεινται τῇ θαλάσσῃ αἵτινες καὶ σαγήνας ἔχουσιν· ἡ δὲ τοῦ Δαλενοῦ μηκόθεν ἐστὶ τῆς θαλάσσης, καὶ ἐκ τῆς ἐργασίας ζῶσι τῆς γῆς. πλησιάζουσι δὲ αὐτοῖς νῆσοι τέσσαρες, τὰ Μέλετα, τὰ Κούρκουρα, ἡ Βάρτζου καὶ ὁ Φάρος, κάλλισται καὶ εὐφορώταται... — Konstantin Porphyrogenitus, pogl. 30., str. 145.—146., izd. Bonn.

[5]) „Chualimiro dedit Zentae Regionem cum civitatibus et has juppanias...; Pelislavo dedit Tribuniam cum his juppanis...; Dragislavo dedit Cherenaniam regionem et has juppanias...; Preuladio dedit regionem, quae sclavonice dicitur Podgoria latine submontana has juppanias... quas, et quatuor regiones Thetrarchias vocavit.“ — Ap. Lucium, izd. Francofurti 1666., str. 293.

— Od mjesta Dalme, veli Dukljanin, pa do Vinodola (Valdevino) nazove zemlju Bijelom Hrvatskom, koja se zove i Dônjom Dalmacijom, te joj dozvolom pape Stjepana učini metropolijom salonitansku (spljetsku) crkvu. A zemlju od rečenoga mjesta Dalme do Drača prozva Crvenom Hrvatskom, te joj dade za metropolu dukljansku crkvu. Surbiju pak razdijeli u dva dijela[1]).

Od zapadnih pisaca zaslužuje naročitu pažnju Flavius Blondus zbog svoga položaja i informacija, koje je nalazio u bogatom vatikanskom arhivu i papinskoj kancelariji. On pripovijeda doslovno ovako:

„U ono vrijeme (za pape Hadrijana II. i kralja Sveropila) razdijeljeno je kraljestvo Dalmacije u dijelove, čija se imena još i dan danas (sredinom XV. stoljeća) upotrebljavaju.

... Po novoj dakle razdiobi dobi zemlja od Dalmatskog polja ovamo do Istre ime „Bijela Hrvatska"; od rečenoga polja onamo do Drača „Crvena Hrvatska"; zemlja s one strane rijeke Drina prema gorju (za razliku od zemalja prema moru) sve do Macedonije dobi ime Raša; a s ovog kraja Drina, Bosna. Pa je još i danas u običaju, da se sve zemlje nekadanje Dalmacije, što uz more leže, nazivaju Dalmacijom; a štogod je spadalo nekoć gorskoj strani ili sredozemnoj Dalmaciji, da se Hrvatskom naziva, te se Raša i Bosna smatraju pokrajinama kraljestva Hrvatske"[2]).

Isto ovako, malo ne od riječi do riječi, pripovijeda i dužd Andrija Dandolo.

Jednako poput Flavija Blonda pripovijeda i naš domaći povjesničar Toma Arhidjakon, koji je za cijelo pôdrugo stoljeće prije Blonda pisao. Toma pripovijeda ovako:

„Nekoć je imala Dalmacija ipak širji smisao, jer je sačinjavala zajedno sa Hrvatskom jednu pokrajinu... Sada pak razumijevamo pod Dalmacijom primorski kraj, što počima od Epira, gdje je Drač, pa se proteže sve do Kvarnerskog zaliva"[3]).

---

[1]) „a loco Dalmae... usque ad Valdevino vocavit Croatiam albam, quae et inferior Dalmatia dicitur... item ab eodem loco Dalmae usque Bambalonam civitatem, quae nunc dicitur Dyrachium, Croatiam rubeam vocavit, quae et superior Dalmatia dicitur... Surbiam, autem quae et transmontana dicitur in duas divisit provincias." — Ap. Lucium, str. 289.—290.

[2]) „Facta est per id temporis Regni Dalmatiae divisio, cujus membrorum nomina aetate etiam nostra in usu habentur... Nova autem in divisione a campis Dalmatiae hinc Histriam usque Croatiam Albam, inde a dictis campis Dyrrachium usque Croatiam rubeam, et versus montana a flumine Drino trans ipsum flumen Macedoniam usque Rasciam, citra flumen Bosnam vocavere; servat tamen aetatis nostrae consuetudo, ut ea omnia Dalmatiae quondam ora in superum mare (i. e. Adriaticum) vergens, Dalmatia, et quicquid ejusdem montes mediterraneaque fuere Croatia nominatur, Rasciaque et Bosna pro Regni Croatiae regionibus habeantur." — Decadis II., knj. II., izd. Basileae, 1559., str. 177.

[3]) Verum tamen Dalmatia dicebatur olim largius: censebatur enim cum Corovatia una provincia... Nunc vero Dalmatia est regio maritima, incipiens ab Epyro ubi est Dyrrachium et protenditur usque ad sinum Quarnerium..." — Hist. pont. eccl. Salonitanae, pogl. 1.

A da se je ova primorska Dalmacija dijelila u dônju i gornju, to znade i Toma, makar to on na ovom mjestu i ne spominje. To se vidi iz ove njegove izreke:

„A bilo je u spljetskoj crkvi mnogo arcibiskupa, kojima su se u smislu povlastica salonitanske crkve pokoravali svi biskupi gornje i dônje Dalmacije“ [1]).

Iz svih ovih vijesti razabire se, da je dukljanska kraljevina ležala Hrvatskoj na jugu, a Srbiji na zapadu. Ime joj je pak Gornja Dalmacija ili Crvena Hrvatska. Istom poslije, kad su od nje definitivno otrgnuti sjeverni dijelovi, te joj je preostao samo južni dio sa središtem uže Duklje, dobiva ova kraljevina ime Duklja. — Ovo ime „Crvena Hrvatska“ ili „Gornja Dalmacija“ očuvala se za Duklju vrlo dugo, po svjedočanstvu Blondovu sve do XV. vijeka, dakle sve do vremena, kad se je ta država već davno rasplinula djelomice u Hrvatskoj, djelomice u Srbiji.

Iz ovih evo izvora nagjosmo tačnu političku distinkciju Duklje ili Crvene Hrvatske, kako spram srpske tako i spram hrvatske države. Kada i u koje vrijeme se je počela Duklja razlikovati kao zasebno, od Hrvatske i od Srbije različito tijelo, toga nam ne protumači ni pop Dukljanin sa svojim kraljem Svetopelekom, ni Blondus sa svojim Sveropilom. Oba naime ova pisca konfundiraju legende o Ćirilu i Metodu i njihov odnošaj spram moravskih vladara: Rastislava i Svatopluka, zatim pokrštenje moravskih i panonskih Slavena sa pokrštenjem južnih Slavena, koje se ipak većim dijelom izvelo dva stoljeća ranije. — Pop Dukljanin je očevidno zapisao narodnu tradiciju o postanku svoje domovine i o njenom pokrštenju. Ali u ovoj tradiciji izbijaju dva važna momenta na površinu t. j. razdijeljenje velikog dalmatinskog kraljevstva i već spomenuto pokrštenje. Ovo pak može pobuditi pozornost istraživatelja, te ga ponukati da zaviri kritičkim okom u ovo u neku ruku pjesničko bajanje. Radi velike starine pada u narodnoj tradiciji projekcija ovih dviju po sebi različitih momenata u jednu vremenu tačku, pa se zato i čini na prvi pogled kao bajka. Nu zaviri li se dublje u ovo pričanje, vidi se odmah, da bi mu podloga mogla biti historička. — Ali, jer ovo spada već u historiju, ne ćemo o tom govoriti na ovom mjestu, već bilježimo samo to, da pop Dukljanin, govoreći kako je nastala dioba Dalmacije, pripovijeda kako je nekadanja Dalmacija faktično bila razdijeljena u njegovo doba (oko polovice XII. stoljeća). U tom ga potkrjepljuje i sam Blondus, koji za svoje doba gotovo to isto navagja što i Dukljanin, premda je on tri stoljeća kasnije pisao — nego pop Dukljanin.

---

[1]) Fuerunt autem in Ecclesia Spalatensi Archiepiscopi multi, quibus ex privilegio Salonitanae Ecclesiae omnes episcopi superioris et inferioris Dalmatiae obocdiebant. — Thom. Archidiac., pogl. XIII.

Kratki prijegled dukljanske povijesti.

Prvi period: Duklja udo hrvatske države (od VII. do X. vijeka).

Sada, kad smo nabrojili zemlje, koje su sačinjavale dukljansku kraljevinu i kad smo im opredijelili geografski položaj, valja da pregjemo na njenu povijest. Da pravo rečemo u nemaloj smo sada neprilici, pošto ne znamo pravo, gdje da počnemo, jer povijest pisati sasvim je nešta drugo, nego pisati roman: kod romana se može udariti odmah in medias res; povijest se pak počima ab ovo. A ipak, kad bi htjeli da počnemo sa čistom dukljanskom povijesti, morali bi zaći na neki način in medias res t. j. ispustiti tri prva stoljeća njene povijesti. A je li to onda povijest? Hoćemo li pak, da počnemo ab ovo, te da prikažemo svu njenu prošlost od početka, tad nam se valja za neko vrijeme odreći našega stanovišta t. j. pisati o Dukljí kao posebnom političkom tijelu, te nam je slijediti povijest Hrvatske, s kojom je Duklja djelovala u zajednici na pozornici povijesti kroz prva tri vijeka svoga života, bivši udom hrvatske kraljevine. — Već prije rekosmo, da je Duklja, bivši najslabija država izmegju svojih susjeda, bila primorana da sad jednoj sad drugoj svojoj jačoj susjedi služi. Od sedmoga pak do desetog vijeka stajala je Duklja, bez i najmanje sumnje, pod hegemonijom hrvatske države, ili da se još tačnije izrazimo, pokrajine potonje kraljevine Duklje bijahu župe hrvatske države.

Evo ovo napominjemo zato, da uzmognemo preći na životopis Duklje kao posebnog, kako od Hrvatske tako od Srbije različitoga tijela. Izrazi li se s kojegod strane želja, da se i ta tri prva vijeka njena života jasnije prikažu, mi smo pripravni uvijek o tomu i naknadno pisati. Za sada pak, ograničujuć se samo na gornju izjavu i prikazav ju kao rezultat povijesti onih prvih triju vijekova, prelazimo sada na ono doba, gdje se je Duklja odcijepila od Hrvatske te počela sama svojim životom živjeti.

Kada je počela Duklja da ekzistira sama za sebe, to nam je spomenuo naš domaći pisac: to bijaše na ime onda, kad je kralj Svetopelek dozvao slavenske apostole te dao pokrstiti sav narod, i kada je svoje veliko dalmatinsko kraljevstvo razdijelio u pokrajine.

A što znači to?

Mi smo spomenuli da su u ovoj, rekli bismo legendi, dva momenta, koja su podobna da pozornost istraživatelja na sebe svrnu: to je pokrštenje i dioba velikog dalmatinskog kraljevstva.

Kušajmo sada da kritički ispitamo historičku sadržinu ovih vijesti: Kako se iz Dukljaninova pripovijedanja vidi, on ima pred očima Ćirila i Metoda i njihovo doba i njihovo vjerovijesničko djelovanje. Nu ovi su propovijedali i krstili u Moravskoj i Panoniji, dok su Hrvati i Srbi već

davno prije bili pokršteni: prvi iz Rima[1]), drugi iz Carigrada[2]), a oba još za vrijeme cara Heraklija.

No ako i jest u to vrijeme najveći dio hrvatskoga i srpskoga naroda bio pokršten — ipak nije bio sav. Još je nešta naroda ostalo u poganstvu, a te je narod prozvao poganima. To su bili Neretvani[3]). — Još je bilo i takovih, koji su bili jednom primili krst, kad i ostali narod za cara Heraklija, ali kad su Bizantinci uzeli tumačiti, da su tim postali i bizantinskim podanicima, tad se odrekoše i kršćanstva, samo da ne bude ni sjene o kakovom odnošaju izmegju njih i Bizanta[4]). — A evo baš ovi poganski ostanci budu pokršteni iz Carigrada u vrijeme cara Bazilija I. Macedonca, koji je upravo tada u Carigradu vladao, kad su sv. braća megju Slavenima u Panoniji kršćanstvo propovijedali.

Ovo pokrštenje poganskih ostanaka megju Hrvatima i Srbima na jugu spominje dakle Konstantin Porfirogenit[5]), a spominje to i kardinal Baronius[6]) (ovaj je to uzeo, čini nam se, iz Georgija Kuropalate), te oba stavljaju vrijeme ovog pokrštavanja u doba već spomenutog cara Bazilija I.

U prvi čas moralo bi nam se sumnjivo pričiniti, da su se oni Slaveni dali krstiti od Bizantinaca, o kojima je Konstantin zabilježio, da su se i samoga kršćanstva odrekli „samo da ne bude ni sjenke kakova prijateljstva i podanosti spram Bizantinaca“[7]); a još nevjerojatnijim moralo bi nam se to krštenje pričiniti baš u vrijeme cara Bazilija, jer su baš u to vrijeme ti Neretvani sa drugim Hrvatima upravo najžešće udarali na bizantinske podanike t. j. dalmatinske gradove. I ta navala bila je tako žestoka, da je sam car Bazilij preporučio ovim gradovima, da plaćaju onaj danak Hrvatima, što su ga inače plaćali bizantinskom caru[8]). — No evo što se dogodi i što nam stvar odmah razjašnjuje.

Ovi ovako napeti odnošaji izmegju obiju stranaka trajali su za vrijeme Domogoja, koji je i Mlečanima, bizantinskim vazalima, mnogo jada zadao. No kad je on umro, stvari se preokrenule. Dalmatinski naime Hrvati, a za njima se poveli i susjedni Srbi, dadoše se dobrovoljno pod bizantinsko gospodstvo. Ovaj nenadani preokret predstavlja Porfirogenit kao rezultat slave, krijeposti i pravednosti svoga djeda Bazilija[9]), što baš ne će sasvim istini odgova-

---

1) Konstantin Porphyrogenitus, pogl. 31., str. 148.—149., izd. Bonn.

2) Isto, pogl. 32., str. 153.

3) Isto, pogl. 35., str. 163.

4) Konstantin Porphyrogenitus u životopisu svoga djeda Bazilija Macedonca. — Migne, Patrologia graeca, sv. CIX., pogl. 54., str. 308.

5) Vita Basilii, Imper. na označenom mjestu.

6) Baronius, Annales Ecclesiastici, izd. Antwerpen 1603., sv. X., str. 609.

7) Vita Basilii, pogl. 52., str. 304.—305.; Patrologia graeca, sv. CIX.

8) Konstantin Porphyrogenitus, De adm. imp., pogl. 30., str. 146.—147., izd. Bonn.

9) Vita Basilii, pogl. 54., str. 308., Patrologia graeca, označena knjiga.

rati. Mnogo vjerojatnije zvuči pripovijedanje suvremenoga Mlečanina Ivana Djakona[1]), koji pripovijeda, da je Sedeslav pomoću bizantinskoga cara napravio bunu, zbacio sa vlade sinove Domogojeve, a sam se popeo na vladu. No cijena ove bizantinske pomoći bila je ta, da se je Sedeslav priznao bizantinskim vazalom. — Ovo se je pak dogodilo oko godine 880.

Evo u ovo isto vrijeme pada i pokrštenje Neretvana i još onih nekoliko drugih, što još nijesu bili privedeni kršćanstvu. — A to sve se evo dogagjalo u vrijeme, u koje su, kako već rekosmo najživahnije djelovala sveta braća, pa je zato lako bilo da se ovo krštenje južnih Slavena konfundira sa krštenjem Moravljana i Panonaca. A to se je tim lakše dogodilo, što su kojih desetak godina kasnije učenici Metodovi, bježeći iz Panonije dolazili u Hrvatsku i Bugarsku te i ovuda širili knjigu i nauk slavenski. U Hrvatskoj nagju Metodovi učenici osobito ljubezan doček kod vojvode Branimira, koji je iza kratke vlade Sedeslava umio da skine sa hrvatskog naroda bizantinsko gospodstvo, te ga opet priveo katoličkoj crkvi. U kratkom razdoblju od kojih 5—6 godina doživio je narod nekoliko velikih dogadjaja, kao: progon Metodovih učenika iz Panonije, veliku bunu Sedeslavljevu protiv Domogojevih sinova, veliku bunu Branimirovu protiv Sedeslava, prelaz naroda na bizantinski obred, pokrštenje Neretvana po bizantinskim svećenicima i napokon prijelaz cijelog hrvatskog naroda u krilo rimske crkve. Sve se je to moralo narodu usjeći u pamet, te je tradicijom prelazilo od generacije do generacije. No čim se je ta predaja po vremenu od svoga postanka udaljivala, tim je bivala nejasnijom, tim je više primala legendarsko obilježje. Samo na ovaj način mogao je doći knez moravski Sventopolek (Svatopluk) i Metod u Dalmaciju. U istinu pak odnosi se to pokrštavanje na Neretvane i Dukljane gorštake, a ne na pokrštavanje ostalog naroda, a još manje na Moravljane.

Toliko o pokrštenju; a sada još riječ dvije o diobi velikog dalmatinskog kraljevstva.

I pop Dukljanin veli, da je Svetopelek najprije pokrstio narod, a onda razdijelio kraljevstvo. No po historičkom slijedu zbila su se ova dva dogagjaja u razmaku od 70 godina, jer nema sumnje da narodna tradicija, što ju je zabilježio pop Dukljanin, nišani na raspad velikoga Tomislavljevog kraljevstva. — Kad je naime Simeon Veliki razorio Srbiju (925.)[2]), a Tomislav pobijedio Simeona[3]), tad nema sumnje, da je Tomi-

[1]) Per hos dies Ledau Sclavus ex progenie Tibumiri, fultus Imperiali praesidio, Dalmatiae ducatum arripuit, filiosque Domogoi exilio misit, quem non multo interjecto tempore Branimirus occidit et ducatum ejus accepit. — Iz Iv. Djakona prepisao Andreas Dandolo, ap. Muratori, sv. XII., str. 187.

[2]) Konstantin Porphyrogenitus, De adm. imp., pogl. 32.

[3]) Na označenom mjestu i dalje i Theophanis, De Romano Lecap., pogl. 20. Patrologia graeca, sv. CIX., str. 428.

slav posjedovao i dukljanske zemlje, što svjedoči i prisutnost zahumskoga bana Mihajla Viševića na spljetskom saboru (927.—928.), o čem ćemo još govoriti, jer kanimo Viševića prikazati kao utemeljitelja dukljanske države, te s njim započeti dukljansku povijest. Opseg Tomislavljeve države ostao je isti i za njegova našljednika Krešimira, pa i za prve četiri godine vlade Krešimirova sina Miroslava. Ali kad je ovoga ubio ban Privunja, te se sam nametnuo kraljem, tad nastadoše u kraljevstvu gragjanski ratovi, a veliki dio kraljevstva odcijepi se od uzurpatora[1]). Megju ovima bio je i Mihajlo Višević, gospodar Zahumlja i velikog dijela mornarice. — Ovo se je pak dogodilo baš u vrijeme, kad je Konstantin Porfirogenit pisao svoju povijest (oko 949.—950.), pa zato on i spominje one četiri dukljanske oblasti, na po se: on je zabilježio porod dukljanske kraljevine, nu nije još doživio njena razvitka, pa zato nije ni mogao ino, nego tek da navede njene dijelove svaki na po se.

Mi smo evo ovako došli do tačke, odakle možemo pratiti samostalni razvitak dukljanske države.

Drugi perijod: Dukljanski vladari (od 949. do 1015.).

Mihajlo I. Višević (od prije 912. do poslije 927.).

S ovim, držimo, da započima povijest Duklje kao osebne države; jer sudimo po jakosti i sili Mihajlovoj, da je već on u svoje ruke prikupio sve četiri one pokrajine, koje su poslije na bistvo kraljevine Duklje pripadale. — A sad neka nam bude dozvoljeno, da prikažemo sliku Mihajlovog doba i njegov rad u tim prilikama.

Tamo od godine 905. zavladao je u Bugarskoj car Simeon Veliki, koji je poprimio osnove Krumove, i koji kano da je stavio sebi zadaćom svoga života, da osvoji Carigrad. Odatle nebrojene vojne izmegju Bugara i Bizantinaca. U početku stajali su ovi sami jedan protiv drugoga, nu malo po malo budu u ovaj vrtlog povučeni Srbi, pa Magjari, Pečenezi, a napokon i Hrvati.

U to vrijeme zavladao je u Srbiji nakon mnogih gragjanskih ratova Petar, priznavajuć suzerenstvo bizantisko[2]). U Hrvatskoj vladao je u to vrijeme Tomislav, u početku kao vojvoda (Dux), a poslije kao kralj[3]).

Veliki župan Petar bio je pomoću Hrvata osvojio Srbiju i nametnuo joj se gospodarom, protjerav svoga bratića Pribislava i njegovu braću[4]).

---

[1]) Konstantin Porphyrogenitus, De adm. imp., pogl. 31.

[2]) τούτον (Klonimira otca Česlavova) οὖν πολεμήσας ὁ Πέτρος ἀπέκτεινεν καὶ ἐκράτησεν ἕτερα ἔτη κ' (20). ἄρξας ἐπὶ τῆς βασιλείας Λέοντος... βασιλέως, ἔχων ὑποταγὴν καὶ δούλωσιν πρὸς αὐτόν. — Konstantin Porphyrogenitus, De adm. imp., pogl. 32., izd. Bonn, str. 156.

[3]) *Joannes Archiepiscopis fuit anno Domini nongentesimo quarto decimo, tempore Tomislavi Ducis.* — Thom. Archidiac., pogl. XIII.

[4]) ...ἐξελθὼν ἀπὸ Χρωβατίας... Πέτρος... διώκει ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τὸν ἐξάδελφον αὐτοῦ Πριβέσθλαβον μετὰ τῶν δύο ἀδελφῶν. — Konstantin Porphyrogenitus na označenom mjestu.

Ovi pak tražeći spasa pobjegoše opet u Hrvatsku[1]). Naše je mnijenje, da su ovi bili pobjegli ovaj put k Mihajlu Viševiću, pa su valjda odavle rovarili protiv Petra; jer domalo nalazimo Petra u svagji sa Mihajlom, kako ćemo to za čas vidjeti.

No prije nego pregjemo na ovu razmiricu izmegju Petra i Mihajla, valja nam još spomenuti jedan čin Mihajlev, koji se je kronologički nekoliko godina prije ove razmirice dogodio, a koji uza to jasno svjedoči, koliko moćan bijaše Mihajlo već u to doba. Hoćemo na ime da spomenemo, kako je Mihajlo zadao golemu pljusku Veneciji.

Godine 912. postade duždem u Veneciji Ursus Particiacus. Čim je ovaj stupio na duždevsku stolicu, odmah pošalje svoga sina Petra u Carigrad, da najavi svoj nastup kod bizantinskoga cara. U ono na ime vrijeme — kako još dva vijeka kasnije — priznavali su Mlečani suzerenstvo bizantinsko. — Ovaj podajnički odnošaj, koji su balkanski Slaveni toliko mrzili i otimali mu se, bio je Mlečanima dosta ugodan, jer im je vanredne pogodnosti podavao za njihovu trgovinu na istoku. — U Carigradu bude duždev sin lijepo primljen, odlikovan naslovom „protospator" i sa velikim darovima kući otpušten. — Vraćajuć se dakle kući dogje i do granica hrvatske zemlje, gdje ga ban Mihajlo uhvati, darove mu otme, te ga preda bugarskomu vladaru Simeonu u ropstvo[2]).

Ovdje bi se mogli pitati, zašto je Mihajlo uhvatio mletačkoga poslanika, pa ga predao Simeonu? No biće još umjesnije pitanje: a kakvoga je posla imao mletački poslanik „circa fines Croatorum", kako to djakon Ivan, a po njemu Andrija Dandolo pripovijeda.

Mi držimo, da baš ta okolnost, što ga je ban[3]) Mihajlo predao Simeonu, najbolje pokazuje, što je taj mletački poslanik radio oko Mihaljeva susjedstva. Odatle se na ime razabire, da je bizantinski dvor dao mletačkom poslaniku neku misiju i novaca, da nešto protiv Simeona bugarskoga poduzme.

Ako uvažimo, da je Venecija već u ovo vrijeme bila kadra da podigne do 80 bojnih lagja i lagjica, tad se moramo diviti smjelosti Mihajlovoj. Nu nema smjelosti bez jakosti, pa zato mi držimo, da je Mihajlo morao već u ovo vrijeme imati jaku mornaricu; a ovu opet mogao je imati samo onda, ako je posjedovao primorje cijele Duklje. Pa i ta okol-

[1]) ἐκεῖνοι δὲ φυγόντες εἰσέρχονται ἐν Χρωβατίᾳ. — Na označenom mjestu.

[2]) „Ursus Particiacus secundus laudatur Dux anno Domini DCCCCXII. Hic... mox ut Dux, effectus est, filium suum Petrum constantinopolim destinavit, qui cum honore susceptus... Protospatarius factus, aliisque receptis donis repatriare disposuit; at in itinere fraude Sclavorum Ducis Michaelis circa fines Croatorum captus et bonis omnibus spoliatus est, atque missus in custodiam Simeonis Regis Bulgarorum..." — Andreas Dandolo, Cron. Venet., ap. Muratori, sv. XII., str. 198.

[3]) E ritornando da Constantinopoli detto Messer Pietro fu preso dagli sciavi da un Michaele Ban... — Naugerii, Storia Veneziana, ap. Muratori, sv. XXIII., str. 951.

nost — što se Mlečani ne usugjuju, da se osvete za ovu njima i njihovom poslaniku nanešenu uvredu — svjedoči, da su Mlečani smatrali, da bi bilo odveć opasno započinjati sa Mihajlom kavgu. To je tim jasnije, što se je ovaj priznavao podanikom kralja Tomislava.

Nije bilo prošlo dugo vremena, kadno se Mihajlo zavadi sa srpskim vladarom Petrom, te mu ovaj otme Pogansku, t. j. zemlju izmegju Cetine i Neretve. — Nemamo toliko vijesti, da bi mogli nekom stalnosti zaključivati na povod ovoga neprijateljstva. Mi smo već prije natuknuli, da je možda mogao biti povod, što su se protjerani iz Srbije Petrovi rogjaci pribjegli možda k Mihajlu, pa odavle rovarili protiv Petra. Nu to je nagagjanje, za koje nemamo izričitih dokaza. — Mogao je biti takogjer i to povod, što se je možda Petar kušao protući do mora. Ali i ovo je tek mogućnost, tek predmjeva, za koju takogjer ne bi mogli navesti pismena dokaza. Nu jedan je ipak siguran povod antagonizmu izmegju ova dva susjeda, a iza toga povoda moglo se je poroditi i više njih: Petar je bio na ime vazal bizantinskoga cara, a prema tomu pristaša Bizantinaca; Mihajlo pako bio je najmanje prijatelj, ako ne možda čak i saveznik Simeonov — dakle protivnik Bizantinaca i njihovih prijatelja.

Osvojivši Petar Poganiju, presjekao je Mihajlu djelomice put na more, — jer je Mihajlo bio gospodar Zahumlja — saobraćaj sa južnijim dijelovima Duklje. — Nema sumnje, da je ovo bio veliki udarac za Mihajla, koliko po njegov ponos, toliko i po njegove političke interese. Zato je razumljivo, da je on tražio ma kakvu god zgodu, da se Petru osveti i da osvojenu zemlju natrag predobije. — Nu prije, nego na to pregjemo, valja nam okom svrnuti tamo na istočnu stranu Balkana, jer je s time u svezi i poduzeće Mihajlovo. Zadnjih godina svoje vlade živio je car bizantinski Leo nazvani Mudri, otac našega pisca Konstantina Porfirogenita, u miru sa Simeonom bugarskim, plaćajući ovomu harač i miteć ga i drugim darovima. — Ali kadno godine 912. mjeseca maja ovaj umre[1]), sve se preokrene. — Iza smrti njegove pregje vlada na njegova brata Aleksandra, jer je Konstantinu Porfirogenitu bilo jedva sedam godina[2]). — Dočuvši sada Simeon, da je car Leon umro, pošalje svoje poslanike k novom vazileusu Aleksandru sa upitom, da li kani obdržavati onaj ugovor, što je postojao izmegju prijašnjega cara Leona i Bugarske. No Aleksander „ludosti i nerazborom vladan“ (ἀνοίᾳ καὶ ἀφροσύνῃ) otpravi poslanike sa pogrdama, dodav još prijetnje, „misleći da će tim Simeona ustrašiti“[3]). — Tako to zamjerava caru eto i sam jedan grčki pisac, koji je svoju povijest pisao pod utjecajem cara Konstantina Porfirogenita.

---

[1]) Continuat. Theophanis, knj. VI., pogl. 32.; Patrologia graeca, izd. Migne, sv. CIX., str. 393.

[2]) Označeno djelo str. 397.

[3]) Označeno djelo str. 397., pogl. 7.

Tako eto Aleksander sam dobaci rukavicu Simeonu, a ovaj ju, bi reći, s veseljem podigne. Doista ima pravo grčki pisac, kad veli, da je Aleksander „ludo i nerazborito" radio, jer je ovim navukao veliko zlo na svoju državu: teške poraze i još teža poniženja. Samo je šteta, što začetnik tolikih zala nije sam doživio plodove svoje bahatosti, jer je doskora s neumjerenosti u jelu i piću umro[1]).

Sada pregje vlada na našega Konstantina Porfirogenita, kojemu još nije bilo ni osam godina. — Aleksander mu ostavi devet skrbnika, koji su imali na mjesto dječaka vladati, a svima na čelu stajao je patrijarh Nikola[2]). Imajući ovi ljudi svi jednaku vlast i prava, uzeše se megju sobom svagjati. Gledajući to opet drugi velikaši, stadoše snovati o buni, te ju doista i priprave, nu bude srećom ugušena. — Dva mjeseca iza smrti Aleksandrove, t. j. u mjesecu augustu 913. osvane Simeon pod Carigradom. Nu videći, da ne će moći osvojiti grada, dade se uz velike darove sklonuti na primirje, pošto je patrijarh sve moguće počasti iskazao njemu i njegovim sinovima, a oholomu Bizantu dosta poniženja[3]).

No mi bismo rekli, da Simeon još nije dosta prema svojoj volji osvetio pogrde, nanešene svojim poslanicima, jer ga eto opet za kratko vrijeme vidimo u Traciji, gdje osvaja i plijeni gradove. Carica, mati Konstantina i njezini poslanici već zdvojiše ne znajući, kako da ublaže gnjev Simeonov. — Sad se ponudi neki Joannes Vogas, da će sklonuti Pečenege na savez protiv Simeona, ako ga carica učini patricijem. Ova ponuda bude objeručke prihvaćena, a on sa mnogim darovima ode k Pečenezima (u današnju Rumunjsku), te ugovori s njima, da će oni preći preko Dunava, te Simeona iza legja zahvatiti[4]).

Kao za odgovor na sve ovo provali Simeon opet u Traciju i osvoji grad Jedrenu[5]). — Na oto odluči carica i njeno vijeće, da će učiniti po što po to mir sa Arapima u Aziji, pa onda sabrati svukoliku vojsku iz čitavoga carstva, te ovako jednim udarcem uništiti Simeona. Kad bude mir sklopljen i vojska sabrana, dogje do bitke na rijeci Aheloju (u sjevero-istočnoj Bulgariji), a pošljedica je bila, da su „popadali svi Rimljani, te nastao općeniti bijeg i strašan jauk u vojsci, jer je vojnik jedan drugoga gazio, a ostale Bugari pobiše; a krvi toliko proteče, da se šta slična od vijekova ne vidje"[6]). To se dogodilo 20. augusta 917.

Ovo evo navedosmo, da uzmognemo bolje shvatiti, što nam pripovijeda poslije Konstantin sam o odnošaju Petra srpskoga i Mihajla zahumskoga.

---

[1]) Na označenom mjestu.
[2]) Na označenom mjestu.
[3]) Označeno djelo str. 401.
[4]) Označeno djelo str. 404.
[5]) Na označenom mjestu.
[6]) Označeno djelo str. 405.

Evo što Konstantin piše:

(Kad je nadvladao Petar Klonimira oca Česlavova i ubio ga, što smo već malo prija naveli) „vladao je još 20 godina u podložništvu Leona preblaženoga i svetoga cara. A živio je u miru i sa Simeonom, upraviteljem (!) Bulgarije.... Ali iza kako je prestao vladati gospodin Leon, dogodi se, da je tadanji vojvoda drački, protospatrij Leon Rabduh... došao u Poganiju, kojom je baš tada bio zavladao upravitelj Srbije (Petar), hoteći da se s ovim porazgovori o poslovima, koji su se odnosili na poslušnost i podajništvo (Petrovo). Gnijevan zbog toga (t. j. zbog otete Poganije) Mihajlo upravitelj Zahumljana dojavi Simeonu, upravitelju (sic) Bulgarije, da rimski vazilej šalje darove Petru, da ovaj najmi Turke (t. j. Magjare) da s njima navali na Bulgariju; dogagjalo se je to onom prilikom, kad je trajao rat kod Aheloja izmegju Bulgara i Bizantinaca“[1]).

Tko čita ovo pripovijedanje Konstantinovo, mislio bi, kao da nije bila istina, što je Mihajlo javio caru Simeonu. Konstantin na ime veli, da se je tu radilo o poslovima, koji se ticahu samo odnošaja i dužnosti Petrove — περί τινος δουλώσεως καὶ ὑποθέσεως. — No da je Mihajlo istinu govorio, dade se iz tadanjih okolnosti razabrati. To se je na ime dogagjalo onda, kada je carica (i njeni savjetnici) tražila, da načini ma uz koju cijenu mir sa Arapima, samo da jednom ozbiljno odbije Simeona; kada je slala Jovana Vogasa k Pečenezima i nugjala im bogate darove, samo da pomognu. A da su i Magjare htjeli u pomoć to je tim vjerojatnije, što su Magjari već jednom bili saveznici (oko 907.) caru Leonu, te Simeonu u početku i odista ozbiljna posla zadali.

Ovo šurovanje Petrovo, napereno protiv Simeona, dobro je došlo Mihajlu, da se osveti za otetu Poganiju. — Nema sumnje, da bi to bio Mihajlo Simeonu dojavio i inače, jer je on stvar Simeonovu, kako pokazuje njegovo držanje spram mletačkoga poslanika, iskrenim simpatijama pratio. No ovaj put je to bez sumnje dva puta radije činio, jer se je mogao nadati, da će ovako preko Simeona opet do svoga doći.

Čuvši sada Simeon, što protiv njega snuje Petar, grdno usplamti na Petra i to tim više, jer bijahu kumovi, kako to Porfirogenit spominje, pa da kazni Petra, pošalje svoje vojvode Sigrici Teodora i Marmaina s vojskom. Ovi uhvate Petra i odvedu ga u Bugarsku, gdje je u zatvoru umro, dok

---

[1]) μετὰ δὲ τὸν καιρὸν ὃν αὐτὸς ὁ κῦρις Λέων ἐβασίλευσε, παρεγένετο ὁ τότε εἰς τὸ Δυρράχιον στρατηγῶν. ὁ πρωτοσπαθάριος Λέων ὁ Ῥαβδοῦχος... εἰς Παγανίαν τὴν τότε παρὰ τοῦ ἄρχοντος Σερβλίας διακρατουμένην, πρὸς τὸ βουλευθῆναι καὶ συντυχεῖν τῷ αὐτῷ ἄρχοντι Πέτρῳ περί τινος δουλώσεως καὶ ὑποθέσεως. ζηλοτυπήσας δὲ πρὸς τοῦτο Μιχαὴλ ὁ ἄρχων τῶν Ζαχλούμων ἐμήνυσε Συμεὼν τῷ Βουλγάρων ἄρχοντι ὅτι ὁ βασιλεὺς... δεξιοῦται διὰ δώρων τὸν ἄρχοντα Πέτρον πρὸς τὸ συνεπαρεῖν τοὺς Τούρκους καὶ ἐπελθεῖν κατὰ Βουλγαρίας... — De adm. imp., pogl. 32., izd. Bonn, str. 156.

je na njegovo mjesto bio namješten Pavao, sin Branov, stričević Petrov, kojega je isti Petar dao pred nekoliko godina oslijepiti[1]).

Poslije smrti Petrove nije bilo sugjeno Srbiji da se mira naužije. Domala postane ona pozorištem domaćih ratova, gdje su kneževići rovarili i dizali oružje jedan protiv drugoga, radeći jedan za Bugare, drugi za Bizantince. — Ovdje je imao eto Mihajlo Zahumski dosta prilike, da i on sebi štogod prisvoji. A najbolja mu se prilika pružila onda, kad je Simeonu već dosadila ova vječita svagja u susjedstvu, pa odluči, da Srbiju sasma pokori. To i učini oko godine 925., a narod srpski, kako već prije spomenusmo odvede u ropstvo. — Καὶ ἔμεινεν ἡ χώρα ἔρημος (i osta zemlja pusta), a to znači, da si je Mihajlo mogao uzeti, što je i koliko je hotio, jer ne bijaše toga ko bi ga u tom priječio. — Nego mislimo da Mihajlu nije bilo mnogo stalo do puste zemlje. Za njega je imalo kud i kamo više vrijednosti primorje i uopće ostali dijelovi gornje Dalmacije, koja je bila bogata pučanstvom i brodovljem. — No pa sve da mu to još i Simeon ne bi bio dopustio, pružila mu se je za to zgoda, kad je Simeon u boju s Hrvatima izgubio vojsku, a domala i umro.

Mi evo navedosmo prilike, kada je mogao Mihajlo da pod svoju vlast spravi sve zemlje, koje su poslije sačinjavale jezgru dukljanske kraljevine. — Kada t. j. koje godine je on to izveo, za to nemamo gotovo nikakovih vijesti, za to bi bilo teško išta stalna odrediti. Ali zato imamo dovoljno vijesti, po kojima možemo ustvrditi, e je on to doista izveo. — Tako nam je n. pr. Lupus protospatarius zabilježio, da je godine 926. Mihajlo „kralj Slavena" zauzeo talijanski grad Sipont[2]). — A na crkvenom saboru u Spljetu (927.—928.) spominje se Mihajlo odmah iza Tomislava kralja[3]). — Na ovom pako crkvenom zboru bili su i svi biskupi iz cijele gornje Dalmacije, a i župani. Da nije bio Mihajlo veći od običnih župana ili recimo knezova Dioklije, Kotora, Poganije, ne bi se zaista niti njega na po se spominjalo uz kralja Tomislava, kao što se ne spominju ni drugi župani, ili bi se pako i druge spomenulo u tim spisima, kao što se spominje i Višević. No tu nije ni jedno ni drugo — mora dakle, da je bio gospodar cijele gornje Dalmacije, a ne samo Zahumlja.

Prema svemu, što do sada navedosmo, mislimo da nijesmo daleko promašili, ako smo uzeli Mihajla za utemeljitelja dukljanske države, ali pod vrhovništvom hrvatskoga kralja.

Ne zna se, kada je Mihajlo prestao vladati, odnosno kada je umro. — Konstantin Porfirogenit spominje i oko godine 950. jednoga Mihajla, nu to nije ovaj, već je to njegov sin, kako ćemo to odmah raspraviti.

---

[1]) De adm. imp., pogl. 32., izd. Bonn, str. 157.—158.
[2]) Ap. Muratori, sv. V.
[3]) Farlati, Illyricum Sacrum, sv. III., str. 94.

Mihajlo II. Višević (poslije 928. do poslije 950.).

On je suvremenik Konstantina Porfirogenita, koji ga godine 949., kad je pisao svoju knjigu o temama, ovako spominje: „Pleme prokonzula i patricija Mihajla, zahumskoga gospodara, a sina Viševićeva dogje i t. d.“ [1]). — Ovo je jedina vijest, koja se na toga Mihajla direktno proteže; ali je zato tim dragocjenija, jer nam kaže nešta pozitivna. Iz ove vijesti razabiremo, da je on sin prijašnjega i da je u vrijeme cara Konstantina Porfirogenita bio odlikovan bizantinskim častima: konzulatom i patricijatom. — Ovo ima takogjer svoje značenje, a kakovo, to se lako opazi, ako sebi predočimo političke odnošaje Mihajlova susjedstva.

U Bugarskoj vladaše od godine 927. sin Simeonov Petar. Oženivši unuku cara Romana Lekapena, Mariju, sasvim se podao njenom utjecaju. A ova iduć često u posjete k svomu djedu [2]), svaki put bi donijela iz Carigrada neke nove osnove, koje su smjerale na propast bugarske države. Povodeć se Petar ovako za savjetima svoje žene, propagirao je interese bizantinske, koji su bili na štetu njegove države. Odatle sukobi Petrovi najprije u krugu rodbine, a poslije i s onim zaslužnim ljudima, veteranima, što su ostali iza Simeona. No — valjda po savjetu iz Bizanta — učini Petar neškodljivima sve nezadovoljnike i postane nekim načinom puki namjesnik Romanov u Bugarskoj. Napokon dovabe Bizantinci (car Nikifor Foka) Ruse na nesretnu Bugarsku, koja je i onako već dosta stradala od Magjara i Pečenega, koji su u nju provaljivali. Istina, car Ivan Cimisk istjera Ruse iz Bugarske, i to pomoću Bugara, obećavajući im slobodu, kad protjera Ruse. To mu pogje doista za rukom; no mjesto slobode daruje Cimisk Bugarima bizantinsku suverenost, to jest — učini Bugarsku bizantinskom provincijom (971.) [3]).

U ovakvim prilikama pogje srpskomu kneževiću Česlavu za rukom, da pobjegne iz Bugarske. Car Roman mjesto da ga izruči svome zetu Petru bugarskome, još mu pripomogne, da opet prikupi srpski narod i da uredi s nova srpsku državu [4]). — Imajuć Česlav u pomoći bizantinskoga cara, nije se imao s druge strane bojati neprilika. Bugarska je, kako vidjesmo, svaki dan dublje padala; a u Hrvatskoj takogjer domala buknuše prevrat i gragjanski ratovi, koji su snagu države gotovo na polovicu njene prijašnje sile reducirali [5]). U ovakim prilikama pogje Česlavu za rukom podignuti Srbiju na takav stepen moći, do kojega se još nikad prije njega nije dovinula.

---

[1]) „Ὅτι ἡ γενεὰ τοῦ ἀνθυπάτου καὶ πατρικίου Μιχαὴλ τοῦ υἱοῦ τοῦ Βυσεβούτζη τοῦ ἄρχοντος τῶν Ζαχλούμων ἦλθεν...“ — De adm. imp., pogl. 33.

[2]) Georg. Monachi, Vitae recent. impp., Patrologia graeca, sv. CIX., str. 973.

[3]) Georg. Cedrenus, Histor. Compendium, Patrologia graeca, sv. CXXII., str. 145.

[4]) Konstantin Porphyrogenitus, De adm. imp., pogl. 32., izd. Bonn, str. 158.—159.

[5]) Označeno djelo str. 151.

A što je megjutim sa knezom Mihajlom?

Kad je u Hrvatskoj buknuo prevrat i gragjanski rat protiv bana Pribine, koji je ubio mlagjahnoga kralja Miroslava, upotrijebi tu zgodu Mihajlo, da sebi stvori osebnu državu. — No za taj slučaj prijetila mu je pogibelj s dviju strana: s istoka od kneza Česlava, koji je imao dovoljno moći, da štogod protiv Mihajla poduzme; s druge strane uvećala se ta pogibelj sa zapada, od strane Mlečana, koji bi bili dali polovicu svoga blaga, samo kad bi im bilo moguće podjarmiti omražene gusare Neretvane. Da se Mihajlo ovih pogibelji oslobodi, poprimi gospodstvo bizantinsko. Ovime je bio dovoljno zaštićen kako protiv Česlava, tako protiv Mlečana, jer su i ovi bili vazali bizantinski. — Po običaju pako bizantinskom bio je svaki strani vladar, koji se je dao pod bizantinsko gospodstvo, obasut štokakvim častima i plemstvom (patricijat).

Evo ovako tumačimo mi sebi to odlikovanje Mihajlovo.

Priznavši Mihajlo bizantinsko suzerenstvo, prva mu je dužnost bila da obuzda svoje Neretvane, te da im ne dopusti gusariti po Jadranskom moru, jer je to najviše štete zadavalo Veneciji, a ova je bila već od davnine pravo mjezimče bizantinskih careva. Pa doista sve do godine 968. ne nalazimo ni u kakvoj mletačkoj kronici traga kakovom sukobu Mlečana sa Neretvanima. — Po ovom mirnom susjedovanju tih dvaju, izmegju sebe silno omraženih susjeda, zaključujemo da je kroz to sve vrijeme Bizant posredovao izmegju njih, t. j. da su i Neretvani, dotično svi Dukljani kroz cijelo vrijeme priznavali gospodstvo bizantinsko. Bivši pako i oni podajnici bizantinskoga carstva kao i Mlečani, morali su da s ovima u miru živu. — No je li kroz to sve vrijeme vladao dukljanskim zemljama ovaj Mihajlo, toga ne mogosmo nigdje naći. — Ali sudeći po politici, koja je kroz sve to vrijeme ostala nepromijenjena kako spram Bizantinaca tako spram Mlečana, mislimo da smijemo slutiti, ako i ne tvrditi, da je kroz to cijelo vrijeme vladao začetnik te politike — Mihajlo II.

Prelimir (iza 950. do poslije 976.).

Od godine 950., kadno nam je car Konstantin Porfirogenita zabilježio Mihajla II. kao zahumskoga, dotično dukljanskoga gospodara, pa sve do godine 986., t. j. do Vladimira, nijesu nam ni istočna ni zapadna vrela zabilježila imena dukljanskih gospodara. U ovakovoj dakle oskudici ne preostaje nam drugo, nego da ovu prazninu ispunimo onako, kako možemo, t. j. da se poslužimo još jedinim izvorom, koji nam preostaje — sa kronikom popa Dukljanina. — Istina, teško se je snaći u ovoj kronici, jer je autor konfundirao povijest Srba, Dukljana i Hrvata, sve u jednu cjelinu. Osim

toga bilježi on samo narodna imena, a ta se rijetko spominju u diplomatičkim spisima i stranim izvorima. A napokon u toj kronici nema gotovo nikakve kronologije niti kakove kritičke savjesnosti. To je razlog, da se ovaj inače tako dragocjeni spomenik narodne literature, za praktičnu i strogo kritičku uporabu tek u zadnjem redu, tek u nuždi u obzir može uzeti. — Zato se evo i mi u ovom slučaju tek iz nužde na nj obraćamo, no i pri tomu oprezno pazimo na njegovu historičku vrijednost, t. j. vadimo samo ono, što nam se prema tadanjim okolnostima čini skroz vjerojatnim.

Prema Dukljaninovoj kronici imao bi dakle iza Mihajla II. slijediti Prelimir. U ovom slučaju mogao bi Dukljanin imati pravo, jer spominje kao suvremenu zgodu prvo osvojenje Bugarske po Bizantincima[1]).

Ovdje spominje i to, kako se je zvala stolica, gdje je Petar stolovao (Velika Preslava), odakle se daje zaključiti, da je imao o tima dogagjajima u Bugarskoj dosta autentične podatke. A ako je znao, što se je u to vrijeme u Bugarskoj dogagjalo, mogao je znati i ono što se je kod kuće dogagjalo, ili barem ko je vladao u to doba u njegovom domu.

U doba ovoga Prelimira spada i onaj dogogjaj, što ga Flav. Blondus navagja iz starih pisaca, koje mi ne mogosmo naći: „Pripovijedaju Vilim i Likard, da je Otto — prije nego je navalio na grčke careve (Bazilija II. i brata mu Romana III.) — preveo vojsku preko Adriatika u Slavoniju i Dalmaciju, te je u onim predjelima mnogo svijeta potukao i roblja zarobio, jer su ostali bez grčke pomoći (posade)“[2]). No moglo bi biti, da se ovo proteže na jugoistočni (apulijski) dio Italije, gdje se jedna pokrajina zvala od IX. do XII. vijeka Slavonijom.

Pop Dukljanin pripovijeda dalje, da je Prelimir uveo raškoga župana opet u Rašu iza smrti cara Cimiska[3]), te da je još dugo živio[4]). — Nu car Petar umre 968., a Cimisk 976. Odmah poslije smrti Cimiskove ustane Samuel, kojemu je suvremenik Vladimir u Duklji. Dukljanin kazuje dalje, da je Prelimir razdijelio svoju državu megju svoja četiri sina, koji da su bili opaki, pa da ih je narod sve do jednoga potukao. Taj jedan da je bio Silvestar, koji da je vladao cijelom tetrahijom. Ovaj je rodio Hvali-

---

[1]) Eo tempore defunctus est Bulgarorum imperator Petrus nomine (968.), qui sedebat in civitate magna Preslava, et Graecorum imperator congregans validam fortitudinem gentis suae obtinuit totam Bulgariam, suoque subjugavit imperio, deinde reversus ad polatiam suam, reliquit exercitum suum. Hi autem qui praeceant exercitui venientes cum exercitu, caeperunt totam Rassam provinciam. Juppanus etiam Rassae fugit et venit ad regem Prelimirum. — Ap. Lucium, str. 293., izd. Francofurti.

[2]) „Tradunt vero Guilelmus Sicardusque, Othonem priusquam in Graeco imperatores duceret, copiis Adriatico traductis Sclauoniam, ac Dalmatiam invasisse, magnaque illis in regionibus Graecorum praesidio destitutis rerum praeda et mortalium caeda commissa, Romam se contulisse.“ — Flavius Blondus, Decadis, II., knj. 3., str. 187., izd. Basileae 1559.

[3]) Ap. Lucium, str. 293.

[4]) Na označenom mjestu.

mira; Hvalimir Petrislava i još dva druga sina; a Petrislav je rodio Vladimira [1]), kojega i grčki pisci poznaju; — prema pripovijedanju Dukljaninovom vladali bi od godine 976. pa do 986., dakle u razmaku od 10 godina šest našljednika, a to je svakako preveć za tako kratki razmak.

Po pripovijedanju popa Dukljanina bilo bi rodoslovlje pomenutoga Vladimira ovakovo:

Prelimir
u vrijeme smrti cara hugarskoga Petra 968. do poslije smrti Cimiskove 976.

Megjutim moglo bi biti, da pop Dukljanin misli pod Prelimirom samoga Mihajla II., jer mu tri momenta pripisuje, koja bi se dala protegnuti i na Mihajla II.: 1. da je zavladao ujedinjenom Dukljom [2]); 2. da je dugo vladao [3]); da je bio „slavni kralj“ [4]), kako običavaju svi narodi nazivati utemeljitelje svojih država.

No bilo to ovako ili onako, mi učinismo što mogosmo: ispunismo prazninu rodoslovljem Vladimirovim, pa sad prelazimo na kritičku historiju.

Vladimir (oko 980. do 1015.).

Za djeda Vladimirova Hvalimira, pripovijeda dalje Dukljanin, ustane u bugarskom narodu neki Samuel, koji se dade nazivati carem, te zapodjene sa Grcima mnoge ratove i istjera ih iz cijele Bugarske, tako da se za njegove vlade nijesu usudili niti približiti Bugarskoj [5]). — Kako se odatle razabire, bio je pop Dukljanin i ovdje prilično dobro upućen. No nama je do toga, da ove dogagjaje posve historički predstavimo i to s toga, jer je u ovom komešanju na Balkanu dukljanska država svoje megje vrlo znatno proširila.

---

[1]) Ap. Lucium, str. 293.—294.

[2]) Prelimirus autem... caepit totam Croatiam rubeam et coronatus est rex, caepitque dominari terram et regnum patrum suorum. — Ap. Lucium, str. 293.

[3]) vixit autem Prelimirus rex annis multis et vidit filios filiorum suorum... — Na označenom mjestu.

[4]) et tulerunt inde (iz Dubrovnika) Sylvestrum, qui solus remonserat ac progenie regis gloriosi Prelimiri... — Str. 294.

[5]) Na označenom mjestu.

Poslije smrti cara Ivana Cimiska (976.) pregje carska vlast na njegova dva pastorka: dvadesetgodišnjega Bazilija II. i sedamnaestgodišnjega Romana III. — Tek što ovi sjedoše na carsku stolicu, bukne opasni gragjanski rat, što ga je bio izazvao Barda Skler, proglasiv se carem. Pune tri godine trajao je taj rat i to uz golemu opasnost po mlade careve, a sa velikim uspjehom po buntovnika. — Dok je ovako bilo zabavljeno carstvo samo sobom, upotrijebe to Bugari da otresu omraženo grčko gospodstvo; za ovima povede se i Prelimir, te osvoji, kako već prije spomenusmo, Rašu.

Oko godine 980., dakle četiri godine iza smrti Cimiskove, već je Samuel držao u rukama ne samo svukoliku Bugarsku, već je osvajao i grčke provincije, Tessaliju, Boetiju, Attiku; dapače prešavši korintsko tijesno već je harao i po Pelopenezu[1]). Čim svrši car Bazilij gragjanski rat i obori protu-cara Sklera, odluči da upokori Bugarsku. Oko godine dakle 981. povede glavom vojsku proti Sofiji. No ovdje bude silno poražen, po pripovijedanju Cedrenovom za to, što su mu boljari (Kontostefan, zapovjednik zapadnih četa) dojavljivali lažne vijesti o nevjeri nekih vogja[2]). — No bio uzrok koji mu drago, fakat je taj, da je car bio silno potučen, tako da je jedva sam dobježao do Filipopolja. — Pošljedica pak ove vojne bila je ta, da je Samuel imao 15 godina mira od strane Bizantinaca, koje je vrijeme upotrijebio na to, da proširi granice svoje države na račun susjednih Srba i Dukljana i da se čim jače i bolje spremi za odlučni boj s Bizantom.

Neposredna pošljedica careva poraza bila je ta, da je nastala opet buna, koju su izazvali neki nezadovoljni velikaši i dio vojske, proglasiv protu-carem Foku Bardesa, proslavljenoga generala careva, koji je u prvom gragjanskom ratu spasao caru prijesto. — Osim ove nutarnje bune bila je bizantinska carevina još i iz vana uznemirena: u Chersonu od Rusa, s kojima se car domala izmiri i u rodbinstvo stupi; na zapadu, u Italiji osvajao mu je njemački car (najprije Oto I., a onda njegov sin Oto II.) Longobardiju (u južnoj Italiji: Lukanija, Kalabrija i Pulja). — Predaleko bi nas vodilo, kad bi htjeli sve ovo pratiti; nama je do odnošaja izmegju Samuela i Duklje, pa nam se je za to vratiti Samuelu.

Spomenuli smo, da poslije bitke kod Sofije nijesu Grci zadavali mnogo brige Samuelu kroz punih 15 godina (do 996.).

Kroz to vrijeme osvajao je Samuel grad Drač i dračku temu. Tako se razabire iz Cedrenova pripovijedanja, da je taj grad bio u vlasti

[1]) Georg. Cedrenus, ap. Migne, Patrologia graeca, sv. XXII., str. 168.
[2]) Označeno djelo str. 169.

Samuelovoj godine 995.[1]). — Ovom prilikom provalio je Samuel i u dukljansku državu, u kojoj je vladao u to vrijeme Vladimir. Ovaj je bio miroljubiv, po pripovijedanju Dukljaninovom pravi svetac, a osim toga još mlad i neiskusan. Ne mogavši se Samuelu oprijeti povuče se u gore[2]). Napokon se preda Samuelu, a ovaj poharav sve predjele gore do Zadra, vrati se preko Raše i Bosne[3]) u Bugarsku[4]). — Domala ispusti Samuel iz ropstva Vladimira, dade mu za ženu svoju kćer Kosaru, da ga čim trajnije priveže uza se, te mu ne samo vrati prijašnji posjed, već mu preda i dračku temu[5]).

Ovim činom pokazao je Samuel mnogo državničke uvigjavnosti. Znao je on, da će car Bazilij k njemu u Bugarsku u pohode, čim mu se zgoda pruži i čim bar donekle zavlada mir u državi; a znao je i to, da bi mu se Duklja odmetnula upravo u času, kad bi on bio u najvećem škripcu. Imajući pak Dukljane za neprijatelje, ne bi mu puno vrijedila niti dračka tema, koju je sa velikim žrtvama bio osvojio. — Istina, Grci su do skora opet osvojili grad Drač i to izdajom, ali je za to ipak vlast Vladimirova dopirala od prilike do Timor-planine, kamo su se poslije poraza članovi obitelji Samuelovih nasljednika sklonuli. — O tom ćemo još poslije govoriti.

Postavši Vladimir zetom Samuelovim, postao je ujedno i njegovim vazalom. Ovime bio je naravno i njegov odnošaj spram Bizanta opredijeljen, a taj odnošaj bio je tim stalnije ustanovljen i smijer djelovanju Vladimirovom tim tačnije opredijeljen, što mu je Samuel dodao temu dračku. Bi reći kao da je Samuel hotio time presjeći svaku mogućnost Vladimiru, da se nagodi iza legja Samuelovih sa bizantinskim carem. Istina, pred tom eventualnosti nije se bilo bojati Samuelu sa strane Vladimirove, jer je njegov značaj bio odveć neprikladan za ovaku vjerolomnost. Ali sudeći po svemu bio je Vladimir odveć nježan, miroljubiv, popustljiv — ukratko — odveć slab, pa su mogli u tom smislu njegovi velikaši na nj utjecati. — Zato, kad je dao Samuel Dukljanima dračku

---

[1]) Georg. Cedrenus, označeno izdanje str. 181.—184.

[2]) „Tempore itaque eodem dum Vladimirus esset adolescens... Samuel Bulgarorum imperator congregato magno exercitu advenit in partibus Dalmatiae supra terram regis Vladimiri. Rex vero qui vir sanctus erat, et nolebat aliquem de suis perire in bello, secessit humiliter, et ascendit in montem, qui obliquus dicitur, cum omni gente sua." — Ap. Lucium, str. 294.

I Cedren hvali miroljubivost i pobožnost Vladimirovu nazivajuć ga „ἀνὴρ ἐπιεικὴς καὶ εἰρηνικὸς καὶ ἀρετῆς ἀντεχόμενος". — Označeno djelo str. 196.

[3]) Ovdje si ne smijemo predstavljati Bosnu u današnjem obliku. Tadanja Bosna opsizala je samo juzniji dio današnje prostiruć se od srednjega toka rijeke Bosne prema izvorima, a odavle u rijeku Ramu.

[4]) „Pertransivit imperator (Samuel) sic devastans, tam maritimas quam et montanas regiones usque Jadram, postea per Bosnam et Rassam reversus est in locum suum." — Ap. Lucium (Diocleas), str. 295.

[5]) „tradidit ei (Vladimiro) filiam suam in uxorem... constituit imperator Vladimirum in regem, et dedit ei terram et regnum patrum suorum; totamque terram Durracenorum..." — Na označenom mjestu. — Cedren spominje Vladimira takogjer kao zeta Samuelova; „Βλαδιμιρὸς ὁ ἐπὶ θυγατρὶ τοῦ Σαμουὴλ κηδεστής." — Označena knjiga str. 196.

temu, znao je da bizantinski car ne će htjeti nikakova prijateljstva sa Dukljanima, dok mu oni ne bi vratili njegovu pokrajinu. Oni pak toga ne bi bili htjeli učiniti koliko iz straha pred Samuelom, toliko i iz egoizma, koristi. Na ovaj način povukao je Samuel i Dukljane u svoje kolo. A koja je bila pošljedica ovoga savezništva ili podložništva Duklje spram Samuela? Mi ne nahodimo doduše nigdje spomena, da je Duklja zato došla kada u sukob sa Bizantincima, jer je car bio dosta zabavljen sa Bugarima i sa drugim neprijateljima. Ali zato je on našao njima na drugoj strani okapanja. Da ovo lakše shvatimo, valja nam se osvrnuti na odnošaje izmegju susjeda na Jadranskom moru.

Bizantinci imali su od pamtivijeka nešto posjeda u gornjoj i dônjoj Dalmaciji. To su bili na ime oni trgovački gradovi uz more, sa latinskim žiteljstvom, koji su priznavali vrhovnu vlast „rimskoga" carstva, jer su u njemu nazrijevali najsigurnijega zaštitnika svojih „rimskih" institucija, municipalnih sloboština. — Ovi gradovi trpjeli su mnogo od susjednih slavenskih država, jer su susjedni knezovi smatrali a i punim pravom, da ti gradovi leže na njihovom teritoriju pa im nije išlo u glavu, da bi na njihovom zemljištu neko priznavao tugju a ne njihovu vlast. Ovo žiteljstvo pak smatrajući sebe potomcima slavnih Rimljana, gledalo je nekim prezirom na slavenske „barbare", pa se je teško asimilovalo sa slavenskim življem; jaz se nije dao premostiti.

Kad nije išlo milom, a Hrvati i Dukljani udariše silom: na kopnu ne dadoše gragjanima obragjivati polja i vinograde, a na moru im ne dadoše trgovati. Ti sukobi dogagjali se često; no najtješnje bilo je ovim gradovima u onim slučajima, kad su Bizantinci, njihovi protektori, bili u stisci. U ovakvim prilikama morali su se „Rimljani" pokoriti sili, pa plaćati danak. Konstantin Porfirogenit ostavio nam je zabilježeno[1]), kako je sam car Bazilij I. Macedonac privolio, da ti gradovi plaćaju Hrvatima danak, a njemu da dadu tek štogod, samo da se uzdrži barem po formi kontinuitet staroga podaništva. Taj danak plaćali su neki gradovi još u Konstantinovo vrijeme. — Tako je Dubrovnik, imajući svoje vinograde na teritoriju zahumskom i travunjskom plaćao po 30 zlatnika županu jedne i druge oblasti[2]) (a ne hrvatskom kralju, jer se je tada bila odcijepila gornja Dalmacija od dônje). — Tako je to ostalo sve do Mihajla II., carskoga konzula i patricija. — Kad se pak on dao pod gospodstvo bizantinsko, tad je valjda prestao taj danak; a Neretvani, koji su kako Mlečanima, tako i Dubrovčanima najviše straha i štete na moru zadavali, morali su za neko vrijeme obustaviti svoj omiljeli gusarski zanat. — To

[1]) De adm. imp., pogl. 30., str. 146.—147., izd. Bonn.
[2]) Na označenom mjestu.

je tako potrajalo sve do Prelimira i Vladimira. No kad je ovaj stupio u podanički odnošaj spram Samuela, a u neprijateljski spram Bizanta, posve je prirodno, da se sad više nijesu mogli braniti Neretvani, da opet izvojuju sebi stari harač od neprijateljskih gradova. Pa doista tako je i bilo, jer se od sada opet počinju i Mlečani ljutiti na Neretvane, a bližnjim Dubrovčanima i Zadranima bilo je još i gore. — U ovakoj stisci, pripovijeda Andrija Dandolo, da su poslali gradovi dalmatinski poslanike duždu Petru Orseolu s molbom, neka ih spasi od susjednih Hrvata i Dukljana, pa da će za to do vijeka vjerno služiti Veneciji[1]).

Dandolo pripovijeda dalje, da se je dužd toj molbi ne časeći časka (nulla interposita dilatione) odazvao, te poduzeo vojnu, koja pada u sedmu godinu njegove vlade (996.).

No ovo nije niti jedini niti pravi razlog Orseolove ekspedicije.

Prvo, nevjerojatno je, da bi dužd išao osvajati dalmatinske gradove na molbu njihovu, te ih potčinjati svojoj vlasti, jer je on sam bio vazal bizantinskoga cara, a i ovi gradovi su bili bizantinski. Kad bi to bio dužd učinio na samu molbu gragjana, a bez privole careve, tim bi on samomu caru navijestio rat. — To se je dakle moralo dogoditi u sporazumu sa carem, t. j. car mu je dozvolio ili zapovjedio da navali na Neretvane.

Nadalje, dužd nije niti imao pravoga razloga da navaljuje na Neretvane, odnosno Dukljane, jer je već u početku svoje vlade ugovorio Neretvanima tribut, da obezbijedi Mlecima trgovinu na moru[2]), pa je imao od njih mira.

Dakle koji je onda bio pravi razlog ratu izmegju dužda i Neretvana? — Da vidimo!

Već je rečeno, da je car Bazilij poslije onoga poraza kod Sofije (981.) punih 15 godina ostavio Bugarsku na miru, t. j. nije poduzimao nikakve ozbiljne vojne protiv Samuela. Ali za to za godinu 996.—997. odluči pravi veliki rat, ne bi li Samuela do kraja razbio. Usred svoga pripravljanja pozove car Bazilij duždeva sina Ivana k sebi u Carigrad, gdje ga odlikova častima i darovima, pa ga odpusti kući[3]). — Pisac nam

---

[1]) „Unde Dalmatini populi omnes paene simul convenientes, Petro Veneticorum Duci suis internuntiis haec demandaverunt: Quod si, ipse venire aut exercitum mittere vellet, qui eos a Sclavorum severitate liberaret, ipsi et illorum civitates perpetua stabilitate suae suorumque successorum potestati subditi manerent.“ — Ap. Muratori, sv. XII., str. 227.

[2]) „I Narentani si posero a scorrere pel Golfo danneggiando molto i Veneziani: E inteso questo a Venezia fu deliberato pel Doge et pel suo Consiglio di dare un tributo a' detti Narentani, acciocchè non molestassero i sudditi de' Veneziani. E così i detti si contentarono...“ — Naugerii, Istoria Venez., ap. Muratori, sv. XXIII., str. 957.

[3]) Interea iste Dux Joannem filium, requisitus a Basilio et Romano imperatoribus, misit Constantinopolim, qui honore et muneribus ab eis decoratus ad patrem rediit. — Andreas Dandolo, Chron. Venet. Ap. Muratori, sv. XII., str. 226.

ne pripovijeda razlog i svrhu ovoga posjeta, a ipak bi bilo vrijedno znati, zašto car bizantinski poziva sina duždeva. I dosada su duždi slali svoje sinove u Carigrad, da se caru poklone, no to nije bilo na poziv bizantinskih careva. — Ali moglo bi se misliti, da je car htio tim odlikovati dužda. — Tek baš u ovaj čas nema nikakva osobita razloga za kakovo osobito odlikovanje. A iz puke znatiželje da vidi duždeva sina, teško da je ovaj poziv dospio, jer je car sada, gdje se je spremao nakon 15 godina da satre Samuela, sigurno na druge stvari mislio, a ne na lijepe oči duždeva sina.

Kad dakle ne nalazimo nigdje odgovora na ovo pitanje, tad je najbolje, da ga tražimo u dogagjajima, što su iza toga slijedili, naročito pak u držanju Mlečana poslije ovoga posjeta.

Mi već vidjesmo, kako dužd i njegovo vijeće zaključiše, da se Neretvanima plaća tribut, samo da imaju mira i slobodu na moru. Dakle dužd izbjegava svaki sukob sa Neretvanima. — No sad na jednom počinje dužd izazivati. — Sklopiv na ime savez sa drugim italskim knezovima, izda zapovijed, kojom odregjuje, da odsele ni jedan mletački brod ne smije platiti Neretvanima običnoga danka[1]). — Ovo bijaše gotov navještaj rata, jer je dužd znao, da će Neretvani sada silom početi utjerivati obični danak. No to je dužd baš i hotio, da onda uzmogne odmah navaliti bez navještaja rata, uzimajući stvar tako, kao da je time njemu navješten rat. A da je za time išao dužd, vidi se odmah iz drugoga jednoga čina njegova.

Kada je čuo dužd, da se Neretvani spremaju da opet nanesu štete Mlečanima, što su im uskratili danak, oboruža šest brodova, pa ih pošalje na otok Pag pod vodstvom Baduera Bragadina, koji zarobi muškoga i ženskoga roblja i odvede u Mletke. Ovaj čin, veli kronista, da je raspalio još veću mržnju megju obim strankama[2]). Neretvani vratiše šilo za ognjilo, jer uhvatiše četrdeset zadarskih plemića, svezaše ih i odvedoše u ropstvo[3]). A Zadar je bio mletački grad, pa je sada dužd mogao pokazati na uzrok rata. Taj povod jedva on dočeka, pa — nulla interposita dilatione — dade se na osvajanje.

---

[1]) Iste dux cum italicis principibus amicitiam contraxit, et censum solitum dari Sclavis pyraticam exercentibus a Venetis navigantibus per mare Adriaticum, per edictum prohibuit. — Andreas Dandolo, označeno djelo str. 225.

[2]) „Per idem tempus Croatorum judex (misli župana Neretve) propter denegationem census, Venetis molestias inferre conatus est, unde dux misit Baduarium Bragudino cum VI novibus bene praeparatis, qui Issam eorum urbem bello devincens, utriusque sexus captivos Venetias conduxit, et ex hoc majoris odii cumulus inter Venetos et Sclavos repullulavit.“ — Andreas Dandolo, označeno djelo str. 226.

[3]) Illis namque temporibus in Dalmatianorum confinio non plus quam Jadrenses cives Veneticorum ducis ditioni optemperabent. Duos Croatorum et Narentanorum principes erebro affligere solebant, in tantum ut Narentani horum quadraginta comprehendentes secum vinctos deportarint. Unde Dalmatini populi omnes paene simul convenientes. Petro Veneticorum duci... etc. — Andreas Dandolo, označeno djelo str. 227.

Kronista, malo prije nego pripovijeda o ovom ratu, veli, da je dužd poduzeo taj rat cum permissione Basilii et Constantini imperatorum Constantinopol i tanorum; na koncu pripovijedanja o ovom ratu veli, da se je dužd — pari omnium consensu ducem Dalmatiae se primitus nominavit; a iz čitavoga se napokon pripovijedanja razabire, da su se duždu predali dobrovoljno oni latinski gradovi u dogovoru s njim, koji su priznavali vlast bizantinsku, — te ostrva — a to je bila bizantinska Dalmacija.

Ako dakle sve ovo skupimo u jednu, tada možemo reći, da je ovdje velike uspjehe slavila mletačka diplomacija, a ne oružje. Momenat je bio vrlo zgodno upotrijebljen, jer je u Hrvatskoj buktio gragjanski rat izmegju Držislava i brata mu Surinje. Pa osim toga još proviruje iz redaka samih mletačkih kroničara, da je ova ekspedicija bila tako pripravljena, da je morala iznenaditi i Hrvate i Neretvane. Tako n. pr. kralj Držislav saznaje za ovu ekspediciju istom onda, kada je već bilo brodovlje na putu[1]) u Zadar. A ni sami Neretvani, bi reći, da nijesu o tom poduzeću Orseolovom niti sanjali. Jer kada se je n. pr. 40 neretvanskih plemića vraćalo sa svoga trgovačkoga posla iz Apulije, pošalje duždi deset oboružanih lagja, i to u najvećoj brzini (da ne bi Neretvani dočuli štogod pa umakli), da dočekaju kod Paga Neretvane, pa ih pohvataju[2]). Iznenadno napadnuti Neretvani budu lako svladani i u Zadar dopremljeni. — A duždi ih pusti domala na slobodu, kad se je neretvanski knez obvezao, da ne će više tražiti od Mlečana nikakva tributa i da ne će u buduće uznemirivati mletačke trgovce[3]).

Mletački kroničari predstavljaju svoga duždu u pozi kao da pred njegovim nogama u prahu leže hrvatski i dukljanski vladar; u istinu pak on se nije — promatrajuć stvar sa formalne strane pravâ — niti dotaknuo ni hrvatskoga niti dukljanskoga teritorija, već je osvojio onu Dalmaciju, koja je formalno pripadala bizantinskomu caru. On je tu Dalmaciju zaposjeo dozvolom gospodarevom: tu ima formalno pravo za sebe; on ju je zaposjeo hitro i lako, jer je to bilo sa gradovima dogovoreno: a u tom

[1]) Croatorum itaque rex ducem advenisse et quae egerat cognoscens, nunciorum studio eundem placare pacificis nisus est verbis..." — Andreas Dandolo, označeno djelo str. 228.

[2]) Dux... didicit, XL Narentanorum nobilium de Apuliae partibus, peractis negotiis, ad propria velle reverti, X naves hominibus oneratas ad insulam, quae vocatur Caza, sub omni festinatione destinavit; quae dum irent, facili certamine eosdem comprehendentes ad Tragurium urbem accelerare voluerunt. — Na oznacenom mjestu.

[3]) Narentanorum quidem princeps XL suorem captivitate mancipatos expertus est, qui suis internunciis ducem continua prece, sibi illos reddi imploravit. Hoc videlicet pacto, quod priusquam ipse dux de illis exiret finibus, tam ille Narentanorum princeps quam omnes sui majores sibi ad satisfactionem pro suis votis convenirent, et nec censum alias ex tortum aliquo modo exigere, nec quem piam itinerantem Venetias molestare deberent. Tunc dux captivos reddero jubeus, sex tantum illorum, ne ipse (dux Narentanorum) pacem violasset, retentos secum servavit. — Označeno djelo str. 229.

mu leži priznanje, da je bio vješti diplomata. — Ko bi pak htio iz te ekspedicije više da zaključuje, teško bi mogao dokazati.

No u kakvom savezu stoji sve ovo sa Dukljom i njezinim vladarom Vladimirom?

Ova ekspedicija bila je poduzeta, po našem mnijenju s dva razloga, koji stoje takogjer u odnošaju sa Dukljom.

Kad se je na ime Duklja odcijepila od bizantinskoga carstva, ili pravije govoreći, kad je prestala priznavati suzerenstvo bizantinsko, tad su Neretvani, lišeni obveza, stali opet zahtijevati harač od gradova bizantinskih podajnika. Ovi su pak tražili zaštitu u cara, jer su mu zato danak plaćali i služili mu. No car zaokupljen vojnom protiv Samuela, nije mogao da im pruži nužne obrane; a u ovom je ležala pogibelj, da mu se gradovi ne bi odmetnuli, pa makar i nerado susjednim se vladarima pokorili. — Moglo se uopće predvigjati, da će ovi gradovi, budući odsječeni od države bizantinske, prije ili kasnije biti izgubljeni po carstvo. Za to je car, da koliko toliko koristi od toga izbije, volio ih predati Mlečanima, svojim vazalima, koji su u tom morali nazrijevati velikodušni dar, pa se za nj i u buduće obvezati na razne usluge Bizantu, — nego da padnu u ruke susjednim Hrvatima, od kojih se carstvu i onako nikada nije bilo nadati kakovoj koristi. — To bi bio prvi razlog.

Duklja je nadalje imala snažnu mornaricu, a Neretvani bili su na glasu mornari, koji su mogli caru mnogo jada zadavati koliko oko Drača, koji je 995. izdajom došao opet caru u ruke, toliko u Italiji, uznemirujući ondje posjed bizantinski. — Istina, miroljubivi Vladimir ne bi se sam od sebe dao na takova poduzeća — ali on je bio Samuelov vazal, koji bi bio morao slušati, a Neretvani su bili takove ćudi, da bi bili rado tu zapovijed poslušali. Za to je trebalo zadati Dukljanima kod kuće posla; a tu zadaću preuzeli su Mlečani. — Pa i kasnije poslije ove ekspedicije ne čuje se mnogo o Neretvanima, a razlog će biti taj, što je Venecija u ovo doba stajala u tolikoj moći i slavi kao još nikada do sada; u njoj je sjedio umni i odvažni dužd, koji je raspolagao velikim brodovljem, koje se je moglo podvostručiti sa pomoćnim brodovljem dalmatinskih gradova, koji su sada bili u njegovoj vlasti.

A što je sa Vladimirom? Izgleda da njega nije ništa zanimalo, što se oko njega zbiva. Na istoku uhvatio mu se tast u koštac sa bizantinskim carstvom, te se hrvao na život i smrt, a Vladimir — po svjedočanstvu popa Dukljanina — molio je dan i noć[1]). — To je hvale vrijedna crta u značaju svakoga vladara, da ga resi i strah božji, ali baš radi toga ne

---

[1]) „Vladimirus itaque rex vivebat cum uxore sua Cossara in omni sanctitate et castitate diligens Deum et serviens illi nocte ac die." — Ap. Lucium, str. 295.

smije smetnuti s uma ni naroda, čiji je spas i život povjeren njegovoj brizi.

Vladimir je imao prostranu državu i lijepi broj junačkoga naroda, pa ipak nije a ma baš ništa učinio za svoga tasta i šurjaka, kad su ovi bili u najtežoj stisci. On se je držao postrance, kao da se čitava stvar njega i ne tiče, a ipak se je Samuel borio, kako je najbliža budućnost pokazala, za čitavo Slavenstvo Balkana. — Vladimir je vladao lijepi niz godina, no sve to vrijeme nije ostavio nikakovoga traga svoje djelatnosti. Istina, narod i povijest uvažili su njegove privatne vrline kao čovjeka; no o Vladimiru kao o vladaru nema povjest što da kaže. Za njegove vlade se je Duklja gotovo podvostručila obzirom na granice, no k tomu on sam svojim djelovanjem nije gotovo ništa pridonio. On je ispunio prvu stranu one: ora et labora, drugu je potpuno zanemario. — A nema sumnje, da je bio na njegovom mjestu vladar, kakvoga je ono vrijeme iziskivalo, bio bi bugarsko-grčki rat barem mnogo manje tragički svršio.

Sad nam preostaje, da se još osvrnemo na svršetak bugarsko-grčkoga sukoba, jer su se njegove pošljedice povukle i na Duklju i njenoga vladara Vladimira.

Od godine 1010. udarao je car Bazilij svake godine na Bugarsku, no odlučnu pobjedu izvojšti u rodopskim klancima (29. jula 1014.), gdje uhvati 15 hiljada Bugara, a samom caru Samuelu, teško izranjenom, pogje za rukom da se spasi jedino požrtvovnosti svoga sina Gabra Romana, koji je Grke hrabro odbijao, te posadio oca na konja i odveo ga u Prilip.

Na zarobljenim Bugarima iskali svoj gnijev car Bazilij upravo divljački, poput kakvoga Tamerlana, jer dade svima zarobljenicima iskopati oči, samo svakoj stotini dade po jednoga jednookog, da ih dovede k Samuelu. Videći Samuel 15 hiljada svoje vojske gdje k njemu dolazi poredana u grupe, gdje svaku stotinu slijepaca vodi jedan ćoravi, sruši se sa tih boli na zemlju i za dva dana premine u Prilipu (15. septembra 1014.).

Samuela naslijedi Gabrijel Roman, koga zove pop Dukljanin Radomirom, a za koga Cedren veli, da je bio „tijelom mnogo jači, ali razborom mnogo slabiji od svoga oca“ [1]).

No porazom u Rodopama bila je sudbina Bugarske zapečaćena. Ona se je još četiri godine uzdržavala, ali je napokon posve klonula.

Car Gabrijel Roman odbijao je neko vrijeme navale grčke, ali kad je stao pod njim rovariti njegov stričević Ivan Vladislav, sin Arona, brata Samuelova, kojega je Samuel smaknuo, jer je bio uz Grke — ponudi

[1]) Isporedi Georg. Cedrenus, ap. Migne, Patrologia graeca, sv. CIX., str. 189.—192.

Gabrijel, da će priznati suzerenstvo bizantinsko. Ali domala ubije ga Ivan Vladislav, te se sam zacari (1015.).

Ivan Vladislav vladao je 2 godine i 5 mjeseci. U to vrijeme bjesnio je on proti rodu Samuelovom.

Po suglasnom pripovijedanju Cedrenovom[1]) i popa Dukljanina, ubije ovaj Vladislav dukljanskoga Vladimira na prijevari. No do skora umre i on, podsijedajući grad Drač.

Poslije smrti Vladislavljeve preda se caru Baziliju njegova obitelj, koja se bila sklonula u Timor-planinu[2]); predadu se i ostale vogje, a tim bude i ovaj rat potpuno dovršen, te Bugarska postane bizantinskom provincijom.

Što se dogodilo odmah poslije smrti Vladislavljeve u Dukljі, o tom znade nešta pop Dukljanin. On veli, da je ustao Dragimir, brat Vladimirov, da osvoji zemlje svojih otaca. No došavši megju Kotorane bude od njih ubijen[3]).

Pop Dukljanin pripovijeda i to, da je car Bazilij osvojio poslije smrti cara Vladislava bugarskoga, osim Bulgarije još i Rašu, Bosnu i Duklju sve do Hrvatske[4]). Nó od Cedrena znamo, da je i sama Hrvatska spala u vazalni odnošaj spram Bizanta[5]).

Evo ovakove zamašne pošljedice donio je sobom poraz Bugarske po čitavo Slavenstvo Balkana, pa ipak su svi ovi Slaveni tek prekrštenim rukama gledali ovu heroičku borbu izmegju Helenizma i Slavenstva. — No, što hrvatski kralj nije mnogo simpatizovao sa Samuelom, dade se razumjeti odatle, što mu je Samuel oteo jedan dio zemlje, kako smo to već prije po popu Dukljaninu naveli. Ali da se je Vladimir tako postrance držao, da ga i sami Grci hvale[6]), koji je ipak čuvstvom zahvalnosti morao biti Samuelu obvezan, to nam je teško razumjeti. Nego i ovo, čini nam se, da bi se dalo sa dva razloga protumačiti.

Prvo bio bi njegov odveć miroljubivi karakter, o kojem smo već govorili, pa ne ćemo više da to opetujemo; a drugo, što on po svoj pri-

---

[1]) ἐπειδὴ δὲ ὁ Γαβριὴλ παρὰ τοῦ Ἰωάννου ἀπώλετο(ιοις), καὶ οὗτος (Vladimir) παρασπονδηθεὶς καὶ τοῖς ὅρκοις πεστευσας παρὰ τοῦ Ἰωάννου... μετὰ μικρὸν ἀπεσφάγη. — Georg. Cedrenus, označeno djelo str. 196.

[2]) Označeno djelo str. 201.

[3]) Ap. Lucium, str. 296.—297.

[4]) „Igitur post mortem Vladislavi imperatoris Bulgariae, Basilius imperator... obtinuitque totam Bulgariam, Rassam, Bosnam, totamque Dalmatiam, omnesque maritimas regiones usque in finibus inferioris Dalmatiae." — Ap. Lucium, str. 297.

[5]) Τῷ δὲ βασιλεῖ προς ερρύησαν, τῆς Βουλγαρίας δουλωθείσης αὐτῷ, καὶ τὰ ὅμορα ἔθνη τῶν Χορβατῶν, ἄρχοντας ἔχοντες δύο ἀδελφοὺς... ὑπήκοα γέγονε καὶ τὰ ἔθνη. — Označeno djelo str. 208.

[6]) Ἕως μὲν γὰρ Τριμαλιᾶς καὶ τῶν ἀγχοντάτω Σερβίας μηρῶν ἦρχεν Βλαδιμηρὸς... ἠριμὰν εἶχε τὰ ἐν Δυῤῥαχίῳ. — Georg. Cedrenus, označeno djelo str. 196.

lici nije bio jako omilio u narodu. — Bi reći, da je narod njega i njegov rod smatrao namjesnicima bugarskima; bi reći, da se narod nije ćutio dosta slobodnim, ma da je i bio tek na neki način pod nomilalnim gospodstvom bugarskim; a za sve ovo bacala se krivnja na kralja Vladimira. — Na tu misao dovodi nas pripovijedanje Dukljaninovo o onoj zgodi, kadno ubiše Kotorani Vladimirova brata Dragimira, kad je hotio da zavlada svim zemljama, kojima je prije Vladimir vladao. — Pop Dukljanin veli, da su Kotorani govorili megju sobom, da bi bilo vrijedno ubiti Dragimira, jer da više ne živi bugarski car, koji bi ih kaznio; a sad da je najljepša prilika, da se dovinu slobode, ubivši onoga, koji je pošljednji od domaćih vladara, kojega ako ne ubiju, da će ih onako tlačiti kao njegov otac i brat[1]) (Vladimir).

Na prvi pogled čini se upravo nevjerojatno, da bi se ove riječi mogle protezati i na Vladimira, o kome se inače veli, da je vladao podregjenim si narodom „cum timore Dei et justitia“. — No ako uzmemo na oko, ko to govori, onda možemo biti uvjereni, da u pripovijedanju popa Dukljanina može biti dosta vjerojatnosti i istine. — To su na ime govorili Kotorani, vjerna braća neretvanskih gusara. — Ovima dakako nije mogao biti po ćudi ovakav miroljubivi vladar, koji je sa svima susjedima htio u miru živjeti, dok je njihov život ovisio o moru i dohotku s mora.

Kotorani kao i Neretvani nijesu bili trgovci poput življa dalmatinskih gradova, a nijesu ni imali čim trgovati, niti šta prodavati sa svoje krševite postojbine, već im je najbolji dohodak bila carina, što su je morali plaćati mletački i dalmatinski trgovački brodovi. Ovoga pak dohotka bili su ti primorci lišeni, kad je ono dužd Orseol učinio ugovor (996.), da se Neretvani (koji nijesu tek sami gusarili, već i svi drugi primorci s njima) imaju odreći harača, što su im do onda plaćali Mlečani, a i gusarenja. — A sigurno je i držanje susjednoga kralja Krešimira mnogo utjecalo na raspoloženje Neretvana, Kotorana i drugih primoraca. Ovaj je na ime počeo poslije smrti slavnoga dužda Petra II. Orseola navaljivati na gradove u Dalmaciji, koji su stajali pod mletačkim gospodstvom[2]). Znali su ovi primorci, da bi im sada bile proste ruke, da ne bi

---

[1]) Caeperunt dicere inter se alter ad alterum: imperator Bulgarinorum mortuus est, et reges hujus terrae mortui sunt, hic solus de progenie illorum superest, si vixerit iste, et obtinuerit terram, non bene erit nobis, oprimet eum nos, sicut alii oppresserunt reges, qui patres et fratres ejus fuerunt... — Ap. Lucium, str. 297.

[2]) Il Re di Croazia venne con gran gente in Dalmazia, in quale andò sotto la città di Zara. — Naugerii, Istoria Venez., ap. Muratori, XXIII., str. 959.

Kako se iz daljnjega pripovijedanja vidi, kralj Krešimir je bio osvojio i neke otoke, koje je dužd morao ponovno osvajati; a isto tako na kopnu morao je kralj imati već dosta jake pozicije, kad se dužd

bili „opressi", već bi mogli ganjati mletačke lagje po miloj volji i utjeravati danak, kakav bi htjeli. — Ovime se očituje pod konac ovoga perijoda nezadovoljstvo, koje prelazi u drugi perijod, no o kojem ovdje nije mjesta da se pripovijeda.

Evo ovime iscrpismo sve vijesti, što ih nagjosmo o najstarijoj povijesti Duklje do njezina pada pod bizantinsko gospodstvo. — Ne požalismo truda da sastavimo nekakvu cjelinu u čim kraćem opsegu, uzimajući pri tomu u obzir prilike susjednih država. — U ovom prvom perijodu svoje povijesti Duklja se je u toliko konsolidovala, da je postala nekakvom cjelinom i uhvatila sposobnost za osebni, neodvisni život; a ta će se sposobnost odmah poslije smrti silnoga cara Bazilija očitovati time, što će Duklja prva od podjarmljenih zemalja podići zastavu slobode, te ne samo sebe osloboditi, već će kušati i satrtu Bugarsku da pridigne. — Nego sada nije prilično, da o tom govorimo u ovom odjelku, pošto to spada već u drugi perijod. — Ali prije, nego ovaj perijod dovršimo, čini nam se zgodnim, da istražimo, koje je granice imala Duklja prije, nego je pala pod bizantinsku vlast.

Granice Duklje za Vladimira.

Uz one četiri oblasti, što ih spominje car Konstantin Porfirogenit, proširila je Duklja svoje megje pomoću cara Samuela bugarskoga na sve četiri strane. — Eno poslije smrti Cimiskove zauzeo je Prelimir Srbiju; car Samuel bio je osvojio Kotor i južniji dio Dalmacije [1]) i darovao Vladimiru, kad ga je učinio svojim zetom; a na jugu potpadao je pod Duklju i lijepi komad dračke teme. Na moru pripadao je, osim ona četiri po Porfirogenitu spomenuta otoka, još i otok Pag i Lastovo, no to su do skora oteli Mlečani, a Vladimir nije nikada kušao da natrag osvoji, kad je što izgubio. No i bez njih ostala je Duklja snažna država.

Evo ovo je slika Duklje na koncu prvog perijoda njezina života kao države.

---

zadovoljava samo tim, da je kralja istisnuo sa zadarskoga teritorija: ...il quale (dužd Oto Orseol) andò all' isola di Pago ed Arbe, e di Clesso e d' Ossero: le quali isole sottomise al ducal dominio de' Veneziani... E poi il Doge andò coll' armata a Zara... e li (il Re) cacciò fuori di territorio di Zara e poi tornò a Venezia con gran trionfo... — Na označenom mjestu.

[1]) Pop Dukljanin veli doduše, da je Samuel samo poharao do Zadra, no to on veli i za ostalu Duklju, ali se iz daljnjega njegova pripovijedanja vidi, da je to „haranje" značilo toliko koliko i osvajanje; a dade se to zaključivati i po tomu, što je Vladimir dobio i neka dva tri otoka više preko ona četiri, koja su bitno na Neretvane spadala.

DRUGI DIO.

Duklja na zenitu svoje moći do smrti Bodinove (do 1100.).

Bila je prava sreća po Slavene Balkana, što poslije smrti cara Bazilija II. (1025.) nije od dvanaest njegovih našljednika, koji su se izmijenili u pedeset godina, ama baš niti jedan dorastao, da moć bizantinskoga carstva uzdrži na onoj visini, na koju je bijahu digla tri vrijedna vladara što jedan za drugim slijediše: Nikifor Foka, Ivan Cimisk i Bazilij II. — Mjesto toga primi vladu poslije Bazilija njegov brat Konstantin, koji već od god. 976. bijaše bratovim suvladarom. No ovaj kroz trideset godina suvladarstva nije ništa drugo radio, nego pijančevao, te trkao po lovu, po cirku i bludilištima. — Postavši carem nije se posve ništa promijenio. Vladao je jedva tri godine. Ne imavši muške djece ostavi krunu svojoj kćeri Zoi i njenom mužu Romanu III. Argyru (1028.—1034.). — Razbludna ova žena mijenjaše muževe ko iznošene haljine. Kada se zasitila Romana, dade ovoga najprije otrovati, a kad još dosta brzo ne umre, dade ga po svom novom ljubimcu Mihajlu IV. Poflagoncu udaviti u kupelji. Sada i ovoga zacari (1034.—1041.), a da ga nije smaknula, zasluga je Mihajlova brata Ivana, koji je svu vladu u ruke uzeo, pa caricu gotovo poput robinje u zatvoru držao. Mihajlo IV. tražio je posvuda lijeka protiv svoje vodene bolesti, dok je brat njegov gulio i varao narod. Ovim svojim vladanjem omrazi se kod velikaša, koji poslije smrti Mihajlove predadoše krunu opet Zoi, a ova oženi Mihajla V., s kojim je živjela od decemcra 1041. do aprila, druge godine — dakle četiri mjeseca. Riješivši se i ovoga, — pogje u junu 1042. za Konstantina IX. Monomaha[1]).

Ovo su dakle vladari bizantinski, za kojih je Dukljі uspjelo stresti sa sebe bizantinski jaram.

K ovim nevoljama, koje su izvirale iz samoga središta carstva, pridružile su se i mnoge druge iz vana: kao navale Arapa u Aziji, Saracena na moru, Normana u Italiji i invazije Pečenega preko Dunava na Balkan.

A kako je bilo Slavenima na Balkanu? Pogjimo redom, da vidimo. Najudaljeniji od centrale, od Carigrada bijahu Hrvati, pa su zato i tešku ruku Bazilijevu najmanje oćutili. Predavši se u prvi čas pod vrhovništvo (suzerenost, ovo valja da čitatelj dobro razlikuje od suverenosti), bi reći kao da su sami uvidjeli, da su se prenaglili i prerano uplašili. Jer odmah iza toga počinju navaljivati na mletačke posjede, a valja znati, da je Venecija bila pravo mezimče Bizanta. A Hrvati, podavši se Bazi-

---

[1]) Georg. Cedrenus, str. 212. i dalje, ap. Migne, Patrologia graeca, sv. CXXII.

liju, postaše njegovi vazali kao što bijaše i Venecija. Prema tomu, da su oni mnogo marili za taj svoj novi odnošaj spram Bizanta, ne bi bili navaljivali na druge podanike (vazale) Bizantove. No oni ne samo što ne prestadoše, već bi reći još jače pritisnuše Mlečane, čim osjetiše, da je carstvo drugdje zabavljeno. Tako pripovijeda mletački kronista, da su navalili na Dalmatince (gradove mletačke) te neke prisilili na pokornost[1]. — A biće to po svoj prilici Zadar, na koji su inače Mlečani pazili, kao na zenicu u oku. Istina, mletački kronista to stavlja u početak vladanja dužda Dominika Kontarina (1044.—1069.)[2], no ko tačnije pogleda malo dalje kronologiju ovoga kroniste, uvidjeće, da mu ova silno hramlje, dok inače dogodovštine dosta tačno pripovijeda.

A da nijesu Hrvati u velikom prijateljstvu živjeli sa Bizantincima usprkos tomu, što su se god. 1018. poklonili Baziliju II., svjedoči i jedan primjer neprijateljskoga vršenja Bizantinaca spram Hrvata, gdje su oni (Bizantinci) zarobili jednu kneginju ili banicu hrvatsku, pa je poslali u Carigrad. To se dogodilo god. 1024.[3]. — Ovo pak nastojanje hrvatskih kraljeva, da se na račun bizantinskih nevolja okoriste, ne će prestati sve tamo do smrti kralja Petra Krešimira. — Toliko o Hrvatskoj. — A kako je bilo u Bugarskoj?

Kad je Bazilij osvojio Bugarsku, odveo je svukoliku vladarsku porodicu te narodne prvake i boljare u Carigrad. Tu je ženske članove razudao megju bizantinske plemiće, a ljude obasuo častima i plemstvom, ali ih je zato daleko odmaknuo od domovine, pošto im je dao razne službe u azijskim pokrajinama ili na dvoru. Tako je eto bugarski narod ostao bez vogja, bez ciglog čovjeka, u koga bi mogo uprijeti oči. — Bugarska bude razdijeljena u pokrajine, kojima stajahu na čelu razni prefekti i arhonti. A kako je sada moralo biti narodu, tomu se može domisliti lako onaj, koji je čitao bizantinsku povijest, te koji znade, da nije bilo možda

---

1) Basilius Constantinopolitanus nunc defunctus est. Constantinus ejus frater solus imperium tenuit... Andreas interea Hungariae rex Dalmatinos continue inquietans, aliquos tandem ad deditionem coëgit. — Andreas Dandolo, ap. Muratori, sv. XII., str. 239.

Odavle se vidi, da je Dandolo pisao kroniku u vrijeme, kad su Talijani već bili zaboravili uslijed dugoga saveza Hrvatske sa Ugarskom, da je Hrvatska imala u ovo vrijeme svoje domaće vladare.

2) Nel tempo di questo doge la città di Zara ribellò alla signoria di Venezia, sottomettendosi al re d' Ungheria. — Naugerii, Storia Veneziana, ap. Muratori, sv. XXIII., str. 961.

3) 1024. Indictione 7. Barchavit Bugiano in Corbatia cum Barenses et comprehend. ipsam (principissam) uxor Cosmici et adduxit illam in Bari misitque illam cum filio suo Constantinopolim... — Anonym. Barens. et Lupus Protospat. Muratori, sv. V., str. 41.

4) Ὁ τοιοῦτος δὲ Ἰωάννης (brat Mihajla IV.) ὠνίους τὰς ἀρχὰς ποιούμενος μυρίων κακῶν τὴν οἰκουμένην ἐνέπλησε. Διὰ γὰρ τοῦτο καὶ τοὺς Βουλγάρους ἀντιστῆναι πεποίηκε· τοῦ γὰρ Βασιλείου ἐν εἴδεσί τισι τὴν ἀπαίτησιν ποιουμένου καθὰ δὴ καὶ ὁ Σαμουήλ, ὁ Ἰωάννης οὗτος διὰ νομισμάτων ἐδασμοφόρει αὐτούς, ὅθεν καὶ εἰς ἀποστασίαν ἐχώρησαν. — Mich. Glycas, Annal., knj. IV., ap. Migne, Patrologia graeca, sv. CLVIII., str. 588.

na svijetu pokvarenije birokracije od bizantinske. Sva unosnija mjesta budu razdijeljena megju štićenike raznih dvorskih parasita i ulizica. A ovi štićenici znajući, da je i upliv njihovih protektora promjenljiv i nestalan, gulili su i grabili, lihvarili, primali mito, prodavali pravdu i t. d. — No sve je to nekako išlo za cara Bazilija, koji nije uvagjao novotarija u netom osvojenoj Bulgariji, već zadržao poreze i plaćanja, kakovi su bili za domaćih vladara. Ali kada su njegovi našljednici stali zahtijevati, da se daća ima podavati u zlatu, tada se ono globljenje još poveća, a narod ne mogavši podnašati zuluma. stao se buniti. — Čuvši jedan potomak Samuelov, Petar Deljan, kakovo je raspoloženje u narodu, uteče iz Carigrada i dogje u domovinu s nakanom da narod izbavi iz bizantinskog sužanjstva. Kako je sada stvar dalje tekla, o tom ćemo govoriti malo kasnije na svom mjestu. Sada nam valja još pogledati na Duklju.

Poslije smrti cara Samuela, vidjesmo, kako je njegov sinovac Ivan Vladislav smaknuo sv. Vladimira, a iza Vladislavljeve smrti kako je Vladimirov brat Dragimir pokušao, ne bi li zavladao zemljama svojega brata. No to mu ne pogje za rukom, jer ga, kako vidimo, Kotorani umoriše. Odmah iza toga padne i Duklja pod grčko gospodstvo.

Pitanje je sada, u koju vrstu podaništva spade Duklja pod Bizantince: da li kao Hrvatska (vazalna država) ili kao Bugarska (provincija)? — Gotovo svi pisci, koji su o tom štogod pisali, toga su mnijenja, da je Duklja spala tek pod bizantinsko suzerenstvo. No mi nijesmo toga mnijenja. Mi sudimo, da je Duklja postala upravo onako bizantinskom provincijom kao i Bugarska; a u tom nas mnijenju utvrgjuju i grčke i domaće vijesti. Sudeći po tim vijestima, bila je Duklja povjerena upravi susjednoga dračkoga arhonta. — Grčki nam na ime pisac pripovijeda, kako ćemo odmah o tome govoriti, da je Stjepan Vojslav „osvojio ilirska brda“ (Zetu); a to je postigao tako, da je protjerao dračkoga prefekta Teofila Erotika. — A da je u istinu u takvoj kondiciji bila Duklja, to potvrgjuje i domaći ljetopisac, sve ako je te vijesti i zabilježio po usmenoj tradiciji. Jer on veli, da je Dobroslav (Cedrenov Stjepan Vojslav) ovako govorio narodu, te ga poticao na ustanak: „Zašto podnašate toliko zlo od Grka? Ta oni vam krivo pravdu kroje, otimlju imetak, žene preljubljuju, kćeri i djevice kvare i oskvrnjuju. Nikada moji pregji, koji su prije mene vladali, nijesu s vama tako postupali“[1]). Uz ovo pripovijeda dalje pop Dukljanin, da se je narod podigao, te svu grčku gospodu, što se je našla po cijeloj Dalmaciji (gornjoj), jednoga dana poubijao.

---

[1]) Quare tam grande malum sustinetis a Graecis? Injuste vos judicant, bona vero tollent, uxores adulterant, filias vestras virgines corrumpunt et polluunt. Nunquam patres mei qui ante me reges fuerunt, talia operati sunt vobis...

Inter haec consilio inito populi inter se... ad invicem surrexerunt, et uno die interfecerunt omnes magnates Graecorum, qui sunt inventi per totam Dalmatiam. — Ap. Lucium, označeno izdanje str. 297.

Da je Duklja ostala vazalnom državom, t. j. pod indirektnim gospodstvom bizantinskim, a direktno pod svojim domaćim knezovima ili županima, tad ne bi narodu Grci „pravdu krojili", niti bi narod imao prilike da ubija „grčku gospodu" po Duklji, pa onda tek dozivao Dobroslava, kad je to učinio[1]), već bi se bio jednostavno dukljanski vazalni vladar odmetnuo od Bizanta. No kako se baš iz Dukljaninova pripovijedanja vidi, toga vazalnoga kneza nije bilo; njega je narod izabrao istom kad je „grčku gospodu", t. j. činovnike i upravitelje poubijao.

No što je pisce zavagjalo, da su mislili, e su u Duklji ostali domaći knezovi, krivo je pripovijedanje istoga popa Dukljanina, koji veli, da se je Dobroslav „počeo pokoravati i iskazivati im se na oko pomagač i saveznik", kad je ono car Bazilij osvojio Duklju[2]).

No ako se ovo pripovijedanje Dukljaninovo omjeri o hronologiju, onda je čitavo to pripovjedanje, obzirom na hronologiju contradictio in se. — Dosta je da se napomene, da prema hronologiji porod Dobroslavljev, kako ga Dukljanin opisuje, pada u istu godinu, kad i osvojenje Duklje po Grcima[3]). — Zato se evo ona izreka „caepit se dedere Graecis et esse quasi adjutor et socius eorum, equitabatque cum eis per provincias" ne može protegnuti na doba osvojenja Duklje po Bizantincima, već na ono doba, kad Cedren veli da je Dobroslav živio na bizantinskom dvoru, a onda poslije pobjegao odanle. — U ostalom o tome ćemo poslije govoriti. Za to se povratimo na početak ovih dogogjaja, koji će sada nastati, da ih pratimo od začetka.

Stjepan Vojslav Dobroslav (od prilike od 1038. do 1050.?).

Ovaj je bio sinovac Vladimirov, a sin Dragomirov. Po Dukljaninu bio bi se imao roditi nekako oko god. 1018., koji mjesec iza smrti očeve. No ovo ne može da stoji, jer se u dogagjajima, koji slijede dvadesetak godina kasnije, Dobroslav spominje kao poodmakao u dobi; jer već ima pet sinova, koji su „strenui milites". Zato ovo pripovijedanje Dukljaninovo

[1]) Post haec congregati sunt omnes populi, miserunt Dobroslavo et filiis ejus ut venirent et acciperent regnum patrum suorum, qui veniens cum quinque filiis suis, qui jam juvenes et milites strenui erant, accepit regnum, cepitque praeliari cum Graecis et obtinuit terram usque in Apliza. — Na označenom mjestu.

[2]) Igitur post mortem Vladislavi imperatoris Bulgariae, Basilius imperator... obtinuit totam Bulgariam, Rassam, Bosnam et totam Dalmatiam,... Dobroslavus interea quod sapiens et ingeniosus esset, caepit se subdere Graecis, et esset quasi adjutor et socius eorum, equitabatque cum eis per provincias... — Ap. Lucium, str. 297., označeno izdanje.

[3]) Uxor autem Dragomiri defuncto viro suo, reversa est ad patriam suam. Filia erat Luttomiri magni juppani Rassae, quae cum reverteretur cum duabus filiabus et ipsa praegnans erat... Post haec perrexit Bosnam... peperit autem filium masculum in itinere in juppania Drina in loco qui dicitur Brusno. — Na označenom mjestu.

valja smatrati — tako se bar nama najvjerojatnijim čini — za sadržaj kakove junačke narodne pjesme; a historičku istinu o samom Vojslavu i njegovoj prošlosti valja tražiti u analogiji sa sudbinom bugarske vladarske obitelji. Obzirom dakle na to, što se Vojslav spominje u četrdesetim godinama XI. vijeka već kao priljetan čovjek, valja držati, da je on već bio odraslim mladićem, kad mu je otac umro. A poput bugarskih princeva bio je i on odveden na bizantinski dvor. Ovdje se brzo naučio bizantinskoj politici. Svojim bistrim umom odmah je shvatio, da Bizantici idu za tim, kako bi od slavenskih kneževića napravili izrode roda svog, pa ih onda poslali kući, znajući, da su onda ovakove kreature i renegati bolje orugje od samih Bizantinaca, jer je narod u njima gledao svoje, a oni bili ipak tugji. — Kako je bio Vojslav „pametan i lukav" (sapiens et ingeniosus), uzme se pred Grcima pretvarati i pokazivati, kao da su oni s njim već tu svrhu postigli. Ne poznavajući Grci slavenskoga jezika, bez dvojbe su slali sa svojim upraviteljima u ove strane i Vojslava, koji je umio s narodom zboriti. A s druge strane su Grci to činili i za to, da vide, kako će se Vojslav pred narodom ponašati. U kratko, Grci su s jedne strane pokazivali prema Vojslavu veliko povjerenje, dok su s druge strane tim budnije na nj pazili. Evo ovako mi sebi tumačimo onu Dukljaninovu izreku „equitabatque cum eis per provincias".

Prolazeć Vojslav ovako sa bizantinskom gospodom kroz slavenske krajeve, da još jače zaludi Bizantince, pokazivao je na oko, da nema a ma baš ni zere srca za svoj narod, da se je do kraja izrodio, jer je putio grčke pijavice, kojim već na svijetu nije bilo u gljobljenju para, da još jače globe narod[1]). Očevidno je, da je Vojslav htio ovime postići dvojaku svrhu: pribaviti sebi povjerenje Bizantinaca i pospješiti ustanak naroda. Jer on znadijaše, čim prije dogori narodu do nokata, da će tim prije planuti. Tako je on dakle indirektno spremao ustanak. No znao je on to i direktno pripravljati. Prolazeći na ime sa bizantinskom gospodom kroz narod, dolazio je s narodom u doticaj, pa ga je poticao na ustanak. Kako je narodu od prilike govorio, zapisao je pop Dukljanin, a mi smo to malo prije naveli.

Nema sumnje, da je Vojslav prolazeći Bugarskom jednako bugarski narod podjarivao kao i Dukljane, jer je znao, da će ustanak to bolje uspjeti, što veće dimenzije zauzme.

Ali je znao Vojslav i to, da bez vrsnoga vojvode niti najbolja vojska ništa ne obavi, da bez vidljivoga reprezentanta, u kome bi se sve usre-

---

[1]) et Graecis occulte consilium dabat, ut dure ac injuste se agerent contra populum. Similiter et populis occulte dicebat, quare tam grande malum sustinetis a Graecis... etc. — Ap. Lucium. str. 297.

dotočivalo, ostaje i najveće oduševljenje naroda bez koristi u vjetar. No i tu si je znao Vojslav pomoći, a nije mu to bilo niti teško. — Na dvoru bizantinskom živilo je još odvjetaka cara Samuela, a Vojslav im je bio u rodu, jer je oženio jednu unuku Samuelovu[1]). Bog zna je li to bio puki slučaj ili promišljena osnova Vojslavljeva. No bilo kako mu drago, tek to je istina, da bi Bizantinci bili svakako radije vidjeli nuz Vojslava kakovu čistokrvnu Grkinju, nego Slavenku, bugarsku princesu.

Osim toga valja držati na umu, da je odmah iza dukljanskoga ustanka planuo ustanak i u Bugarskoj, pa je isti jedno dvije godine paralelno i istodobno trajao u obim zemljama. — Ovo nas nuka na misao, da je Vojslav već u Carigradu ugovorio sa Petrom Deljanom, svojim rogjakom a potomkom cara Samuela, kako će dići svoj narod na noge i otresti s njega bizantinski jaram.

Već god. 1034. bili su se, veli Cedren, Srbi odrekli gospodstva bizantinskoga, i to iza smrti cara Romana Argyra, no budu doskora upokoreni[2]). — No ovdje je teško reći, na koga se ova riječ „Srbi" proteže, jer Grci ne mogavši razlikovati naroda u Srbiji, Duklji i Hrvatskoj niti po jeziku, niti po vjeri (jer je Duklja vrlo dugo ostala poštegjena od raskola), nazivaju sve sada Srbima sada Hrvatima, ili „Srbe, koji se i Hrvati zovu" (Zonara) ili „Hrvate, koje i Srbima nazivaju" (Scylices). — U ostalom mi ćemo ovu bludnju bizantinsku na kraju rasprave rasvijetliti, a sada idemo dalje na stvar.

Ovo pripovijedanje, t. j. ovaj momenat držimo da se ne proteže na Vojslava, niti na Duklju, jer Cedren ovdje veli „Σερβία", dakle podaje geografsku oznaku, a Bizantinci, ako već i nijesu mogli raspoznavati genetičke razlike, mogli su lakše razlikovati geografsku[3]) i političku. Iz Porfirogenita pak znademo, da se je Srbija prostirala u sjevero-zapadnom kraju Macedonije, u tesalonskoj temi[4]). — Prema tomu bio je ovaj dogagjaj što ga spominje Cedren, pokušaj macedonskih Srba, da se otresu jarma. — No ovaj pokus, kako se vidi, nije uspio. — Je li Stjepan Vojslav ili Dobroslav stajao s tim u savezu, ne bi mogli ustvrditi. Barem u direktnom

[1]) Accepit ibi (pop Dukljanin misli krivo u Dubrovniku) uxorem puellam virginem speciosam nepotem Samuelis imperatoris... — Na označenom mjestu.

[2]) Τῷ ͵σφμδ (6544 = 1036) ἔτει, ἰνδικτιῶνος ιδ' διὰ τοῦ ἔαρος... καὶ ἡ Σερβία Ῥωμαίων ἀφηνιάσασα μετὰ θάνατον Ῥωμανοῦ τοῦ βασιλέως αὖθις ἐσπείσατο. — Georg. Cedrenus, ap. Migne, Patrologia graeca sv. CXXII., str. 248.

[3]) Prem se ni ovdje Cedren ne pokazuje baš osobito upućenim kako pokazuje slijedeći primjer „καὶ κατήντησε (Petar Deljan) ἄχρι Μωράβου καὶ Βελγράδων-φρουρία δὲ ταῦτα τῆς Παννονίας κατὰ τὴν περαίαν τοῦ Ἴστρου διακείμενα καὶ γειτονοῦντα τῷ Κράλῃ Τουρκίας..." — Ap. Migne, Patrologia graeca, sv. CXXII., str. 260.

Ovdje veli Cedren, da je Morava grad, da leži na lijevoj obali Dunava i da su Biograd i Morava susjedni ugarskomu kralju, dok su bili susjedni bizantinskomu za onda Srijemu.

[4]) De adm. imp., pogl. 32.

savezu nije bio, jer se to nigdje ne spominje, niti u domaćem niti u grčkom izvoru. Ali da je ovako na ustanak sklona Srbija rado pristala uz Vojslava, o tom nema sumnje, a to će i budući dogagjaji potvrditi, jer ćemo vidjeti, da je Vojslav Srbiju k Duklji anektirao.

Ustanak macedonskih Srba od god. 1034.—1036. bio je Vojslavu znakom, da je stvar dozrela, i da je u narodu bilo takovo raspoloženje, te se s njime moglo poduzeti izvršivanje onoga zadatka, što ga je sebi Vojslav postavio. Pa doista odmah iza toga pobjegne Vojslav iz Carigrada, a valjda zajedno s njime i Petar Deljan u Bugarsku.

Pobjegavši dakle Vojslav, nekako oko 1038. ili 1039. iz Carigrada, ponajprije zauzme „ilirska brda“ t. j. krševitu Zetu (današnju Crnu Goru), a odavle uzme osvajati Srbiju (u Macedoniji), dijelove Raše te i „druga Grcima podložna plemena“ podjarmljivati i plijeniti[1]).

Godine 1040. dogje do ozbiljna boja izmegju Vojslava i Bizantinaca na ovaj način:

Car Mihajlo IV. zadržavao se je od nekoga vremena u Tesaloniku, ne brineći se u teškoj bolesti za državne poslove, već moleći na grobu sv. Demetrija za zdravlje i olakšanje bolesti. Zaokupljen ovako sam sobom i svojim osobnim patnjama, prepustio je svomu bratu Ivanu, da po miloj volji hara i guli narod. — U to vrijeme, dok je bio car u Tesaloniku, pošalje mu brat po moru deset tovara zlata. No lagja se razbije u blizini Vojsavljeve države, a ovaj zlato zarobi[2]). Kad je car dočuo, što mu se je sa zlatom dogodilo, zatraži u pismima od Vojslava, da mu njegovo vrati i opomene ga, da ne izazivlje rata od inata. — No kad to nije prudilo, pošalje s vojskom protiv Vojslava Gjuru Provata. Ovaj zagje neoprezno i lakoumno u gorske klance i gudure, gdje nije bilo puteva a ni zgode da razvije bojne redove, te bude od Vojslava hametom potučen. Jedva sam vojvoda iznese živu glavu spasiv se bijegom[3]).

Što se iz ovoga Cedrenova pripovijedanja razabire? Iz njegova opisivanja razabiremo, da je Vojslav kratko vrijeme (πρὸ μικροῦ) prije godine 1040. osvojio Zetu, a odavle protjerao Teofila Erotika. Ili ako ćemo ovamo dodati još i pripovijedanje popa Dukljanina, onda cjelovitija slika odnošaja izgleda od prilike ovako:

---

[1]) Στεφάνου γὰρ τοῦ καὶ Βοϊσθλάβου... ἀποδράντος τοῦ Βιζαντίου καὶ τὰ Ἰλλυρικὰ κατασχόντος ὄρη, καὶ Τριβαλλοὺς καὶ Σέρβους καὶ τὰ πρόσοικα γένη καὶ Ῥωμαιοις ὑπήκοα κατατρέχοντος καὶ ληϊζομένου... — Georg. Cedrenus, označeno izdanje str. 276.

[2]) Ἐν Θεσσαλονίκῃ δὲ, ὡς εἴπομεν, τῷ βασιλεῖ διατρίβοντι χρυσίου ὁ Ἰωάννης ἔπεμψε κεντηνάρια δέκα... τὸ δὲ χρυσίον ὀφείλετο Στέφανος ὁ καὶ Βοϊσθλαβος, ὁ τῶν Σέρβων ἄρχων, πρὸ μικροῦ τῆς πόλεως ἀποδρὰς καὶ τὸν τόπον τῶν Σέρβων, καϊεσχηκὼς, Θεόφιλον ἐκεῖθεν τὸν Ἐρωτικὸν ἀπελάσας. — Georg. Cedrenus, označeno izdanje str. 260.

[3]) Na označenom mjestu.

Iza ustanka macedonskih Srba uhvatila se buna i Zete. Vojslav, koji je stajao u savezu sa svojim zemljacima, obaviješten o tome stigne u Zetu, te pomoću naroda istjera Grke iz Zete[1]). Očistiv Zetu ovako od bizantinskoga činovništva i oslobodivši je jarma, prenio je osvajanja i na bizantinsko tlo. A što je vjerojatnije, nego da se je okrenuo na onu stranu, gdje je nezadovoljstvo protiv grčkih krvopija bilo najveće, t. j. da je potpirivao ustanak megju Srbima. Megju tim, mi ćemo na to još doći. Za to valja da prije svrnemo okom na istok, tamo u Bugarsku, gdje se je opet krvava igra zaigrala.

Dok je Stjepan Vojslav ovako s jedne strane svraćao pažnju bizantinskoga dvora na sebe, dok su Saraceni osvajali Siciliju, a Normani južnu Italiju, a u dvoru spletkari zatvarali najzaslužnije i najvrijednije ljude carstva — dotle je pošlo za rukom Petru Deljanu, da je sav bugarski narod podigao na oružje i pod svoju ga zastavu priveo. — Istina grčki pisac proglašuje Petra Deljana varalicom, jer veli, da je bio sluga nekoga Carigragjanina (δοῦλος Βυζαντίνου τινὸς ἀνδρὸς), pa da se je izdavao u Bugarskoj za unuka Samuelova, po Samuelovom sinu Romanu (καὶ υἱὸν ἑαυτὸν ἐφήμιζε Ῥωμανοῦ τοῦ υἱοῦ τοῦ Σαμουὴλ)[2]); nu teško da će Cedren imati pravo. To zaključujemo odatle, što je car Bazilij II. odveo u Carigrad i „dvije kćeri Radomira (Romana) sina Samuelova i pet sinova“ (καὶ δύο θυγατέρας Ῥαδομηροῦ τοῦ υἱοῦ τοῦ Σαμουὴλ καὶ πέντε υἱοὺς)[3]). — A osim toga zar je vjerojatno, da se u svoj Bugarskoj ne bi našao čovjek, koji bi otkrio varalicu. Ta još je moralo biti u Bugarskoj mnogo na životu ljudi, koji su poznavali obitelj Samuelovu, jer je poslije pada Bugarske jedva prošlo dvadeset godina. Tomu dakle nije bilo Bog zna kako dugo. A napokon, ako ne bi bio niko prepoznao varalicu, to bio mogao Aluzijan, takogjer član bugarske carske obitelji, koji je domala došao u Bugarsku. A da je Petar Deljan bio u istinu kaki varalica, ne bi se jamačno bio usudio pustiti pravoga bugarskoga princa niti u blizinu, da ga ne oda, a kamo li ga još onako spremiti, kako ga je u istinu spremio. — Sve to dokazuje da je Cedren bio ili slabo upućen u rodoslovlje Petrovo, ili da je možda iz prezira tako pisao. — No mi tu tačku pretresosmo, tek da utvrdimo ono, što prije rekosmo: da je Petar Deljan bio u istinu rogjak Stjepana Vojslava, da su ova dvojica istodobno živjela na carigradskom dvoru, te da je istovremeni ustanak Bugara i Dukljana

[1]) Dumque sic ageret (Dobroslaus) per singula loca caeperunt populi in eum intendere (ovdje još nije bio ustanak organizovan) Graecosque nimium odisse. Inter haec consilio inito populi inter se, quadam die uno consensu mittentes legatos et cartulas mutuo ad invicem surrexerunt... Post haec congregati sunt omnes populi, miserunt Dobroslavo... ut veniret... — Ap. Lucium, str. 297.

[2]) Georg. Cedrenus, označeno izdanje str. 260.

[3]) Georg. Cedrenus, označeno izdanje str. 201.

mogao biti izmegju ove dvojice već u Carigradu zamišljen. — No vratimo se samoj stvari.

Došavši Petar Deljan u Bugarsku, prešao je cijelom zemljom sve do Morave i Biograda, a narod ga je svuda s oduševljenjem dočekivao, jer „nije ni prije rado skučio vrat pod jaram, te je žegjao za slobodom“. Svuda ga priznaše i prozvaše carem, te ga provedoše kroz „Niš i Skoplje, glavni grad Bulgarije“ (διά τε Ναϊσσοῦ καὶ τῶν Σκουπίων, τῆς μητροπόλεως Βουλγαρίας), svuda razganjajuć i ubijajuć Grke. — Istina, drački prefekt Bazilij Synadem pogje Deljanu u susret, hoteć prepriječiti, da ne bi ustanak veće dimenzije zauzeo. No ovaj na denuncijacije bude svrgnut, njegov našljednik, gadni gulikoža Dermokait morade bježati, a vojnici dračke teme, poglavito Slaveni Bugari, odabraše vogjom nekoga hrabroga vojnika Tihomira i proglasiše ga carem. „Tako se dogodi, da su dvije stranke nastale megju Bugarima, od kojih je jedna priznavala carem Petra, a druga Tihomira.“ Tako se raduje eto i sam Cedren. No narod se odluči za potomka Samuelova, a Tihomira ubije, zatrpavši ga kamenjem [1]). Ujedinivši Deljan opet sve Bugare pod svoju zastavu, udari ravnim putem u Tesaloniku, gdje je car Mihajlo prebivao, a dio vojske pošalje pod vojvodom Kaukanom pod Drač, te ga osvoji. — Car nemajući vojske kod sebe, umakne po moru u Carigrad, dok sve svoje blago ostavi pod zapovjedništvo Manuela Ivca, po svoj prilici sina glasovitoga Samuelovoga vojvode Ivca, sa nalogom, da to dopremi u Carigrad. No ovaj sjećajuć se svoga roda i doma, pregje sa svim blagom na stranu Deljanovu. — Mnoge bizantinske provincije, da umaknu guljenju careva brata, odmetnuše se od Bizanta i pregjoše na bugarsku stranu. I tako eto uze sreća pratiti bugarsko oružje u početku. Ele činilo se da će se povratiti vremena Samuelova, samo s tom razlikom, što se je činilo da je u Bugarskoj zavladao Samuel, dok se je dobro znalo, da u Carigradu ne sjedi Bazilij. — No ovdje se je bilo lako prevariti u računu, jer niti je Deljan pokazao one oštrine uma, kojom bi odmah znao shvatiti situaciju, te se njome okoristiti, niti je Mihajlo IV. bio do kraja onakav nesposobnjak, kako bi se to bilo očekivalo prema njegovoj dosadanjoj vladavini i bolesti. Jer on nagje odmah način i sigurno sredstvo, koje je moralo oboriti Bugarsku. — Na njegovom dvoru živio je naime neki Aluzijan, sin Aarona, brata Samuelova, a brat pokojnoga cara Ivana Vladislava, dok je Deljan bio sin Romanov, a unuk Samuelov, što je mnogo značilo. Porod na ime Samuelov i Aaronov mrzio se je megju sobom živom mržnjom. Samuel bio je ubio svoga brata Aarona vlastitom rukom, jer je prijanjao uz

[1]) Isporedi Georg. Cedrenus, označeno izdanje str. 260. i 261.

Bizantince i izdavao stvar domovine; a bio bi ubio i Ivana Vladislava, sina Aaronova, i ostale, da ga nije umirio sin Roman-Radomir. — Od ovoga časa usplamti mržnja u ovom rodu, pa je u toj mržnji Ivan Vladislav ubio ne samo Romana-Radomira, koji mu je život spasio, već i oslijepio jednoga njegova sina i ubio mu zeta Vladimira Dukljanskoga. A nema sumnje, da je i ovaj drugi sin Aaronov, Aluzijan, isto tako gojio mržnju protiv roda Samuelova; tako se bar može vidjeti iz njegova djelovanja. S ovim čovjekom dakle odluči se bizantinska politika poslužiti, da skine s vrata opasnoga protivnika. — Cedren doduše prikazuje stvar tako, kao da je Aluzijan zbilja bona fide došao k Deljanu. No uoči li se oštro njegovo ponašanje, odmah se vidi, da je to bio plaćeni i najmljeni izdajica. Evo što je ovaj učinio:

Kad se je Deljan nalazio na putu protiv Tesalonika, te se utaborio kod Ostrova, dogje k njemu u tabor Aluzijan i uze se tužiti na nepravde, koje da mu je nanio carev brat, a car da mu ne htjede na sve molbe pomoći. Zato da je došao da se osveti. Car Deljan veselo ga primi i da zapriječi opet raskol, kakav se je ono dogodio sa Tihomirom, učini Aluzijana sucarem i dade mu 40 hiljada vojske, da s njom osvoji Salonik. On stane u istinu na oko podsjedati grad, kojemu još nije bilo stiglo vojske, već je ostala samo careva pratnja u posadi. Ali Aluzijan ne samo da nije osvojio grada, već se dao potući od ove posade, tako da je ostalo 15 hiljada mrtvih Bugara, dok je Aluzijan živ i zdrav utekao k Deljanu. Od ovoga časa nesta prijateljstva izmegju ove dvojice. Deljan je stao sumnjati o poštenju i vjeri Aluzijanovoj, a Aluzijan opet, bojeć se da njegove nakane ne bi bile opažene. I tako stane jedan na drugoga paziti, jedan pod drugim jamu kopati. Napokon Aluzijan, vještiji bizantinstvu, ili drugim riječima, besavjesniji, nadmudri Deljana: domami ga k sebi na gozbu, opije i oslijepi ga. Obaviv ovo crno djelo, pobjegne u Mosynopol k caru Mihajlu, gdje se ovaj s vojskom desio po svoj prilici očekujući, hoće li Aluzijan skoro svoju zadaću obaviti. Car ga za ovaj čin odlikuje i pošalje s preporukama svomu bratu u Carigrad, a sam s vojskom pogje preko Tesalonika u Bugarsku. Tu uhvati slijepoga Deljana, pa zagje u nutarnju Bugarsku sve do Prilipa, gdje ga je kušao dočekati Manuel Ivac. S mnogo jačom vojskom nadvlada i uhvati car Ivca, upokori opet Bugarsku, pa se vrati pobjedonosno[1]), vodeći u triumfu Deljana i Ivca, kao ono Cimisk, koji je vodio u triumfu dva sina cara Petra Simeonovića, ili poput cara Bazilija, koji je svu carsku rodbinu i sve narodne prvake pred sobom gonio u slavlju kroz carigradske ulice.

---

[1]) Za sve ovo vidi: Georg. Cedrenus, označeno izdanje str. 260. i dalje.

Evo ovako bude skršen prvi pokus bugarskoga naroda da se oslobodi bizantinskoga jarma, ne krivnjom naroda a niti njegova vladara, već krivnjom izroda i kukavice.

Ej nevjero, nigda te ne bilo!

No caru Mihajlu nije bilo sugjeno, da dugo počiva na svojim lovorima. Ratni napori iscrpiše i onako slabe, teškom i dugom bolešću rastočene tjelesne sile: za nekoliko mjeseci umre.

Sada dogje na prijesto posinak, ali ujedno i novi ljubavnik carice Zoe. — No ovaj se brzo zavadi sa svojom pomajkom, jer je brzo zaboravio na obećanja i zakletve, što ih je zadao Zoi prije no ga je učinila carem. On se je bio na ime obvezao, da će dopustiti carici raditi, što god bude htjela. Kad je pak carem postao, prognao je Zou iz Carigrada. Ova pobuni sada Carigragjane protiv njega, a ovi ga svrgnuše, tjelesno osakatiše i osramotiše, te ga zatvoriše u Studenički manastir. Carica Zoa vladala je sada neko vrijeme zajedno sa sestrom Teodorom, ali joj domala dotešća državno breme i samoća, pa uzme za vojna i suvladara Konstantina Monomaha.

No vratimo se Stjepanu Vojslavu. Što je on radio u to vrijeme, dok je u Bugarskoj trajao rat, a u Carigradu se dogagjale ove promjene?

Kako god su ona zadjevica i sukob Stjepana Vojslava sa Bizantincima god. 1040. mnogo koristile Petru Deljanu, dok je organizovao ustanak u Bugarskoj — isto tako je Petar Deljan sa svojim ustankom i ratom ne malu uslugu učinio Vojslavu. Ovaj je megjutim posvojio ne samo gotovo cijelu Duklju, već je pokorio i ostale srpske županije osim Raše, gdje je vladao Ljutomir. Vojslav si je preduzeo, kako se vidi, da obnovi Duklji one granice, što ih je imala za Vladimira. A pod Vladimira spadao je veliki dio dračke teme, što je bilo grčko, i zemlje srpske u sjevero-zapadnoj Macedoniji, koje su priznavale inače vlast srpskog velikog župana u Raši. Ali i ova Raša priznavala je tamo od god. 976. sve do smrti Vladimirove 1015. vlast dukljansku[1]). — Kad je spao gotovo cijeli Balkan pod vlast bizantinsku, spala je dašto i Srbija, odnosno Raša. A kad su se ono god. 1034. Srbi digli, pa bili opet upokoreni, tad spadnu neke županije pod dračkoga upravitelja (kako je bilo i prije), a Raša, koja je bila središte Srpstva, te nikada nije prestala imati svoga domaćega vladara, makar da je ovaj priznavao vrhovništvo sad Bizantinaca, sad Bugara, sad Dukljana, pa opet Bizantinaca, imala je i u ovaj čas svoga velikog župana.

---

[1]) post haec... defunctus est imperator Graecorum (Cimisk 976) et rex Prelimirus... obtinuit totam Rassam, constituitque socerum suum, sicut prius fuerat juppanum majorem et cognatos suos sub potestate patris (eorum) juppanos constituit, ut dominarentur provinciam, et possederunt, salvo tamen jure regio (Prelimiri). — Ap. Lucium, str. 293.

Tako je evo Vojslav obnavljajući Duklji granice Vladimirove, došao u sukob i sa Bizantincima, i sa Srbima, odnosno s velikim županom raškim. Evo jedino ovako valja tumačiti odnošaj Vojslavljev spram njegovih susjeda, ako se hoće razumjeti Cedrena i popa Dukljanina, koji se, ovako shvaćeni, ne samo ne protuslove, već se i nadopunjuju. Cedren na ime veli, da je Vojslav Zetu posjedovao (τὰ Ἰλλυρικὰ κατασχόντος ὄρη), dok je na „Tribale (Rašu), Srbe i susjedna a Grkom podložna plemena navaljivao i harao ih" (Τριβαλλοὺς καὶ Σέρβους καὶ τὰ πρόσοικα γένη καὶ Ῥωμαίοις ὑπήκοα κατατρέχοντος καὶ ληϊζομένου). — Ne mogavši car Monomah podnašati Vojslavljevih invazija (καταδρομὰς) — pripovijeda dalje Cedren — zapovijedi u pismima dračkomu arhontu Mihajlu, da sakupi vojsku svoje dračke teme, pa da k ovoj vojsci pridruži i čete bližnjih i njemu podvrgnutih tema, te da s tom vojskom pogje u Tribale i potuče Stjepana Vojslava [1]).

Kakvi je dakle smisao ovoga Cedrenova pripovijedanja? — Držimo, da se lako razabire, e je car Monomah naložio svomu prefektu u Draču, da navali na Vojslava, jer nije mogao podnašati njegove upade megju „Tribale, Srbe i susjedna podložna plemena" u Draču. — A to je lako razumjeti, jer je raški župan bio carev vazal, a ostale zemlje bile su bizantinske državne provincije. To postaje još jasnijim, kad car nalaže dračkomu prefektu, neka ide u Tribale, pa odanle istjera Vojslava.

Ovo već samo po sebi razumljivo postaje nedvojbeno, kad se k tomu doda pripovijedanje popa Dukljanina.

Ovaj spomenuv, kako je kraljevstvo Dobroslavljevo poslije one pobjede god. 1040. od „dana na dan raslo i množilo se", veli: da je car grčki, dočuv za sve to ražljutio se, te poslao zlata raškomu županu, bosanskom banu i knezu humskom, e da bi oni navalili sa svoje strane na Dobroslava [2]).

Bi reći, da popu Dukljaninu nije bio poznat pravi uzrok, zašto se je i raški župan pridružio carevoj vojsci a protiv Vojslava. On nije znao, da je Vojslav otimao i plijenio zemlje i oblasti raškoga župana, već misli, da je i sada staro sredstvo bizantinske politike bilo uzrokom toga županovoga sudjelovanja.

Ali, ako si i možemo lako protumačiti sudjelovanje raškoga župana u ovom ratu, kako da protumačimo sudjelovanje bosanskoga bana i

---

[1]) Georg. Cedrenus, označeno djelo str. 276.

[2]) Regnum vero Dobroslavi crescebat et multiplicabatur quotidie... Audiens praeterea imperator Graecorum quod evenerat... misit statim legatos cum auro et argento non modico, ut darent juppano Rassae et bano Bosnae et principi regionis Chelnanae, ut mitterent exercitum et gentem supra regem. — Ap. Lucium, str. 297.

zahumskoga kneza? Zar su oni zbilja samo za novac išli u ovo društvo? Moguće, da je i to jedan od razloga, no nije bio jedini. Čini nam se, da bi ovu zgodu bili upotrijebili bosanski ban i zahumski knez i bez bizantinskih novaca, i to iz osvete, jer je Vojslav harao i Zahumlje i Bosnu, sve tamo do Drine[1]). — A što to znači? Zar i ovo ne potvrgjuje našu misao, da je Vojslav htio obnoviti na sve strane one granice Dukljі, koje je imala za Vladimira. Ne smijemo zaboraviti, da je car Samuel darovao Vladimiru sve, što je na ovim stranama osvojio, a to je bilo nekako do blizu izvora rijeke Bosne, dakle i Zahumlje.

Ovako evo gotovo se sve urotilo protiv Vojslava. Valja priznati, da je car Monomah vrlo razborito stvar udesio: sa juga je imao Vojslava napasti drački prefekt, sa istoka raški župan a sa sjevera zahumski knez sa bosanskim banom. Osnova je bila vrlo dobra i pametna, ali badava kad ju je imao izvesti ludov. — To je bila velika sreća po Vojslava, jer ga je to spaslo. — Ali pored toga nagje Vojslav saveznika, gdje mu se nije niti nadao, a našli su mu ga sami Bizantinci. Bio je to izvrsni bizantinski vojvoda Manijak, koji se je u borbama s Arapima na Siciliji u mnogo bitaka odlikovao i Siciliju spasao carstvu, no koga su nepravde i progonjenja dvorskih milosnika nagnala, te se odmetnuo. Ovaj se bio najprije proglasio carem u Siciliji i južnoj Italiji, a kad je došla carska vojska protiv njega sa vojvodom Teodorokanom, ukrca svoje pristaše na lagje i preveze u dračku temu te zauzme Drač[2]). — Tu se odma sporazumi sa Stjepanom Vojslavom[3]), koji je baš u to vrijeme bio zapleten u rat sa bizantinskim carem. „Čuvši za ovo car, obuzme ga teška briga,“ veli Cedren, pa je nastojao da pismima odvrati Manijaka od njegovih poduzeća.

Što je ugovorio Vojslav sa Manijakom, ne znamo, jer nigdje ne nagjosmo tomu ni traga. Ali ako ćemo zaključivati po prilikama i dogogjajima, to je po svoj prilici bio sporazumak u tome, da je Manijak imao potpomagati Vojslava u borbi protiv cara, dok se obrani, a kad budu s tim gotovi, tad će Vojslav pomagati Manijaku u njegovom poduzeću, da preotme krunu Monomahu. Tà Vojslavu je mogao gragjanski rat u bizantinskom carstvu samo pomoći.

Nema sumnje, da je Vojslav ovoga novoga saveznika objeručke primio. Ne možda za to, što je on raspolagao Bog zna kakovom vojskom, već zato, što je on doveo sobom nekoliko lagja sa izabranim, prokušanim

---

[1]) Krčelić, De regnis Dalm., Croat., Slav. notitiae praelim., str. 101.

[2]) Lupi protospatari, Chronicon, ap. Muratori, sv. V., str. 43.

[3]) Ἀλλὰ καὶ Μανιάκης Γεώργιος... εἰς ἀποστασίαν χωρεῖ καὶ τὰ πάρσημα τῆς βασιλείας ἐνδύεται καὶ εἰς Σερβίαν ἔρχεται. — Mich. Glyca, Annal., knj. IV., ap Migne, Patrologia graeca, CLVIII., str. 593.

zborom grčkih časnika i veterana, koji su na raznim bojištima, a osobito u Siciliji protiv Arapa i Franaka prošli izvrsnu školu. A i sam Manijak, kako već spomenusmo, bio je vrstan vojskovogja.

I tako eto ostane sam Vojslav samcat protiv tolikih. Jedini mu evo ovaj nenadani gost došao sa šačicom ljudi u pomoć. — Bizantinske vojske bijaše sila. Pop Dukljanin veli, da je bijaše toliko, te je jedva u zemlju stala (ut vix eos terra caperet), a sam Cedren priznaje, da je grčke vojske bilo do šezdeset hiljada[1]; isto toliko spominje i Mih. Glycas[2].

Velika je sreća bila po Vojslava, što je ovu krasnu vojsku dobio u ruke čovjek, dvorski štićenik, odgojen u „hladu i zabavama", kako veli Cedren. Ovu veleważnu bitku, koja se je zapodjela izmegju Grka i Vojslava, opisao je Gjuro Cedren i pop Dukljanin. Cedrenovo pripovijedanje je dosta kratko, ali pošljedice bitke, izražene tek u dvije-tri riječi, bile su strašne i po njegovom svjedočanstvu. Pop Dukljanin naprotiv pripovijeda slikovito, dramatično, kako to samo naša narodna junačka pjesma ili usmena tradicija umije. No nije ni čudo, da je narodna pjesma taj dogogjaj ponešto pretjerivanjem iskitila, kad sam Grk priznaje, da je u toj bitci poginulo do 40 hiljada grčke vojske. — Buduć pako da je ova bitka toliko važna po dukljansku povijest, jer je njom bila zapečaćena sjegurnost eksistencije dukljanske to države, ćemo ukratko iznijeti oba opisa.

Po Cedrenovom pripovijedanju zaveo je grčki vojvoda vojsku u krševite neprolazne klance, kuda niti dva konjanika ne mogahu upored stupati, a kamo li da bi se bojni red mogao razviti. Dukljani ga pustiše, da sve dublje zalazi; a grčki vojvoda, kako je bio nevješt bojnom umjeću, nije se pobrinuo niti da uzmak osigura, niti da klance zaposjedne, već se više brinuo, da što više poplijeni i pohara zemlju. Dukljani megjutim zaposjednuše visine i klance, pa pričekaše, dok se bude vraćao. Kad je grčki vojvoda mislio, da je već dosta poharao i roblja pohvatao, stane se vraćati istim klancima, kojima je ušao u zemlju. Ali su se megjutim Dukljani pripravili na strminama, te uzeše na grčku vojsku pećine valjati, kamenje bacati i strjelice sipati, dok grčka vojska ne mogaše neprijatelju niti oružjem nahuditi, niti se na šake k njemu približiti. Od 60 hiljada vojske ostane 40 hiljada zakopano u klancima. Ostatak se vrati kući spasiv se bijegom. Megju ovima bio je i vojvoda Mihajlo, dok je drugih sedam vogja zaglavilo[3].

[1] Ἀθροίσας γὰρ ἃς προςετέτακτο δυνάμεις, οὔσας περὶ τὰς ἑξήκοντα χιλιάδας. — Georg. Cedrenus, označeno djelo str. 276.

[2] Mich. Glyca, označeno djelo str. 593.

[3] Georg. Cedrenus, označeno djelo str. 277.

Pop Dukljanin pripovijeda u glavnom jednako kao i Cedren. I on spominje, da su Dukljani, koje su vodila tri sina Vojslavljeva (Mihajlo, Predimir i Saganec), zaokupili gore i klance i da su odavde navalili na Grke. No kod njega je zanimljivo to, što spominje mjesta, gdje se je to dogagjalo. Po Dukljaninu dakle išla je grčka vojska od skadarskoga jezera prema sjeveru i sjevero-zapadu. Ovdje ju je u Crmnici dočekao Vojslav. Bitka ili bolje klanje ili kamenovanje bilo je strašno, a Vojslav progonjajuć neprijatelja tako se od krvi i prašine preobrazio, da ga sin Gojslav, koji je ovamo dohrlio, nije bio prepoznao, već ga skoro ubio, držeći ga za neprijatelja. Otac padnuvši s konja zajauče: „Bože pomiluj, Bože pomiluj!“ na što ga sin prepozna. To se dogodilo u šumi kod Papratne, a Vojslav spašen na taj način prozove to mjesto „Božja milost“, te se je tako zvalo to mjesto još u vrijeme popa Dukljanina (vocavitque nomen loci „Bosya Milost“... qui locus sic vocatur usque in praesentem diem). Grčki vogja, kojega Dukljanin naziva Cursilius toparcha, pobjegao je doduše do Skadra, ali je ovdje od zadobivenih rana umro, a ondje namješteni križ, koji je stajao još u Dukljaninovo doba, zvao se „Kurzilijev križ“ (in quo loco posita est crux, quae usque hodie Crux Cursilii vocatur[1]).

Poslije ove pobjede, veli pop Dukljanin, da je Vojslav poslao svoga sina Gojslava protiv kneza Ljutovida zahumskoga, koji je bio došao negdje do kotorskoga zaliva. Gojslav preplovi zaliv, te preko Konavlja pogje u susret Ljutovidu. Tu se potuče sa Ljutovidom u dvoboju, gdje je svaki imao sobom još dva momka u pomoć. Ljutovid bude ranjen od Gojslavljeva pratioca imenom Udobica, pa kad je to vidjela njegova vojska, preplaši se i pobjegne. Na oto skoči i Ljutovid na konja, te pobjegne i on[2]).

Ovako se svrši evo ovaj rat, koji nas sjeća, kako svojom formom, tako pošljedicama na pobjedu bugarskoga cara Kruma nad bizantinskim carem Nikiforom god. 814., ili ako bi baš htjeli, mogli bi je isporediti i sa Sempachom.

Poslije ovoga slavnoga djela ne spominju nam Grčki pisci ama baš ni cigle riječi više o Vojslavu. Upravo kao da je umro. A nije tako. Poslije ove bitke, ako ćemo vjerovati popu Dukljaninu, Vojslav je još dugo godina vladao[3]), a što ga pisci grčki više ne spominju, biće taj razlog, što je od sada živio u miru[4]) sa Grcima. Ili ako hoćemo, da ovim riječima podamo pravi smisao: Grci su izgubili nadu, da bi mogli za živa Vojslava opet podjarmiti Duklju, pa su ga pustili na miru.

---

[1]) Ap. Lucium, označeno djelo str. 298.

[2]) Na označenom mjestu str. 298.—299.

[3]) Regnavit praeterea rex gloriosus Dobroslaus XXV. annis. — Ap. Lucium, označeno djelo str. 299.

[4]) ex illa die quievit terra in conspectu regis et filiorum ejus et non fuit ausus quisque resistere eis, sed omnes facti sunt ei pacifici... — Na označenom mjestu.

No zato, što nam Grci više ništa ne spominju o Vojslavu, ipak ne treba da ispustimo nit iz ruku. — Treba samo da se sjetimo njegova odnošaja sa grčkim vojvodom, i nazovi-carem Georgijem Manijakom, pa ćemo odmah naći traga djelovanju Vojslavljevu, u čem nalazimo potkrepe i u našega domaćega ljetopisca. — Pop Dukljanin na ime veli, da su poslije ovoga boja sinovi Vojslavljevi provalili u dračku temu, te ju osvojili; da su ondje sagradili tvrgjavu, u nju smjestili jaku posadu, koja je odavle provaljivala u grčke zemlje, te ih plijenila[1]). — Grčki opet ljetopisci vele, da se odmah poslije ovoga rata proglasio Manijak carem, da je prešao u Bulgariju, te provalio sve do Ostrova u Marmariji (Ὀστροβὸν ἐν τῷ Μαρμαρίῳ), gdje mu dogje u susret general cara Konstantina IX. Stjepan Sebastofor. U početku u bitci sretan, zadobije Manijak smrtnu ranu, jer se boraše u prvom redu. Ranjen padne s konja, njegova se vojska ustraši, a neprijatelji priskočiše i odrubiše mu glavu[2]).

Ovo mi spominjemo zato, jer nas to dovodi na neke kombinacije, koje su u svezi sa Stjepanom Vojslavom.

Mi smo već spomenuli, kako grčki pisci pripovijedaju, da je Manijak morao uzmaknuti iz Italije pred vojskom carevog vojvode Teodorokana. To je pak znak, da on nije imao nego tek malo vojske, koja se nije mogla mjeriti sa Teodorokanom, ma da i jest Manijak sâm bio vrstan vojvoda. To nadalje potvrgjuje i to, što je svu svoju vojsku mogao strpati tek u nekoliko lagja i prevesti je u Drač. — Pitanje je sada, odakle njemu tada na jednom tolika vojska, da se je usudio marširati protiv samog Carigrada? — Zar nije tu najvjerojatnije, da mu je dao vojske Vojslav, a za tu uslugu ustupio je Manijak Vojslavu Drač i dračku temu, koju je držao u rukama? — Dakako, da mi ne bi na to mogli priseći, da je upravo tako bilo, niti smo to kadri kakovim pismenim dokazom potkrijepiti. Ali sudeći po svim tadanjim prilikama i odnošajima, mislimo, da bi tako nekako moglo biti.

Poslije ovih ratova i uspjeha naužio se je Vojslav nekoliko godina mira, jer ovaj se rat dogodi god. 1043., a iz Cedrena se razabire, da je Mihajlo ili Mihalja, kako ga Cedren i Dukljanin nazivaju, vladao već nekako oko god. 1053.[3]). Ako je tako, onda je Vojslav umro nekako

---

[1]) Post hoc filii regis obtinuerunt totam terrani Duracinorum usque ad flumen Dajussium, aedificaveruntque ibi castellum et posuerunt in eo viros fortes, qui exeuntes depraedabant Graecos et captivabant eos quotidie... — Na označenom mjestu.

[2]) Georg. Cedrenus, označeno djelo str. 280.—281.; Mich. Glyca, označeno djelo str. 503.

[3]) Georg. Cedrenus, označeno djelo str. 337.: Indikcije 6. koja pada u 1053, spominje se Mihajlo kao našljednik Stjepanov, no prije njega vladala kratko vrijeme mati mu, a za tim slijedio kratki gragjanski rat.

oko god. 1050. — Vojslav umre u Papratni u svome dvoru, a sinovi sakupivši se sahrane ga sa velikim počastima u crkvi sv. Andrije, u kapeli, koju je sam sagradio[1]).

O značaju kneza Vojslava i njegovoj znamenitosti po dukljansku državu.

Po svom udesu u mladenačkoj dobi, po djelovanju u muževnoj dobi i po znamenitosti svojoj za dukljansku državu, podsjeća nas Vojslav-Dobroslav mnogo na macedonskoga kralja Filipa II. — Kao što je na ime ovaj morao ići u zatočenje u Thebe, da jamči, e će Macedonija mirovati, tako je morao ići i Dobroslav ili Vojslav u Carigrad u istu svrhu. Kao što je Filip proučio iz bliza sve slaboće neprijatelja i svoje domovine, tako je i Vojslav; te napokon kao što je Filip to svoje iskustvo upotrijebio na korist svoje domovine, tako je eto učinio i Vojslav. Vojslav je došao dosta mlad u Carigrad, da uči poznavati Grke, ali već odveć star a da bi se mogao pogrčiti. U Carigradu živeć na najnaobraženijem dvoru, mogao se je i sam lijepo naobraziti; ali je mogao i proučiti svu opakost i pokvarenost, podmitljivost i spletkarenje grčkoga društva, i to onoga društva, koje je udesom cijele carevine upravljalo. Živeći kroz više godina na bizantinskom dvoru, upoznao je on bez dvojbe i caricu Zou i njezine mane, kao i one dvoranike, koji su jedan za drugim postajali carevima. Prenavljajući i izdavajući se u početku za velikoga i odanoga prijatelja Bizantinaca, pretvarao se samo da steče njihovo povjerenje, samo da ih tim bolje upozna. Prolazeć kroz pokrajine upoznao se je sa bizantinskom upravom i sa čuvstvima i željama naroda, koji su pod tom upravom stenjali. Sve to eto svjedoči, da čitav njegov život na bizantinskom dvoru nije bio ino nego neki naukovni tečaj, za kojeg je proučavao svoga neprijatelja. A to proučavanje svjedoči, da je on već onda snovao velike osnove. Sudeć po njegovom ponašanju s jedne strane spram Bizantinaca, a s druge strane spram podjarmljenih naroda, daje se zaključivati, da je on već na bizantinskom dvoru sebi opredijelio stalnu zadaću i stvorio si plan, po kom mu je valjalo tu zadaću riješiti. Ta baš to dvolično ponašanje spram Bizantinaca i spram podjarmljenih Slavena nije ništa drugo, nego početak izvagjanja stanovitih osnova. Svojim bistrim umom morao je on shvatiti, da će brzo uz njega pristati i susjedni Srbi, čim se on ustali u Duklji. A da su to oni rado učinili, već se odatle može zaklju-

[1]) Cadens in lectulo mortuus est in Prapratna in curia sua, filii autem ejus congregantes se fleverunt illum et sepelierunt in ecclesia Sancti Andreae in capella sua cum magno honore et gloria. — Ap. Lucium, str. 299.

čivati, što su uz Petra Deljana pristali i mnogi Grci i grčke varoši, koje su inače Slavene barbarima smatrali i prezirali ih. Pa ako su se Grci znali prilagoditi uz Deljana, kako se ne bi Srbi uz Vojslava? — To je nama danas posve razumljivo i prirodno; no da se to za onda opazi, trebalo je oštra oka i uma. A da je Vojslav oboje posjedovao, svjedoči to, što je on to opazio, što je on narod, a narod njega razumio. A kad je kucnuo čas oslobogjenja, nagje se on odmah uz svoj narod, pa je umio za sebe predobiti ne samo Dukljane nego i Srbe, koji su u tolikoj mjeri prianjali uz njega a ostavljali svoga dojakošnjega gospodara, velikoga župana raškoga, da ga grčki pisci niti inače ne zovu nego gospodarom Srba.

Kako se može razabrati iz svega, što o Vojslavu navedosmo, vodio je on mnoge ratove, ali ovi ratovi nose na sebi biljeg državničke potrebe, a ne pustolovnoga inata. Dà, Vojslav je vodio mnoge ratove, nu ti ratovi bili su skopčani sa nekom cijelji. Njegovi ratovi po svojem karakteru slični su ratovima Petra Velikoga, bez i jedne oznake što ih na sebi nose ratovi Karla XII. švedskoga. — Njegova svrha bila je da ujedini sav jednojezični narod, koji je pod bizantinskim igom stenjao, u jednu neodvisnu slobodnu državu; a na kojoj je strani to postigao, ondje je ratom prestao. — Njegova razborita politika pokazuje i to, da je Vojslav bio pravi praktični državnik, jer je on težio i radio samo na onomu, što se je dalo izvesti, a nije se zanašao za onim, što bi mu srce zaželjelo, a ruka ne mogla dohvatiti. Tako je on na primjer pribirao k sebi samo one Srbe, koji su stenjali pod neposrednim grčkim ropstvom (u Macedoniji), koji su željeli ma pod čiju mu drago vlast doći, samo da se oslobode grčke, dok je raške Srbe ostavio na miru, kad je jednom uvidio, da oni vjerno stoje uz svoje velike župane. Isto tako se je vladao i spram susjednih hrvatskih kraljeva, s kojima nije došao ama baš ni jedan put u sukob.

Osim toga vidi se u njemu i pri tom velika vladalačka sposobnost, što je umio svoj narod uščuvati od raskola i vjerske nesloge, ma da je u njegovoj državi bilo šljedbenika slavenske i latinske liturgije[1]). — On je umio uniju uzdržati, premda se je posve k papi priklonio i prem je baš u njegovo vrijeme patrijarh Mihajlo Cerularij ponovno uspirio stari antagonizam i kroz neko vrijeme premošteni jaz iznova i još dublje razrovao, i to tako da poslije njega nije nikada više pošlo za rukom izgladiti oprijeka (Florentinska unija ma da i jest za čas uspjela, ipak se ne može brojiti nego tek u uspjelije pokuse).

---

[1]) Papa Alexander II. piše Petru nadbiskupu dukljanskom (1067.), da se brine za „monasteria quoque tam Latinorum quam Graecorum sive Sclavorum", te ga upućuje „haec omnia unam ecclesiam esse". — Farlati, Illyricum Sacrum, VII., str. 17.

Vojslavljeva politika dade se svesti na dvije riječi: obnovljenje i oslobogjenje Vladimirove države. Potpunoma nije uspio ni u jednom smjeru, a vrlo mnogo postigao je u oba. — Zahumlje i Raša, te dvije oblasti su falile da nije bila potpuno obnovljena Vladimirova država. Ali Vojslav je znao, da je Vladimirovu državu sastavila silna Bugarska i njezin car Samuel, dok je on svoju stvorio sam pomoću male Duklje. Kad bi on bio htio i one dvije oblasti pokoriti, bilo bi mu se valjalo pripraviti na dugi i opasni rat ne samo sa raškim županom, nego i njegovim pokroviteljem, bizantinskim carstvom, kao i sa susjednim hrvatskim kraljem. No Vojslav nije bio, kako rekosmo, vjetrogonja, već trijezni, razboriti državnik.

Druga tačka u njegovom programu jest — oslobogjenje ove ovako stvorene države. No to oslobogjenje nije se imalo sastojati tek u faktičnoj neodvisnosti od bizantinskoga dvora, već je imalo zadobiti i megjunarodnu sankciju, priznanje, da se tim i za budućnost presiječe Bizantincima svako pravo, da sebi svojataju Duklju. — No nije bilo to nužno samo obzirom na Bizantince, nego isto tako i obzirom na Hrvate i njihove kraljeve. — Duklja na ime nosila je još za njegovo doba, kao što još i dugo poslije njega ime „Hrvatska“ (Niketa ju zove Χορβατία), ili „Crvena Hrvatska“, a crkvena odvisnost, u kojoj je stajala dukljanska crkva spram hrvatske mitropolije (nadbiskupije spljetske), živo je još svjedočila na političku nadležnost, kamo je Duklja nekoć pripadala. — Da dakle unaprijed za sva buduća vremena presiječe put aspiracijama s ovih dviju strana, trebalo mu je priznanja, svjedodžbe, da je on utemeljio internacionalno-suverenu državu. Takova pak priznanja dijelio je u njegovo vrijeme kao i još dosta dugo kasnije rimski papa, koji je onda bio ono, što je danas evropski koncert. — Poput drugih slavenskih balkanskih vladara prije njega (Simeon Veliki, Samuel) i poslije njega (Asjen, Petar III. Kalojan, Stjepan Nemanja, Stjepan Prvovjenčani), koji su htjeli, da se oslobode iz pandža bizantinskoga moloha, tako se eto i Vojslav obrati na papu.

Nema sumnje, da je on od pape tražio dvoje: krunu i samostalnu crkvu za Duklju. — Za prvo nemamo direktnoga dokaza, no može se izvagjati iz potonjega, jer je papinska stolica postavljala nadbiskupe ili mitropolite samo nuz kraljeve, t. j. u države (bilo suverene, bilo polusuverene), no ne u provincije. Nadalje može se na to zaključivati i odatle, što je to isto tražio, a poslije i dobio njegov sin i našljednik Mihajlo, koji je nastavio vjerno provagjati očevu politiku.

A je li Vojslav u istinu tražio odcijepljenje od spljetske mitropolije? — Istina, do sada se još nije našlo zapisano, da je u tom smislu što god papi pisao. Ali on je ishodio samostalnost svojoj crkvi, a contra factum

non datur argumentum. — Po pripovijedanju Tome arhidjakona moralo se to dogoditi nekako u ono vrijeme, kad je papinski poslanik skinuo spljetskoga nadbiskupa Dabrala[1]), a na njegovo mjesto postavio nekoga Ivana. Koje se je upravo godine to dogodilo, ne bi mogli pouzdano ustanoviti, no svakako pada to u vrijeme Stjepana Vojslava. — A da mu je papa rado želji udovoljio, može se zaključivati odatle, što baš u to vrijeme, kako već spomenusmo, uze raditi Mihajlo Cerularij o razdoru, a u ovakvim slučajevima opažala se uvijek pogibao, da bi Rim mogao izgubiti balkanske Slavene.

Ovakovom evo razboritom, ustrajnom i cilja joj svjesnom politikom sagradio ili bolje postavio je Vojslav državu na takav temelj, da je nijesu mogli uzdrmati niti nutarnji nemiri, koji su poslije njegove smrti buknuli i o kojima ćemo odmah govoriti, niti vanjske bure, koje su upravo kraj glave dukljanskoj državi hujile. Kraj svih ovih zasluga svojih obdario ga je Bog još i tom srećom, da je tako dugo poživio, dok se je zgrada, koju je sam sazidao i ustalila; i s druge strane, što je odgojio potomstvo, koje je kraj njega odraslo, uvježbalo se u državne poslove i bilo već spremno, kad je imalo da preuzme od oca baštinu.

Toliko eto o Vojslavu-Dobroslavu.

Gojslav (sa materom 1050.?—1052.?).

Kada su sinovi Vojslavljevi oca „oplakali“ i sahranili ga sa „časti i slavom“, sastaše se svi zajedno i sa materom njihovom, te razdijeliše očevinu, da „svaki od njih bude imao svoj dio“. — I tako eto razdrobiše sinovi državu, što ju je otac toli umno i sa toliko truda i pogibelji ujedinio.

Državu razdijeliše tako, da je najstariji sin Gojslav sa najmlagjim svojim bratom Predimirom dobio Travunju sa Grispuljem (Grblje?); drugi po starosti sin, Mihajlo, dobije Oblišje (Obliquum), Prapratnu i Crmnicu; treći brat Saganec dobije Gorsku županiju, Kuprilug i Bariće; četvrti Radoslav dobije županiju Luku, Podložje, Kučevo, i jednu župu u Budvi[2]).

[1]) Mortuo denique Paulo archiepiscopo substitutus es Dabralis anno Domini millesimo tricesimo. — Ap. Lucium, označeno djelo str. 321., pogl. XIV.

Factum est autem ut illis diebus convocarentur omnes suffraganei Dalmatiae ad provincialem synodum, quae celebranda erat in ecclesia spalatensi... Biskupi gornje Dalmacije putujuć u Spljet svi u jednoj lagji, potopiše se, a gragjani zamoliše u pape da se gornjij Dalmaciji dade posebna metropolija: Quamobrem Romanus Pontifex annuit petitioni eorum, omnesque episcopos a Ragusio superius absolvit a vinculo, quo tenebantur antiquae Metropolitanae statuitque novam metropolim in civitate antibarensi. — Pogl. XV., str. 321.

[2]) Presb. Diocl., ap. Lucium, str. 299.

Kraljevski naslov ustupiše materi, vlast najstarijemu bratu Gojslavu, a ostali se prozvaše samo knezovima, za vrijeme dok bi mati živjela[1]).

Dok je najstariji brat živio, vladaše u zemljama i megju braćom mir i sloga. Biće tomu po svoj prilici taj razlog, što je Gojslav bio energičan i junačan čovjek, kako ga poznamo iz prijašnjih vojna. Jer eno otac mu povjeri vojnu protiv zahumskoga kneza, koji je bio „ratoboran čovjek i junak na oružju“ i megdandžija[2]); a i braća, rekli bi, da su mu u tom prvenstvo priznavala, jer su mu dala Trebinje, najpogibeljniju i najnemirniju oblast, koja će njima poslije smrti Gojslavljeve mnogo jada zadati. A osim toga biće da je on bio i podosta stariji od njih, jer ga oni odmah uz mater postavljaju.

No ovaj mir u državi i sloga megju braćom ne potraje dugo. Na najstarijega brata na ime navali bolest, te ga baci u krevet. Dok je ovako nemoćan ležao, pobuni se neko pleme u Travunji, imenom Skrbinići (?), ili kako ih Dukljanin ili bolje prevagjači nazivlju „Scrobimesi“, te ga u krevetu ubiju. I brata mu Predimira uhvate i ubiju, a mjesto njih postave knezom nekoga svoga zemljaka imenom Doman(e)ca[3]).

Evo ovo je bio početak onih zala, koja će državu Vojslavljevu u propast svaliti, usprkos tomu, što se je bila podigla za nekih vladara (Mihajla, Bodina) do većega ugleda i opsega, no što ga je imala za Vojslava. Uzroci propasti dukljanske kraljevine leže u razdoru mnogobrojnoga Vojslavljevoga potomstva.

Da uzmognu naši čitatelji dobiti lakši prijegled o onom, o čem nam je pripovijedati, evo donašamo rodoslovlje iz kronike popa Dukljanina. — Mi smo to učinili i zato, jer odsada počima taj naš domaći ljetopisac dobivati više kritičke vrijednosti, pošto su se svi ovi dogogjaji, koji će odsele slijediti, dogagjali jedva jedno stoljeće (i još manje) prije nego je on svoje ljetopise pisao. On je mogao mnoge stvari čuti od starijih ljudi, koji su bili očevidci, a nekoje je mogao i sam vidjeti i doživjeti. — Mi ćemo se mnogo, ali ipak oprezno, njegovim bilješkama pomagati.

---

[1]) Post haec regina cum filio suo Goyslavo primogenito regebat regnum et filios. Nullus autem ex eis vocitatus est rex, donec vixit regina mater eorum... tantumodo knesii vocabantur. — Na označenom mjestu.

[2]) *Luttovid autem princeps quia bellicosus erat et strenuus in armis... misit Goyslavo dicens: ...sume tecum duos milites... descendamus usque in campum et dimicemus...* — *Na označenom mjestu* str. 298.

[3]) Quodam itaque tempore Goyslavus cecidit in lectulo, et dum infirmus jaceret in lectulo, quidam de Tribunia qui Scrobimesi vocabantur, consilio inito venerunt et interfecerunt illum jacentem in lecto, fratremque ejus Predemirum capientes similiter occiderunt, deinde quemdam constituerunt caput eorum et dominum nomine Domanec... — Na označenom mjestu str. 299.

Evo dakle rodoslovlja:

- Vojslav (1) ili **Dobroslav**
  - **Gojslav** (2)
  - **Mihajlo** (3)
    - sa prvom ženom:
      - Vladimir
        - **Vladimir** (6)
          - Mihajlo
        - Petrislav
      - Priaslav
      - Sergij
      - Deria
      - Gabriel
      - Miroslav
      - **Bodin** (4) — žena Jakinta:
        - Mihali
        - **Gjuro** (7), (9)
        - Archiriz
        - Toma
    - druga žena Grkinja:
      - **Dobroslav** (5)
      - Petroslav
      - Nikofor
      - Teodor
  - Saganec
  - **Radoslav** (3)
    - Branislav
      - Draginja (Predika)
        - Prevoš.
        - Grubeša.
        - Nemanja.
        - Sirac.
      - Petrislav
      - **Gradinja** (10)
        - **Radoslav** (11).
        - Lobar (Ivan).
        - Vladimir.
        - Dragelj.
      - Tvrdislav
      - Dragilo
      - **Grubeša** (8)
    - Gradislav
    - Hvalimir
    - Staniena
    - Koćapar
    - Gojslav
    - Dobroslav
    - Pićinec
  - Predimir

Rodoslovlje dukljanskih vladara po pripovijedanju popa Dukljanina (Ap. Lucium, izd. Francofurti 1666., str. 299.—302.).
Krupno štampani su „reges", ostali su „knezii".

Poslije smrti Gojslavljeve i Predimirove preostala su još tri brata, koji su megju sobom imali razdijeljenu Zetu. Od ove trojice bio je najstariji Mihajlo, koji je počeo snovati, što sva njegova djela pokazuju, kako bi barem Zetu ujedinio, t. j. kako bi iz nje istisnuo preostala dva brata. Za to mu pruži lijepu izliku Travunja. On je odluči opet natrag osvojiti, pa u nju postaviti brata Saganca, dok je s Radoslavom mislio lako obračunati, jer je ovaj bio po pripovijedanju Dukljaninovu tih i miroljubiv, dakle slabić. — Pa doista Mihajlo uljeze sa braćom u Travunju, te je opet osvoji, a buntovnike i ubojice Gojslavljeve teškim mukama izmuči i groznom smrti kazni. No knez Domanec uteče sa nekoliko pristaša. Na mjesto njega postavi Mihajlo sada brata Saganca, a sam se vrati sa Radoslavom natrag u Zetu[1]).

No domala ostavi Saganec Trebinje, pa se vrati na svoj dio u Zetu. Biće tomu razlog s jedne strane taj, što je Domanec valjda u susjedstvu prikupio vojske, pa se spremao da provali u Travunju i

[1]) Ap. Lucium, str. 298. i 299.

odatle protjera Saganca; jer pop Dukljanin veli, da je odmah ušao u Duklju iza odlaska Sagančeva[1]). A s druge strane biće i to razlog njegovu odlasku, što je valjda opazio, što namjerava brat Mihajlo sa njegovim dijelom, pa nije htio da izgubi sigurno za nestalno. Jer Travunja bila je nesigurni posjed, kako to svjedoči buna protiv Gojslava i Domančev uspjeh.

Mihajlo je bez sumnje opet nagovarao Saganca, da ide u Travunju, jer mu povratak bratov nije išao u račun. Ali Saganec se nije dao sklonuti. Sada se obrati Mihajlo na drugoga brata, Radoslava, nudeć mu Travunju[2]) (po svoj prilici kao neograničeni posjed). No Radoslav odgovori, da „na nikakvi način ne će ostaviti svoj dio, koji ga pripada u Zeti" [3]). — Ako je u istinu ovako glasio odgovor Radoslavljev, onda bi mogli iz njega zaključivati, pod kojim je uvjetom Mihajlo nudio bratu Travunju. On je po svoj prilici govorio, da neka si Radoslav osvoji baštinu Gojslavljevu i Predimirovu, a za to neka odstupi svoj dio u Zeti. — Sudeć po pripovijedanju Dukljaninovom, bila su braća, Mihajlo i Saganec, već spremna da Radoslava i silom prinukaju na tu pogodbu; ali su odustali od toga sredstva, jer su čuli, da se Grci spremaju na njih[4]). No svrhu htjedoše ipak postići, pa za to odabraše mirnije sredstvo: „pred boljarima države prisegoše oba brata Radoslavu i napisaše povelju, da on i njegovi našljednici ostaju u posjedu svoga dijela Zete; a ako mu pogje za rukom da osvoji Travunju ili koju mu drago drugu oblast, da bude njemu i njegovim našljednicima u baštinu i posjed bez ikakovog prigovora ili zahtjeva s njihove strane ili sa strane njihovih baštinika" [5]).

Kad se je na ovakav način osigurao Radoslav, odvaži se istom da navali na Travunju. Tu mu zbilja pogje za rukom da je nadvladao Domanca, koji je u boju poginuo, pa osvoji zemlju, a domala, veli Dukljanin, i Zahumlje[6]). — Dok se to zgagjalo, umrla je megjutim mati kraljica[7]), a iza nje primi Mihajlo naslov kralja.

---

[1]) non post multum temporis, Saganech timens et ipse reversus est in Zentam ad juppanias suas. Domanech iterum venit et intravit in Tribuniam. — Na označenom mjestu.

[2]) videns autem Michala, quod Saganech nollet ire in Tribuniam, vocato ad se Radoslavo, dixit ei, ut iret et defenderet regionem Tribuniam, qui respondit:

[3]) nullatenus se velle dimittere partem suam, quae ei accidit in Zenta.

[4]) Tunc Michala et Saganec timentes ne Graeci terram invaderent, eo quod Graeci praeparabant se venire

[5]) coram magnatibus terrae juraverunt Radoslauo ambo fratres et privilegium ei scripserunt, ut ipse et ejus haeredes possiderent partem Zentae, et si posset sibi acquirere Tribuniam vel quamcunque regionem aliam esset illi et ejus haeredibus in haereditatem et possessionem sine contrarietate -+ requisitione eorum vel haeredum eorum. — Ap. Lucium, str. 299.

[6]) Na označenom mjestu.

[7]) Na označenom mjestu.

Braća su se dakle nagodila mirnim putem za to, jer su se Grci spremali, da na njih navale. Doista ovo je bio najzgodniji čas, da Grci operu sramotu od god. 1043., jer je eto u Duklji zavladao razdor u vladarskoj obitelji, dok je bizantinsko carstvo ponešto odahnulo od mnogih nevolja, koje su ga tištile.

Dok se je na ime sve ovo dogagjalo u Duklji, počeo je istom nešta sigurnije vladati car Konstantin Monomah, pošto se je sretno otresao pogibeljnoga takmaca, Gjure Manijaka (1043.). — Nema sumnje, da bi sada bio Bizant okrenuo svoje oružje protiv Vojslava, da ga nijesu pogibeljniji neprijatelji drugamo zvali. Jer bila bi odveć velika zasukanost, kad bi htjeli pripisati Vojslavu toliku silu, da bi cijelo bizantinsko carstvo pred njim drhtalo. Istina on je pobio dvije velike bizantinske vojske; no to se ima više zahvaliti nespretnosti grčkih vogja, nego njegovoj sili. Najbolji je tomu dokaz pobjeda Nikifora Bryennija nekoliko godina kasnije, o čem ćemo još govoriti. I to je vjerovatno, da bi se bio Vojslav u svojim vrletnim gorama dobrano uspješno mogao braniti, no da bi mogao Grcima čitave provincije osvajati, to ne stoji. — Ali na njegovu sreću bile su takve okolnosti, da su Bizantinci svake godine redom imali posla sa pogibeljnijim neprijateljima, pa zato nijesu dospjeli, da natrag osvoje, što je bio Vojslav iza pobjeda zaposjeo. — Tako je n. pr. carstvo dobilo u Aziji kraj Arapa još jednoga golemoga neprijatelja — Turke. Sa ovima trajao je rat skoro deset godina (1044.—1053.), gdje su se Turci već vrlo opasnim neprijateljem pokazali, jer su znali već i velike bitke dobivati, n. pr. kod Tibia (1046.) i kod Aržana (1048.). Ali napokon nadvladaju Bizantinci osim u bitkama kod Ania (1044.), Stragnia (1048.) još definitivno kod Kapetva i Arkia (1053.). — Kraj toga išlo je Bizantincima tijesno i u Italiji, gdje su im Normani osvojili gotovo cijelu Longobardiju (u južnoj Italiji) osim dva-tri tvrda grada (Bari, Brunduzij, Otrento i Tarent). — No nada sve ovo zadavao je Bizantincima najviše briga rat sa Pečenegima. — S ovima trajao je rat pet godina (1048.—1053.), gdje su sve odlučnije bitke dobili Pečenegi, dok su se Grci jedva i u defenzivi mogli uzdržati. Napokon ponude god. 1053. sami Pečenegi mir, a car ga Konstantin (Monomah) objeručke prihvati[1]).

Kralj Mihajlo I. (III.) (1053.—1081.).

Dok su ovakove nevolje trle bizantinsko carstvo, razumijeva se samo po sebi, da je car Konstantin ostavio obračun sa Dukljom in suspenso,

[1]) Isporedi Zonara, knj. XVII., pogl. 26.; Georg. Cedrenus, označeno djelo str. 297.—337.

do zgode. Ova se pak pružila god. 1053., kad je na Balkanu bilo dosta vojske sabrano i to za to, da se pokrene odlučni rat protiv Pečenega, koji se je imao prenijeti s onu stranu Dunava, — a onda se na to nenadano sklopio mir. Evo ova vojska mogla je odmah udariti, a Bog zna, bi li bila onako nesretno prošla kao prvanje dvije, kad su joj sada na čelu stajala dva izvrsna generala, koji su i divljim Pečenegima ponešto straha zadali, jer su ih dobrano pomlatili kod Kabyle, Marcianopola i Chariopola. Bili su to Nikifor Bryennij i Mihajlo Akoluthos.

U to vrijeme bila je megjutim umrla udova Vojslavljeva, koja je do tada nosila naslov kraljice, pa isto tako kraljevski naslov poprimi sada Mihajlo III., ili kako ga domaći ljetopisac, a i Cedren nazivaju — Mihalja. — Ovaj sposobni vladar, koliko god je bio i kod kuće zabavljen izvagjanjem svojih, nama već poznatih osnova, ipak nije ispustio ni vanjskih dogogjaja s oka. — Opaziv dakle on, kakova se bura na nj sprema, a kako mu je bilo stalo do toga, da Travunju ne izgubi, sporazumi se na brzu ruku s braćom, kako se je dalo i dadne se na posao, da osujeti navalu Bizantinaca. U tu svrhu približi se bizantinskomu dvoru, gdje bude „odlikovan čašću protospatarija i ubilježen megju saveznike i prijatelje Rimljana", kako to Cedren svjedoči[1]). — No odakle, zašto ta milost i odlikovanje na jednom? Da je bio Mihajlo kakav Simeon Veliki, Samuel, ili Krum, pa da je pružio pomirnicu ruku pobijegjenomu Bizantu, pa ga ovaj odlikuje, to bi se još dalo razumjeti. Ali Mihajlo je živio do sada u miru sa Bizantom, a približio mu se tek onda, kad je ovaj sam pokazivao volju da zametne kavgu. — Na ovo pitanje, mislimo, da bi našli odgovor, ako odgonetnemo, za što su uopće Bizantinci kanili da zavojšte na Duklju. Oni nijesu sigurno mislili tek na odmazdu, na revanche za poraz od godine 1043. Jer da im je tek to bila svrha, tad se ne bi uopće niti upuštali u prijateljstvo prije, no su se osvetili. No do boja nije došlo. Dakle tu će biti neki drugi razlog, a taj se ima tražiti, po našem mnijenju u onom Dukljaninovom: „filii regis (Vojslavi) obtinuerunt totam terram Duracinorum usque ad flumen Dajussium". Vojslav je bio na ime osvojio veliki dio dračke teme i anektirao ga k Duklji[2]). Grci pak toga gubitka nijesu mogli pregorjeti, pa su čekali do prve zgode, da to natrag osvoje. A ta im se zgoda pružila eto sada. — Znajući Mihajlo, što Bizantinci žele, a videći da se nije kadar oprijeti jačoj sili, dao se na pregovaranje, te im odstupi tu dračku temu. Bizantinci pak zadovoljni ovim diplo-

---

[1]) Τότε δὴ καὶ Μιχαηλᾶς ὁ τοῦ Στεφάνου υἱὸς, καὶ Τριβαλλῶν καὶ Σέρβων μετὰ τὸν πατέρα καταστὰς ἀρχηγὸς, σπένδεται τῷ βασιλεῖ, καὶ τοῖς συμμάχοις καὶ φίλοις τῶν Ῥωμαίων ἐγγράφεται, πρωτοσπαθάριος τιμηθείς. — Georg. Cedrenus, označeno djelo str. 337.

[1]) Aedificaruntque ibi castellum et posuerunt in eo viros fortes. — Ap. Lucium, str. 299.

matičkim uspjehom, uvrstiše Mihajla u red saveznika i prijatelja. Lukavi Bizantinci bili su darežljivi častima, da tim donekle naknade Mihajlu gubitak, pa da ga tako i nadalje u dobrom odnošaju sačuvaju.

Čim je Mihajlo ovu golemu pogibelj, koja mu je iz vana prijetila, s vrata skinuo — vrati se opet izvagjanju svoje nutarnje politike: to jest, on oduzme bratu Radoslavu, koji je držao Trebinje, onaj dio Zete, što mu je pripadao, pa ga pripoji k svome dijelu, učiniv upraviteljem toga Radoslavljevog dijela svoga prvorogjenca Vladimira[1]). — U isto vrijeme — veli pop Dukljanin — umrla je Mihajlova žena, a on oženi drugu, sestričnu grčkoga cara[2]). Mi mislimo, da se je to dogodilo onom prilikom, kad je bio Mihajlo ujedno onako odlikovan. — Ko zna, nije li Mihajlo ovim rodbinstvom gledao da spasi dračku temu za sebe. No nije mu uspjelo, jer ćemo doskora vidjeti taj grad u rukama Bizantinaca, a ipak se nigdje ne spominje, da su ga Bizantinci Dukljі silom oteli. Moguće i vjerovatno je, da je Mihajlo hotio tom ženidbom i što drugo postići. Jer ako se sjetimo, kako je on bio poslije uvijek neiskren spram Bizantinaca, ne možemo misliti, da ga nije i sada kakova korist onamo privlačila. Ko zna, nije li on već i sada snovao, kako bi od Bizantinaca zadobio kako god sve srpske zemlje.

No ako se Mihajlo mnogo nadao od svoga novoga rogjaka, to se malo prevario u računu, jer je ovaj doskora umro (1054). — Pohvalom valja priznati, da je ovaj car prije smrti carstvu pribavio mira: Turke je odbio, sa Pečenegima sklopio je mir, a i inače se protiv njih osigurao, učiniv vojvodom Bugarske najboljega vojvodu carstva, Nikifora Bryennija. A Zetu učini prijateljem i saveznikom.

Pop Dukljanin pripovijeda do duše, da je Mihajlo dao po svojim sinovima osvojiti Rašu, te joj nametnuo gospodarom svoga sina Prislava[3]). No je li se to dogodilo za vlade Konstantina Monomaha ili poslije njegove smrti, kada su opet bile zavladale spletke na dvoru i gragjanski ratovi u državi — toga ne nagjosmo nigdje zabilježeno. Ipak mislimo, da je vjerojatnije, e se to u potonjem slučaju dogodilo. Jer da je Mihajlo navalio na Rašu za cara Konstantina, on bi bio povrijedio „savez i prijateljstvo“, jer bi tim bio dirao u vazala, podanika bizantinskog cara. — A to je bilo tim opasnije, što je bio u to vrijeme upraviteljem susjedne Bugarske već spomenuti vojvoda Bryennij, koji ne bi bio dopustio potlačiti bizantinskoga vazala. Ali je za to bilo to tim lakše učiniti poslije smrti Monomahove,

---

[1]) Na označenom mjestu.

[2]) Eo tempore mortua est uxor regis Michala, duxitque aliam uxorem Graecam consobrinam imperatoris. — Na označenom mjestu.

[3]) Ap. Lucium, str. 299.

kad je nastala svagja o prijesto, a vojvoda Bryennij bio skinut sa zapovjedništva i prognan. — U ostalom dogodilo se to osvojenje Raše godinu dvije prije ili kasnije, na stvari se ništa ne mijenja. Fakat je to, da je Srbija bila osvojena, ako je pop Dukljanin istinito zabilježio, a time bi bila Srbija po drugi put od dukljanskih vladara osvojena i Dukljі pridružena, i to kao vazalna država sa dukljanskom sekundogeniturom.

Od poslije smrti Monomahove (1054.) pa sve do početka vlade Mihajla VII. Parapinaksa (1071.) ništa nam grčki pisci ne pripovijedaju o Duklji. Razlog je tomu taj, što se je u ovih 16 godina izmijenilo na carskom prijestolu pet vladara, a Mihajlo je bio šesti. — Od ovih pet vladara sjedio je jedini Konstantin X. Duka devet godina na prijestolu, a ostala četvorica svi zajedno jedva sedam godina. Ko znade, koliko je trzanja i smutnja dovela za sobom svaka promjena na prijestolu u Carigradu uopće, taj će moći sebi predočiti, u kakvoj neprekidnoj groznici živilo je carstvo uslijed ovih čestih promjena. — Mijenjanje vojničkih i civilnih glavara i upravitelja u provincijama i u gradu, političke spletke, rovarenje, potkapanja, proganjanja i osvete, sve to bijaše na dnevnom redu malo ne svake druge godine prigodom promjene vlade, te bi onda potrajalo i pod cijelom kratkom vladom ovakvih kratkovjekih vazileusa. Evo ovo je razlog, da su grčki anali puni pripovijedanja o spletkama u gradu i provincijama; javno mnijenje bilo je zabavljeno raznim političkim škandalima kod kuće, pa se to odsijeva i u literaturi. Pred tim trzanjem iščezavaju skoro vanjski dogogjaji, ako baš ne diraju u živac državi, pa zato i ne dolaze do spominjanja. Eto to će biti razlog, da kroz to vrijeme ne saznajemo gotovo ništa o djelovanju i živovanju susjednih, naročito slavenskih država. A ipak su baš u to vrijeme bujnim životom procvale dvije susjedne slavenske države: Duklja i Hrvatska pod svojim umnim i energičnim vladarima, Mihajlom i Petrom Krešimirom. — Nije moguće, da ovi nijesu budnim okom pratili sve, što se je u bizantinskoj državi dogagjalo. Pa ipak, da nam pop Dukljanin nije zabilježio, da je Mihajlo osvojio Rašu, koje osvojenje bez sumnje u to vrijeme pada, po bizantinskim piscima ne bi znali, da je uopće u to vrijeme kakova Duklja ili Hrvatska i postojala. — No kako već spomenusmo, makar nam ništa o tim vladarima grčki pisci ne spominju, ipak nema sumnje, da su i oni gledali, da iz smutnja, u koje je upalo bizantinsko carstvo, izvuku čim više koristi. To dokazuje i samo to osvojenje Srbije po Mihajlu. A što toga djelovanja susjednih slavenskih vladara grčki pisci ne bilježe, razlog je, kako rekosmo, što poduzeća ovih vladara nijesu dirala u živac bizantinskoj državi. To jest, ova poduzeća bila su neznatna, bez ikakve zamašite vrijednosti i važnosti, a po tom bez ikakve ili barem bez velike

pogibelji po grčko carstvo. A da su ostala ta poduzeća neopažena, bez važnosti, biće taj razlog, što je svaki od ovih vladara poduzimao štogod na svoju ruku bez ikakvoga sporazumka, dogovora, a još manje kakove zajedničke osnove i cijelji. — No pored uvigjavnosti ovakovih dvaju razboritih vladara, Petra Krešimira i Mihajla, nije mogla dugo ostati neopažena jalovost ovakovih separatnih poduzeća, te korist, koju bi mogli izvući, kad bi svoj rad udesili prama jednoj stanovitoj osnovi i za neku stalnu cijelj. Pa doista oni se brzo sporazumješe, te nagjoše i tu cijelj i osnovu za njeno ostvarenje. — A kad su prema tomu počeli raditi, od tada znadu i svi suvremeni pisci o njima pripovijedati.

O ovom dogovoru, sporazumku, ili volimo li reći savezu, ne zabilježiše nam ništa niti Grci niti domaći ljetopisac, ali mi nalazimo dokaz za to u onoj: facta loquuntur. A to doista pokazuju i djela Mihajlova i Krešimirova.

Svrha, u koju se oba ova vladara ujediniše, bijaše plemenita. Jer ovaj savez išao je za tim, da oslobodi Bugarsku bizantinskoga ropstva. Zaista ovo je najveličanstveniji momenat u povijesti balkanskih Slavena, posmatrao ga čovjek sa moralnoga ili političkoga gledišta. Svjetao je to momenat sa moralnoga gledišta za to, jer se u tom poduzeću zrcali bratinska ljubav i nesebičnost; a sa političkog gledišta dokazuje državničku zrelost obiju vladara, jer su shvatili pošljedice godine 1018. — Ovaj savez bude sklopljen od prilike god. 1070.

Nema sumnje, da je Petar Krešimir već prije ovoga saveza nekoje zemlje od Bizantinaca osvojio, na kopnu valjda Srijem, a na moru neke otoke, jer već godine 1069. daruje obilno crkve i to s razloga, kako to sam u jednoj darovnici spominje „quia Deus omnipotens terra marique nostrum prolongavit regnum“[1]). — No poticaj na savez došao je od strane Bugara[2]) do Mihajla, a od ovoga do Petra Krešimira.

Bugare je i ovaj put lakomost i globljenje bizantinsko natjeralo na odmetnuće i bunu[3]). Ali ovaj put ne imavši nikoga od kraljevskog roda, koga bi kraljem proglasili, a valjda sumnjajući da bi se mogli sami osloboditi, jer je zemlja i narod silno bio iscrpljen pečeneškim ratovima i invazijama, ogledaše se za saveznika. — Poslije osvojenja Srbije postao je Mihajlo Bugarima neposrednim susjedom, pa za to nije ni čudo, da su se na njega obratili. A ko zna, nije li Mihajlo sam o tom radio megju

---

¹) Ap. Lucium, str. 77., izd. Francofurt.

²) οἱ κατὰ τὴν Βουλγαρίαν προέχοντες ἀξιοῦσι τὸν Μιχαηλᾶν ἀρχηγὸν ὄντα ἐπαρῆξαι αὐτοῖς καὶ συνεργῆσαι. — Joann. Scylices, Historia, ap Migne, Patrologia graeca, sv. CXXII., str. 415.

³) καὶ πρότερον τὸ ἔθνος τετάρακτο τὴν ἀπλησίαν μὴ φέρον τοῦ ὀρφανατρόφου (Ivana brata Mihajla IV.)... περὶ ὧν κατὰ μέρος δεδήλωται ἄνωθεν, ἀπέβλεψε δὲ καὶ νῦν πρὸς αποστασίαν. — Joann. Scylices, označeno djelo str. 445.

Bugarima, da kojega od svojih sinova učini bugarskim carem. Ele bilo kako mu drago, ali Bugari poslaše molbu Mihajlu e bi im sina Bodina dao za cara, da ih tako spase od bizantinske vlasti i teškoga jada[1]. — Mihajlo im se rado (ασμένως) odazove i pošalje im sina Konstantina, koji se je i Bodin zvao, davši mu tri stotine ljudi pratnje[2]. — Ovaj dogje do Prištine, gdje ga dočekaju bugarski prvaci, a na čelu im Gjuro Vojtah iz staroga roda Komhana, koji su bili sakupljeni u Skoplju. Tu ga proglase carem, te mu promijeniše ime u Petar[3]. — Prema tomu dolazi Bodin u povijesti Bugarskoj pod imenom Petar III. — Grčko ime „Konstantin" nije se svigjalo Bugarima bez sumnje zbog mržnje na Grke.

Ovim činom, t. j. ovim izborom proglasiše se Bugari neodvisnima od Bizanta, te ipso facto navijestiše rat Bizantu. Valja priznati obzirom na stanje, u komu se je bizantinska država sada nalazila, da zgodnijega časa nijesu mogli izabrati. Joan Scylices veli, da se je to dogodilo prve godine vladanja cara Mihajla VI. Parapinaksa[4]. A baš ove godine nalazilo se je carstvo u plamenu gragjanskoga rata. — Ovaj na ime Mihajlo bio je istaknut za cara protiv nesretnoga cara Romana Diogena. Roman Diogen, izvrsni vojvoda i neko vrijeme zapovjednik (δουξ) Bulgarije, bio je pred tri godine izabran za cara, pa je vodio rat protiv Turaka u Aziji. Tu mu se dogodi nesreća, da je potučen i zarobljen od Turaka. Čuvši to cezar Joan Duka, istakne za cara svoga rogjaka Mihajla, koji je dobio poslije onaj pridjevak Parapinax. Nije Duka ni čekao na vijest, što se dogodilo sa carem, već proglasi carstvom, da se Roman nema smatrati više carem, sve ako se i povrati iz ropstva. Mislilo se doduše, da cara ne će biti tako skoro iz turskoga ropstva, ali na nesreću Romanovu, turski sultan Alp Arslan ne samo da je sa carem zarobljenikom čovječno i upravo viteški postupao, nego je ugovorio s njim mir, te ga još sa počastima otpustio.

Ne možemo a da ovdje ne istaknemo, kako velikodušan i viteški bijaše ovaj „barbar", kako bi ga Bizantinci zvali spram njihovih „svetih", „presvetih", „bogumilih" i kako su već sve nazivali svoje krvoloke tirane „najpravovjerniji kršćani". Kad je upitao sultan jednom zarobljenog cara, pripovijeda Scylices: Što bi ti sa mnom učinio, da si ti mene zarobio? — Znaj, da bi ti tijelo nebrojenim šibama išarao, odgovori car. A ja, vidiš,

---

[1]) δοῦναί τε αὐτοῖς τὸν υἱὸν αὐτοῦ (Mihalje), ὡς ἂν αὐτὸν βασιλέα Βουλγαρίας ἀνακηρύξωσι καὶ τῆς ἐκ τῶν Ῥωμαίων ἐλευθερωθεῖεν καταδυναστείας καὶ βαρύτητος. — Na označenom mjestu.

[2]) Na označenom mjestu.

[3]) βασιλέα Βουλγάρων αὐτὸν (Βόδινον) ἀνεκήροξαν, Πέτρον ἀντὶ Κωνσταντίνου μετονομάσαντες. — Na označenom mjestu.

[4]) Τῷ δὲ πρώτῳ ἔτει τῆς βασιλείας αὐτοῦ, ἰνδικτιῶνος ια΄, τὸ τῶν Σέρβων ἔθνος, οὓς δὴ καὶ Χορβάτας καλοῦσιν, τὴν Βουλγαρίαν ἐξῆλθε καταδουλωσόμενον. — Joann. Scylices, označeno djelo str. 445.

ne ću tvoju strogost, ili bolje okrutnost našljedovati, odvrati sultan. Čujem da vama kršćanima nalaže vaš Hrist mir i oproštenje uvrijeda, te poniženje oholim a milost poniznim[1]).

Evo kako je Turčin zastidio kršćanina, dokazav mu, da se on samo zove kršćaninom, no da kršćanin nije. A ipak zar su bili drugi bizantinski carevi ikoliko bolji od Diogena?

Kad je Roman Diogen izišao iz ropstva, nastane gragjanski rat izmegju njega i pristaša novoga cara Mihajla VII. A u to vrijeme pada dogovaranje izmegju Bugara, Mihajla i Krešimira Petra. — Rat izmegju careva potraja nekoliko mjeseci. Protiv Romana izašalje Joan Duka najprije svoga mlagjega sina Konstantina, nu ovaj ne obavi mnogo. Tada pošalje starijega, Andronika, kojega Nikifor Bryennij, koji je o ovim dogogjajima pisao povijest, ne može dosta nahvaliti s njegove čovječnosti, a odmah ćemo vidjeti, kakovo je bilo velikodušje u toga „ljubaznog mladića“. — Bryennij gleda da onu barbarštinu bizantinsku, kojom su sa nesretnim carem Romanom postupali na neki način prikrije[2]), ali zato to jasno pripovijeda Scylices. — Ovaj veli, da se je Roman Androniku predao pod uvjetom, da se odriče carske časti i da će poći u samostan. Car Roman obuče crne halje i preda se Androniku. Ovaj ga povede sobom, vozeć ga u ubogim traljama kroz ona mjesta, gdje su ga prije držali za jednakoga Bogu. Kad je onako bolestan (trpio je na pošljedicama otrova, kojim ga već prije htjedoše maknuti) jedva došao do Kotieja, bude ondje zatvoren, dok od cara dogje odluka, što da se s njim učini. Za nekoliko dana dogje odluka, da mu se oči izvade. Zatim bude dovežen u prostim kolima, veli Scylices, poput smrdljive lešine, izbodenih očiju i otečene glave i lica, pun ognjenih rana, te za nekoliko dana umre[3]).

Evo ovako su pobožni Bizantinci postupali sa čovjekom, koji im se na vjeru predao. Tolikom brutalnosti obaviše tu nečovječnu kaznu, da je car morao do mala podleći ranama. A to je bila najobičnija kazna uz spolno nakaživanje za velike ljude u Bizantu. Pa eto ipak su ovomu narodu bili svi drugi narodi „varvari“.

Kad su dočuli Turci za nasilnu smrt Diogenovu, silno su uskipjeli (θυμῷ συνεϱόμενοι) na one, koji su toli divljački i nesmiljeno postupali sa čovjekom, koga su oni, prem im je bio neprijatelj i zarobljenik, tolikom časti susretali, dok su mu rogjaci i prijatelji, već kad se je smirio pripravili, čega nijesu ni oni (Turci) učinili, prem su na to imali više prava. — Zgražajuć se dakle nad tolikom opakosti, pozovu Turci svoju vojsku

[1]) Označeno djelo str. 429.

[2]) Nic. Bryennius, ap. Migne, Patrologia graeca, sv. CXXVIII., str. 88.—89.

[3]) Joann. Scylices, označeno djelo str. 433.

iz Perzije i sa svih strana, gdje bijaše na vojnama, pa udare na bizantinsko carstvo[1]). Ovima se pridruže s druge strane Pečenegi, koji provališe preko Dunava, te uzeše harati po Traciji i Macedoniji.

Evo ovako je bilo stanje carstva, kada balkanski Slaveni odlučiše izvesti jedno veliko djelo. — A kakav je bio car u to vrijeme? Je li ta glava države bila dorasla da odoli tolikim potrebama carstva?

Mihajlo VII. imao je doduše, kao i Neron, najvećega filosofa svoje dobe za učitelja (Psella); ali Scylices veli, da ga je taj filosof odgojio πρὸς ἅπαν ἔργον ἀδέξιον καὶ ἄπρακτον — za svako djelo nesposobnim i neradinim.

Evo u ovakvim prilikama dogje „pleme Srba, koje i Hrvatima zovu“ — τὸ τῶν Σέρβων ἔθνος, οὓς δὴ καὶ Χροβάτας καλοῦσιν — u Bugarsku „da je potčini“.

Još tačnije nego Scylices znade Bryennij, koji su to bili Srbi ili Hrvati, koji su na Bizantince navalili s nakanom, da im Bugarsku otmu. Evo što ovaj veli: „Teške su brige mučile Mihajla, jer su Skiti (Pečenegi) harali Traciju i Macedoniju, a pleme Slavena, koje se je već prije otreslo grčkoga jarma, pustošilo i plijenilo je zemlju Bugara: Skoplje i Niš budu osvojeni, dapače i sam Srijem i varoši, koje leže na Savi, i podunavski gradovi sve do Vidina teško nastradaše. Odanle opet istodobno Hrvati i Dukljani, odmetnuvši se, čitav Ilirik ljuto opustošiše“[2]).

Evo na ovoj izreci temeljimo naše mnijenje, da su Mihajlo i Krešimir sporazumno radili.

Po našem mnijenju imaju se pod ἔθνος Σθλαβίνων razumijevati Slavonci, pod Χωροβάτοι Dalmatinci. A da je tako, vidi se po smjeru, kojim je to pleme Slavena osvajalo: „Srijem i varoši na Savi i podunavske gradove sve do Vidina teško nastradaše.“ — Neki pisci misle, da se pod tim imadu razumijevati Bugari. No Bizantinci su vrlo dobro znali i poznavali Bugare, a da bi ih ovako općenitim slavenskim imenom nazivali, kako su to običavali činiti sa manje im poznatima Slavenima, Hrvatima i Dukljanima. A to je tim više ovdje isključeno, što i Bryennij razlikuje Dukljane od Hrvata. Kad on dakle Dukljane od Hrvata razlikuje, kako ne bi razabirao Bugare pa ih na po se spomenuo? — A da su ἔθνος Σθλαβίνων bili u istinu Slavonci, pa da su oni provalili do Niša i do Kosova-polja, za to imamo još dva svjedočanstva. Prvo svjedočanstvo nalazimo kod Ivana

---

[1]) Joann. Scylices, označeno djelo str. 437.

[2]) ...τῶν τε Σκυθῶν Θρᾴκην καὶ Μακεδονίαν κατατρεχόντων, τοῦ τε Σθλαβίνων ἔθνους τῆς δουλείας Ῥομαίων αφηνιάσαντος καὶ τὴν Βουλγάρων δῃοῦντός τε καὶ ληϊζομένου· Σκοῦποί τε καὶ Ναῖσος ἐπορθοῦντο, καὶ αὐτὸ δὴ τὸ Σίρμιον καὶ τὰ περὶ τὸν Σαβίαν ποταμὸν χωρία καὶ αἱ παρίστριοι πόλεις αἱ μέχρι Βυδίνης κακῶς διετίθεντο. Ἐκεῖθεν δ' αὖθις Χωροβάτοι καὶ Διοκλεῖς ἀποστάντες ἅπαν τό Ἰλλυρικὸν κακῶς διετίθουν. — Nic. Bryennius, označeno djelo knj. III., pogl. 1., str. 143.

Cinnama, koji na jednom mjestu pripovijeda, da je car Manuel odnio iz Srijema ruku sv. Dimitra, koju su „Ugri“ bili odnijeli iz Niša, kad su bili taj grad osvojili[1]). Ali ovdje valja na umu držati, da Cinnam naziva i Hrvate Ugrima, a Hrvatsku takogjer Ugarskom. — Istina, spominje se, da su Ugri pred koji podrugi decenij bili provalili u društvu sa Pečenegima na Balkan, no onda nijesu osvojili Niša, niti drugog kojega grada, već su se vratili, izmiriv se sa Bizantincima. Ali sve da i jesu osvojili Niš, pa da su odnijeli ruku ovoga sveca, zar bi je bili pohranili u Srijemu, koji je Bizantincima pripadao? Ako su oni sobom ponijeli ruku sv. Dimitrija, to su oni učinili iz štovanja napram svecu (jer su u ono vrijeme već bili pokršteni), pa kad su je donijeli do Srijema, bili bi je odnijeli i u Ugarsku, a ne bi je ostavili na pô puta. — No ovdje bi se mogla objekcija staviti, da Ugri, bivši tek od nekoliko godina pokršteni, nijesu mogli osjećati toga štovanja spram sveca, što bi još bolje potkrijepila i ta okolnost, što su sa divljima poganskima Pečenegima drugovali. Ali ni ovo ne bi ništa dokazivalo. Jer ako ne bi bili iz štovanja tu svetu moć uzeli, bili bi je ponijeli kao plijen, da ga poslije za skupe novce prodadu, jer su kršćani svete moći skupo plaćali. Ako je pak tako, onda bi se još kud i kamo manje dalo razumjeti, zašto bi onda te sv. mošti ostavili u Srijemu, dakle Bizantincima ih ostavili, mjesto da ih nose kući u Ugarsku.

Ovo navedosmo i raspravismo zato, da se vidi, e se to mjesto Cinnamovo ne proteže na Ugre, već na Hrvate.

Da se je moglo shvatiti i tako, da se ovaj Bryennijev ἔθνος Σθλαβίνων proteže na Bugare, leži krivnja u tomu, što je Bryennij, koji je onako lijepo i razgovjetno bio počeo sa svojim pripovijedanjem, poslije konfundirao ove operacije Slavonaca sa pošljedicama bugarskoga ustanka. Na drugoj opet strani tako je odijelio operacije Mihajlove od bugarskoga ustanka, da se čini, kao da Mihajlo nije niti u snu poznavao Bugarske, dok mi znamo s druge strane, da je on bio ondje direktno interesovan, pošto je radio, da sinu pribavi bugarsku krunu. Ali što se Bryennija tiču slavenske stvari? Njemu je do gragjanskoga rata, koji se je eto spremao, i do njegova strica istoga imena (Nikifor Bryennij), koji je taj gragjanski rat izazvao; a pokret Slavena spominje tek mimogred. — Ali ako dodamo k ovim Bryennijevim riječima još neke vijesti, koje su nam se sačuvale, onda dobivamo jasnu sliku, da su u ovom ratu istodobno i zajednički Hrvati, Dukljani i Bugari kooperirali. — Da čujemo dakle što pripovijedaju drugi pisci.

Kada su Bugari izabrali Bodina carem u Prištini, dočuo je to — pripovijeda Scylices — Nikifor Karanten, koji je bio u Skoplju kao zapo-

---

[1]) Knj. I., pogl. 2.

vjednik Bugarske, te pozove svoje vojvode i pogje sa bugarskim četama (μετὰ τῶν Βουλγαρικῶν δυνάμεων) u Prištinu.

Dok se je Karanten neko vrijeme spremao na ovu vojnu proti Bodina, stigne megjutim Damjan Dalassen, koji je imao naslijediti Karantena u namjesništvu. Sastavši se sa Karantenom uzme mu predbacivati kukavštinu, te njega i njegove vojnike kao kukavice ismjehavati. Za tim postaviv vojsku u bojni red, zametne bitku sa Bodinom. „Nastane strašna bitka i strašni poraz Grka“, veli isti pisac, jer poginuše mnogi Grci i Bugari (πίπτουσι γὰρ πολλοὶ ἔκτε Ῥωμαίων καὶ Βουλγάρων), a sam vogja Dalassen bude zarobljen[1]).

Kako se odatle vidi, bilo je u grčkoj vojsci vrlo mnogo bugarskih četa, koje su vojevale protiv Bodina. Ta eno Karanten nije niti imao drugih četa no bugarskih. — Ovo ističemo zato, jer ćemo to trebati na drugom mjestu.

Evo ovako je započela vlada Bodinova u Bugarskoj pod sretnim auspicijama. — Ova bitka bila se je kod Prištine, dakle na Kosovom polju, a to će posvjedočiti i još jedan domaći spomenik.

Poslije ove bitke razdijeli car Petar III. Bodin svoju vojsku u dva dijela: jedan pridrži sebi, a drugi stavi pod zapovjedništvo svoga prvoga doglavnika Petrila. Ovaj Petrilo bude poslan pod Kastoriju, kamo su se bili utekli i utvrdili ostanci pobijegjene vojske. Tu se spominje ohridski pretor Marjan, patricij Diabolej, prokonsul Teognost Bercea i prefekt Kastorije. Megju ovima je bilo i bugarskih boljara, koji se ne htjedoše pridružiti narodnoj stvari. Tu se spominje poimence Boris David i „mnogi drugi“, koji „bojeći se osvete svojih sunarodnika Bulgara (δεδιότες τὴν ἐκ τῶν ἰθαγεντῶν Βουλγάρων ἀπειλὴν) pobjegoše u Kostur kao u utočište. — Ovi se dakle obzidaše u Kastoriji, te se odlučiše braniti, znajući da će im doskora doći pomoć. — Petrilo koračajući prema Kastoriji osvoji usput Skoplje, te ga povjeri čuvanju poznatog nam boljara bugarskoga Gjure Vojtaha. — Odavle krene pod Kastoriju, te se uzme pripravljati na opsadu.

Scylices veli, da je Bugara bilo silno mnoštvo (μετὰ πλήθους Βουλγάρων ἀμυθήτου). Ovaj narod privelo je oduševljenje i očaj, što je bila velika krepost; no to bijaše premalo? Ovomu mnoštvu nedostajaše disciplina i vojna naobrazba, a to se u starije i najnovije doba vazda teško osvetilo. Ta eno Napoleon je s malom vojskom razganjao egipatske mameluke i felahe kao vjetar pljevu; isto tako ruske kozake. Bourbaki sa svojom ogromnom vojskom ne učini ama baš ništa protiv četiri put slabijeg,

[1]) Joann. Scylices, označeno djelo str. 145.

disciplinovanog protivnika. — Evo ovako se dogodilo i Petrilovoj vojsci.

Videći Grci iz grada, kakav nered i komešanje vlada megju ovom hrpom dobrih poljodjelaca i vrtlara, ali loših vojnika, uvrebaše zgodan čas, pa iznenadno provale iz grada i rastepu Petrilovu vojsku. — Vojvoda Petrilo se spasi, te bježeći preko gora dogje u Zetu k Mihajlu.

Ovo je dokaz, da vogja nije bio ništa bolji od vojske; jer da je on imao volje boriti se, bio bi se povukao k svome gospodaru, caru Bodinu, a ne bi bježao kući.

U ovoj bitci bude zarobljen „iza Petrila prvi vojvoda Hrvata“ (αἱροῦσι δὲ καὶ τὸν μετὰ τὸν Πετρίλον ἀν Χροβάτοις τεταγμένον), pa ga svezanog k caru poslaše.

Ovaj poraz imao je teških pošljedica po bugarsku stvar. Istina, ta razbijena vojska nije bila jedina sila, kojom je bugarski vladar raspolagao; pa prema tomu u fizičkom smijeru još to nije bio Bog zna koliki udarac. Ali valja znati, da je sva bugarska vojska imala tek u oduševljenju svoju jakost, a ako je ovaj moralni elemenat bio uzdrman, onda je i sve oružje i sva snaga bila slomljena. A ovaj poraz je upravo u ovom smijeru silno djelovao, kako ćemo odmah vidjeti.

Kad je dočuo bizantinski car, što se kod Prištine dogodilo i kad je saslušao vojvodin izvještaj, pošalje onamo drugoga vogju imenom Saronitu, sa brojnom vojskom (καὶ στράτευμα ἀξίολογον), koja sastojaše od Grka, Macedonaca i Normana, da zapriječi, e se ne bi zlo izvrglo u gore.

Dok se je to sve na jugu dogagjalo, napredovala je prema sjeveru ona vojska, kojoj je bio na čelu sam Bodin. Zauzevši Bodin Niš, ponašao se je, veli Scylices, kao da bi već bio „basileus u Bugarskoj“. Svuda je harao i pustošio, gdje mu se ne htjedoše pokloniti i priznati ga za gospodara.

Megjutim je prispio Saronita sa bojnom vojskom i stao podsjedati Skoplje, gdje je zapovijedao poznati nam Gjuro Vojtah. Budi da nije mogao dulje braniti grada, ili je možda onaj poraz kod Kastorije i njegovu srčanost slomio, on preda Skoplje Saroniti, kad mu se je ovaj zavjerio, da mu se ne će ništa zla dogoditi[1]).

Grčka se vojska utabori u Skoplju, a Saronita je megjutim stao vijećati sa svojim vogjama, kako bi sada osvojio Niš i razbio cara Bodina. — Ali sad doglasi Gjuro Vojtah, koji se bio pokajao, što je predao grad Bizantincima, caru Bodinu, neka čim brže ide na Skoplje te navali na grčku vojsku, koja da megjutim u lijenosti i bezbrižnosti trati vrijeme.

[1]) Joann. Scylices, označeno djelo str. 448.

Na svoju nesreću ovaj posluša, pa pogje iz Niša prema Skoplju. „Bilo je to u zimi mjeseca decembra, a snijeg je pokrivao zemlju.“ — Ovo doćuje Saronita, pa sa svomkolikom vojskom izagje Bodinu u susret. Kod mjesta Taonija (Ταωνίῳ) zateče Bodinovu vojsku na maršu, navali na nju — i „potuče gotovo svekolike“. Sam Bodin bude uhvaćen i svezan u Carigrad poslan. Ovdje je bio neko vrijeme zatvoren u samostanu sv. Sergija, a za tim zatočen u Antiohiju. — A Gjuro Vojtah, koji je bio takogjer otpraćen u Carigrad, bude tako šiban, da je od muka umro. Čuvši Mihajlo, što mu se je sa sinom dogodilo, podmiti silnim novcem neke mletačke mornare, koji ga izbaviše sužanjstva i dovedoše kući, gdje ga otac uzme za suvladara[1]), te je vladao u Dukljі u vrijeme, kad je Scylices svoju povijest pisao[2]).

Popu Dukljaninu takogjer je poznato, da je Bodin bio pozvan u Bugarsku za cara, da je bio uhvaćen i u Antiohiju zatočen; ali on pripovijeda, da ga je iz ropstva dao osloboditi Radoslav, koji da je iza Mihajlove smrti postao gospodarom cijele Duklje[3]). Po istomu ljetopiscu bilo bi se to imalo dogoditi poslije smrti grčkoga cara Mihajla Parapinaksa.

Da je ovo poduzeće Bodinovo ovako zlo prošlo, dva su tomu po našem mnijenju razloga. Prvi je taj, što je Bodin izgubio moćnoga saveznika, hrvatskoga kralja Petra Krešimira; a drugi je razlog lakoumnost Bodinova, što nije čekao, dok stigne vojska, koja mu je iz Zete dolazila, da se s njom združi i da ovako s novima četama i pojačanom vojskom navali na neprijatelja, već je to sam s demoralizovanom svojom vojskom učinio.

Da razjasnimo ove dvije tačke.

Ova Bodinova ekspedicija pada u godinu 1073. Istina, Zonara pripovijeda, da je „pleme Hrvata, koje Srbima zovu“, navalilo treće godine vlade Mihajla Parapinaksa; Scylices pak tvrdi, da se je to dogodilo prve godine njegove vlade. No na stvari se za to ništa ne mijenja, jer Zonara drži, da je Mihajlo Parapinaks nastupio vladu god. 1070., a Scylices opet izrično kaže, da se je to dogodilo 11. indikcije, koja pada u god. 1073.

Kad je došlo do rata, vodio je hrvatsku vojsku ban Zvonimir, kako to svjedoči jedna listina, što ju je sam Zvonimir, postavši kraljem, izdao nekomu knezu Lapsanu za zasluge njegova djeda Radule[4]). — Iz te

---

[1]) Joann. Scylices, *označeno djelo* str. 448.

[2]) ὃς (Βόδινος) καὶ μετὰ θάνατον τοῦ πατρὸς τὴν ἀρχὴν κ'αν τοῖς ἡμετέροις χρόνοις διήνυσεν. — Označeno djelo str. 449.

[3]) Ap. Lucium, označeno izdanje str. 300.

[4]) Laudatur Radula avus comitis Lapsani... qui Bulgaros fudit... terque vitam Zvonimiri servavit qui decus fuit gentis sue... et fortiter pugnans... in Kosopolje a Bulgaris caesus sit. — Rački, Documenta, str. 146., pogl. 122.

se listine vidi, da su Hrvati i taj Radula sudjelovali na Kosovom polju u boju „protiv Bugara". To su valjda bile čete Nikifora Karantena, koji je htio ugušiti ustanak μετὰ τῶν Βουλγάρων δυνάμεων, kako veli Scylices. — Dok se je to dogagjalo u Bugarskoj, umre megju tim kralj Petar Krešimir.

Zvonimir bio je već za kralja Petra Krešimira najuglednija osoba u kraljevstvu, kako to svjedoči okolnost, što ga ovaj kralj bilježi na čelu svojih listina kraj svoga imena. Isto to vidi se i odatle, što mu je ugarski kralj dao svoju kćer za ženu, a valja znati da su iz arpadovske obitelji i sami bizantinski carevi i njemački kralji izabirali sebi vjerenice. Nema sumnje, da je ban Zvonimir morao biti već i prije toga ugledna ličnost, jer kakov god neznanović ne bi se niti usudio ići u prosce kraljevskoj princezi, a još manje bi je dobio. No postavši kraljevskim zetom, njegov je ugled u domovini još i više porastao[1]). A doda li se k svemu tomu još i bojna slava, koju steče u najnovije vrijeme, onda nije ni čudo, ako je ban Zvonimir sebi umišljao, da je iza Stjepana, kraljevskoga princa, a sinovca Petra Krešimira, on prvi pozvan da sjedne na prijesto, od kojega ga je dijelio još za živa kralja tek jedan korak. — Za to držimo da je ban Zvonimir, kad je čuo, da za prijesto kandidira i neki gotovo neznani župan ili ban Slavić, s mjesta ostavio bugarsku vojnu, pa pohitao u Hrvatsku, da ne bi drugi odnijeli, što je on mislio da pripada njemu.

Ako su dakle autentični izvori, na kojima mi temeljimo ovo naše mnijenje, kao što mi držimo da jesu, i ako mi ne umujemo krivo, tad je ovo bio za Bodina golemi udarac, jer ga je fizički oslabio, izgubiv saveznu vojsku, a moralno i po gotovo.

Drugi razlog ovomu Bodinovom porazu rekli smo da je bila njegova lakoumnost, kojom je navalio na brojno jaku grčku vojsku, a da nije čekao na pomoć, koja mu je dolazila iz Zete pod vodstvom nekoga Normana, koga Scylices naziva Longibardopulom.

Na romantični način postao je ovaj saveznikom Bodinu i Mihajlu. On je najprije služio sa četom Normana u službi bizantinskoj, te je bio u bitci kod Prištine zarobljen. Kao zarobljenik bude poslan k Mihajlu u Zetu. No ovdje se svidi kćeri Mihajlovoj, pa ga Mihajlo primi za zeta. Ovaj sakupi sada mnoštvo Normana i Dukljana, pa pogje u pomoć Bodinu[2]). — Po svoj prilici je Bodin u Nišu na tu pomoć i čekao, no davši se zavesti nagovaranjem Vojtahovim, koji ga je pozivao ἐν τάχει — čim prije da dogje, mislio je da će zateći i iznenadno zabuniti i smlaviti Grke — a to mu je bila propast.

---

[1]) Affinitate hac Svinimir potens factus, ap. Krčelić, Not. praelim., str. 102.
[2]) Joann. Scylices, označeno djelo str. 449.

Evo ovako žalosno svrši ova krvava igra, koja je tako veselo bila započela. Nego i ako je zarobljenjem Bodinovim otpala njegova kandidatura, i ako je bio ustanak ugušen, a Bugari i opet upokoreni, ali za to rat ipak još neko vrijeme potraje.

Malo prije spomenusmo, da je onaj Longibardopul, zet Mihajlov došao sa velikom vojskom (λαὸν ὅτι πλεῖστον) u nakani da se sjedini s Bodinom. Premda je Bodin bio već izgubio bitku i bio zarobljen, započme ipak Longibardopul vojnu sam (αὖθις τοῖς Ῥωμαίοις ἀποκαθίσταται) i opre se daljem napredovanju Saronite.

U to vrijeme bio se pobunio vojvoda podunavskih strana, vestarh Nestor, jer mu je ljubimac carev eunuh Nikifor, inače velika pijavica carstva, porobio imetak. Taj Nestor bio je uglavio savez sa Tatom, vojvodom susjednih Pečenega, pa je njihovom pomoći došao pred zidine Carigrada i zahtijevao, da se taj Nikifor skine i ubije. To bi se bilo valjda i dogodilo, da nijesu stali Nestoru njegovi Grci zasjede praviti. Za to se on sada digne ispod Carigrada, oplijeni Traciju, Macedoniju i dio Bugarske, te pregje za uvijek megju Pečenege[1]). Po svoj prilici upotrijebio je to vrijeme Mihajlov vojvoda, pa je uzeo sada plijeniti Ilirik, dračku temu. Car pošalje sada svoga najboljega generala Nikifora Bryennija za vojvodu cijele Bugarske[2]). Pisac Bryennij doduše predstavlja sada pacifikaciju Bulgarije po njegovom stricu tako uspjelom, kao da je Bugarima postalo grčko igo slagje od meda[3]). — Sada, kada je Bryennij istjerao zetsku vojsku iz Bulgarije, stala je ona harati po Iliriku.

A kada su „Hrvati i Dukljani“, veli Bryennij, Ilirik ljuto oplijenili[4]), odluči car Mihajlo, da ovoga (Bryennija) premjesti iz Bugarske u Drač, koji je bio glavni grad Ilirika. Došavši ovamo, narod ga s veseljem dočeka, jer je bio čovjek „preljubazan“ i „premilostiv“ (χαριέστατος και ἐλευθεριώτατος). Evo kako Bryennij piše o svom stricu lijepo — u samim superlativima. Po tomu možemo već sada suditi, kako će proći jadni Χωρόβατοι καὶ Διοκλεῖς. — No ostavimo Bryennija neka dalje pripovijeda.

U Draču zadržao se Bryennij samo kratko vrijeme, tek toliko, koliko je trebao da se spremi za vojnu. Obaviv to zavojšti κατὰ Διοκλέων καὶ Χωροβάτων. — Ma da se ovi i jesu utaborili na vrletnom i nedohvatnom mjestu, Nikifor ih ipak dohvati, te ih poslije žestoke bitke „silno“ porazi (κατὰ κράτος ἐνίκησε).

[1]) Joann. Scylices, ap. Migne, Patrologia graeca, sv. CXXII., str. 449.

[2]) Nic. Bryennius, ap. Migne, Patrologia graeca, sv. CXXVII., str. 145.

[3]) ὡς ὑπὸ ζυγὸν Ῥωμαίων αὖθις τοῦτο ποιῆσαι καὶ ἀγαπᾷν ὑπ' ἐκείνου τῶν ἐν Βουλγαρίᾳ πραγμάτων κυριεύεσθαι. — Na označenom mjestu.

[4]) Ἐπεὶ δὲ Χωροβάτοι καὶ Διοκλεῖς τὴν Ἰλλυρίδα κακῶς διετίθουν. — Nic. Bryennius, označeno djelo str. 145.

No još „silnija“ izgleda ta pobjeda, ako se promotre pošljedice: Svekolike gradove, veli isti Bryennij, da mu je stric podložio Bizantincima pod onim uvjetima, kako su bili i prije podložni carstvu. Nadalje je svagdje postavio jake posade. Napokon još je pobrao i taoce, pa se sada tek s ovakvim uspjehom kući u Drač povratio [1]).

Ili ako ćemo drugim riječima isto da rečemo, stric piščev je Dukljane izbrisao sa kore zemaljske, barem politički, kao državu.

Vrijedno je ovo opisivanje sinovčevo prispodobiti sa Zonarinim, koji je bio takogjer pravi Bizantinac, no nije bio sinovac Bryennijev. On veli: „Poslije mnogih bitaka istisne ga (pleme Hrvata, koje i Srbima zovu) iz Ilirika u svoju zemlju“ [2]).

Ako ove dvije verzije isporedimo, onda dobimo ovu razliku:

Po Bryenniju je njegov stric razorio dukljansku državu i pretvorio je u bizantinsku pokrajinu; po Zonari je vojvodi Bryenniju tek pošlo za rukom iza velikih napora i više bitaka, da istisne Dukljane sa dračkoga teritorija, da obrani dakle ovu temu i da je spasi za Bizant. A to je i više, nego tek neznatna razlika.

Sva malo kasnija povijest daje pravo Zonari. No krv nije voda.

Sa Zonarom se slaže i naš domaći ljetopisac, koji veli, da je bilo mnogo bitaka, u kojima da su izginuli svi sinovi Mihajlovi još za živa oca [3]).

Pitanje je dakle, što je na stvari istine, ili drugim riječima: pod kojim uvjetima je mir sklopljen? Na ovo evo pitanje odgovara sam Bryennij, kad veli, da je njegov rogjak prisilio Zetu na mir „kakav je prije bio“. A ovo se proteže na onaj mir, gdje je Mihajlo bio upisan u broj saveznika i prijatelja carstva. Kad smo o tomu govorili, razložili smo, da je tada predao ili vratio Mihajlo carstvu one dijelove dračke teme (Ilirika), što ih je tada u rukama držao. Poslije ovoga zadnjega rata, Zonara svjedoči, da je Bryennij samo iz Ilirika istisnuo Dukljane. A pisac Bryennij napokon sam priznaje, da je bio onakav mir sklopljen, kakav je bio prije izmegju Duklje i carstva — što znači, da je bio uspostavljen status quo ante bellum.

Za to, ako je štogod istine na onom pripovijedanju, kako je vojvoda Bryennij osvojio „svekolike gradove“ i u njih stavio jake posade — to bi se moglo protezati samo na gradove (kaštele) u Iliriku (Dračkoj temi),

---

[1]) Na označenom mjestu str. 148.

[2]) Knj. XVII., pogl. 26.

[3]) Caeteri autem fratres Bodini, quia displicuit deo peccatum patris eorum propter perjurium (što je Radoslava istisnuo iz Zete), huc illucque per provincias equitantes et bella plurima committentes, omnes in bello mortui sunt vivente patre eorum, non uno quidem die sed quisque tempori suo. — Ap. Lucium, str. 299.

Dakle i odavle se vidi, da je Bryennij imao dosta posla, dok je Ilirik od Dukljana očistio.

koje su bili osvojili Dukljani, pa u nje bili stavili svoje posade, a ne na samu Duklju. No mala fides piščeva leži baš u tom, što on to pripovijeda tako, da na prvi pogled izgleda, e je Duklja utonula u Bryennijevoj okupaciji.

Ovaj dakle rat, koji je dvije godine potrajao, svršio je relativno povoljno po Mihajla. On je doduše izgubio Bugarsku i dio Ilirika, što ga je bio u početku osvojio, ali to se za pravo niti ne može smatrati gubitkom. Jer ove zemlje nijesu njemu prije rata niti pripadale, pa ih je mogao u miru dosta laka srca pregorjeti, samo kad mu je ostao prijašnji posjed netaknut.

Nego ako i jest sada zavladao za nekoliko godina mir izmegju Duklje i bizantinskoga carstva, ali za to nije došlo do prijateljstva. Bizantinska država bila je pogibeljna po balkanske Slavene kako svojim političkim, tako i moralnim oružjem i crkvom. Prvim je ona ubijala državni život Slavenima, a potonjim oružjem prijetila je, propagirajući helenizam, narodnosnom elementu naroda. To se najbolje vidjelo u Bugarskoj, kamo su poslije podjarmljenja bili šiljani uz vojne prefekte, koji su imali fizičku moć i visoki crkveni dostojanstvenici, svi iz Carigrada. To su opazili svi bistrovidniji bugarski, hrvatski, srpski i dukljanski vladari, pa su se za to odvraćali od istoka, te se oslanjali na zapad. Za to ne ćemo na Balkanu vidjeti ama cigloga umnijeg vladara megju Slavenima, koji ne bi u isti čas, kad oružje opire protiv Carigrada, upirao oči u Rim, središte zapada. Da ne spominjemo druge, podsjećamo samo, da je tako radio Stjepan Vojslav, tako je radio Mihajlo, tako će raditi i Bodin. A megju Srbima može se isto opažati u Stjepana Nemanje i njegova sina Stjepana prvovjenčanoga. Tu neka niko ne izlazi sa Stjepanom Dušanom na sredinu. Njegovo djelovanje nosi na sebi sasvim drugi karakter: on nije mogao pobijati oružje bizantinskih careva, dok je mislio, da je njemu sugjeno da naslijedi vazileuse. U njegovo vrijeme nije već bio pogibeljan Bizant niti svojim fizičnim niti moralnim oružjem. A da je bio pogibeljan, bio bi i Stjepan Dušan upravo tako radio kao i njegovi predšasnici na Balkanu, kako se to lako dade razabrati iz više no jednoga čina Dušanova. Ali u vrijeme Mihajlovo još je to oružje bilo pogibeljno, pa je za to i njegova taktika udešena prema njegovom vremenu.

To evo istaknusmo, da bude kao ravnalo za prosugjivanje odnošaja i politike Mihajlove spram zapada. Mi smo dosada govorili samo o odnošaju njegovom spram istoka. No jer sada nastaje razdoblje, gdje će se istočni, grčki svijet sukobiti sa zapadnim latinskim na megjama dukljanske kraljevine, i jer će u tu borbu biti povučena i Duklja, koja će pristati uz zapad — to mislimo, da je bilo na mjestu da istaknemo motive, koji su je na to sklonuli.

Sad nam valja još spomenuti, da su brzo iza dukljansko-bizantinskoga rata buknuli u bizantinskom carstvu prevrati i gragjanski ratovi. U prvima izgubi krunu car Mihajlo Parapinax; u potonjima izgubi očinji vid drački vojvoda, poznati nam Nikifor Bryennij, jer je segnuo za krunom. Napokon se popne na prijesto Aleksij Komnen, koji umiri državu i zametne ljuti boj sa Dukljom i sa zapadnim svijetom. U svim ovim prilikama stajala je Duklja, što je i posve prirodno, u redovima bizantinskih neprijatelja.

O svem tomu govorićemo opširnije na svom mjestu, kad budemo raspravljali o našljedniku Mihajlovom, o kralju Bodinu. Sad nam je još ogledati Mihajlov odnošaj spram zapada.

*

Oni isti razlozi, koji su Duklju od istoka odbijali, oni su je k zapadu privlačili. Ti razlozi bili su dakle i političke i vjerske naravi. Već smo kod Vojslava spomenuli, da je njegova politika išla za dvojim: za političkom i crkvenom samostalnosti, dakle za krunom i mitropolijom. Ali smo ujedno rekli, da njemu nije pošlo za rukom niti jedno ni drugo potpuno postići. Njegov sin Mihajlo, koji je u svakom smjeru slijedio očevu politiku, proslijedio ju je i u ovom. Kao Vojslav tako se je i Mihajlo obratio na papu, jer su se te vrste darovi ondje dijelili.

No da uzmognemo pravo shvatiti vrijednost ovakvoga dara, kad je papa kojemu vladaru poslao krunu ili zastavu, treba da to usporedimo sa današnjim megjunarodnim ustanovama i nazorima ove naravi.

Ako ikada, to je u vrijeme Mihajlovo postao Rim središtem zapadnoga svijeta za vrijeme znamenitoga pape Gregorija VII. Princip, koji su već njegovi predšasnici znali višeputa spomenuti, da je sv. Petar, odnosno papinska stolica, suveren sviju kršćanskih vladara, a ovi da su njeni vazali, zagrmio je gromovito istom ovaj papa. Osim jednoga, carskoj vlasti sklonoga dijela Njemačke, sav ostali katolički svijet primio je i priznao ovaj princip. Na taj način stvorio je papa vrstu megjunarodne zajednice, koja se bezuvjetno ima smatrati pretečom današnje megjunarodne zajednice. Razlika leži u tom, što se je ta nekadanja danas znatno proširila. Nekada se je ona oslanjala na katolicizam, pa je tako obuhvatala samo katoličke države; danas se osniva na kulturi, pa obuhvata sve narode, koji stoje na nekom stanovitom stepenu kulture.

Svi vladari ove katoličke zajednice, bez obzira bili oni gospodari velikih ili malih država, bili su jednako vazali sv. Petra, a prema tomu megju sobom pares. Evo upravo tako i današnje moderno megjunarodno pravo sadržaje princip, da su pred tim pravom jednakopravne najmanje

suverene države, kao i najveće. Ona četiri kardinalna prava[1]), što i najvećim državama pripadaju, priznavaju se i najmanjim (sc. suverenim državama). Prema tomu koji je vladar primio od pape krunu i zastavu, odnosno koji je priznao, da njegova kraljevina pripada sv. Petru, a on da je prima kao leno na dar od sv. Petra, taj se je time priznao papinim vazalom. No ipso facto stupio je taj vladar u tu katoličku megjunarodnu zajednicu, postao je ravan drugim vladarima, jer su ovi svi bili ovisni samo o Petru, a inače o nikomu — ergo ravnopravni.

Za to su eto u ovoj katoličkoj zajednici, kojoj je pripadala kako rekosmo sva srednja, zapadna i sjeverna Evropa (osim Rusije), bili smatrani za megjunarodne suverene vladare samo oni, koji su bili budi sami, budi njihova država od pape priznani suverenima.

Bilo je takovih kraljeva, koji su nosili naslov kralja, no nijesu bili smatrani samostalnim vladarima, nego vazalima kojega drugoga kralja (n. pr. Odo francuski, Berengar talijanski, ma da su se i nazivali kraljima, bili su smatrani vazalima franačkoga cara Arnulfa. Tom zgodom spominjemo, da su u tu kategoriju spadali i bosanski kraljevi). — A tako je evo i danas. Dok države, koje spadaju u megjunarodnu zajednicu ne priznadu kojoj državi samostalnost — ova država nije suverena, ma da praktično i uživa sva prerogativa suverene države. Evo nam primjera u današnjoj Bugarskoj. — Za to eto kad su Vojslav i Mihajlo tražili krunu od pape, htjeli su tim postići, da budu primljeni u red ostalih zapadno-evropskih vladara i da izbrišu time svaki trag negdanjega bizantinskoga vazalstva.

Evo ovo je razlog, za što su svi balkanski vladari težili za krunom, za ovim papinskim darom. Jer postati papinim vazalom, značilo je postati slobodnim, samostalnim; a postati vazalom bizantinskim, značilo je postati podanikom njegovim.

Papinska supremacija, ma koliko imala političke primjese, značila je uvijek spiritualnu supremaciju, dok bizantinska ne poznavaše druge do političke. Odatle slijedi, da papinskoj stolici nije moglo biti pogibeljno, ako su njezini vazali postali jaki, dok je Bizant vidio i morao vidjeti u jakosti svoga vazala svoju vlastitu slabost, svoju pogibelj. Odatle izlazi logični pošljedak, da je ovakav osiljeni vazal na Balkanu tražio oslona u drugoj sferi izvan bizantinske, jer mu je odavle svegjer prijetila pogibelj i to baš s toga, jer se je ojačao i time svomu dojakošnjem gospodaru postao pogibeljan. Bizant nije trpio jakih vazala, Rim ih je trebao, odatle repulsivno svojstvo Bizanta, a atraktivno Rima.

---

[1]) *a)* Das Recht der Selbsterhaltung, *b)* das Recht auf staatliche Unabhängigkeit, *c)* das Recht auf Verkehr, *d)* das Recht auf Achtung.

Osim ovoga političkoga razloga još je jedan, koji je nukao Mihajla da se približi Rimu.

U južnoj Italiji pojavio se od nekoliko decenija novi narod — Normani, koji su rapidnom brzinom napredovali i širili svoju vlast. Mihajlo sam bio je očevidac tog nagloga napredovanja. On je sam na svoje oči vidio, kako su ti novi gosti istisnuli Bizantince iz Kalabrije, Apulije, Longobardije, Saracene iz Sicilije, a samoga njemačkoga cara iz Apulije. On je sam vidio, kako već jednom nogom stupa taj narod i na balkanski poluotok, u neposredno njegovo susjedstvo, u Ilirik, Drač. — Šta bi bilo preostalo Mihajlu, da bude ovaj narod i na njega navalio? Zar ne bi bio morao tražiti zaštite u Bizanta? U ovom pak slučaju bio bi na kraju tamo, gdje je bio na početku, a njegove sve pobjede i naponi ne bi bili donijeli nikakva praktična ploda, već bi nosili na sebi biljeg inata, lahkoumnoga bunjenja i vjetrogonstva. — No Mihajlo je bio odviše razborit državnik, kao i otac mu, a da bi što jalova poduzimao. — Znao je Mihajlo, ako su Normani jači i od Bizantinaca i Saracena i Nijemaca, da je ipak neko, koji ga i od njih može štititi — sv. Petar, čiji su vazali bili i ti Normani.

Evo ovo su čisto politički motivi, koje ne smijemo smetnuti s uma kod prosugjivanja Mihajlove politike spram zapada.

Osim ovih čisto političkih motiva ima još i drugih, crkvenih, ili bolje političko-crkvenih.

Ma da i jest pošlo za rukom Stjepanu Vojslavu da ishodi kod pape samostalnost crkve, t. j. mitropoliju za Duklju, to ipak nije ovo pitanje definitivno kraju priveo. Ova stvar bila je u principu riješena, ali taj princip nije bio u svim potankostima proveden. Mi mislimo, da se je ovdje još radilo o ustanovljenju područja jurisdikcije novoga mitropolite. U ovoj tački dolazio je naime novi mitropolita u konflikt sa mitropolitom spljetskim.

Dok je Duklja još potpadala pod jurisdikciju spljetske mitropolije, imala je samo ove biskupe: kotorskog, barskog, ulcinjskog i svačkog[1]), a pop Dukljanin spominje još kao mitropoliji dukljanskoj sufragane u Budvi, Drivastu, Poletrumu, Raši (Sorbium), Travunji i Zahumlju[2]). No oba pisca suglasno pripovijedaju, da je megja izmegju ovih dviju mitropolija

---

[1]) omnes fere episcopi (superioris Dalmatiae) eandem navem conscenderunt: videlicet, catariensis, antibarensis, dulcensis et suacensis... — Thom. Archidiac., ap. Lucium, str. 321., izd. Francofurt.

[2]) sicuti inferiori Dalmatiae salonitanam ecclesiam constituit metropolim, simili modo superiori diocletanam ecclesiam pro jure antiquo statuerunt metropolim, sub cujus regimine has ecclesias declararunt, scilicet Antibarium, Buduam, Ecaterum, Dulcignum, Suacium, Scodram, Drivastum, Polletum, Sorbium, Bosonium, Tribunium, Zaculmium... — Ap. Lucium, str. 290., označeno izdanje.

bio Dubrovnik[1]). Prema tomu bilo je lako znati, što spada na jednu mitropoliju, a što na drugu — nuz more. Ali za to je bilo tim teže ustanoviti granice unutrašnjosti, podaleko od Dubrovnika i mora. No uzmemo li, da ni u samom primorju[2]) nijesu bili ljudi na čistom, kamo koja biskupija spada, onda tek možemo pomisliti, kako se morala mnijenja razilaziti istom u jurisdikcionim granicama nutrašnjih teritorija.

Uspostavljenje ove nove mitropolije na teritoriju prijašnje, nije moglo biti po ćudi mitropoliti spljetskomu, a bome ni hrvatskim kraljevima. — Prvome za to ne, jer je tim bilo znatno prikraćeno područje njegove jurisdikcije; a potonji su vidjeli u tom povrjedu njihovog historičkoga prava. Nadbiskup spljetski, koji je nosio naslov „Metropolita totius regni Dalmatiae et Croatiae“, bio je primas hrvatskoga kralja, pa se je hrvatski kralj mogao vazda pozvati na rajon spiritualne jurisdikcije svoga mitropolite, kad je htio pokazati, dokle po historičkom pravu siže njegov politički rajon. No otkada je uspostavljena dukljanska mitropolija, od tada već nije bio spljetski nadbiskup niti mitropolita „totius Croatiae“, jer mu je otpala Croatia rubea, niti je bio mitropolita „totius Dalmatiae“, jer je izgubio jedan njezin dio, koji se je zvao Dalmatia Superior.

Evo kako je dovoljno pravednoga izgovora imao papa za uskratu Mihajlove molbe u slučaju, kad on ne bi bio persona grata kod rimske stolice. Ali jer su Vojslav i Mihajlo umjeli da pribave sebi sklonost kurije, to je papa zakonitomu protestu spljetskoga mitropolite „da je spljetska (salonitanska) crkva mitropolija cijele Dalmacije od vajkada“, suprotstavio drugu istinitu tezu, da je „barska nadbiskupija“ takogjer nekada „opstojala“ [3]), pa se tako novom biskupijom „nihil innovatur“.

Ovime je bilo ovo pitanje u principu riješeno, i to na korist Duklje. — Ali ovijem nijesu bile odstranjene sve zapreke i neprilike. Nama se čini, da je te neprilike naprtio na se sam Vojslav, jer je stvar sam zamrsio. — Mi tu stvar tumačimo sebi evo ovako:

Kada se je podizala i stvarala dukljanska mitropolija, tada je sjedio na mitropolitanskoj stolici nadbiskup Dabral. Ovaj je bio na papinskom

[1]) ...inferiori Dalmatiae... instituit salonitanam ecclesiam metropolim sub cujusdem regimine has ecclesias statuit... et Epitaurum, quod nunc dicitur Ragusium, item ab eodem loco... Dalmatiae superior... etc. — Presbyt. Diocl., ap. Lucium, str. 290.

Omnesque episcopos a Ragusio superius absolvit a vinculo quo tenebantur antiquae metroplitanae.. — Thom. Archidiac., pogl. 15., ap. Lucium, str. 321.

[2]) Fuit etiam episcopalis sedes apud Mucarum (Mokro), eratque sua parochia a confinio Crainae usque Stagnum (Ston). In Stagno nihilominus erat episcopatus suaque parochia erat in comitatu Chulmiae.. — Thom. Archidiac., ap. Lucium, str. 322.

Ove biskupije evo pribraja Toma spljetskoj mitropoliji, a pop Dukljanin dukljanskoj.

[3]) Farlati, Illyricum Sacrum, VII., str. 1. i dalje.

dvoru vrlo zlo opisan [1]), i to tako zlo, da ga je papa napokon skinuo [2]). Toma arcidjakon pripovijeda, da je taj Dabral imao ženu, pa da je biskupski dvor samo vrvio od djece, služinčadi i ženskadije. Ukoren radi toga, da je odvratio, e je to njegova žena, koju će i pozakoniti, što da mu je slobodno po obredu istočne crkve [3]). — Ele, da je išao za okladu, nespretnijega izgovora u ovo vrijeme nije mogao izabrati, u vrijeme na ime, gdje su odnošaji sa istokom bili opet tako zaoštreni, da je bilo predvidjeti, e će sad na puknuti na novo šizma, koja je bila za čas prikrita, ma da je latentno i opstojala.

Kad je evo ovakav čovjek zastupao spljetsku crkvu, onda je lako razumjeti, zašto je ostala kraćih rukava?

Ali ovdje bi se moglo pitati: a gdje je hrvatski kralj? Zar nije mogao on intervenirati u prilog svoje mitropolije?

Nama se čini, da nije niti hrvatski kralj (Stjepan I.) bio kod kurije baš persona gratissima, jer su bez sumnje latinski, odnosno talijanski biskupi njega opisali kao protektora Dabralova. O Dabralu se na ime veli, da je bio „moćan i odličan, te nije bilo čovjeka, koji bi se bio usudio ukoriti ga; a ovaj da je mislio, da može raditi, štogod mu se po miloj volji prohtije" [4]). Veliko je i dvojbeno pitanje, eda li bi mogao tako raditi jedan biskup, koji je imao toliko ranjavih peta, kad ne bi stajao pod osobitom zaštitom kralja? — Odatle eto mi zaključujemo, da je Dabral morao biti ili kakav rogjak kraljev ili inače na koji mu drago način njegov štićenik. A to bi se dalo i odatle zaključivati, što je Dabral bio Hrvat (po svoj prilici bilo mu je ime Dobril, Dobrilo ili Dobrila), a ne Latin. A već ovo bilo je dovoljno, da bude mrzak latinskim biskupima sufraganima, koji su onda jedva čekali kakvu prigodu, da ga maknu. Osim toga biće da je Dabral malo oštrije pazio na podregjene mu biskupe latince, jer nije to bio tek puki slučaj, da je postao mitropolitom Hrvat. Valja na očima držati, da su se biskupi i arcibiskupi birali „electione cleri et populi" dakle i laici su tu imali riječ. Za to nema sumnje, da su kod izbora Dabralova uložili i hrvatski kraljevi (Krešimir II., koji je i onako stajao sa Mlečanima u vječitom neprijateljstvu, što smo već prije prikazali) svoj utjecaj, da postane biskupom njihov čovjek, koji će malo oštrije paziti na podregjene mu latinske

---

[1]) Cum autem tam enormis vita pontificis (Dabrala), summo fuisset Pontifici nuntiata... — Na označenom mjestu.

[2]) Na označenom mjestu.

[3]) Dicebat enim praedictam mulierem sibi fore legitimam, quam ex consuetudine orientalis ecclesiae sacrum poterat licite retinere — Ap. Lucium, str. 322.

[4]) hic enim cum esset potens et nobilis, nec foret aliquis ausus acta ejus reprehendere, quicquid sibi placebat hoc licere putabat. — Na označenom mjestu.

biskupe, koji su tako rado očijukali preko sa Venecijom i već toliko puta pokazali se veleizdajnicima spram hrvatskih kraljeva.

Pa doista Toma arcidjakon kori Dabrala, da se je slabo brinuo za duhovne stvari, jer je bio suviše zabavljen svjetovnim poslovima[1]). Dabral se je dakle očito pokazao skroz na skroz pristašom „orientalis consuetudinis"; pače još i više, jer je i sama istočna crkva poprimila celibat za visoko svećenstvo. A kralj hrvatski pokazao se opet protektorom ovoga čovjeka, dakle na neki način takogjer pristašom istočnjaštva. Za to eto nije mogao niti on biti persona grata kod kurije. — A Bog sam znade, što su još biskupi latini dalmatinskih gradova nabajali papi o kralju i nadbiskupu. Dosta je da se sjetimo, da je Dabral bio štićenik hrvatskih kraljeva, a papa ga je dao svrgnuti, pa nam je već dosta dokaza za naše mnijenje o simpatijama hrvatskoga kralja kod kurije.

Evo ovo su bili zastupnici spljetske mitropolije pred papom. Ovo je pak bio vrlo povoljan momenat po Vojslava, koji je stupio kao druga stranka pred papu. — Nema sumnje, da je on umio sada ovu povoljnu situaciju za sebe iscrpsti. — Sada je on mogao isticati, da je on sinovac sv. Vladimira, što nije bila tek neznatna preporuka. Osim toga mogao je on i sam pokazati na svoj rad i dokazivati, e je on zakleti neprijatelj svega, što je grčko, pa došljedno pravi i odani sin katoličke crkve. — Pri tom je on mogao još i to naglasiti, da hrvatski kraljevi postavljaju na mitropolitsku stolicu ljude, koji su očiti pristaše Cerularijevi, a on, koji je eto u svemu pravi kontrast od dônjo-dalmatinaca, ipak ne traži nego samo to, da se pod njegovu mitropoliju postave one zemlje, koje je nekoć njegov stric sv. Vladimir posjedovao. Ali megju ove je onda ubrojio Vojslav i one, koje on ni nije faktično posjedovao, n. pr. Zahumlje i Bosnu. Tà vidjeli smo, da su gospodari ovih zemalja protiv njega vojsku vodili. A vidjeli smo i to, da je sin njegov Gojslav zahumskoga bana tek odbio, ali nigdje ne veli pop Dukljanin „et obtinuit totam terram" njegovu, kako to inače Dukljanin nigdje ne ispušta.

Čini nam se, da je Vojslav kod pape potpuno uspio, a odatle nastadoše poslije razmirice. Vojslav je dobio na ime od pape pismeno jurisdikciju na te zemlje, dok se je hrvatski kralj mogao upirati na onu — beati possidentes. On je mogao svoje pravo upirati na to, da je on od vajkada u zakonitom posjedu zemalja, koje eto papa drugomu daruje.

Ovime dakako ne bijaše stvar riješena. U to je vrijeme umro Vojslav, a naslijedio ga Mihajlo. Sada su nadošli ratovi s Grcima, a stvar je megjutim ostala in suspenso: dukljanski mitropolita imao je nominalno

---

[1]) negotiis quippe secularibus implicatus, modicum spiritualia procurabat. — Na označenom mjestu.

pravo na Zahumlje i Bosnu, a spljetski je izvršivao faktično svoju dojakošnju jurisdikciju nad tim zemljama.

No ova neizvjesnost morala se prije ili kasnije izvesti na čistac. Ali ovo se nije moglo učiniti a da Duklja ne bi došla u sukob sa Hrvatskom. Jer, ma da i jest Vojslav ishodio kod pape listinu, ipak njom još nije stupio u faktični posjed, jer su hrvatski kraljevi bili po svoj prilici pripravni i oružjem se oprijeti ovoj nepravednoj osudi kurije. No mi smo već prije govorili o tome, da Vojslav nije bio čovjek, koji bi išao za ratom bez cijelji, a to je htio tim manje ovdje, gdje je u nevolji eventualno mogao i pomoći tražiti.

Za to eto za Vojslava niti nije došlo do sukoba. — Istom poslije njegove smrti, kad ga je naslijedio Mihajlo, čini nam se da je došlo do toga sukoba. No pošto ovdje nije dolazila direktno jedna državna vlast sa drugom u sukob, nego tek jedna crkvena oblast sa drugom, to ni nije bilo bojno polje onaj forum, na kojem bi se taj sukob imao riješiti, već je ta instancija bila u Rimu. — Pa doista biće da je i došlo do raspre. U ovoj je zastupao hrvatsku mitropoliju nadbiskup Lovro, a dukljansku Petar. Za jednim nadbiskupom je stajao Petar Krešimir, persona grata kod kurije od vremenoga sabora (1059.), gdje je papi ugodio, pristajući na sve što se je od njega zahtijevalo (latinski jezik da se uvede u liturgiju mjesto slovenskoga)[1]; a za drugim je stajao Mihajlo, jednako drag rimskomu dvoru. — Prema tomu bilo je papi dosta teško izreći sud u ovoj vrlo zapletenoj stvari. To je bilo tim teže, što nije mogao nijednoga od njih naprečac osuditi, jer su mu se oba jednako odanima pokazivala.

Već iz ovih okolnosti dalo bi se dakle zaključivati, da će papa gledati da riješi stvar onako, da bude vuk sit i koza čitava. Pa doista tako se i dogodilo. — Sačuvala nam se je listina od istoga pape Aleksandra II., koji je taj prijepor riješio i u toj stvari izdao povelju nadbiskupu dukljanskomu Petru. U toj povelji nabraja papa sve biskupije, koje da pripadaju Duklji, no izostavio je Zahumlje, dok Bosnu spominje[2]).

---

[1]) Fuerat siquidem tempore Domini Alexandri papae et Joannis Decessoris Laurentii (spalat. archiep.)... a Domino Maynardo... quaedam Synodus omnium praelatorum Dalmatiae et Croatiae multum solemniter celebrata, in qua multa fuerunt conscripta capitula, inter quae... firmatum est et statutum, ut nullus de caetero in lingua sclavonica praesumeret divina mysteria celebrare. — Thom. Archidiac., ap. Lucium, str. 323.

[2]) Alexander PP. II. Petro archiepiscopo diocliensi ut metropolitanam ecclesiam et reliquas sibi suffraganeas, nempe... palachiensem... svatiensem... divastensem... polatinensem... serbiensem... bosoniensem ecclesiam cum omnibus suis partinentiis... tribuniensem... ex praescripto gubernet... (1067.). — Ap. Fermendžin, Acta Bosnae, str. 2.

Ovim riješenjem htjelo se ugoditi i jednoj i drugoj stranci, no do kraja nije se zadovoljilo ni jednoj. Sad je na ime još preostala Bosna kao kamen smutnje. No čini se, da su sada vladari imali prečega posla na istoku. Poslije ove raspre na ime izvagjao je hrvatski kralj ono, što ga je ponukalo, da daruje crkve „postquam Deus omnipoheus prologavit regnum terra marique". Mihajlo je pak valjda ili sada osvojio Srbiju (Rašu), ili ako ju je već prije bio osvojio, onda je sada sa Bugarima spremao onaj plemeniti pokus, da oslobodi Bugarsku. Megjutim je umro Petar Krešimir, a naslijedio ga Slavić, koji je vladao od 1073. do 1075. Za ovoga došlo je i opet ovo pitanje izmegju dukljanske i spljetačke biskupije na dnevni red. Izazvao ga je biskup dubrovački, koji se je bio odcijepio od mitropolije spljetske, pa se bio podvrgao dukljanskoj. Spljetski nadbiskup upotrebi kod ove zgode braneć svoje pravo na Dubrovnik, da spomene i stare svoje tražbine. Parnica je više godina trajala i svršila se pismom pape Gregorija VII. god. 1079.[1]).

Megju tim je u Hrvatskoj postao kraljem Zvonimir, koji je odmah shvatio duh vremena i dao se papi u vazalstvo, na što ga je papa Gregorij VII. dao svečano okruniti (1076.). — Videći to Mihajlo, pošalje i on odmah druge godine poruku u Rim, moleći da se i njemu kraljevska čast prizna i da mu se pošalje zastava i plašt. — Papa pošalje na to svoga poslanika kardinala Petra u Zetu, da razvidi ovu stvar, kao i onu o razmirici izmegju dukljanske i spljetske mitropolije. Sada je imao papa dva izvještaja: jedan od svoga poslanika, a jedan od Mihajla. No iz ovoga je papa razabrao, da nije baš stvar stajala onako kako mu je Mihajlo opisao, pa zato zatraži od Mihajla, da samoga nadbiskupa dukljanskoga

---

[1]) „Gregorius episcopus, servus servorum Dei, omnibus Raguseis salutem et apostolicam benedictionem, si obedierint.

Pervenit ad aures nostras, vos Vitalem episcopum vestrum cepisse, eo in custodia et vinculis posito, alium vobis in episcopum elegisse. Quae quidem res, quam sit inordinata quam iniqua, quam criminosa, quam divinis et humanis legibus contraria, nulli fidelium in dubio esse credimus. Proinde misimus ad vos dilectum fratrem nostrum Giraldum Sipontinum Archiepiscopum, ut hac in re nostra legatione fungens, justitiam inde decernere debeat. Admonemus itaque et apostolica vobis auctoritate praecipimus, ut relaxato episcopo quam in captione tenetis, in praesentiam praefati archiepiscopi conveniatis, et ad faciendam super hac re canicam justitiam, et in aliis etiam ecclesiasticis causis quae inter vos corrigendae sunt, candem quam praesentiae nostrae deberetis obedientiam et favorem exhibeatis. Quod si peccatis impedientibus causa apud vos examinari et diffiniri nos possit, volumus et utrumque videlicet episcopum captum et eum quem irregulariter elegistis in nostram praesentiam conducatis quatenus adjuvente Deo, quod justum fuerit inde judicare et auctorabiliter statuere valeamus; alioquin, si nostra imo apostolica monita et praecepta contempseritis, a liminibus ecclesiae, et omni christiana communione, vos apostolica auctoritate pellendos et sequestrandos esse sciatis.

Data Romae decimo tertio calendas Aprilis indict. duodecimo (1079)." — Ap. Migne, označeno djelo str. 341.

Dubrovčani su se bez dvojbe ovoj papinoj naredbi pokorili, jer se poslije ne spominje, da je papa svoju prijetnju izveo.

Petra pošalje u Rim ili druge pouzdane poslanike, da se uzmogne prijepor „po zakonu riješiti“. U istom pismu (od 9. januara 1078.) dotiče se papa i druge tačke, t. j. one, što se na kraljevsku čast proteže, i čini je odvisnom od prve, jer veli, kad ispita ovu stvar, da će onda uvažiti njegovu (Mihajlovu) molbu, te ga „kao dragoga sina bl. Petra nadariti zastavom i podijeliti mu plašt“ [1]).

Iz ovoga se pisma vidi, da papa nije stavljao nikakve druge zapreke krunjenju do li riješenja ove parnice. A da to još jasnije pokaže, adresira pismo „Michaeli Sclavorum regi“.

I tako je eto postigao Mihajlo, za čim je išao njegov otac Vojslav, jer mu je bila „čast kraljevini“ priznata, pošto je on dobio zastavu i krunu od pape [2]). — A time eto posta Duklja kraljevinom nekako oko god. 1080., ili nešto prije. — No Mihajlo se nije dugo krune nanosio, jer je već negdje oko godine 1081. umro.

Mi smo evo ovime zaključili drugi dio naše rasprave. Imali bismo doduše još štošta navesti o Mihajlovom djelovanju iz zadnjih godina njegove vlade, no to stoji usko u savezu sa onim, što ćemo morati navesti kao uvod trećemu dijelu ove rasprave, pa bi morali isto još jednom poslije ponavljati. Za to evo ovo ukratko navedosmo prijegleda radi, dok ostalo, što nam se činilo zgodnijim da izostavimo ovdje, ostavljamo za treći dio ove rasprave.

O osobnosti Mihajlovoj.

Kralj Mihajlo suviše je markatna ličnost u dukljanskoj povijesti, a da ne bi zaslužio da progovorimo koju i o njegovoj ličnosti. Da ovaj drugi dio sasvim zaokružimo, gledaćemo da dademo koliko možemo jasnu sliku o ovom znamenitom vladaru Duklje.

Po nekim momentima iz života i vladanja podsjeća nas Mihajlo na franačkoga kralja Klodviga.

---

[1]) Mansi, XX., 246., Regesta, V., cap 12. Evo papina pisma u punom tekstu:

„Gregorius episcopus, servus servorum Dei, Michaeli Sclavorum regi salutem et apostolicam benedictionem.

Cognoscat debitae tuae devotionis circa sedem apostolicam reverentia, Petrum apud vos dictum nostrum legatum adhuc ad nostram non advenisse praesentiam, suas tamen misisse litteras, quae ita vestris dissonantes existunt, quod vestram causam, seu Ragusanae Ecclesiae, penitus finire nequivimus. Quapropter Petrum Antibarensem episcopum atque Ragusanum, sive alios idoneos nuntios ad nos mittere oportet, per quos de lite quae inter Spalatenum archiepiscopum ac Ragusanum, justitia possit inquiri, ac canonice diffiniri, tuique regni honor a nobis cognosci. Tunc vero, recognita, tuae petitioni juste satisfacere, secundum quod cupimus, valebimus, ac in dono vexilli, et in concessione pallii, quasi carissimum beati Petri filium, dictante rectitudine audiemus.

Data Romae quinto Idus Januarii, indictione prima (1077).“ — Ap. Migne, Patrologia latina, CXLVIII., str. 498.

[2]) Isporedi Balan, La Chiesa cattolica e gli Slavi etc., str. 65.

Kao što je Klodvig iz male pokrajine stvorio veliku državu, tako je eto i Mihajlo iz tri županije, koje su mu iza smrti očeve pripale, stvorio tri cijele države i ujedinio ih u osobi dukljanskoga kralja (Duklju, Srbiju i neko vrijeme Bugarsku).

Prema tomu imao je i Mihajlo velike osnove kao i Klodvig. Neka niko ne smatra ovu prispodobu smiješnom i ne domeće onu: „Si parva magnis comparare licet“, jer mi ne isporegjujemo ovdje megje franačke države s megjama Duklje, već principe, za koje su radili ovi vladari. A princip ostaje kvalitativno nepromijenjen bez obzira na to, da li se izvagja u velikim, malim ili srednjim dimenzijama.

Imajući ovako velike osnove, da ih ostvari, bio je skoro tako bezobziran u sredstvima kao i Franak. Tà eno vidjeli smo, kako je braću kušao maknuti iz Zete. On je znao da najprije mora Zetu ujediniti, a da to uzmogne, valjalo je braći oduzeti njihove dijelove. U početku nastoji to Mihajlo postići, koliko se dalo, lijepim načinom. No kad nije išlo inače, on to postizava najprije lukavstvom, a poslije i krivoklećem. Cijelj, za kojom je on išao, bila je lijepa i plemenita — ujedinjenje domovine, ali sredstva nijesu bila sa kršćanskoga stanovišta dopuštena. Da nije jako pazio na sredstva svjedoči i njegovo držanje u dukljansko-spljetskoj raspri, gdje je tako krivo izvjestio papu, da je papa od prvoga početka dvojio o njegovom izvještaju, pa poslao kardinala Petra da izvidi stvar. Kardinalovo izvješće potvrdilo je sumnju papinu.

Ako sve to uvažimo, onda nam se čini, da je Mihajlovo načelo bilo: finis sanctificat media. — To je načelo, koje se u privatnoga čovjeka, a osobito dobra i plemenita kršćanina ne bi moglo dopustiti, ali koje je državniku do neke granice dopušteno, još često neophodno nužno. No Mihajlo ga je malo predaleko znao dotjerati.

Uzmemo li svekoliko Mihajlovo djelovanje u cjelinu, tad nam se čini da bi Mihajlov značaj mogli raščiniti u ove sastojine: u prvom redu državnik, u drugom vojnik, a onda tek brat, kršćanin, rogjak i prijatelj.

No, odsudiv najodlučnije njegovo krivokleće, moramo priznati, da je Duklja u ono vrijeme čovjeka takih sposobnosti upravo trebala, ako je htjela da se ne izgubi. — Nije bilo do duše u redu, da je braći oduzeo njihovu baštinu; no što bi bilo postalo od Duklje, da bude svaki potomak Vojslavljev dobio jednaki dio, pa od njega napravio posebnu političku cjelinu — državu? Zar ne bi prema ovakvomu jednome „kralju“ bio i najslabiji njemački duodec-knez prava velevlast? — Ali do toga ne bi bilo niti došlo, jer bi grčke vojvode bili sve jednoga po jednoga skučili pod grčku vlast. Što je Duklji preostajalo, nego da se ili utjelovi u jednu narodnu državnu cjelinu, ili da se utopi u bizantinskoj državi. Mihajlo je to odmah

shvatio, braća nijesu — za to ih je on drastičnim sredstvima podučavao. Kao državnik umio je on balansirati izmegju istoka i zapada. Kad je bilo do stiske, znao je on postati „saveznikom i prijateljem“ Bizantinaca, a ipak uz sve to uščuvati i naklonost zapada. Mihajlo — čini se — bio je i prevrtljiv i neiskren, ali to sve samo na dobrobit države. Kad je bilo nužno, on je i najveće obiteljske žrtve pridonio na oltar slobode, sreće i slave domovine — žrtvovao je sve sinove — a to je i velikodušje.

Za velike osnove, koje je htio izvesti, trebalo je i sile i krvi, pa je eto i Mihajlo ratovao. Ratovao je i kod kuće i izvan kuće. No sam — rekli bi — da nije predvodio vojsku, barem rijetko: to je prepuštao braći i sinovima.

Toliko o Mihajlu kao vladaru. Kakav je bio kao čovjek, o tom žalibože nemamo podataka, pa se ne ćemo ni upuštati u nagagjanja.

Ako sada sve u jedno uzmemo, možemo reći, da je u Mihajla bilo doduše ukora vrijednih strana, ali i velikih vrlina. No uzme li se u obzir cijelj, za koju je radio, tad mu možemo oprostiti veliki dio mana i pokloniti mu svoje simpatije.

(Nastaviće se.)

Из ботаничке оставштине Фрање Фиале.

Пише

др. **Арпад Деген.** (Будимпешта.)

Прерано се је склопио гроб над неуморним и ванредном способношћу проматрања обдареним природословцем Фрањом Фиалом, — сувише рано, а да би Фиала био могао обрадити обилни материјал, што га је неуморном сабирачком дјелатношћу кроз године сабрао био.

Покојник припадао је кругу оних позваних струковњака, који, прожети дужношћу звања, вољом за знаношћу и устрајношћу у сакупљању, разборном упорабом при руци им се налазећих средстава знадоше у најкраћем времену тако да уздигну знанствено истраживање Босне и Херцеговине, да тим крајевима с правом завиде и старије културне државе на толику напретку.

Већ од више година повјеравао би ми на детерминовање покојни пријатељ биљевни материјал, што би га у појединој сезони прикупио; могло се је предвидјети, да ће проучавање збирака из околица, камо дотле слабо кад или никад не допреше ботаничари, пружити нових података и обогатити тек у главним потезима познату флору Босне и Херцеговине и сусједних земаља, па мислим да испуњавам пријатељску дужност, што објелодањујем драгоцјене ботаничке налазе, што ми их покојник на обраду предаде.

Низ отпочињем саопћењем новог становника речених земаља и уопће балканског полуострва.

Heracleum Orsini Guss.

За флору балканског полуострва нов становник у Херцеговини.

Године 1893. открио је господин кустос Рајзер (Reiser) у вапненим понорима планине Велике Чврснице у висини од каквих 1700 m над морем врло осебујну врсту акантуса, коју ми је Фиала у своје вријеме предао на детерминацију.

Вањштином и храпавом одјећом још врло младих плодова подсјети ме та врста у неколико на седмоградску *Heracleum palmatum* Baumg., од које се очито разликује по мањим димензијама свих дијелова, особито пак по суровој, краткодлакастој одјећи стабљике, листовних држака и дõњих страна лишћа, па и по томе, што посве мањка бјелкасти, баршунасти индуменат. Због помањкања зрелих плодова морало се одгодити закључно детерминовање.

Двије године касније донесоше гг. Рајзер и Фиала обилан материјал ове интересантне билине са другог налазишта, Прењ-планине, а том приликом и зрелих плодова. Тачно сравњивање достављених ми ексемплара са описима досад познатих врста овог рода бездвојбено је показало, да је херцеговачка биљка идентична са *Heracleum Orsini* Guss., биљком, која је до сада позна̄та само из Абруца. Слаже се потпуно са диагнозом Gussone-овом, што се налази у његовом тако тешко приступачном дјелу „Plantae rariores, quas in intinere per oras jonii ac adriatici maris collegit“ (Напуљ 1826.), стр. 133.; и слика на табли XXVII. тачно одговара херцеговачком ексемплару. Плодови, предочени у сл. 2, и 3., повећано су насликани, како се то разабире из текста (стр. 5.); плодови су, како Bertolini у својој „Flora Italiana“, св. III., стр. 435. сасма право наводи, у незрелом стању жљездичасто-храпави, али кашње постају потпуно глатки. Ексемплари талијански, што сам их ја сравњивао и што су потицали са класичног налазишта („In glareosis elatis montis Corno supra Assergio, legit 25. Aug. 1851. Huet de Pavillon s. no. 330“, и „In alpinis editioribus montis Corno-Gran Sasso d' Italia 2400—2500 *m* 21. Aug. 1878.“ legit Dr. E. Levier) потпуно су једнаки са херцеговачком биљком. Од сродних *Heracleum pyrenaicum* Lam. и *H. montanum* Schleich, биљка *H. Orsini* може се распознати по томе, што јој мањка баршунасти, односно мекокоси бјелкасти индуменат, затим по ванредно храпавој одјећи дõњих површина, по широком, дебљем, суровијем, с обје стране зеленом, а на дõњој страни јако наребреном лишћу, којему је обруб скоро посве округао попут руке и знатно плиће крпичаст, напокон по широкојајоликим, кратко зашиљеним лисним сегментима, те по мањим плодовима.

Имао сам прилике да видим ексемпларе из ових херцеговачких налазишта:

Велика Чврсница-планина, у вапненом понору међу Великом Косом и Бијелом Грудом, по прилици 1700 *m* над морем, аугуста 1893. (Рајзер); Прењ-планина, на улазу од Удбара на Тисовица-планину на подножју неке сурвале стијене, по прилици 1400 *m* над морем, у

групама са рунолистом и *Salix glabra;* у одроњеном камењу на подножју Лупоглава, Особца и Цетињца, 1600—1750 *m.* (Рајзер и Фиала 1893.). Тиме, што је ова до сада само са високог горја средње Италије позната врста откривена у Херцеговини, добива апенински елеменат на балканском полуострву, што је до сада туде био заступан по некојим врло карактеристичним типовима, интересантан прираст, а важност му се диже још и тим, што је биљка, о којој говоримо, велика ријеткост[1]).

Док су некоји апенински типови подалеко раширени по балканском полуострву, а особито према истоку и југу, нијесам до сада ништа сазнао о источнијем налазишту *Heracleum Orsini*-а.

Додуше разаслане су из Грчке Heraclee под тим именом, али грчки ексемплари, што сам их ја видио, спадају дијелом (Heldreich exicc. a. 1879. са Оета-горја) у варијетету *Heracleum Oeteum* Boiss. (Supplem. „Flor. orient.", стр. 269.) од *H. palmatum* Baumg.-a, дијелом пак (Sintenis, Iter thessalicum 1896., бр. 1203.) у варијетету *H. Petasites* Boiss. et Heldreich (Diagn., Ser. II., бр. 2., стр. 93.) исте врсте. Од напоменутих посједује задња највеће подручје распрострањености, које се простире од Пелопонеза (Оленос-горје) преко Албаније (Корница-горје legit Baldacci 1896. бр. 357.!) до Тесалије.

---

1) Levier примјећује на етикетама уз своје ексемпларе: „e rarissimis".

Dva rimska nadgrobna natpisa iz Janjine u Dalmaciji.

Priopćio
dr. **Oskar Hovorka pl. Zderas.**

1. Kad sam posjetio Gospin Škoj i crkvu zvanu Mala Gospa na suprotnoj obali u Sreseru blizu Janjine na poluostrvu Pelješcu, spazio sam megju kamenjem u kaldrmi lijevo od ulaza u crkvu jednu kamenu ploču, obraš-ćenu travom, dugačku 31 *cm* a široku 24 *cm*. Debljinu ove ploče nijesam mogao opredijeliti, jer je čvrsto uložena u kaldrmu, a ja ju ne htjedoh pomicati. Na hrapavoj površini usječena su u tu ploču ova 3·5 do 7 *cm* velika pismena

BOLΛNΛM
HIC
S

Od okolnih seljaka-vinogradara nijesam mogao saznati, odakle potječe ova ploča; čini se da je nagjena negdje u blizini i da je odanle dobavljena na svoje sadanje mjesto, . da se upotrebi ko gragjevni materijal. I moje dalnje istraživanje, da li je možda ovdje nagjena kakova stara grobnica, ostalo je bez izrazitog uspjeha. Crkva nalazi se usred groblja, a seljaci kazuju, da su i po svojim vinogradima češće naišli na grobnice s ljudskim kostima. Ova okolnost pa i one skupine gomila, o kojima sam ja već pisao [1]), biće da dadoše povoda onoj predaji u krugovima seljačkim, da je u prastaro doba ovdje bio nekakvi „grad“. U neposrednoj blizini groblja nalazi se jedno vrelo, kraj kojeg se prije nekoliko godina, nekoliko metara daleko od crkve, našao ne baš duboko mozaik-pod, kojeg ali na žalost uništiše.

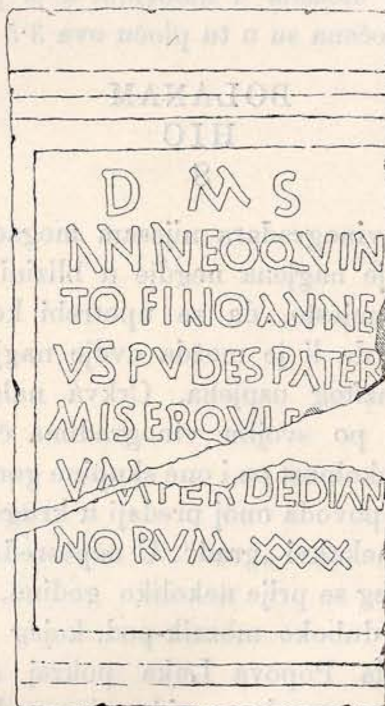
2. Nedaleko od sela Popova Luka pokraj Janjine našao sam na obronku jednog brda u ogradnom zidu vinograda Antuna Pleha ploču C. I. L. III 8447. Ona je 0·55 *m* visoka, 0·34 *m* široka a 0·11 *m* debela; gore, s lijeve strane i dolje zaokvirena je profiliranim obrubom. U dônjoj trećini prelomljena je. Natpis je 0·39 *m* visok i 0·275 *m* širok; pismena se odozgo na niže postepeno umanjuju. Ploču je našao prije više decenija

[1]) „Die Steinhügel (Gomilen) von Janjina“ u „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien“, god. XXVIII., sv. 1.

djed sadanjeg vlasnika ovog zemljišta u blizini mjesta, gdje se sada nalazi. To zemljište bijaše onda zarašćeno šikarom, pa se tek kasnije krčenjem pretvorilo u vinograd. Vele, da se tada nije našlo ljudskih kosti, već da se je iskopala samo nekakva kamenita kruglja, koja da je bila upravo posuta sitnim pismenina. Nikako se nije mogla naći ova kruglja. Od ploče načinio je onda Anto Pleho snimak, koji se potpuno podudara s originalom. Po njemu glase 5. i 6. redak, koji su sada već djelomice oštećeni ovako:

MISERQVIFILI
VMPERDEDIAN

Zbog strahovanja, da bi taj kamen mogao nanijeti štetu kući u Janjini, prenesoše ga opet na mjesto gdje se je našao i polože ga vodoravno u onaj ogradni zid. Kamen je pukao, kad su ga vukli u luku trstensku, da ga ondje čitaju na nekakvoj grčkoj lagji, jer su držali, da je natpis grčki i da označava mjesto, gdje će biti zakopano blago.

Natpis, koji je prikazan u ovoj slici po snimku, dostavljenom bos.-herceg. zemaljskom muzeju, objelodanio je učitelj St. Dragon u „Boll. Dalm.“, IV., str. 162., br. 51. svakako bolje, nego B. G. Jasprica na istom mjestu V., str. 34.

D(is) M(anibus) s(acrum). Ann(a)eo Quinto filio Ann(a)eus Pude(n)s pater miser, qui f[ili]um perdedi annorum XXXX.

Прилози к познавању фауне трихоптера и неуроптера Босне и Херцеговине.

Пише

проф. **Фрањо Клапалек**

у Витингау-у.

(Са једном таблом.)

Предговор.

Вршим најугоднију дужност, када овиме изразујем своју особиту захвалност бос.-херц. зем. музеју на љубежљивости, којом ми је повјерио задаћу, да испитам и обрадим музејски материјал трихоптера и неуроптера, што га је понајвише сабрао г. кустос Виктор Апфелбек. Резултату својих испитивања додао сам имена налазишта (означивши их знаком усклика) оних врста, што сам ја при екскурзијама у јулу и аугусту 1897. у реченим земљама сакупио; тако су у овој краткој расправи садржане све из Босне и Херцеговине до сада познате трихоптере и неуроптере. Што се тиче саме фауне трихоптера, држим да је најближа фауни швицарској, премда Босни и Херцеговини по свој прилици мањкају високо-алпинске врсте. Али је босанска фауна свакако врло занимљива и вриједна најинтензивнијег проучавања.

Витингау, у марту 1899.

I. TRICHOPTERA.

A. Inaequipalpia.

1. Phryganeidae.

Neuronia Leach.

ruficrus Scop. Трескавица, Вучја лука; на оба мјеста врло се често нађе; неколико их са Врела Босне, из Илиџе, Сарајева (Winneguth.), Лукавице.

reticulata L. Дервента, један ♂.

clathrata L. Дервента, много их сакупио Hilf.

Phryganea L.

grandis L. Један пар из Дервенте. Оба комада имају врло свјетлу боју, пипци су жуто-смеђи, на крају свакога чланка тамно-смеђ колут. И тицала су жуто-смеђа, а само због смеђе длакавости изгледају тамнија. Колутићи на предњим ногама, што су иначе црни, само су тамно-смеђи и доста слаби. Бијела боја на крилима особито је код ♀ веома примјетива и јако развијена. Анални привјесци неодаљују се у ничем од типуса.

varia F. Једна ♀ из Домановића.

minor Curt. Дервента, два ♂, једна ♀! Илиџе (Apfelb.), једна ♀.

2. Limnophilidae.

Grammotaulius Kol.

atomarius F. Дервента, Рујиште, Требиња-горје, Клековача, Јајце-Језеро.

Glyphotaelius St.

pellucidus Retz. Дервента (Hilf), пет комада типичне боје.

Limnophilus Leach.

rhombicus L. Гацко, Сарајево, Илиџе (Apfelb.), Брајчин лаз, Дервента (Hilf).

flavicornis F. Дервента, Требевић, Баба-планина.

marmoratus Curt. var. *nobilis* Kolti. Рујиште (један ♂), Гацко (једна ♀).

flavospinosus Stein. Рујиште, један ♂.

lunatus Curt. Сарајево, Гацко, Јабланица, Рујиште, Јајце-Језеро.

ignavus Mc. Lach. Врело Босне ♂ ♀, Требевић (Winnegth.) ♂.

centralis Curt. Трескавица, једна ♀.

vittatus F. Требевић! Сарајево, Илиџе (Apfelb.), Дервента, Требиња-горје.

auricula Curt. Дервента (Hilf), Требиња-горје.

griseus L. Јабланица, Вучја лука, Дервента (Hilf), Игман, Сарајево, Врело Босне, Илиџе (Apfelb.), Рогатица!

bipunctatus Curt. Требиња-горје, Дервента (Hilf), Бјелашница-планина (Apfelb.), Вучја лука, Требевић, Сарајево, Илиџе (Apfelb.).

extricatus Mc. Lach. Дервента, Врело Босне.

sparsus Curt. У музејској збирци без назначења налазишта.

fuscicornis Ramb. Дервента, један ♂.

Phacopteryx Kol.

brevipennis Curt. Један ♂ из Дервенте. Тај експемплар потпуно се слаже са реченом врстом по живчевљу и форми аналних привјесака, али је много већи (размак крила 27 *mm*), много свјетлији, тијело је црвенкасто жуто-смеђе, на полеђици је слабо тамније, а предња су крила немало као слама жута. И гранулација крилних мембрана није тако истакнута ко у експемпларима моје збирке; уопће изгледа посве ко *Anabolia*. Унаточ томе одалечењу не жацам се, да тај једини, али добро очувани експемплар смјестим у поменуту врсту, јер се сви дају разјаснити јужним налазиштем. Најзанимљивије је пак, што је то најјужније нађени експемплар ове врсте. Mc. Lachlen констатује у својој „Monographie", да му није познато, да се нађе јужније од Белгије, па од тада (колико ја знам) није јужније ни сабиран. Па и у Швицарској не може се наћи, премда ова има доста сличну фауну са Босном. Што се та врста није јужније нашла, разјашњујем си њеном великом ријеткости.

Stenophylax Kol.

infumatus Mc. Lach. Јабланица, Јајце-Језеро.

nigricornis Br. var. *elegantulus* Klp. Лако га је разликовати од типичне форме по јако истакнутим свјетлим пругама на тамној основној боји крила. Читав низ експемплара са Врела Босне 16. маја, и Требевића (Winnegth.).

luctuosus Piller. Знатан број експемплара из Илиџе и са Врела Босне (Apfelb.), са Игмана, на којима је такођер опрјека јасних пруга са тамном основном бојом јача, него ли код наших нормалних експемплара.

pallidus n. sp. Спада у скупину *stellatus*-а, те је у боји тијела и крила посве слична *St. rotundipennis*-у. Дискоидална станица у обих крила нешто је дуља од дршка њихова.

У ♂ је стражњи руб задњег дорзалног колутића само слабо изрезан, а у средњем дијелу посут је црнкастим бодљикама; али ове нијесу тако густе, нити чине два онако видљиво омеђена мјеста, као у *St. rotundipennis*-а, већ су оба црнкаста мјеста сувисла и сачињавају пјегу, која је сведено заобљена, црнкаста, а у средини нешто бјелкаста. Горњи анални привјесци су додуше малени, али се ипак виде; једноставни су, гледајућ их са стране дугољасти, оздол правни, озгор при крају у сподоби лука устројени; озгор

изгледају ко увенце са дугољасто-јајоликим обликом. Средњи привјесци су црно-сјајни, панцасти, полеђице размичу се.

Пострани дијелови деветога сегмента велики. Трбушна страна шестог и седмог колутића има један јак зуб, који стоји на шестом нешто иза средине прстенове дуљине, а на седмом пред стражњим рубом, а постранце прелази у попрјечну шипку, јако испупчену и са отражњим рубом паралелну те сличну сегментној сектури. Дољи привјесци су троугли са конкавно сведеним горњим рубом, те постранце изгледају прилично оштро зашиљени, нијесу али на вршку извучени, нити поново одебљали, нити су црни, већ су посве исте боје као и постранични дио деветога сегмента. И одоздола их гледајућ имају троугли облик и прама гори завинут; код оба погледа, са стране и одоздол, подсјећају на хомологне привјеске скупине *concentricus*-а. Одозгор им је лик дугољаст, са скоро истосмјерним постраним рубовима, издубљен, а на тупом вршку прама гори завинут; близу основе уздиже се на унутрашњој страни један јак, на шиљку црни конички зуб, а примјећује се, да је тај шиљак и у постраном лику уздигнут над основом дољих привјесака. Цијели апикални дио привјесака обрасао је густим дугим длакама. Уклоп пениса досиже скоро до шиљка пениса, који се на шиљку цијепа на двије ромбичне крпице.

У ♀ је осми сегменат посве нормално развијен, те има праван стражњи руб. Сполни отвор, који се налази на стриктури између осмог и деветог трбушног прстена, јако се истиче; оне три крпице субгениталне плоче кратке су, али широке; пострaне су ромбичне, средња је на стражњем рубу понешто срцолико изрезана. Супрагенитална плоча је велика, налик на свод, доље је јако издубљена у сподоби здјеле, озгор је сведена. Девети је колутић потпуно затворен, озгор јако изрезан а у средини изровашен, по странама избачен, а на трбушној страни само слабо у сподоби свода удубљен. Цијели је сегменат озгор и оздол нешто стиснут, тако да му је горњи промјер нешто већи. На стражњем отвору сегмента са сваке стране вири по један коничан, кратком длаком обрасао привјесак, којега основни дио прелази прама доље у нутарњу плоху деветога колутића, а прама гори у кратку супра-аналну плочу. Анални привјесци сачињавају тако рекућ постране наборе десетога прстена, који је уметнут у девети сегменат.

Што се тиче одношаја сродности ове врсте, не гледећ на велику вањску сличност њену са *St. rotundipennis*-ом, држим, да најближе стоји *St. luctuosus*-у Piller. На то упућује облик генитал-

них привјесака не само код мушког, него још више код женског спола. То је врло добра врста, која се лако да распознати.

pennistus Mc. Lach. Дервента, Иван.

vibex Curt. један ♂ Сарајево (Apfelb.), Иван-планина (Apfelb.), Мујо Хатић (шпиља Крбљина, 9. аугуста 1898.).

mitis Mc. Lach. Три ♂, двије ♀ са Ивана. Ексемплари се потпуно слажу са описом, тек су нешто већи од оригиналног ексемплара, али не досегну величину примјерака из Шпањолске и Француске, јер имају код ♂ 32 *mm*, код ♀ 35 *mm* крилног размака.

Micropterna Stein.

sequax Mc. L. Два ♂ из Дервенте.

lateralis St. Оба спола из Дервенте (Hilf).

testacea P. Седам ♂ и три ♀ из Дервенте и један из Сарајева. Сви ексемплари су типично развијени и имају на стражњим тибијама четири оструге. Премда сам женке тачно прегледао те сравнио са женкама *St. mucronatus*-а, ипак ми није било могуће да пронађем разлику између обих. У хабиту могли би можда мањи и виткији облик и тамније, више смеђе стране месоторакса послужити као знак ♀ *Micropterna testaceae*-е.

nycterobia Mc. Lach. У музејској збирци налази се читав низ ♂ и ♀ ексемплара из Илиџе, Дервенте, са Ивана, Требиња-горја и из Јабланице. Сви су типично развијени.

Halesus St.

tesselatus Rb. Илиџе, једна ♀.

digitatus Schrk. Билек, једна ♀.

uncatus Br. Пазарић (долина Крупе, 3. новембра 1898. Apfelb.).

Drusus St.

bosnicus n. sp. Глава црна, жљијезде затиљка црвено-смеђе; торакс сјајно-црн, жлијезде на пронотуму и простернум црвено-смеђи. Абдомен црно смеђ са свјетло-смеђим постраним цртама. Косматост главе спријeда црно-смеђа, отрага и на пронотуму жуто-смеђа. Пипци црни, тицала и ноге жуто-смеђе, бедра црна, ноге према шиљку црнкасте. Предње ноге црно-смеђе са дугом, доста ријетком длаком; жилице јако избочене, тамно-смеђе; субкостално поље и

птеростигма увијек су тамније; каткада је и поље између друге гране горњег и доњег кубитуса, затим обадвије базалне станице и посткостално поље примјетно тамнији од остале мембране; и на апикалном рубу на завршетцима жилица изгледају крила тамнија. Дискоидална станица мало дуља од свог дршка; пете апикалне рашље упадно кратке и малене. Стражња крила сприједа слабо смеђе-бојна. Горњи угао дискоидалне станице скоро оштар и уједно је вршак шиљасте, уске прве апикалне станице, друга апикална станица проширујућа, при основи крива; трећа је много дуља, шиљаста, четврта јако оштра, а пета врло шиљаста и најдуља. Наборна бразда има црне длаке.

У ♂ има осма дорзална плоча пред стражњим рубом црно, сјајно мјесто, густо посуто испупченим пикњама, које је сприједа у средини изрубљену, а по странама на стражњем рубу сегмента до основе горњег привјеска извучено. Горњи привјесци су малени, имају ширу основу, па су онда прама доље нешто извучени и прама унутра завинути. Средњи привјесци (анални уклоп) преустројени су у поткови слични избочак (бедем), који вири између горњих аналних привјесака, а отворена му је страна прама доље обрнута. Дорзална страна расцијепана је дуж цијеле дуљине у средишњој црти, спљоштена, на вањској страни нешто угласто извучена, сјајна и посута испупченим пикњама. (Тај дио одговара „two oval elongate black and punctate lobes“ у *Dr. monticola.)* Девети сегменат је узак. Доњи привјесци јако су развијени, постранце троугли, понешто прама гори завинути и на вршку заобљени. У лику са стражње стране опажа се, да су на унутрашњој страни у сподоби чуна издубљени. Сполни орган мужјака обичне је форме дотичног рода.

У женке је девети сегменат јако покраћен и са сваке стране видљив само као уска пруга, која је на трбушној страни до темеља расцијепана. Међу обим постраним дијеловима сегмента налази се на стриктури осмог и деветог трбушног прстена велики сполни отвор са јако извученом суб- и супра-гениталном плочом. Прва је двокрпа, са стране троугла, озгор састоји од двије дугољасте, заобљене крпице, које су шиљцима нешто једна према другој завинуте. Супрагенитална плоча је велика, по страни четвероугла, озгор јајолика, а одоздол издубљена у сподоби здјеле. Над њом је затков сегменат, који је по страни нешто извучен, па тиме пострanце изгледа ко трокут са тупим угловима. Тај сегменат је обично црвено-смеђ, генитална плоча жута, или бар

увијек примјетно свјетлија од осталог завршетка затка. Размак крила 24—26 *mm.*

Анални привјесци те врсте показују велике сличности са хомологним дијеловима *Dr. monticola*, те се не бих смио усудити да их опишем као посебну врсту, да није разлика у боји и у облику дискоидалних станица тако очита; и облик горњих привјесака нешто је различит.

Илиџе и Врело Босне (Apfelb.), Пазарић, долина Крупе, 3. новембра 1898. (Apfelb.).

Ecclisopteryx St.

guttulata P. Иван, двије ♀.

Chaetopteryx St.

fusca Br. Овамо убрајам три комада из Ледића (два ♂, једну ♀) и четири комада из Пазарића, долине Крупе (3. новембра 1898., Apfelb.).

major Mc. Lach. На Црeполском код Сарајева (Apfelb.).

Chaetopterygopsis Stein.

Apfelbecki n. sp. Хабитуелно посве слична *Chaetopteryx*-у. Полеђе трупа тамно-смеђе, жлијезде затиљка, пронотум и двије истосмјерне црте на месонотуму смеђе-црвене; лице, трбушна страна затка и вршак му такођер смеђе-црвени; црвенкасти су и стражњи рубови задњег сегмента. Пипци тамно-смеђи, према основи нешто црвенкасти, тицала смеђаста. Глава и пронотум имају дуге, црвено-смеђе длаке. Мембрана средњих крила је сиво-смеђа са разговјетно тамнијим жилицама; само коста, особито према основи, свјетлија. Усправно стојећа длака црнкаста, особито на основи дуга. Жљездице крила у један до четири реда поредане. Стражња крила субхијалина, према вршку тамнија, са разговијетно тамнијим ребарцима и сивим ројтама. Ноге смеђе-црвене са црним бодљикама; стражња четири стегна црно-смеђа, стопала према вршку тамнија, а задњи им чланак тамно-смеђ.

У ♂ је трбушна страна петог до осмог сегмента у средини нешто уздигнута, те ту обрасла јаком длаком. До̂њи пострани угао осмога затковог колутића избачен је у јак, чункаст, дуг, на вршку црнкаст трн. Испод танког и нешто прозирног обода

задњег свода полеђа провирују два посве мала шиљка, те држим да су то избачени кутови десетог затковог колутића. Горњи привјесци смјештени су врло далеко прама трбушној страни, те долазе одмах изнад постраничне бодљике осмог сегмента. Гледећ их са стране кратки су и само мало истакнути; руб им је обрасао кратким, крутим, тракасто сврстаним длакама. Одоздол изгледају шкољкасто издубљени, те се може разговијетно примијетити, да својим до̂њим рубом директно прелазе у црне и сјајне средње привјеске; ови су широки, на вршку тупи, размичу се од средње црте на обје стране и узлазно, те су на крају нешто завинути. До̂њи анални привјесци су по страни троугли и изваљени у туп шиљак, вањска им је страна густо обрасла дугим чекињама. Пенис је дуг и врло јак, жуто-смеђ, прама основи тамнији, прама вршку примјетно сужен и при крају тупо зашиљен; до̂ња му је плоха шиљата. Уклоп му се не опажа.

Дуљина трупа 9 *mm,* раскриљеност 25 *mm.* ♀ непозната.

Наша врста се са јединим до сада познатим родом *Chaetopterygopsis*-а слаже у броју оструга, нерватури крила, облику пениса и донешто у устроју средњих привјесака. Од тога рода посве се али разликује устројством задњег свода леђа те бодљикастим постраничним продуљењем осмог колутића, затим својом величином и бојом, те аналним привјесцима, тако да сам и на темељу јединога ми предлежећег ексемплара мирне душе могао описати врсту.

Ледићи код Сарајева (Apfelb.).

3. Sericostomatidae.

Sericostoma Latr.

Schneideri Kol. Столац, Домановић. К тој врсти прибрајам седам комада (три ♂ и четири ♀), који се с њеним кратким описом слажу, а по својим пипцима спадају у скупину *A.* рода *Sericostoma.* Смеђи колутићи на тицалима тако су слаби, да пипци изгледају скоро једнобојни те прије показују на *S. flavicorne,* премда ова, како је то сада Mc. Lachlen показао, има знатно другачији уклоп пениса.

timidura Hag. Пет комада (четири ♂, једна ♀) Илиџе, Врело Босне, Сарајево, Лукавица, свих пет са јако наколућеним пипцима.

Notidobia St.

iliaris Kolti. Илиџе, Врело Босне, Сарајево, Дабравина, читав низ ексемплара.

Goëra Lead.

pilosa F. Сарајево (једна ♀).

Silo Cart.

piceus Br. Дабравина (по један ♂ и ♀). Илиџе (Apfelb.) ♂ ♀, Сарајево (Winnegth.) ♂.
pallipes F. Низ ексемплара из Илиџа, са Врела Босне (Apfelb.) и Лукавице (Winnegth.).

Brachycentrus Curt.

montanus Klp. Једна ♀ Лукавица (Winnegth.).

Microsema Mc. Lach.

minimum Mc. Lach. Дрина код Горажде!, један ♂ Сарајево (Winnegth.).

Lepidostoma Rb.

hirtum F. Горажда!

B. Aequipalpia.

4. Leptoceridae.

Beraea St.

pullata Curt. Врело Босне ♂, Сарајево (Winnegth.) ♀.
articularis P. Поток Бистрик код Сарајева.

Odontocerum Leach.

albicorne Scop. Сарајево, Дервента. Поток Бистрик код Сарајева! Велик низ ексемплара из Илиџа, са Врела Босне и Требевића (Apfelb.).

Leptocerus Leach.

nigronervosus Retz. Јабланица, један ♂.
aterrimus St. Сарајево, Јајце-Језеро.
bilineatus L. Сарајево, Јајце-Језеро, поток Ракитница код Рогатице!
albifrons L. Извор Јасенице код Мостара!
? dissimilis St. Јајце-Језеро. Једна ♀ врло лоше очувана.

Mystacides Latr.

nigra L. Сарајево, Дервента.
azurea L. Сарајево, Илиџе, Јајце-Језеро.

Adicella Mc. Lach.

reducta Mc. Lach. Илиџе, поток Ракитница код Рогатице!

5. Hydropsychidae.

Hydropsyche P.

pellucidula Curt. Илиџе; низ ♂ и неколико ♀ ексемплара из Сарајева (Winnegth.), Пазарића, долине Крупе (Apfelb.) и Лукавице.
saxonica Mc. Lach. Сарајево, Гацко (! само женке).
instabilis Curt. Домановић, Бистрик код Сарајева!, Ракитница код Рогатице!, Неретва код Мостара! неколико врло лијепо обојених комада из Сарајева (Winnegth.).
mostarensis Klp. Мостар!
nervosa n. sp. Сарајево.

Тијело не мало црно, само је *scutellum mesonotum* жуто-црн. Пипци исте боје као и тијело; сваки им чланак при основи црвено-смеђ, по чему изгледају у извјесном положају косе црте слабо означене. Тицала црно-смеђа. Сви бокови црни, стегна црнкаста, гољенице сиве, стопала прама вршку опет тамнија, предња скоро црна; уопће су предње ноге тамније од стражњих. Предња крила уска, прама вршку постепено проширена, вршак им је врло шиљаст; она су сиво-смеђа; нерватура је тамнија, јака, промјер и стражња грана горњег кубитуса много јача од осталих уздужних жилица; апикални руб разговијетно тамнији, а све попрерне жилице разговијетно тамније обрубљене. Мембрана крила обрасла је густом али кратком длаком, која је на пољима жуткаста а на жилицама смеђа. Стражња крила сивкаста, жилице тамније, особито појачана базална половина субкосте и радиуса. Птеростигма знатно је тамнија. И стражња крила су обрасла саразмјерно густим, али знатно финијим сиво-смеђим длачицама. Ројте тамно-смеђе, особито при аналном куту дуге.

У ♂ је дорзална плоча кратка, изгледа постранце озгор пред крајем дубоко изрезана, оздол изгледа прилично уска, дугуљаста,

по странама у сподоби лука изрезана, прама вршку сужена и ту жљебасто удубљена; та удубина указује се у профилу на отражњем рубу као мален изрезак. Рубови су особито пред дршком обрасли крутим чекињама. Дōњи привјесци изгледају са трбушне стране некако у другој петини јако сужени, па се онда опет кијачасто проширују; други им чланак кратко-чункаст. Пенис тамно-црвено-смеђ, танак, при крају на другој страни јако проширен, а на самоме вршку правно и сасма пљоснато заобљен; колико је сполни орган видљив не могу да нађем антеапикално проширење. ♀ непозната.

Та се врста већ хабитуелно различном указује те сјећа својом тамном и јако испупченом нерватуром на *Leptocerus nigronervosus*-а. Па и осталога тијела тамне боје, конични облик другог чланка дōњег аналног привјеска и облик пениса су врло карактеристични.

lepida Pid. Миљацка код Сарајева!

Diplectrona Westw.

atra Mc. Lach. Дабравина, Бистрик код Сарајева! Сарајево (Winnegth.) један ♂, Требевић (Apfelb.)

Philopotamus Leach.

montanus Donov. Дабравина! (Apfelb.). Врло велики ексемплари, а на стражњим им крилима нема ни трага рубним пјегама.

Wormaldia Mc. Lach.

triangulifera Mc. Lach. Горажда! Дабравина. Ексемплари са задњега мјеста посве се слажу са мојим комадима из Ческе, само су много већи (раскриљеност 18 *mm*). Косматост је врло лијепо златножута.

Polycentropus Curt.

flavomacutatus P. Рогатица! Горажда!
multiguttatus Cr. Рогатица!
excisus Klp. Овамо убрајам три комада (једног ♂, двије ♀) из Сарајева (Winnegth.) са само маленом сумњом, јер облик средњих привјесака изгледа нешто преиначен, пошто је мушки сполни орган

јако извучен. Он има на вршку двије јаке куке, прама гори завинуте.

Holocentropus Mc. Lach.

stagnalis Abarda. Дервента.

Tinodes Leach.

Waeneri L. Сарајево, један ♂.
Braueri Mc. Lach. Мостар!
unicolor Pict. Бистрик код Сарајева! Рогатица! Горажда!
Rostoki Mc. Lach. Сарајево, Бистрик!
pallidula Mc. Lach. Бистрик, Сарајево!

Lype Mc. Lach.

phaeopa St. Сарајево.

Metalype Klp.

fragilis Pict. Илиџе, Сарајево, Миљацка код Сарајева! Рогатица! Горажда!

Psychomyia Latr.

pusilla F. Миљацка и Бистрик код Сарајева! Јасеница врело код Мостара!

6. Rhyacophilidae.

Rhyacophila P.

torrentium F. Иван, један ♂.
nubila Zett. Сарајево, једна ♀.
Pascoei Mc. Lach. Јабланица, један ♂.
septentrionis Mc. Lach. Хан Бегов, један ♂, Бистрик код Сарајева! Поток Гламоч код Горажде! Једна серија од ♂ и ♀ ексемплара из Пазарића. Долина Крупа (Apfelb. 3. новембра 1898.); ексемплари су необично малени; један од њих има само 20·5 *mm* раскриљености.
hirticornis један ♂ Вучја лука (Apfelb.).
tristis Pict. Ракитница код Рогатице! Сарајево (Winnegth.), једна ♀.
Meyeri Mc. Lach. Бистрик код Сарајева! неколико ♂ и једна ♀, Пазарић, Крупа дол. (Apfelb., 3. новембра 1898.).

Agapetus Curt.

laniger P. Илиџе, једна ♀.

7. Hydroptilidae.

Allotrichia Mc. Lach.

pallicornis Eat. Горажда!

Hydroptila Dalm.

sparsa Curt. Мостар (на Неретви и врелу Јасенице)!
occulta Eat. Врело Бунице код Мостара!

Oxyethira Eat.

falcata Mort. Врело Јасенице код Мостара!

II. PANORPATA.

Panorpa L.

alpina Rb. Сарајево, Иван, Клековача, Требевић код Мостара!
germanica L. Сарајево (Winnegth.), Дервента, Иван, Јабланица, Бјелашница-планина, Хан Бегов, Требевић код Сарајева! Горажда!
communis L. Дервента, Јајце-Језеро, Рогатица! Горажда! Сарајево (Winnegth.), Врело Босне.

Boreus.

Westwoodi. Иван-планина, сабрао Apfelbeck у новембру сијањем у наслагама лишћа.

III. NEUROPTERA.

Raphidia L.

flavipes Stein. Долина Миљацке, Сарајево (Winnegth.), Гацко, Билек, Јабланица, Рогатица!
ophiopsis L. Дервента, Иван, Моско, Рујиште, Домановић, Требевић.
xanthostigma Scham. Дервента.

Sialis Latr.

lutaria L. Јабланица, Сарајево, Илиџе (Apfelb.), Јајце-Језеро, Дервента.
fuliginosa P. Сарајево, Дервента (Hilf), Јабланица, Трескавица, Лукавица, Илиџе, Врело Босне (Apfelb.).

Osmylus Latr.

maculatus F. Дабравина, Подорошац, Иван, Дервента (Hilf), Кључ, Хан Бегов, Бистрик код Сарајева! Горажда, Лукавица, Сарајево (Winnegth.).

Coniopteryx Hal.

psociformis Curt. Рогатица!
lactea Wesm. Требевић код Сарајева! Рогатица! Горажда!
aleyrodiformis St. Рогатица!

Micromus Ramb.

paganus L. Требевић, Јабланица.
variegatus F. Сарајево (Winnegth.).

Megalomus Ramb.

hirtus L. Иван, Требевић код Сарајева!

Hemerobias L.

elegans St. Домановић.
concinnus St. Рогатица!
inconspicuus Mc. Lach. Рогатица!
nitidulus F. Рогатица!
micans Oliv. Требевић, Рујиште, Рогатица! Горажда!
humuli L. Дервента, Рогатица! Горажда!
pini St. Требиња-планина, Требевић, Сарајево.

Hypochrysa Hg.

nobilis Heyd. Иван.

Chrysopa Leach.

vulgaris Schn. Илиџе, Сарајево! Јајце-Језеро, Иван (Apfelb.), Билек, Дервента, Рогатица! Горажда! Мостар!
microcephala Br. Рогатица! Горажда!
tenella Schn. Иван, Требевић код Сарајева! Горажда! Мостар!
aspersa Wesm. Јабланица, Билек, Сарајево! Рогатица! Горажда!

Сарајево (Winnegth., 12. септембра 1898.) четири комада, од којих је један врло јако ишаран па и на тјемену са двије пикње.

Код тријух осталих је црна шара слабија, па и попрјечне жилице у крилима нијесу тако црно обојене. Код једног од њих и пикње на једном крилном чланку се распознају.

ventralis Curt. Требевић код Сарајева! Рогатица!

alba L. Горажда! Сарајево (Winnegth.).

flavifrons Br. Јабланица, један комад Сарајева (Winnegth.), 12. септембра 1898. На пронотуму љубичасто-смеђа шара смањила се је на само двије ромбичне пјеге. Попрјечне жилице понајвише на оба краја кратке и цркасте, некоје само на једном крају; степенасте жилице (четири у унутрашњем, седам у изваньском реду) посве црне.

flava Scop. Сарајево.

septempunctata Wesm. Горажда! Дервента.

abbreviata Curt. Домановић, долина Миљацке код Сарајева! Сарајево (Winnegth.).

perla L. Дервента, Клековача, Иван, Требевић код Сарајева!, долина Миљацке! Рогатица! Горажда!

tricolor Br. Рогатица.

Myrmeleon L.

formicarius L. Рогатица, Гацко, Игман, 18. јула 1898. (Winnegth.).

europaeus Mc. Lach. Сарајево.

Formicaleo Leach.

tetragrammicus F. Сарајево, Домановић, Јајце, Мостар!, Игман, 19. јула год. 1898. (Winnegth.).

Creagris Hg.

plumbeus Oliv. Мостар!

Macronemurus Costa.

appendiculatus Latr. Мостар!

Palpares Ramb.

libelluloides L. Херцеговина.

Ascalaphus F.

macaronius Scop. Требевић, Вишеград (Apfelb.), Дервента (Hilf).

РАЗЈАШЊЕЊЕ СЛИКА.

1.— 3. ***Stenophylax mitis*** Mc. Lachl. ♂ 30:1.
1. Завршетак абдомена постранце.
2. Исто одотрага.
3. Исто с леђа.

4.—11. ***Stenophylax pallidus*** nova species.
4. Завршетак ♂ абдомена постранце 14:1.
5. Исто одотрага.
6. Исто с леђа 14:1.
7. Горњи привјесци постранце 19:1.
8. Горњи и дôњи привјесци одозгор 19:1.
9. Мушки сполни орган 30:1.
10. Завршетак ♀ абдомена постранце 30:1.
11. Исто одозгора 14:1.

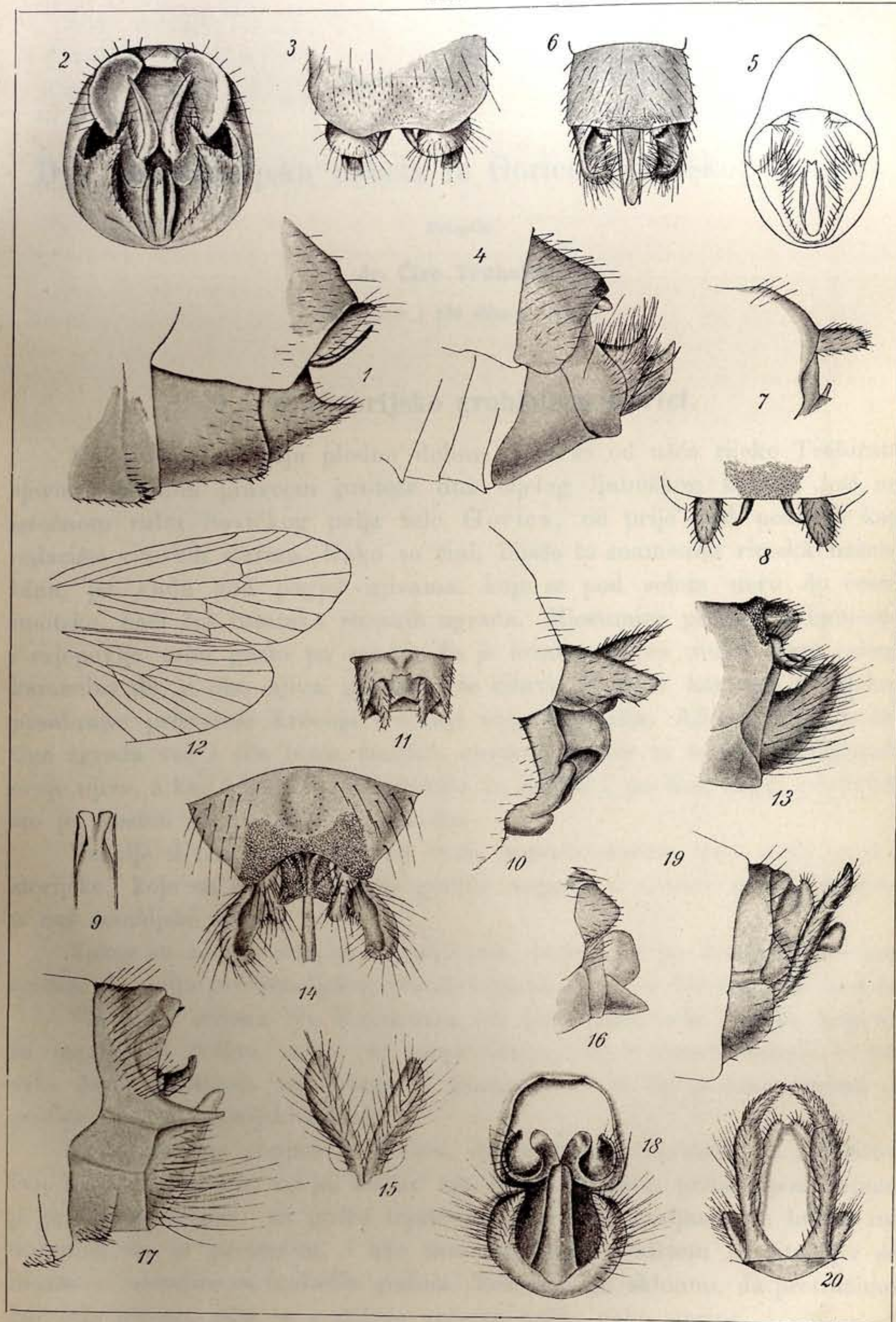
12.—16. ***Drusus bosnicus*** nova species.
12. Нерватура.
13. Завршетак ♂ абдомена постранце 30:1.
14. Исто одозгора 30:1.
15. Дôњи привјесци са трбушне стране 30:1.
16. Завршетак ♀ абдомена постранце 30:1.

17.—18. ***Chaetopterygopsis Apfelbecki*** nova species ♂ 30:1.
17. Завршетак ♂ абдомена постранце.
18. Исто одотрага.

19.—20. ***Hydropsyche nervosa*** nova species ♂ 30:1.
19. Завршетак ♂ абдомена постранце.
20. Исто са трбушне стране.

Уз чланак „Прилози к познавању фауне трихоптера и неуроптера Босне и Херцеговине“.

Табла.

Dva prehistorijska nalaza iz Gorice (ljubuškog kotara).

Priopćio

dr. Ćiro Truhelka.

(Sa 2 table i 122 slike u tekstu.)

I. Prehistorijsko grobište u Gorici.

Na sjevernom kraju plodne doline, koja se od ušća rijeke Trebižata sjeverozapadnim pravcem proteže duž cijelog ljubuškog kotara, leži na istočnom rubu Sovičkog polja selo Gorica, od prije već poznato kao nalazište rimskih starina. Kako se čini, bijaše to znamenita rimska naseobina, jer kuda god pogješ njivama, koje se pod selom steru do ceste imotske, naći ćeš ostataka rimskih zgrada. Mjestimice prosuto je kamenje i crjepovlje tako gusto po zemlji, da je težaku prava muka orati ralom kamenito tlo, a oko njiva poredaše se čitave gromile kamenja i opeka, posabrane prigodom krčenja i oranja ovog zemljišta. Ali ne samo podrtine zgrada već i sila božja rimskih novaca nalazili bi težaci, obragjujući svoje njive, a kad i kad bi ralo izbacilo iz zemlje i po koji drugi predmet, što je zaostao iza rimskih naseljenika.

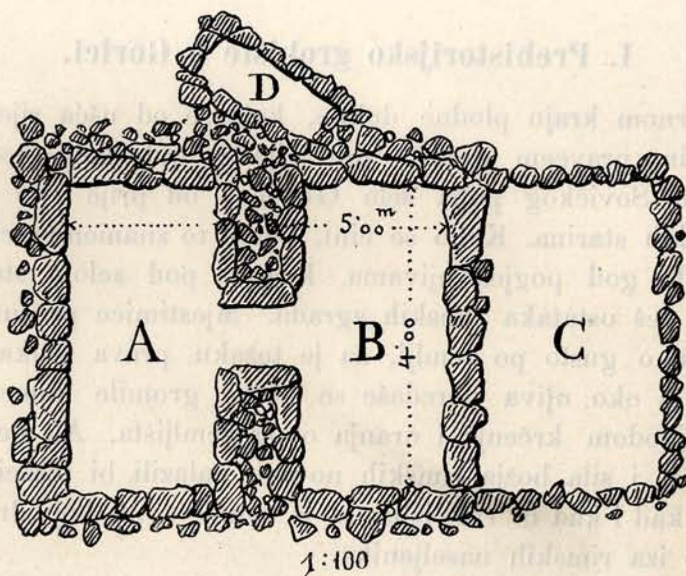
Važnije u mnogome vidu od ovih rimskih starina jesu neke prehistorijske, koje su u zadnje dvije godine nagjene u Gorici, te su dospjele u naš zemaljski muzej.

Važne su svojim obiljem a i oblicima, kojima se po dosadanjim iskustvima na polju prehistorijskog istraživanja ne bismo u Hercegovini nadali.

Tik kuće seljaka Ive Kapurala, na pristranku brda Lemiša, koje se tu uspinje iz doline, nalazi se njiva istoga seljak. Orući nalazio bi on vrlo često predmete od bronca i gvožgja, te bi ih pomno sabirao i pošiljao u naš zemaljski muzej.

Prošle godine pogjem u Goricu, da razgledam i istražim to nalazište. Ivo Kapural razložio mi je, koliko mu bijaše moguće, prilike, pod kojima je predmete nalazio, ali pošto bijaše na njivi žito posijano, ne htjede mi dozvoliti da ju pretražim, i ako sam mu nugjao odštetu za žito, jer se bojaše — nerodice za budućih godina. Tek sam ga sklonuo, da pretražimo bar ono mjesto, gdje je u zadnje vrijeme našao neke starine.

Ta njiva bijaše u prastaro vrijeme grobište, puno ljudskih kostura, ukopanih sad dublje, sad pliće. Grobovi ne bijahu obilježeni na površini niti gromilom ni inim biljegom; — to su dakle grobovi, koji se označuju imenom „ravnih“ grobova (Flachgräber). Dakako da Kapural orući nije pazio, kojim redom leže okosnice i kako je uza njih ležao obilni nakit. Samo na gornjem rubu njive, od prilike na sredini upozorio me je na garište, te je pristao da se to mjesto, na kome je žito i onako slabo uspijevalo, još jednom pretraži. Gornje je slojeve već prekopao u namjeri, da povadi obilne kamenice, pa je prigodom ovom našao mnoge one, u muzej spremljene predmete. Ja sam prije svega dao pažljivo probrati

Slika 1. Predhistorijsko grobište u Gorici.

zemlju te sam našao cijelu seriju predmeta, kojih Kapural nije bio opazio. Onda tek dadoh se na istraživanje nižih slojeva na ovom mjestu, te se u brzo uvjerih, da je ona sila kamenja, što ih je vlasnik sa površine njive istrijebio, podor stare jedne gragjevine, kojoj se temelji u dubljim slojevima zemlje posve dobro sačuvaše. Osobito u gornjem kraju njive bijahu temelji duboko utonuli u zemlju te sam ih proslijegjivao do u dubinu od 1·5 *m*. Ova zgrada bijaše ozidana suhozidinom, složenom od povelikih netesanih kamenica, kojima je nešto ravnije lice okrenuto prema nutrini zgrade, dočim je s vanjske strane bio zid nepravilno naslagan. Glavni dio zgrade zapremaše prostor od 5 × 4 *m*, opkoljen zidom, a razdijeljen prijekim podebelim zidom u dvije dugoljaste komore *A* i *B* (*slika 1.*).

Na srijedi poprečnog zida bijahu smještena vrata, kojima se moglo ulaziti iz jedne komore u drugu.

U ovoj zgradi nagjene su, osim nekih komada raznesenih ralom ili motikom po ostaloj njivi, sve starine, koje je Ivan Kapural poslao zemaljskom muzeju, a osobito obilno nagjene su na mjestu, što ga zaprema komora *A*.

Ovaj prostor bijaše pun paljevine: Ljudske kosti, ugljen, pepeo i kamen, od ljute žege sažežen u kreč, smiješaše se u jednu tvrdu masu, koja je mjestimice u velikim grudama ispunjala dno male izbe, a u toj mješavini provirivali bi komadi broncana nakita, na pola staljeni ili bar nažeženi. Što bi se iz toga garišta izvadilo, bijaše krhko; na površini broncanih predmeta uhvatila se plikovita lupina oksida, a svaki i najdeblji komad bronca od vatre je tako trpio, da se je kovina i u onih predmeta, koji su čitavi ostali, skroz i skroz pretvorila u oksid. Kamen i kosti sažeženi su u kreč, a sve to najbolji je dokaz, da se u toj zgradici spaljivahu lešine.

Mi dakle imademo tu krematorij, u kojem ne samo da su se mrtvaci spaljivali, već ujedno i sahranjivali.

U drugoj komori *B* ne bijaše ni traga paljevini, već se tu sahranjivale nespaljene lešine. Kako je uz ove okosnice nagjeno razmjerno malo broncanih predmeta, možemo zaključiti da se u ovoj prostoriji sahranjivala siromašnija klasa starosjedioca goričkih, dočim se bogatiji sahranjivahu u krematoriju. Raspored okosnica nije mi bilo moguće ustanoviti — u gornjim slojevima s toga, jer je Kapural krčeći i kopajući sav raspored poremetio, a u dônjim opet s razloga, jer okosnice nijesu ostale na miru ni u doba, kada je ovo grobište bilo u porabi. Mrtvaci se naime nijesu polagali na zemlju i zatrpavali zemljom, već im kopali sad dublju sad pliću raku, pa ih zasuli zemljom. Vremenom se tako porušiše stariji grobovi, a raskopane kosti sasipale bi se ostalom zemljom u svoje grobove. Tako je nastao cijeli haos kostiju, razbacanih po tome prostoru, a samo u najdubljem sloju našao sam tri grobnice, ogragjene kamenicama. U njima bijaše vrlo malo broncanih predmeta, a ono malo, što je nagjeno svjedoči, da su te tri grobnice starije od krematorija.

Uz ove dvije prostorije bijaše prislonjena i treća *C*, ozidana slabijim zidom, ali se u njoj nije nalazilo ni kostiju ni predmeta. Možda je služila za spremište rekvizita, potrebnih kod pogrebnih obreda.

Ulaz u ove prostorije pod zemljom valjda je bio sa površine smješten, jer se u temeljnim zidinama, u koliko se sačuvaše — nije našao trag vratima.

Za ovom mrtvačkom kućom bijaše s gornje strane iz vana prislonjen osamljen grob, ozidan takogjer kamenicama, u kome se osim smrvljenih kostiju nije ništa nalazilo.

Raskapajući zemljište oko tih grobnica, nagjeno je jedno 6 *m* ispod kuće na tri mjesta ostataka garišta, puna crna sitna ugljena promiješana

pepelom, a u njima po gdjekoji komadić spaljene ljudske kosti. Po tome možemo zaključiti, da su se ponekoje lešine sahranjene u krematoriju, spaljivale i izvan njega na ravnoj zemlji, a onda im se tek pepeo sahranjivao. U jednom od ta tri garišta nagjeno je i mnogo gvozdenih čavala, koji su valjda bili ukovani u drvenome lijesu, u kom se pokojnik polagao na lomaču. Ne daleko od ovih garišta, gotovo na površini zemlje, našao sam još i dvije rimske zemljane svjetiljke, koje spadaju već mlagjoj dobi rimske naseobine.

Materijal nagjenih predmeta bez iznimke je u oružja gvožgje a u nakita bronc; samo iznimno su neki komadi od drugog materijala. U

Slika 2. Dva zlatna koluta iz Gorice.

ovu vrstu spadaju dva mala suvisla koluta od 2 *mm.* debele zlatne žice, koje na ovome mjestu naročito ističem. *(Slika 2.)*

A. Oružje.

1. Šljem.

Najzanimljiviji komad goričkog nalaza bez dvojbe je šljem, nagjen u krematoriju grobišta. Na žalost je sažiganjem tako štetovao, da se je sva kovina pretvorila u oksid, te se je zbog toga šljem raspao u mnogo sitnih komada. Površina nekoć lijepo uglagjena, pretvorila se u vatri i pod uplivom vode i plinova u hrapavu, nabranu, plikovima obasutu koru zelene boje, dočim je kovina sva krhka. Srećom je pošlo za rukom te razne ulomke sastaviti bar u toliko, da se je oblik šljema posve sigurno mogao ustanoviti. *(Slike 3.* i *4.)*

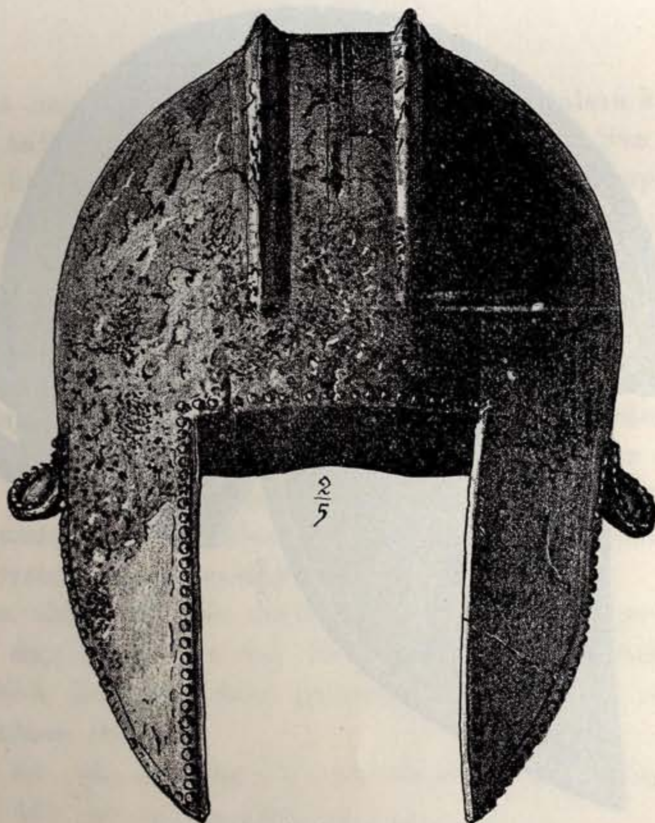
Tjemenica šljema je obla, gotovo je na vid polukruglje, a cijelom dužinom od čela do zatioka pružaju se dva na odskok izragjena povora, megju kojima su urezane po srijedi tri usporedne linije.

Čelo je ravno podrezano, sa strane pak pružaju se niz obraze dva dugoljasta, sprijeda ravna, otraga zaobljena, dolje zaoštrena lista, koji su služili na obranu obraza.

Zatiljak šljema zavraćen je te čini neku vrstu jàke, koja je imala da štiti zatiljak i od udarca i od ozljede uslijed težine šljema.

Sav rub pokićen je u ovoga šljema gustim nizom čivija sa oblim glavicama.

Oblikom svojim stoji ova vrsta izmegju korintijskog i atičkog, odnosno rimskog šljema, koji je iz ovog potonjeg proizišao. Od korintijskog oblika, koji je u Grčkoj već u V. vijeku pr. Isusa u običaju, razlikuje se tek time, što na njemu više nema one debele šipke, koja se sa

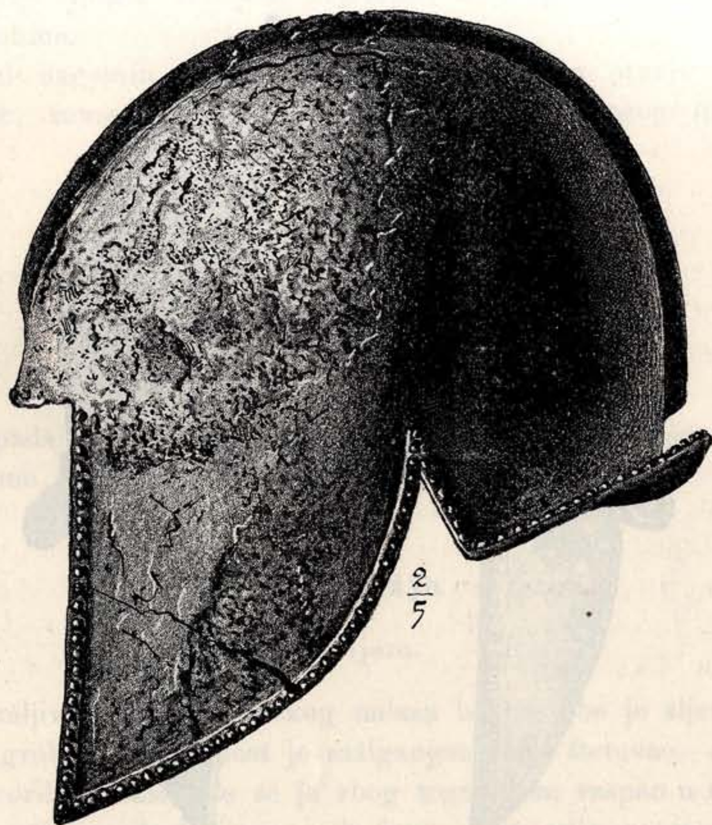

Slika 3. Broncani šljem iz Gorice.

čela spuštala ravno preko lica, štiteći nos od udarca, a obrazi su mu uži te se spuštaju od očinjih kutova ravno niz obraz, tako da je čitavo lice otvoreno a samo obrazi su zastrti, inače mu je oblik sličan korintijskom, a i u njega je pridržan niz čivijica, kojim je rub zarubljen kao i u korintijskom šljemu iz Arareve gromile, te u drugim sličnim šljemovima, do sada nagjenim. Od atičkog šljemena i rimskog razlikuje se time, što su mu obrazi u jednom komadu sa šljemom izragjeni, dočim se u onih kreću na baglame, te se ako ustreba mogu podići gore, dočim se primiče rimskome oblikom zatiljka, koji se u potonjeg sve više proširuje u širu jàku, koja je u kašnje doba pokrivala i ramena.

Gorički šljem reprezentira dakle prelazni tip, koji se oblikom primiče više grčkim uzorima, a čini se da je to oblik posve karakterističan za balkanske krajeve, jer se ta vrsta u Bosni a i drugdje u balkanskim zemljama počesto nalazi.

Naš muzej posjeduje osim goričkog šljema još tri druga iste vrste: jedan vrlo lijepo sačuvani nagjen je u Grudama, drugi skovan od bron-

Slika 4. Broncani šljem iz Gorice.

canog tenećeta našao se u prehistoričkoj naseobini u Dônjoj Dolini niže bos. Gradiške, treći vrlo hrgjavo sačuvani u Drinovcima. Jedan šljem iste vrste nagjen je u Putičevu kod Travnika, te se čuva u samostanu Isusovaca u Travniku, dočim naš muzej posjeduje samo njegovu kopiju. Iz Dalmacije poznat je jedan šljem istoga oblika te se čuva u narodnom muzeju u Zagrebu a nagjen je u Labinu, dočim su u novije doba nagjena dva šljema iste vrste u Kupanovi u Macedoniji, koji se sada nalaze u jednog posjednika u Saloniku.

Zanimljivo je da su od spomenutih šljemova nagjena tri u ljubuškom kotaru a jedan u susjednoj Dalmaciji, odakle se dade zaključiti da je ovaj oblik karakterističan za narod, koji življaše u dalmatinskom primorju.

Time se takogjer tumači sličnost, koju ta vrsta šljemova imade sa grčkima, jer primorski Iliri bijahu u davno doba na glasu brodari, te su na svojim lagjama često putovali obalama poznata svijeta a osobito južnima, koje ih dovedoše do Grčke. Ovim putem dospio je dojam grčke kulture u naše krajeve a s njime i poznavanje ove vrste šljemova, koji se u ratoborna naroda brzo udomačiše, a vremenom dobiše posebni lokalni oblik.

2. Koplja.

Od oružja najobilnije zastupana su u goričkom nalazu koplja. Nagjeno je 27 dobro sačuvanih i nekoliko manjih ulomaka. Sva su koplja od gvožgja. I tu kao i u drugim nalazima ističe se dakle koplje kao obično oružje naših starosjedioca. Sablje nikako nema, a rijedak je podulji nož, koji je služio u mjesto mača. U obliku kopalja (sravni *tablu I.)* opazićemo veliku raznolikost, te se ni dva komada nijesu našla, koji bi po veličini i obliku bili jednaki. Ipak ih možemo sve podijeliti u dvije karakteristično razlučene skupine. U jedne je po srijedi jasno izražen krupni povor — te je to ona ista vrsta, koja je i na Glasincu pretežna pa se može smatrati domaćim oblikom; u druge opet povora ili nikako nema ili je tek slabo izražen, a taj oblik više je karakterističan za keltičko oružje, zastupano obilno svuda, gdje se nalaze spomenici la-tenskog doba.

U prvu vrstu kopalja spadaju ova:

Dugoljasta oblika sa vrlo uskim listom i bridastim povorom:

1 komad dug 57 *cm,* list dug 35·5 *cm,* širok 4 *cm. (Tabla I., slika 6.)*

Uska oblika lista sa jakim povorom, koji se kao rebro povisoko podiže nad plohom lista:

1 komad dug 56 *cm,* list dug 37 *cm,* širok 6·5 *cm. (Tabla I., slika 8.)*
1 „ „ 45 „ „ „ 30 „ „ 6 „
1 „ „ 35·5 „ „ „ 24 „ „ 3 „ *(Tabla I., slika 9.)*
1 „ „ 27 „ „ „ 14·5 „ „ 4 „
1 „ „ 24 „ „ „ 12 „ „ 3 „

U drugu vrstu spadaju koplja sa širokim, gore zaoštrenim, dolje zaobljenim listom, u kojem ili nije nikako ili je tek slabo označen povor:

1 komad dug 47 *cm,* list dug 29 *cm,* širok 7·5 *cm*
1 „ „ 32 „ „ „ 28 „ „ 7 „ (na po sapa odlomljen)
1 „ „ 38 „ „ „ 26 „ „ 7 „ *(Tabla I., slika 1.)*
1 „ „ 29·5 „ „ „ 18 „ „ 6·5 „ *(Tabla I., slika 2.)*
1 „ „ 28 „ „ „ 16·5 „ „ 6 „
1 „ „ 26 „ „ „ 16·5 „ „ 5·5 „
1 „ „ 24·5 „ „ „ 13·5 „ „ 5 „

1 komad dug 23 *cm*, list dug 12 *cm*, širok 5 *cm*
1 „ „ 23·5 „ „ „ 12 „ „ 4 „
1 „ „ 22 „ „ „ 9·5 „ „ 3 „

Užim sličnim listom sa jače izraženim povorom po srijedi:

1 komad dug 39 *cm*, list dug 26 *cm*, širok 6 *cm*. *(Tabla I., slika 3.)*
1 „ „ 39 „ „ „ 24 „ „ 5·5 „
1 „ „ 35 „ „ „ 20·5 „ „ 5 „
1 „ „ 32 „ „ „ 19 „ „ 5 „
1 „ „ 35 „ „ „ 23 „ „ 4 „
1 „ „ 32 „ „ „ 23 „ „ 5 „
1 „ „ 30·5 „ „ „ 20·5 „ „ 3·3 „ *(Tabla I., slika 7.)*
1 „ „ 30 „ „ „ 18 „ „ 4 „ *(Tabla I., slika 4.)*
1 „ „ 23 „ „ „ 11·5 „ „ 3 „
1 „ „ 17 „ „ „ 10 „ „ 3·5 „ *(Tabla I., slika 5.)*
1 „ „ 22·5 „ „ „ 11 „ „ 3 „ *(Tabla I., slika 10.*
Ovaj potonji komad na dnu sapa uresen je graviranim zarescima.)

Uz koplja nagjeno je i komada okova, kojima bi se pokivao dônji kraj drška od koplja, da se udarajući njime o zemlju držak ne ošteti. Ovi okovi skovani su na oblik nešto zašiljene, dolje otvorene cijevi, koja bi se čivijom prikovala uz držak; ali i polomljena koplja upotrebljavala su se u tu svrhu, odbiv list od sapa, te bi se sap upotrebljavao onda na dônjem kraju drška kao okov. Jedan okov dvostruk je, te se je na stari, koji se kojom prilikom slomio natjerao novi i tako se sačuvaše oba, jedan u drugome. Veličina ovih sapova variira od 10 do 11 *m*. *(Tabla I., slika 11.* i *12.)*

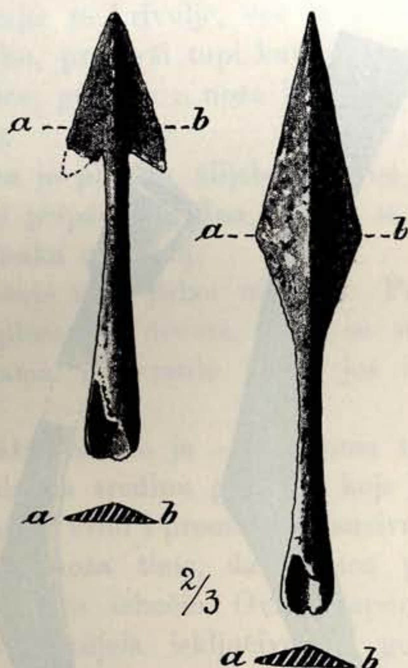
3. Strjelice.

Osim velikih kopalja nagjena su i dva vrška od strjelica i to: jedan sa četverastim listom, slabim povorom po jednoj strani, nalik malome koplju, dug 12 *m* (list dug 6·5 *cm*, širok 2 *cm*) i jedan sa srcolikim listom i kukama na kraju, dug 9 *cm* (list dug 3 *cm*, širok 2 *cm*) *(slika 5.* i *6.)*.

U obje ove strjelice valja da se istakne jedna zanimljiva malenkost, koju ćemo tek zapaziti kod pomnijega promatranja, a sastoji u tome, da je list strjelice s jedne strane posve ravan, dok se s druge po srijedi uzdiže povor te je list na toj strani sredinom nešto deblji i malo zaobljen.

Ova oblina plohe namjerice je načinjena, jer strijela, kad se odapne, uslijed nje bolje reže zrak i brže leti. Nu i drugu svrhu imao je taj oblik: uslijed ravna brida u povora pridržala bi strijela bolje svoj pravac. a ako je izbočena strana bila dolje okrenuta, ona bi oblina leteći pravcem dizala ponešto strijelu te bi ova uslijed toga dalje letjela.

Ova osebnost nalazi se megjutim već u mnogo davnije doba kao karakteristika onih neolitičkih strijela, koje su s jedne strane plosnato a s druge zaobljeno izragjene i gdje nalazimo u množine sačuvanih komada

Slika 5. i 6. Strjelice iz Gorice.

najbolji dokaz, da ovaj oblik nije nastao pukim slučajem, već nakon ustrajnog proučavanja načina, kako strijela leti.

Majstori u ono pradavno doba nijesu dakle samo bezumno rukama radili, već su uz rad i razmišljali, kako će svojim tvorevinama dati onu formu, koja se najtješnje prilagogjuje svrsi njihovoj.

4. Noževi.

Gvozdenih noževa nagjeno je 8 komada, od kojih su tri dobro a ostali slabije sačuvani. Svi ti noževi zastupaju dvije vrste, koje su karakteristični za naše prehistorijske spomenike, jer im se oštrica na stanoviti način prema šiljku savija. Uslijed krivulje, koju opisuje vrh oštrice, dobiva nož kod udarca veću jakost, koja se još time povećava, što je hrbat noža vrlo debeo te tako pada sva težina njegova za udarca na oštru oštricu. Obje vrste razlikuju se tek time, što se jedna odmah nad balčakom uvija, druga niže na po oštrice.

Prvu vrstu reprezentira nož sa oštricom dugom 32 *cm* i sa odlomljenim balčakom *(slika 7.)*. Na sastavu balčaka i oštrice savija se ova pomalo,

ali se prema vršku nastavlja sublizu ravno. Oštrica megjutim nije ravna, već se u prvoj četvrtini (računajući od balčaka sužuje na 2 *cm*, otale do sredine proširuje se opet na 3·5 *cm* a prema vršku nastavlja se u pra-

Slika 7.
Nož iz Gorice.

Slika 8.
Nož iz Gorice.

Slika 9.
Nož s balčakom iz Gorice.

Slika 10.
Nož iz Gorice.

vilnoj obloj liniji te završuje posve oštro. Ova oštrica opisuje dakle posve karakterističnu liniju nalik slovu S.

U ovu vrstu idu i ulomci od jednog jednako velikog noža (sačuvana je je tek polovina oštrice) i od tri manja noža. Jedan od ovih noževa imade dobro sačuvan gvozdeni sap, koji se na vrhu završuje u dvije okrugle latice.

Drugu vrstu reprezentira vrlo dobro sačuvani nož dug 40 *cm*. Sap bijaše okovan drvenim ili košćanim koricama, prikovanim sa tri čivije uz

gvožgje. U ovoga noža karakteristično je to, da se gvožgje od gornjeg kraja sapa pa do vrška savija kao luk, a krivulja, koju na taj način opisuje tako je znatna, da na srijedi imade visinu od 4·5 *cm*. Hrbat noža megjutim ne slijedi smjer te krivulje, već se od sapa do sredine proteže ravno, a odanle k šiljku, prešavši tupi kut, ide opet pravcem dalje. Tako nastaje na srijedi oštrice, gdje se u noža hoće najveće jakosti, širina, koja iznosi 3·7 *cm* *(slika 8.)*.

Oštrica provigjena je plitkim žlijebom, kroz koji bi krv imala da laglje otiče. Ovoj vrsti pripada i jedna oštrica, u koje je vrh i sap nestao a bijaše veličinom jednaka opisanoj.

Oblik sapa predočuje nam jedan ulomak. Prema tome oblagalo bi se gvožgje sa dvije ploče od drveta, koje se na srijedi sužiše a gore prošiniše. Osim čivijama pričvrstile bi se još i poširokim gvozdenim okovom *(slika 9.)*.

U obje vrste karakteristično je — po tome što rekosmo — to, da se glavna važnost polagala na sredinu gvožgja, koje je tu najdeblje i najteže izragjeno, dočim se prema vrhu i prema sapu suzivalo. U jedne vrste povećalo se prirodno težište noža time, da se nož prema srhu proširio, u drugoj pak, da se na hrbtu izbočio. Ovim rasporedom postiglo se, te se je sva jakost udarca prenijela isključivo na gornju najaktivniju polu oštrice, osobito pak na vršak, a toj svrhi doista malo koji oblik odgovara bolje od ova dva. Dalje je opaziti, da je prirodni položaj obih noževa kod udarca uvijek taki, da se oštrica prema smjeru udarca i prema predmetu, na koji ima da pane u svim fazama nalazi u kosom položaju, oštrica dakle kad pane na predmet, na koji se nišani, ne će cijepati već će se uslijed svog kosog položaja od sredine do vrška niz ranu skliznuti i oštrinom svojom sve, što joj na put stane rasporiti. Pošto kod takog udarca sudjeluje cijela aktivna polovica noža, njegov je učinak daleko veći nego li u mača sa ravnom oštricom.

I ovo razmatranje nam opet dokazuje, da su stari prehistorijski majstori oružja u svome radu razumno postupali, te i kratkomu maču znali dati onaj oblik, koji najsavršenije odgovara svrhi oružja. Po nas je taj oblik još i s toga osobito zanimljiv, jer se na istom principu osniva i oblik našega handžara i jatagana, a kronika bosanska mogla je još prije tri desetka godina nebrojeno puta zasvjedočiti grozovitost rane, zadane jataganom.

Slika 10. prikazuje bolje uščuvani manji nož, u koga je oštrica takogjer savita po opisanom principu, a gornji kraj gvozdena drška proširen je u dva okrugla lista. Oštrica mu je na vršku okrnuta.

B. Nakit.

1. Oglavlje (στεφάνη?).

U onoj razmjerno velikoj množini nalaza goričkih imade i jedno oglavlje (diadem), načinjeno od broncane pruge natanko raskovana tenećeta. Oglavlje na oblik obruča nije sastavljeno, već je otvoreno na krajevima. Oba kraja usukana su u cijev, kroz koju bi se provlačila valjda uzica, te bi se njome stegla oko glave *(slika 11.)*. Sličnih oglavlja nagjeno je podosta u gromilama glasinačkim, ali se ovi razlikuju od goričkog time, što

Slika 11.
Oglavlje od bronca iz Gorice.

su mnogo uža, obično nešto više od 1 *cm* široka, dočim je goričko oglavlje šire (3·2 *cm*), a i ornamentika je druga u glasinačkih, jer je u linearnim ornamentima urezana dlijetom, dočim je u goričkom komadu zumbom odozdo ispupčena te sastoji od nekoliko pupaka, opasanih nizom sitnih bobica, a i oba ruba zarubljena su takim nizom.

Na dônjem rubu provrtano je još u pravilnim razmacima pet rupica a u njima bio je zadjeven kolut, o kom je visio lančić, pokićen nekoć valjda privjescima.

Tom prigodom podsjetio bih na raspravu W. Reichela[1]) o homeričkom oružju, koji se protivi dojakošnjem mnijenju, da je šljem trojanskih junaka bio

[1]) Wolfgang Reichel: „Ueber homerische Waffen", Wien, Alfr. Hölder, 1894.

od mjedi sa vizirom na licu, te zastupa mnijenje, da je najstariji šljem bio od kože na oblik kape, a ta bi se tek opasala na rubu za veću sigurnost proti udarcu mjedenim obručom, koji se zvaše στεφάνη.

Razumije se po sebi, da ni izdaleka ne smijemo pokušati, da naše prehistorijske starine dovedemo u savez sa grčkim junacima, koji su se borili oko Troje, ali ideja Reichelova, da je prvi oblik šljema bio kožnat a tek oko čela opasan mjedenim oglavljem tako je prirodna, da se može suponirati, da se je i u drugim krajevima na istom osnovu razvio kasnije šljem. Takova στεφάνη bijaše možda i naše oglavlje, na kojemu opažamo niz rupica, kojima se ta broncana traka prišivala uz kapu.

Ovu prvotnu vrstu broncana šljema megju tim u brzo zamijeniše mjedene kape, koje su davale junaku više sigurnosti, ali uza njih se prvobitna στεφάνη kao oznaka osobita dostojanstva sačuvala do u kasnije doba, te postade „vijencem“, kojim se okitiše vladari i kraljevi.

Oglavlje, koje je u goričkom komadu još dosta krupno te prikladno da u boju štiti čelo i slijepe oči, u ovih kasnijih „vijenaca“ postaje tek pukim ornamentom; broncana traka biva mu uža, tanja, ures na njoj obilniji, pak kako su ga u ratno doba nosili junaci, dičili se u mirno doba njime prvaci plemena.

Tek tako možemo protumačiti, da se ta vrsta nakita tako često nalazi na Glasincu, a mnijenje Reichelovo o homerskoj στεφάνη dobilo bi time prvo vidljivo uporište u nizu starina nagjenih u Bosni, na sjeveru poluostrva Balkana.

2. Fibule.

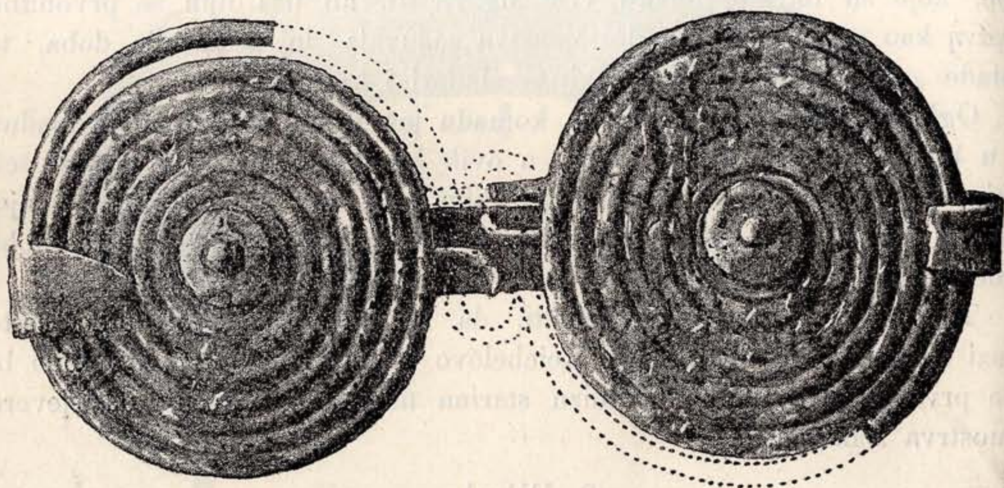
Grobište goričko obiluje velikim obiljem fibula, koje su svojim oblicima a i brojem eksemplara pojedinih vrsta tako znamenite, da nam već one same podaju živu sliku o intenzivnosti i smjeru kulturnih struja, koje u zadnjim prehistorijskim stoljećima vladahu krajem, što ga danas narod zove Bekijom. Osim većine do sada poznatih oblika našlo se tu i nekih novih, a upravo ovi oblici zanimljivi su za prosugjivanje dojma kulture, koja se Bosne doimala drugim smjerom, nego li bijaše onaj, koji je u ostalim kulturnim središtima Bosne vladao u prehistorijsko doba. Mi ćemo pojedine tipove fibula opisati tipologičkim redom, a iz tog opisa razabraćemo, da se to grobište ne samo svojom arhitekturom, nego i svojim sadržajem razlikuje od ostalih suvremenih spomenika Bosne.

a) Spiralna fibula.

Dva primjerka ove vrste nagjena su u spomenutom garištu, te su s toga i loše sačuvana: jedan je izlomljen na više komada, drugi na pola,

ali se ipak razabire prvobitni oblik. Fibula načinjena je od broncane žice, savijene u dvije spiralne ploče, na srijedi bijaše žica savita na oblik osmice. Ta spirala pričvršćena je uz usku pruticu broncana lima, a na dônjoj strani te prutice smještena je igla zapinjača, kojom se fibula zapinjala uz odjeću *(slika 12.)*.

Spiralne fibule karakteristika su prvog doba željeznog u našim i u susjednim sjevernim krajevima. Dočim ih je u Italiji, Švicarskoj, Francuskoj i Njemačkoj u to doba razmjerno rijetko naći, obiluju oni u Hallstattu, te u krajevima, koji leže na jugoistok ovome grobištu, u Štajerskoj, Kranjskoj, Ugarskoj, Hrvatskoj i u Bosni. Čini se, da što više na jug ide, to se češće nalazi spiralna fibula, a prešav Bosnu proteže se taj oblik jugom

Slika 12. Spiralna fibula od bronca iz Gorice.

balkanskog poluostrva sve do Grčke, gdje se, sudeći po obilnim primjerima u atenskom muzeju, često nalazi.

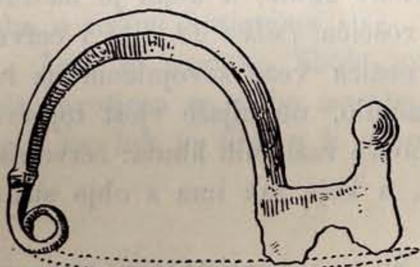
U Bosni i Hercegovini nalazila se je na više mjesta, a u većem broju osobito na Glasincu, u Sanskom Mostu, u Jezerinama i u Ripču, za tim u Hrvatskoj u grobištu na Vitlu kod Prozora u Lici. Tu i u Jezeranima razvio se i onaj lokalni oblik, kojemu pripadaju i dva primjerka, nagjena u Gorici. Njihovo je karakteristično obilježje, da su spirale u njih shvaćene jedino ornamentalno, neodvisne od mehanizma igle, koji je posebnom pruticom s dônje strane pričvršćen uz spirale.

U ovom obliku fibule vidimo proizvod domaće kulture, kojoj bijaše središte u današnjoj hrvatsko-bosanskoj Krajini u nekadanjoj postojbini Liburna i Japoda.

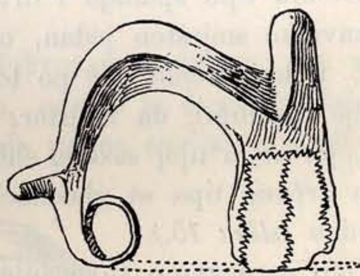
Ta kultura nije se ograničavala samo na Krajinu, kako se to moglo do sada misliti, već se protezala pravcem, usporednim obali Jadranskoga mora s ovu stranu dinarskih Alpa na jug sve do Gorice.

b) Fibule sa polukružnim lukom (glasinačkog tipa).

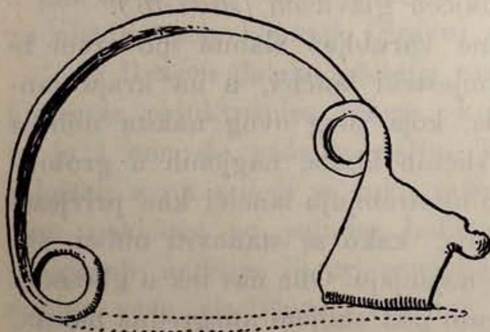
Ova vrsta, koja na Glasincu prevlagjuje, našla se u Gorici do sada samo u pet eksemplara, a svi bez razlike, sravniv ih ostalim nalazima goričkim i sa fibulama te vrste, nagjenim na drugim mjestima, za čudo su nevješto izragjeni. Rad je u njih gotovo surov, u većine nije ni forma

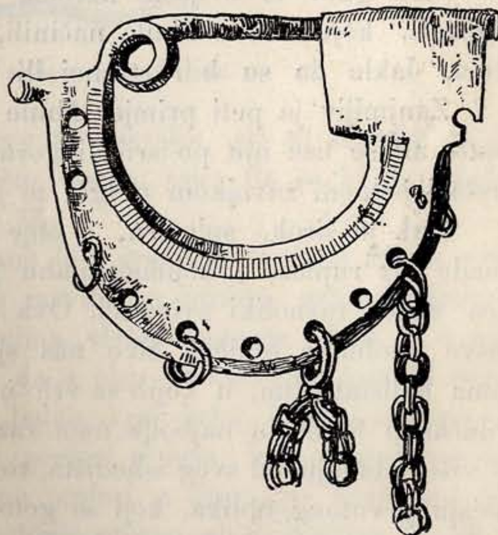
Slika 13. Fibula glasinačkog oblika iz Gorice. Br.

Slika 14. Fibula jednostrano izljevena iz Gorice. Br.

Slika 15. Fibula glasinačkog tipa iz Gorice. Br.

Slika 16. Fibula hallstattskog tipa iz Gorice. Br.

plastično izljevena, već je s dônje strane plosnata a i pojedini dijelovi nijesu razumljivo shvaćeni kao u glasinačkih fibula te vrste, koje nam postepeno predočuju razvitak uzora, komu je po svoj prilici bilo ishodište u Grčkoj.

Glasinački tip najbolje je izražen u fibule, koju nam predočuje dodana ovdje *slika 13.* Na dnu ugla čini igla jednu zavojnicu i zahvaća u četvero-uglastu nožicu, pokićenu na prednjem ćošku glavicom. U ove fibule karakteristična je četverasta nožica, koja se jednim ćoškom hvata luka a drugi joj je nešto odskočio, te je pokićen glavicom. Ona karakteriše i

grčke fibule istog oblika, koje su nagjene u grobnicama dipylonskim kraj Atene u osobito bogatoj izradbi a i drugdje po Grčkoj na Rodu, Amorgu i Kreti.

U Bosni nagjoše se u većoj množini i u razumnom shvaćanju grčkih uzoraka na Glasincu, osobito kod Talina, Bandina brda, Gosinje, Šarenćevih vrtoča, Borovskog i t. d.

Istomu tipu spadaju i druge dvije goričke fibule, u kojih je na luku više zavojke smješten jedan, odnosno dva rošćića (*slika 14.*) pa i četvrta fibula, u koje ćemo već po tome, što se nožica veže zavojnicom uz luk najbolje razabrati, da majstor, koji ju je načinio, ne bijaše vješt toj vrsti fibula, jer se u njoj sastaju elementi dviju posve različnih fibula: četverasta nožica grčkog tipa sa glasinačkom fibulom, u koje luk ima s obje strane zavojnicu (*slika 15.*).

Ovo nerazumno shvaćanje oblika, koji su u sjeveroistočnim stranama Bosne vrlo običajni moglo bi biti kriterijem umjetničke tradicije, koja se sve više gubi iz svijesti naroda, ili bi nam možda bilo dokazom, da majstori, koji su ove fibule načinili, nijesu bili vješti tim domaćim oblicima, dakle da su bili stranci ili bar da su radili pod tugjim dojmom.

Zanimljiv je peti primjer fibule na oblik luka. U nje je nožica četverasta, ali se uza nju po srijedi gornjeg ruba hvata luk. Gornji kraj luka prelazi jednom zavojkom u iglu te je pokićen glavicom (*slika 16.*).

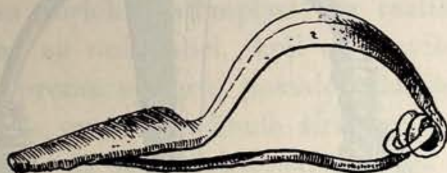
Luk je širok, sploštën, s obje strane zarubljen slabim povorom te imade niz rupica, u kojima bijahu ponamješteni lančići, a na kraju lančića valjda raznoliki privjesci. Ova fibula, koja zbog ovog nakita dobiva posve neobično obličje, živo nas sjeća sličnih fibula, nagjenih u grobnicama hallstattskim, u kojih se vrlo obilno upotrebljuju lančići kao privjesci oblučastih fibula, a najbolje nam razjašnjuje, kako se stanoviti oblici, što se više udaljuju od svog ishodišta, to više mijenjaju. One nas tek u glavnom sjećaju prvotnog oblika, koji se gotovo gubi pod obiljem nuzgredna nakita, a primjetiti ćemo i u tom slučaju onu poznatu, da će imitator uvijek polagati veće važnosti na nuzgredne stvari, a uza nje izgubiti shvaćanje za jednostavnu ljepotu, koju odaje prvotni uzor.

c) Italski oblici fibula.

α) Dočim je u naših polukružnih fibula mehanizam igle ostao jednostavan, te igla na kraju luka čini samo jednu zavojku, u Italiji se taj mekanizam dalje usavršio, te igla na kraju luka dobiva dvije ili više zavojnica, a time joj se povećava i elastičnost. Tehnički se usavršivala ta vrsta još i dalje time, što bi se nožica produljila, a njome i žlijeb pod njom, u koji bi se vršak igle zadijevao, te bi se igla u nje sigurnije

držala. Tako je u Italiji nastala nova vrsta fibule sa dugom nožicom i sa više zavojnica s jedne strane luka, koje se osobito mnogo našlo u grobnicama oko Villanove, ali i drugdje po sjevernoj Italiji, te se osobito često pojavljuje u trećoj periodi gvozdenog doba tik pred doba etruščansko (po Monteliusu). U Bosni i u njenom susjedstvu ta je vrsta do sele vrlo rijetka, a po nas je jedan primjerak, koji je nagjen u Gorici, tim zanimljiviji što nam posvjedočava bar donekle upliv italske kulture na izmaku gvozdenoga doba u našim krajevima.

Luk te goričke fibule sublizu je polukružan, sploštén, na srijedi nešto proširen sa slabo označenim povorom, nožica je duga, gledajući je ozgor uz luk je šira, a k vrhu uža. S dônje strane savija se u žlijeb, u

Slika 17. Fibula s dugom nožicom iz Gorice. Br.

koji zahvaća igla. Igla imala je na dnu tri zavojke, ali se slomila, te je u one zavojnice omotana dosta nevješto druga, tako da se fibula mogla za nuždu upotrebljavati. (Sravni *sliku 17.)*

β) Brojem daleko obilnije zastupana je u goričkom nalazu druga vrst fibula sa polukružnim lukom, koja se razvila na osnovu netom opisane, te je i ona do sada u našim krajevima slabo poznata. Luk je u nje sploštén a na srijedi se tako raširuje, da s obje strane čini ćošaste izbočine pokićene po jednom bobicom. Jedan kraj luka savija se kao u pregjašnje u dvije ili tri zavojnice te prelazi u iglu, koja s ovih zavoja dobiva veću elastičnost, s druge strane prelazi u dugu, na kraju suženu i glavicom pokićenu nožicu, koja se s dônje strane savija u žlijeb, te se u nj zadjeva šiljak igle *(slika 18.)*.

Ova vrst fibule, koju italski arheolozi prozvaše „fibula a navicella con apici nel centro“ osobito je karakteristična za južnu Italiju, gdje se posvuda, pa čak i na ostrvu Siciliji nalazi. Tu je najznamenitije nalazište nekropola Finochito kod Sirakuze. S juga prostirao se ovaj oblik italskim kopnom prema sjeveru, te ga je naći ako i pojedince u raznim sjevernijim nekropolama (Arnoaldi kod Bolonje, Villanova, Baldaria kod Cologna Veneta, Forli i t. d.). Iz sjeverne Italije prešla je trgovačkim putevima i u Švicarsku (Ingweiler) pa i u Hallstatt, gdje ih je nagjeno nekoliko primjeraka.

Kao mnogi drugi italski oblici, i ovaj se ne samo suhim putem, već i morem, na daleko rasprostirao, što nam dokazuje jedan primjerak nagjen

Slika 18. Fibula južno italskog tipa iz Gorice. Br.

u Olimpiji, koji nam uz razne fibule zmijolika oblika (serpeggiante) reprezentira dojam prehistoričke italske kulture u Grčkoj[1]).

[1]) Sravni Ingwald Undset: „Zeitschrift für Ethnologie und Urgeschichte", 1889., str. 213. i dalje.

U Bosni nagjena su već otprije dva eksemplara fibula ove vrste, jedan u humci Čungaru, drugi u Ripču, dakle oba u Krajini. Od goričkih fibula razlikuju se ove dvije time, što imadu kao i pomenuti komadi iz Hallstatta i Ingweilera te mnogi sjevero-italski po tri bobice na luku. I u susjednoj Hrvatskoj nagjena su u velikome Grobištu na Vitlu kod Prozora kraj Otošca četiri komada fibula te vrste, a samo jedna, koja je tek na po sačuvana, naliči onim goričkim, dočim ostale tri imadu takogjer po tri glavice. Ta fibula nam je već obzirom na numerički njen pojav (28 kom.) svjedokom intenzivnog dojma italske kulture u našim krajevima, a namiče nam se po sebi pitanje, da li je dospjela u Goricu suhim putem, kao one u Hallstattu, ili pako preko mora kao one u Olimpiji. Sva je prilika, da u njima imamo nazirati direktni prekomorski import iz južne Italije, i to s razloga toga, što se gorički eksemplari bez razlike oblikom skroz slažu južno-italskimi, dočim su oni oblici, koji se razviše na osnovu predaje, što se širila kopnom prema sjeveru, pomalo udaljiše od svog uzora. Slijedimo li putem, kojim se ova vrsta fibule širila sa juga italskog na sjever, opaziti ćemo tendenciju, da se karakteristički ures te fibule — one dvije izbočine sa strane pokićene bobicama — što dalje na sjever, to češće upotrebljava, dapače se i prenaša na neke sjevero-italske fibule (osobito na zmijolike) te se često preobilno upotrebljavao [1]). Sam prvotni oblik u sjevernoj se Italiji rijetko nalazi čist, već dobiva treću bobicu, kojom se pokitio vrh luka, kao u fibulama te vrste nagjenim u Hallstattu, u ona dva bosanska eksemplara iz Čungara i Ripča i u fibulama sa Vitla kraj Otošca. Na dva različna mjesta, koja nam, kako ćemo to još dalje razložiti, označuju sjevernu i južnu granicu iste kulturne zone u Bosni, u Gorici i u Krajini nagjosmo dakle strani, južno-italski oblik a zanimljivo je opaziti, kako se isti oblik promijenio prema smjeru, kojim je dospio u naše krajeve.

Kod ovih fibula primjetiti ćemo još i to, da su bile izragjene na parove, to jest žlijeb na nožici, u koji se zadijevala igla mijenjao se prema tome, da li se fibula nosila na lijevoj ili na desnoj strani grudi. Te fibule bile su pokićene kolutom zavješenim o luku, a na kolutu bijaše nanizan niz sitnih lančića od broncane žice. U jedne fibule našao se taj nakit čitav, u druge pritaljen uz dvije fibule, koje su u žegi garišta stopljene sa drugim predmetima od bronca u jednu grudu.

γ) Kronološkim redom nižu se uz netom opisane fibule 9 drugih (4 čitave i 5 ulomaka) takogjer italskog oblika, što nam s jednu stranu reprezentiraju prelazne oblike od polukružne fibule obliku certoškom, koji prevlada u doba etruščansko oko Bolonje, a s drugu se već primiču onim

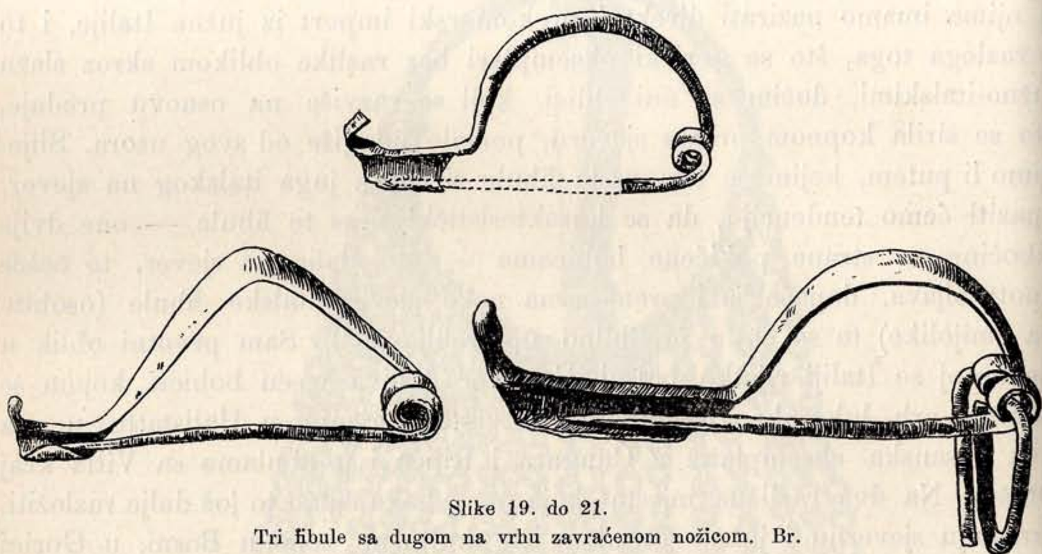
---

[1]) Sravni fibulu serpeggiante-u Monteliusa: „La civilisation de l'Italie du Nord", T. 46., sl. 7.

tipovima, koji zaredaše u prvo doba la-tenske kulture osobito na jugu Alpa.

Od pregjašnjih razlikuju se ove fibule time, što im je luk istina još proširen, ali ne ima onih oštrih izbočina sa strane. Nožica je u njih duga, na kraju pokićena glavicom, ali se ova ne nastavlja smjerom nožice, već se ustrmila nad njom, dapače imade tendenciju, da se vraća luku *(slika 19.—21.)*. Sam luk nije više pravilno polukružan, več postaje plosnijim, dok se ne primakne onoj karakterističnoj konturi, koja je značajna za certoške fibule.

Ova vrst fibula, kojoj spadaju spomenutih 9 goričkih komada označuje i u samoj Italiji tek prelazni stadij, iz koga se razvila čertoška fibula,

Slike 19. do 21.
Tri fibule sa dugom na vrhu zavraćenom nožicom. Br.

koja se mnogo nailazi oko Bolonje i po sjevernoj Italiji, pa je začudno, da se uz toliko prethodnih eksemplara u Gorici do sada nije ma ni jedna čisto čertoška fibula našla, makar da se ona na drugim mjestima Bosne (u Krajini) te u susjednoj Hrvatskoj, Kranjskoj, Koruškoj i Istri vrlo često nalazi.

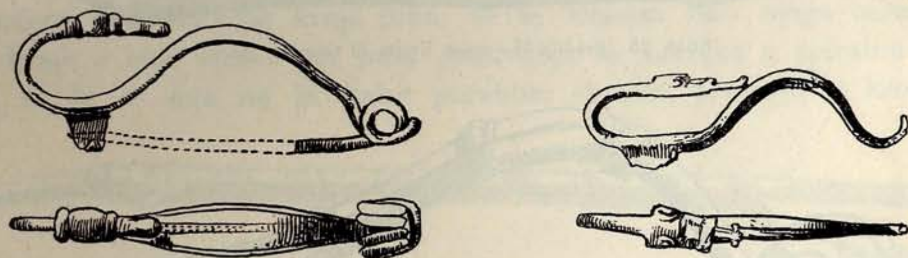
Ja držim, da se ta činjenica može tek tako protumačiti, da su italski oblici dospjeli u Goricu, kako to gore rekosmo, morskim putem s juga italskoga, a ne suhim, jer u potonjem slučaju trebao je da ih vodi put sjeverom Italije, te bi valjalo pretpostaviti, da će se tim putem prije unijeti po cijeloj sjevernoj Italiji tipička forma čertoške fibule, nego li oblik, koji je tek prelazan i razmjerno rijedak.

d) Fibule la-tenskog oblika.

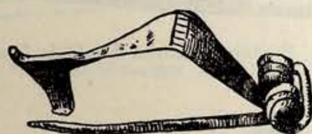
Svi dosada opisani oblici fibula goričkih vrstaju se u onu grupu spomenika, koji zaredaše u doba, koje se obično nazivlje prvim odjelom

gvozdenog doba, ili dosta netačnim nazivom hallštattskog doba. Obilnije nagjoše se megjutim fibule, koje se uvršćuju u takozvano la-tensko doba, te spadaju u opseg kulture, što se u zadnja prehistorička stoljeća radialno sa Alpa širila na sve strane.

α) Rani la-tenski oblici zastupani su u 4 slična komada *(slika 22.—24.)*, u kojih je luk splošten, nožica daleko produžena te zavraćena tako, da se gotovo dotiče luka, a na kraju pokićena glavicom, koja nas donekle sjeća zmijine glave. Ta i sve ostale fibule la-tenske bitno se razlikuju od ostalih još i mekanizmom, kojim igla dobiva svoju elastičnost. Dočim se u dosadanjih igla na kraju luka ovija u dva do tri zavoja samo

Slike 22. i 23. Dvije rano-la-tenske fibule iz Gorice. Br.

Slika 24. Rano-la-tenska fibula iz Gorice s odlomljenom glavicom. Br.

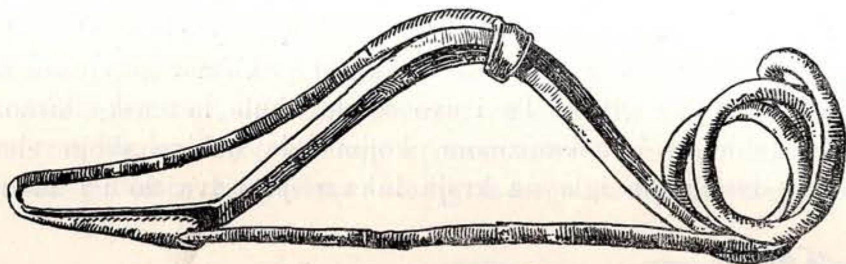
s jedne strane luka, u ovih se žica, nakon što se ovila, vraća na drugu te se i tu ovija u zavojke, prije no se ravno pružila prema nožici *(slika 22.—24.)*.

Taj raspored ne razabire se u ova dva rano-la-tenska komada, jer su oba baš ondje okrenuta, ali moći ga je opaziti u fibule na *slici 24.*, u koje je glavica odlomljena. U naša četiri komada dva su bez glavice, a dva bez igle i spiralnih zavojaka.

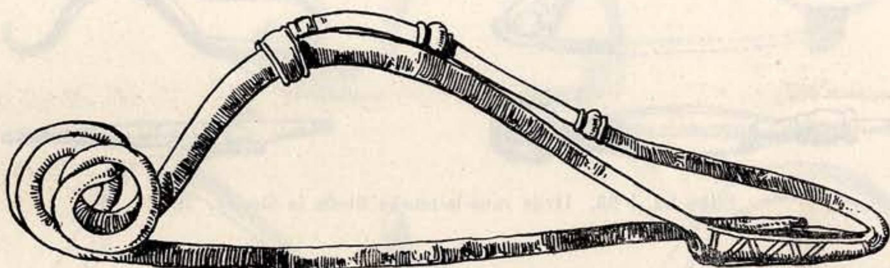
β) Fibule srednjo-la-tenskog oblika zastupane su u Gorici do sele u više oblika, ali svim je zajedničko obilježje to, da se daleko zavraćena nožica ovija rastanjenim i proširenim krajem oko luka, te čini tako onu u la-tenskoj ornamentici karakterističnu zmijsku krivulju.

Tipološki valja nam od tih fibula uvrstiti na prvo mjesto one, u kojih je zavojka prilično velika a složena od četiri omota, luk je obao ili četverast, a zavraćeni kraj nožice je potanji (20 komada).

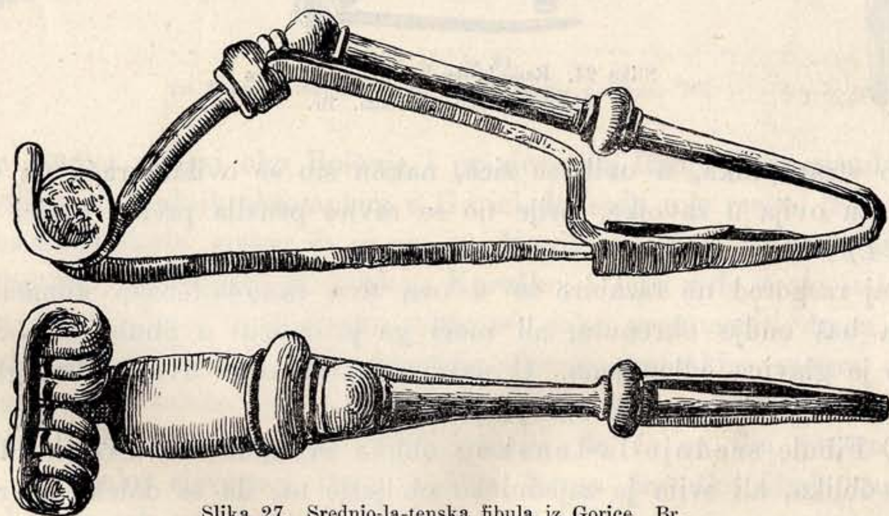
Ta vrst *(slika 25.)* zastupana je u Gorici sa dvadeset komada, od kojih su neki na zavratcima ureseni sitnijim zarescima ili glavicama (sravni *sliku 26.)*, te čine tako prelaz razvitijemu obliku, u koga je noga pokićena glavicama, luk na dnu proširen a na kraju nožice plastična vrpca, koja

Slika 25. Srednjo-la-tenska fibula iz Gorice. Br.

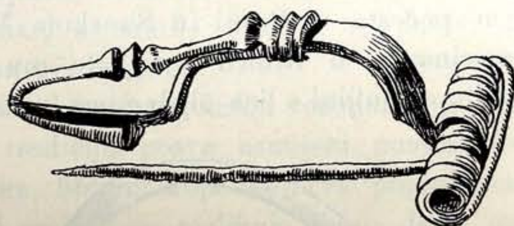
Slika 26. Srednjo-la-tenska fibula iz Gorice. Br.

Slika 27. Srednjo-la-tenska fibula iz Gorice. Br.

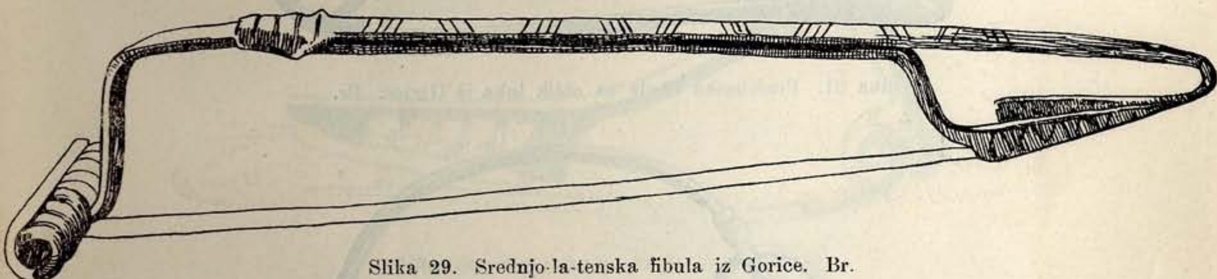
se oko luka ovija. Ova potonja vrst, koja je vremenom mlagja od prijašnje ali izradbom savršenija. jer je ljevena, dočim je prijašnja kovana, našla se u Gorici samo u tri komada. Jedan je veći a druga dva, izragjena po jednom kalupu, jesu manji (sravni *slike 27., 28.)*.

γ) U istu kategoriju fibula spada 6 komada velikih 14—16 *cm* dugih a razmjerno uskih fibula, koji su svi prilično nepotpuni. U njih je noga

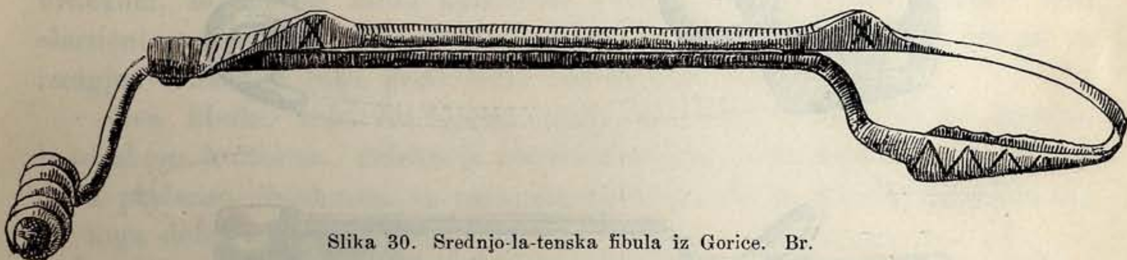

Slika 28. Srednjo-la-tenska fibula iz Gorice. Br.

zavraćena do protivnog kraja luka, te se laticom oko njega omata. Na tom kraju s obje strane pet puta ponavljaju se zavojke u spiralnu cijevčicu, a da se ova ne bi kako porabom slomila, proturio se kroza nju

Slika 29. Srednjo-la-tenska fibula iz Gorice. Br.

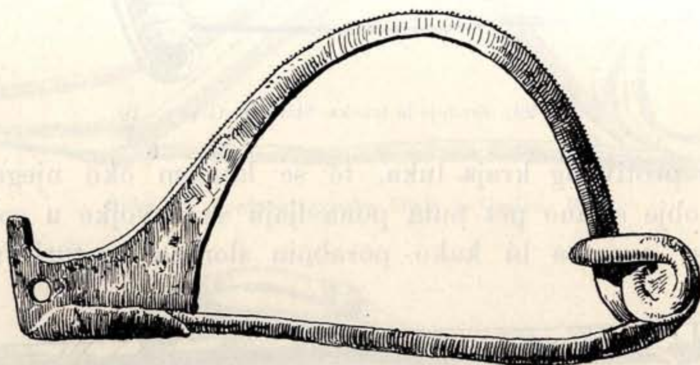
Slika 30. Srednjo-la-tenska fibula iz Gorice. Br.

gvozdeni klinac. U jedne fibule bijahu spirala i igla načinjene od gvožgja, dočim je ostali dio od bronca *(slika 29., 30.)*. Sve te fibule imadu luk od oble žice, dočim je zavraćena latica noge u četiri fibule sploštena u tanku šipku, a u dvije na gornjem kraju zaobljena te uresena zarescima i sa dvije kvrgaste izbočine *(slika 30.)*.

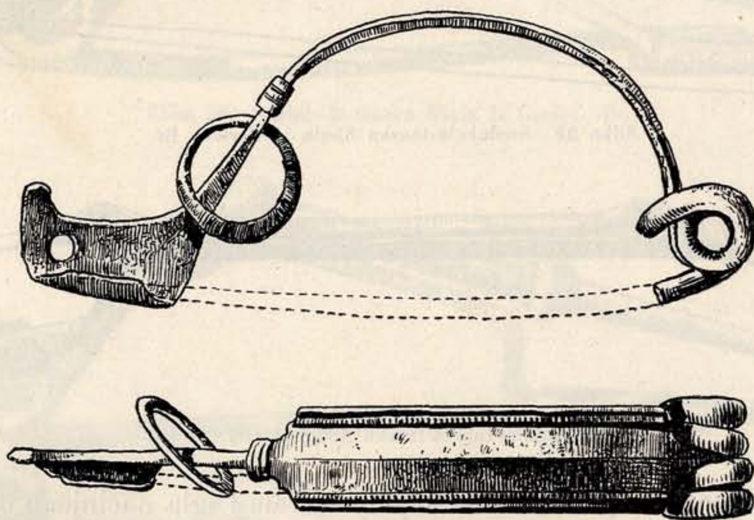
Te fibule, koliko god su izradbom jednostavne, zanimive su po nas jer u njima možemo nazirati neku vrst lokalnog tipa, koji je dosele nagjen više puta u prehistoričkoj naseobini na Debelom brdu, te se tamo ističu dva osobito velika srebrna komada, od kojih je jedan na luku bio pokićen srebrnim bobama.

e) **Predrimske fibule.**

α) Niz la-tenskih fibula u goričkom nalazu završuje dosta običnim tipom, koji je nagjen počesto u Bosni (u Sanskom Mostu, na Debelom Brdu, Sobunaru, Jezerinama, u Ribiću i dr.) te mu je karakteristično obilježje obli, splošteni, po duljini s lica žljebovima uresen luk, dočim mu

Slika 31. Predrimska fibula na oblik luka iz Gorice. Br.

Slika 32. Predrimska fibula na oblik luka iz Gorice.

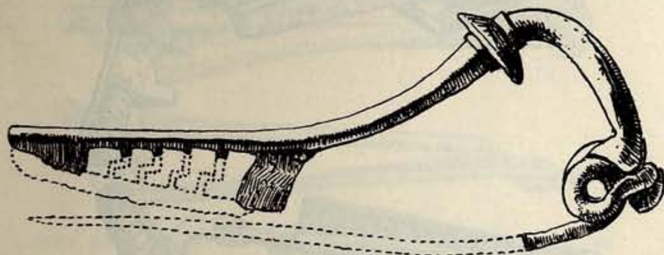
je nožica rastanjena četverasta, na vršnom ćošku nešto izdignuta i obično imade okruglu rupicu *(slika 31., 32.)*.

Spiralni mehanizam igle je kao u drugih la-tenskih fibula, ali se žica, pošto se ovila s jedne strane luka u dva ovojka, vraća pod lukom na drugu stranu, a ne, kako je to u dosadanjih bilo, za lukom.

I u te fibule koja je u goričkom nalazu zastupana u 7 eksemplara razne veličine (od 5—10 *cm* duge) opaža se, kako se u razmjerno kasno

doba pomiljaju stariji oblici, koji nikoše na tugjem kulturnom polju. Te nas fibule oblikom najviše sjećaju starije čertoške fibule, te su na osnovu tih uzora a pod dojmom la-tenske kulture valjda nastale u sjevernoj Italiji, gdje se obilno nalaze, a odanle dospjele su putevima, kojim se je širila la-tenska kultura na sve strane.

β) U razdoblje, u kome se pomilja već rimski dojam, koji još nije toliko ojačao, da stariju tradiciju posve zamijeni novim oblicima, spada prije svega jedna gorička fibula, koja na prvi pogled sasvim sjeća srednjo-la-tenske fibule, ali se od ove razlikuje time, da je ono što se u potonje organički razvija iz konstrukcije fibule, tu tek ornamentalno nasljedovano. Fibula nije savita od žice, već je izljevena, a samo najvažniji dijelovi ističu se na po se. Latica, kojom se zavraćeni kraj nožice vezao uz luk, označena je plosnatim dugmetom, nožica je tu plosnata, a bila je uresena probitim

Slika 33. Rano-rimska fibula iz Gorice. Br.

urnekom, te sjećaše samo konturom svojom uzornog oblika; igla i njen elastični mekanizam nije više u jednom komadu s lukom, već na po se izragjen i na dnu luka pričvršćen (sravni *sliku 33.)*.

Ova fibula, koja se obično vrsta na kraj nizu, koji je zaredao la-tenskom kulturom, daleko je rasprostranjena, a značajno je obilježje za doba prelazno rimskome, te nam zasvjedočuje, da je goričko grobište sve do toga doba sizalo.

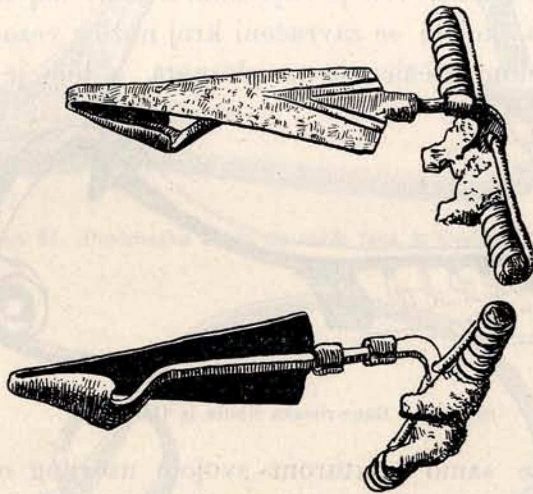
γ) Uz ovaj obični oblik imade u Gorici još 7 fibula lokalnog oblika, koje nam valja uvrstiti u isto doba, jer je i u njih mekanizam igle i luk razdvojen.

Luk imade oblik koplja, a mjesto jedne igle imade ih u te vrsti dvije.

U samome mjestu La-Tenu u Švicarskoj, gdje su prvi puta obilnije nadjeni oblici kulture, koju prozvaše po njemu la-tenskom, imade megju srednjo-latenskim fibulama mnogo njih, u kojih je zavraćeni kraj nožice na vrhu zašiljen, a dolje proširen, te tako sjeća koplja. I u drugom goričkom nalazu, što ću ga dolje na po se opisati, opaziti ćemo 7 komada te vrste (sravni *sliku 34.* i slijedeću), koja bijaše uzorom ovim kasnijim fibulama.

U jednoga od potonjih komada razabire se jasno *(slika 34.)* prelaz od starijeg oblika mlagjemu: zavraćeni kraj dolje se proširuje te posvema nasljeduje oblik koplja, a ovit je još oko luka. Donji dio luka prelazi u duguljastu spiralu, iz koje na srijedi niču dvije igle, koje zahvaćahu šiljkovima u proširenu nožicu, provigjenu s obje strane žlijebovima.

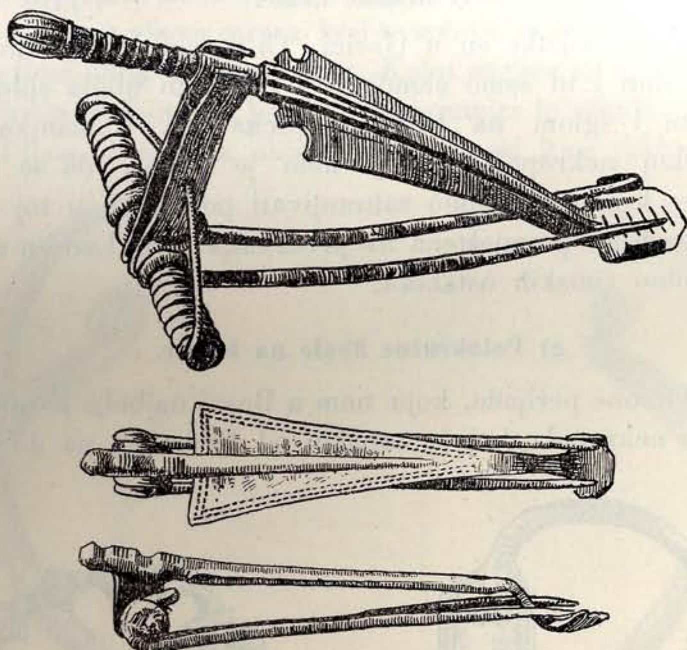
Taj prvobitni oblik nasljedovao se na taj način, da se mjesto luka salilo malo lijepo ornamentirano koplje, koje je imalo s dônje strane drška plosnatu šipku, o koju bijaše pričvršćena žica, omotana u spiralnu cijevčicu, te iz nje nicahu dvije igle, koje zapinjahu šiljkovima u dva žlijeba, smještena na vršku koplja (sravni *sliku 35.* i *36.)*.

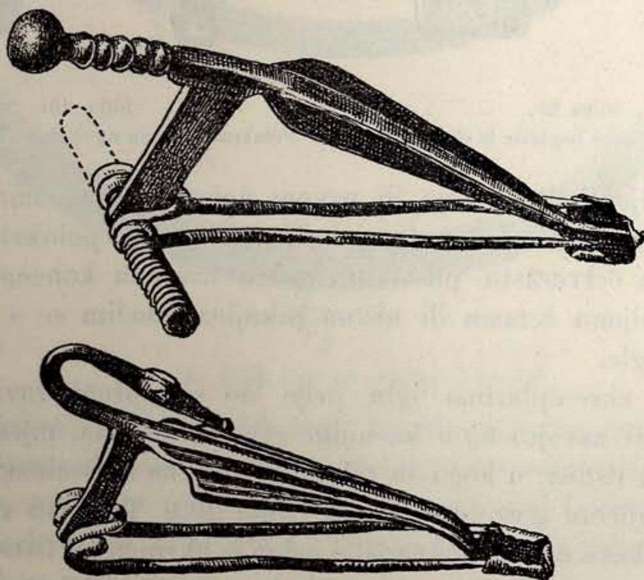
Slika 34. Fibula na oblik strjelice iz Gorice. Br.

Ove i oblikom i mekanizmom svojim savršene fibule rek bi da su nastale pod lokalnim dojmom, jer ih ne nagjosmo prvi puta u Gorici, već ih je nedaleko Gorice na Rakitnu nagjena jedna lijepa fibula sa kopljem i dvije igle, oblikom posve slična goričkim, samo nešto manja. U naseobini na Debelom brdu nagjena je gvozdena fibula iste vrsti, samo što je tanjina u lista koplja ishrgjala. Vrlo lijepa dva komada dobio je zem. muzej od gosp. Ivana Krešića učitelja u Donjem Hrasnom (Hercegovina) na dar, te ih, jer u mnogome naliče goričkim, za prispodobu ovdje priopćujem. U jedne je sap strjelice pokićen nizom bobica, a završuje na kraju povećom glavicom *(slika 37.)*. List koplja ima širok povor, a završuje u lopatastu plohu, kojoj su postrance rubovi uzviti, da čine tako žlijebove, u koje ima da zahvati vršak igle. Igla ovija se na srijedi pod plosnatom laticom, te se s obje strane omata jednim ovojem oko poduga gvozdena klina, koji prolazi laticom, a onda se tek nastavlja u dvije igle. Krajevi klina omotani su tanjom broncanom žicom. Ovaj omot služi samo za nakit a nije u savezu

s elastičnim mekanizmom igala. Jedna je pola ovog klina odlomljena. Druga fibula odlikuje se obilnije profiliranim listom koplja, a sap je u njega vrlo

Slike 35. i 36. Dvije fibule na oblik koplja iz Gorice. Br.

Slike 37. i 38. Dvije fibule na oblik koplja iz Dônjeg Hrasna. Br.

rastanjen, na srijedi savinut, te mu se kraj vraća koplju. Na kraju resi ga glavica slična zmijinoj, i onim glavicama, koje počesto nalazimo na mnogim rano-la-tenskim fibulama *(slika 38.)*.

Igla bijaše isto tako smještena kao u prijašnje fibule, ali se gvozdeni klin u nje izgubio.

f) Rimske fibule.

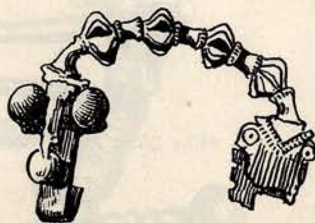
Rimske fibule rijetke su u Gorici. Čisti rimski provincijalni oblik našao se tek jedan i to samo slomljen, a bijaše to fibula sploštenim polukružnim lukom i iglom na baglamu (Scharnir). Pomanjkanje rimskih oblika u goričkoj nekropoli najbolji nam je dokaz, da se je dolaskom Rimljana u ove krajeve prestalo sahranjivati pokojnike u toj nekropoli, a valjda je i naseobina premještena sa pristranka brda Lemiša niže u polje, gdje imade obilno rimskih ostataka.

g) Polukružne fibule na šarnir.

Na domaku one perijode, koju nam u Bosni najbolje karakteriše veliki niz glasinačkih nekropola, koji je zaredao od Romanije pa do Drine i koja

Slika 39.
Polukružna fibula na baglamu iz Gorice. Br.

Slika 40.
Polukružna fibula na baglamu iz Gorice. Sr.

se obično nazivlje hallštattskom ili prvom dobom željeznom, pomiljaju se neke fibule, koje nalazimo i u Gorici. U njih je luk polukružan, te neposredno prelazi u četverastu plosnatu nožicu uresenu koncentričnim kružnicama, a zarubljenu crtama ili nizom piknjica, dočim se s druge strane luka nastavlja igla.

U starijim eksemplarima igla prije no se ispruži ravnim smjerom prema nožici čini zavojnicu, u kasnijim zavojka otpada, mjesto nje je luk sploštem na oblik listića, u koga su rebarca označena zarescima. Uz ovaj listić smještena je čivijicom gvozdena igla *(slika 39.)*. Te vrsti nagjeno je tri komada, dva su dosta dobro sačuvana, a jedan je okrnjen na listiću i na nožici.

Istoj vrsti spadaju i četiri srebrne fibule, u kojih je luk pokićen zvjezdolikim glavicama, a nožna ploha neobičnom ornamentikom *(slika 40.)*. Pošto je ova vrsta daleko savršenije nagjena u bogatom nalazu iz Štrbaca, progovoriti ću o njoj opisujući taj nalaz pobliže, a na ovom mjestu prilažem samo sliku najbolje sačuvanog komada.

3. Ogrlice (Torques.)

Jedan od najljepših komada goričkog nalaza je velika ogrlica od krupne broncane žice uresena nizom zareza, koji se spiralnim smjerom ovijaju oko žice te ova dobiva time oblik usukana užeta. Kolut ogrlice na široko je otvoren, a oba stanjena kraja uvijaju se u petlju. Veći promjer te eliptičke ogrlice imade duljinu od 17·5 *cm*, a razmak obih krajeva iznosi 9 *cm* *(slika 41.)*.

Slika 41. Dvije broncane ogrlice iz Gorice.

Druga ogrlica, načinjena od tanje broncane šipke, manja je (promjer 15 *cm*), nu uresena sličnim ali slabije urezanim ornamentom. Oba kraja se vrlo rastanjuju, te im je petlja na kraju odlomljena. I ove ogrlice vrstaju se u stariju periodu od onih dviju, megju koje nam valja uvrstiti čitavu skupinu goričkog nalaza.

4. Narukvice.

Narukvica nagjeno je razmjerno malo i to ponajviše jednostavno savitih od broncane oble ili sploštene žice u više spiralnih zavoja.

Najbolje sačuvan je par savit u 8 zavoja od pokrupne žice, koja je na kraju nešto rastanjena i savita u petlje *(slika 42.)*.

Drugi jedan par u sedam zavoja od sploštene žice sa ravnim krajevima nagjen je nepotpun, jedan komad čitav, drugi razlomljen u dva komada.

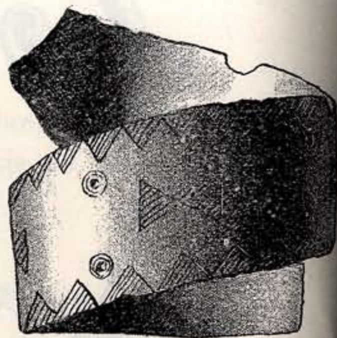
Osim ovih nagjena je jedna malešna narukvica su $4^1/_2$ zavoja za dječinju ruku, te ulomak sasvim malene sa 6 zavojnica, u kojih promjer obodnice nema više od 3·5 *cm* *(slika 43.)*.

Slika 42. Narukvica iz Gorice. Br.

Slika 43. Dječinja narukvica iz Gorice. Br.

Slika 44. Narukvica od broncane prutice iz Gorice.

Slika 45. Polovica ornamenta, urezana na narukvici slike 44.

Ove spiralne narukvice naći je i u doba bronca i u kasnije doba, te se mogu u našem slučaju jednakim pravom vrstati bilo u prvo gvozdeno doba, bilo u la-tensko, koje mu je uslijedilo.

Sigurnije se daje opredijeliti jedna nasamce nagjena narukvica od poširoke broncane pruge, na srijedi šire (2·5 *cm*), na oba kraja sužene (1·5 *cm*), te se i ona poput spirale ovija u zavojku sa $1^1/_3$ oboda. *(Slika 44., 45.)*. Ta narukvica uresena je urezanim ornamentima, a motivi od kojih su ti ornamenti složeni — koncentrične kružnice i trokutni zarescima ispunjeni motivi — nastali su sigurno pod istim dojmovima, pod kojima su toli često nastali i na raznim graviranim predmetima glasinačkim, dakle u prvo doba željezno.

5. Ukosnice.

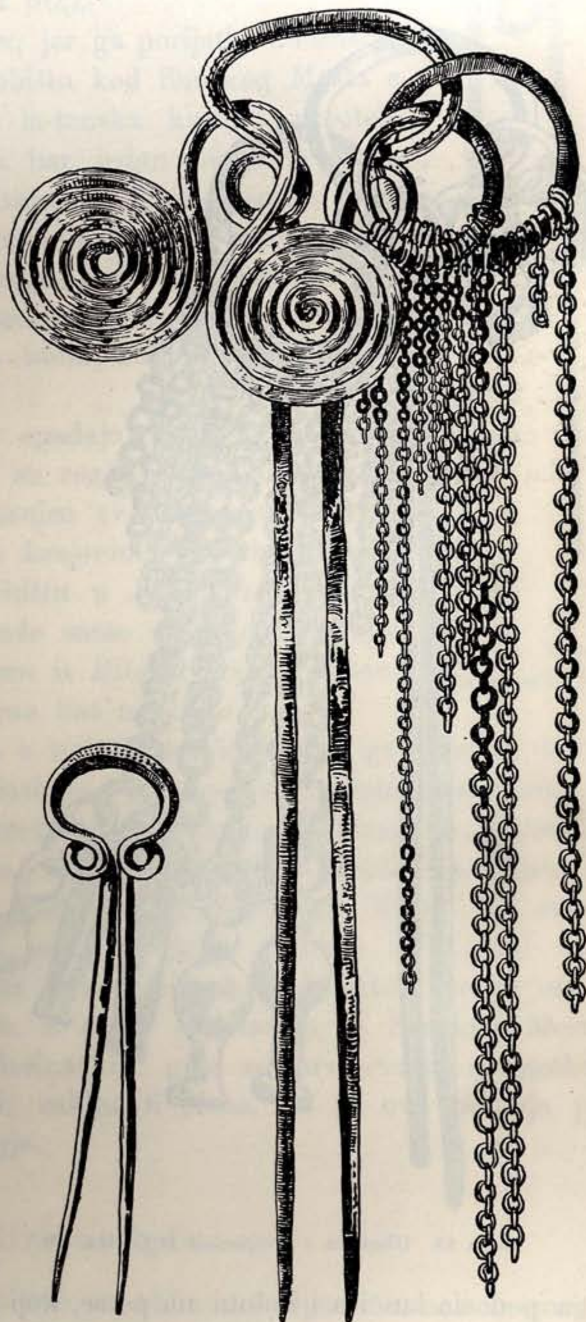
U Gorici našlo se dvije vrste ukosnica. U jednih je glavica načinjena od žice savite na oblik potkove, a pri dnu se krakovi te potkove savijaju s obje strane u jednu okuku i onda se tek žica produžuje pravcem prema zašiljenom rtu. Žica je u glavice obično na srijedi deblja, a prama kraju se suzuje. U nekih eksemplara je tu četverobrida a po vrhu i uresena zarescima *(slika 46.)*.

Ista vrsta ukosnica nalazila se je obilno i u gromilama glasinačkim te nema sumnje, da spada istoj dobi, kojoj spadaju i glasinačke starine. Od glasinačkih ukosnica razlikuju se megjutim goričke time, što su glasinačke razmjerno manje a sublizu jednake duljine, dočim u goričkim opažamo u tom pogledu velikih razlika, jer je najmanja igla tek 7 *cm* duga, najdulja pak nešto više od 21 *cm*.

Pred glasinačkim ukosnicama odlikuju se goričke i time, što je obično u luk glavice zavješen kolut sa nizom lančića i drugog nakita.

U jedne ukosnice bijahu dva koluta, nakićena lančićima i jedna privjeska na oblik dvostruke naočaraste spirale *(slika 47.)*.

U druge bijahu zavješeni, osim dva manja koluta, još i jedan poveći, a na njem lančići, koji imadu na kraju tri privjeska u obliku oble, na dnu nožicom

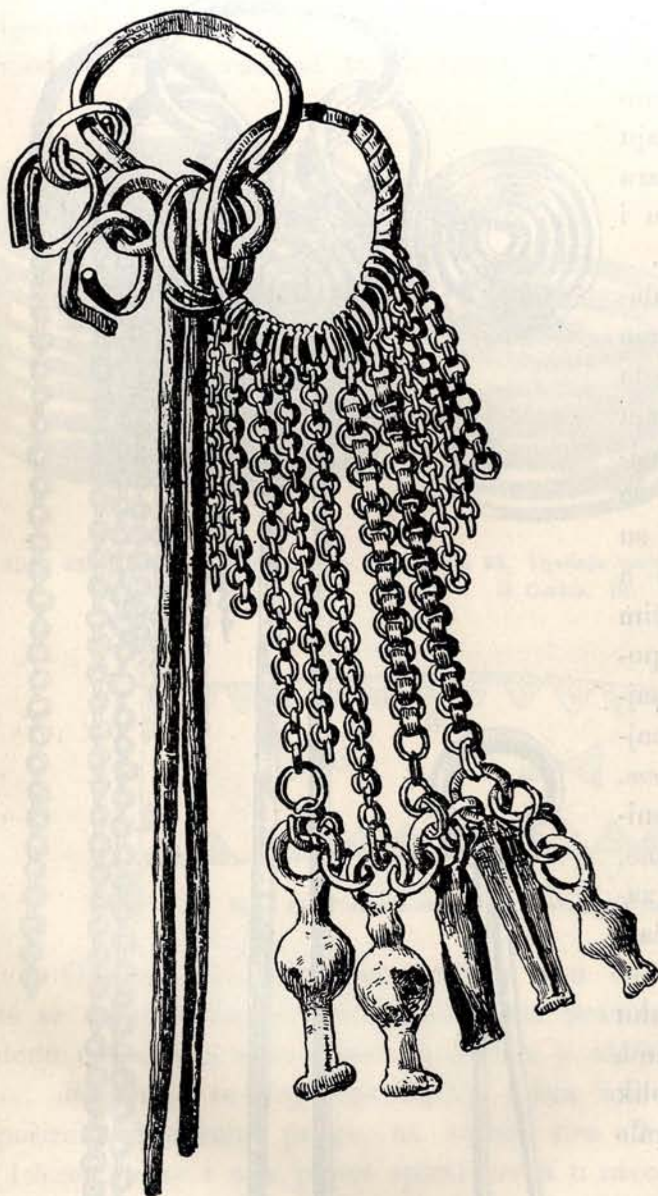

Slika 46. Ukosnica iz Gorice. Br.

Slika 47. Ukosnica iz Gorice sa privjescima. Br.

uresene bobice, jedan valjkasti i jedan privjesak na oblik sitnog koplja ili mača (?) sa povorom po srijedi *(slika 48.)*.

I u druge četiri ukosnice nagjeni su zavješeni koluti sa ulomcima lančića, a osim

Slika 48. Ukosnica s privjescima iz Gorice. Br.

Slika 50. Ukosnica iz Gorice. Br.

toga podosta lančića i koluta na po se, koji su valjda popadali sa ukosnica.

Svega bijaše tih ukosnica 17 bolje sačuvanih komada i nekoliko nesuvislih ulomaka.

Druga vrsta ukosnica manja je i nešto jednostavnija. Na glavi se igla savija zmijoliko u tri uporedno položena okanca te čini tako onu vrstu krivulje, koja je u ornamentici la-tenske dobe, tako običajna, te se nesamo dlijetom urezivala u plohu, već se i po njoj savijala žica *(slika 49. i 50.)*.

Slika 49. Ukosnica iz Gorice. Br.

Ni taj oblik nije za nas nov, jer ga porijetko nalazismo već na Glasincu, počešće u grobištu kod Sanskog Mosta a osobito u Jezerinama, gdje je la-tenska kultura preotela mah, pa je tako sva prilika, da bar jedan dio ovih ukosnica pada u doba, kada je kultura La-Tène dospjela amo.

Nagjeno ih je pet dobro sačuvanih komada razne duljine (od 6—11 *cm*) i ulomci od dva druga. Najveći komad pokićen je takogjer kolutom sa nizom lančića, a na jednom ulomku nanizana su tri privjeska na oblik bobice na podugoj petljici te komadić lančića.

Obje ove vrste ukosnica spadaju većinom u prvo doba željezno, a u la-tenskome su regji. Dokaz tomu naći ćemo u tome, da te vrste ukosnica sve više nestaje, čim više la-tenska kultura u našim krajevima preotimlje mah. Tako na primjer u velikom grobištu u Jezeranima, u onoj množini nagjenih predmeta, imade samo cigla jedna druge vrste a prve ni jedna, a u nalazu iz Ribića, koji je dobom nešto mlagji od jezerinskoga, nema baš ni jedne.

Tim obilnije su ukosnice u nalazištima iz prvog gvozdenog doba, osobito u nekropolama na Glasincu, gdje su sve vrste zastupane, u onoj skupini starina iz prehistoričke naseobine na Sobunaru (Debelom brdu kod Sarajeva), koja nam reprezentira doba suvremeno glasinačkoj kulturi, te napokon i u grobištu kod Sanskoga Mosta. U ovom potonjem, koje većim dijelom pada u prvo željezno doba, ali već zasjeca u doba la-tensko, naći ćemo od obih goričkih vrsta samo drugu sa naočarastom glavicom, a pošto su starine iz Sanskog Mosta nešto mlagje od velike mase glasinačkih, gdje se prva vrsta sa potkovastom glavicom obilnije nalazi, zaključiti ćemo, da je ova potonja po dobi starija, a druga vrsta mlagja.

6. Uresne igle.

Igle sa uresenim glavicama vrlo su obilno zastupane u nalazu goričkom, te sačinjavaju važan dio u inventaru nakita, kojim se služiše prehistorički naseljenici u Gorici.

Razlikuju se više tipičkih vrsti, kojima spadaju nagjeni komadi, a u svakoj vrsti razlikuju se pojedini komadi tek veličinom, ili manjom ili većom pomnjom u ornamentaciji oblika.

1. Najjednostavnija vrsta imade oblik ravne čivije, proširene na glavici i tupo zaobljene, a na vršku zaoštrene i dosta velike duljine. Gornji dio uresen je u pravilnim razmacima nizom urezaka, koji obilaze oko obline igle te tako čine ornamenat, koji nas u jednu ruku sjeća osukane žice, a u drugu, gdje su razmaci zarezaka širi i dublji, niza biserja ili bobica *(tabla II., slika 1., 2.)*. U nekoliko eksemplara opažava se, da se gornji dio tek pomalo proširuje u malu glavicu *(tabla II., slika 3.)*.

Najmanja izmegju 10 komada te vrste igala imade duljinu od 11 *cm*, najveća od 23·5 *cm*, ostale razilaze se u granicama označenim ovim brojevima, ali pretežno prevladavaju dulji komadi.

2. Uz ovu najjednostavniju vrstu niže se jedna igla, u kojoj je glavica jasno izražena; gore završuje čunjasto, dočim je dolje sploštena, te nas tako sjeća ta igla goleme čivije. I u nje je vrat ispod glavice uresen paralelnim zarescima. Duljina joj je 30·5 *cm (tabla II., slika 4.)*.

3. Ona čini prelaz nešto savršenijem obliku, u koga je glavica još jasnije i krupnije izražena, a ispod nje smještena je ogrlica poput dva usporedo položena koluta, koji opasaše iglu, pod tim kolutom uresena je igla takogjer zarescima *(tabla II., slika 5.)*.

Duljina ovih igala, kojih imade svega 14 komada, iznosi od prilike od 20 do 30·5 *cm*.

Uz ove treba spomenuti jednu iglu istoga tipa, koja se od pregjašnjih razlikuje time, što su ispod glavice poredane dvije ogrlice, a na srijedi igle nasukano je bijelo prozirno stakleno zrno *(tabla II., slika 6.)*.

4. Zanimljiva je jedna nasamce nagjena igla, jer nam predočuje vrstu igala, koja je do sada u Bosni vrlo rijetka, te imade mjesto glavice oblu kolastu petlju, uresenu zarescima, a pod njom je igla uresena zarezom, koji se spiralnim smjerom ovija oko igle. Duga je 22 *cm (tabla II., slika 9.)*.

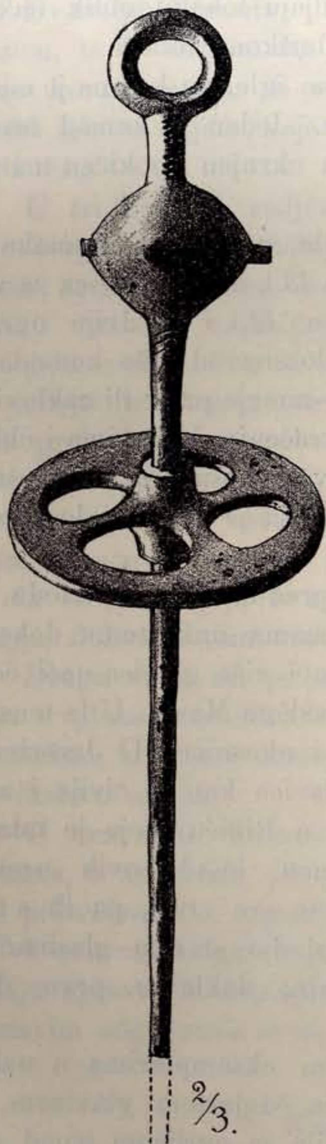
5. Istoj kategoriji spada niz igala, koji se od pregjašnjih odlikuje time, što je ispod petlje namješteno krupno splošteno zrno, iz kojega niču unakrst dva veća i dva manja trna *(tabla II., slika 10. i 11.)*.

Sve ove igle — nagjeno ih je u Gorici svega 10 komada — vrlo su velike, te im duljina variira obično od 22 do 33 *cm*. — Uresene su ispod glavice zarescima, a neke od njih imadu na glavici urezane kružnice.

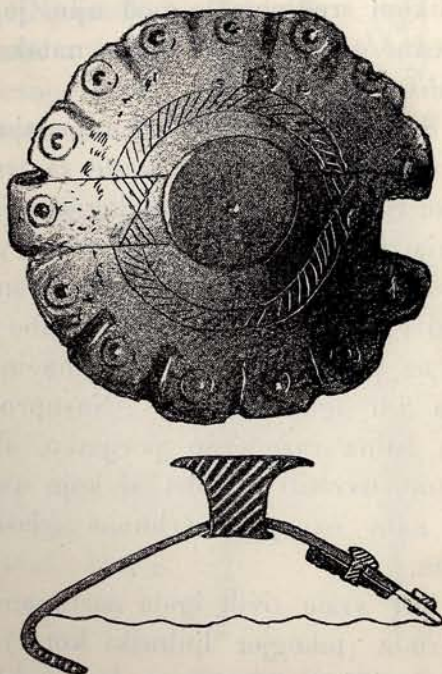
Ovu vrstu igala nalazimo prviput u većoj množini u Bosni, odnosno u Hercegovini. Dva sublizu slična komada nagjena su jedan na Sobunaru

kod Sarajeva, a jedan u prehistoričkoj sojenici kod Ripča. Oba su prema goričkim vrlo maljušna, te jedva 10 *cm* dugačka. Druge dvije igle nagjene su u Drinovcima, u kotaru ljubuškom, nedaleko od Gorice. Oba ova komada vrlo su velika, u jednog sačuvana je gornja pola, u drugog je odlomljen vršak. Ovaj potonji osobito je zanimljiv, jer je na igli nataknuto broncano kolo sa četiri paoka, koje u promjeru imade 6 *cm*, a glavina kola nalići gotovo onoj u voznih kola *(slika 51.)*. Ta igla vrlo nalići uslijed toga preslici. Slično kolo nagjeno je i u nalazu goričkom. Bijaše manje od opisanoga (promjer 3·6 *cm*), te je i ono bilo valjda nataknuto na igli, pa je sa nje skinuto *(tabla II., slika 12.)*.

Nalaz u Drinovcima može nam donekle ustanoviti i doba, u koje nam valja uvrstiti

Slika 51. Uresna igla sa kolutom iz Drinovaca. Br.

Slika 52. Kopča iz Drinovaca. Br.

ovu vrstu igala, jer osim jednog dobro sačuvana koplja s uskim listom, dugim sapom i jakim povorom, duga 50 *cm*, i ulomka drugog manjeg koplja slabo označenim povorom, bijaše tu i jedna kopča na oblik izbočene oble ploče, uresene na srijedi dugmetom, koje je na pojakom dršku

nadvisilo središte kopče *(slika 52.)*. Rub joj bijaše uresen polukružnim laticama, a u njima urezane koncentrične kružnice. Ova vrsta kopča vrlo je obična na Glasincu i posve karakteristična za prehistoričke starine ovoga grobišta, dakle bez dvojbe i ove igle, ako i nijesu zastupane na Glasincu, spadaju u isto doba, te nam predstavljaju lokalni oblik nakitu, koji je u prvo doba željeza bio u običaju u ljubuškom kotaru.

6. Niz ovih igala završuju dvije jednostavne igle, na kojima je mjesto glavice nasukano po jedno zrno od staklovine. Jedan je komad sasvim dobro sačuvan, a dug 22 *cm;* drugi je na vršku okrnjen i pokićen manjim zrnom *(tabla II., slika 7. i 8.)*.

Osim opisanih, većinom bolje sačuvanih igala, nagjeno je ulomaka od tri igle: jedna krupna obla glavica *(tabla II., slika 13.)*, druga glavica sa vrlo velikom bikoničnom jabučicom *(tabla II., slika 14.)* i po dvije ogrlice ispod nje, i napokon ulomak igle, koja bijaše složena od više komada. Na vršku smješteno je oblo zrno od tamno-smegje paste ili caklovine, pod njim drugo valjkasto zrno od bronca sa izvraćenim krajevima i oblom zrnolikom sredinom, a pod njim je špiralna cjevčica, osukana od sploštene broncane žice. Sve to bijaše nataknuto na žici, koja je služila iglom *(tabla II., slika 15.)*.

Sve ove opisane igle spadaju u stariju pred-la-tensku periodu, jer smo kod jedne posebne vrste sa trnovitim glavicama našli tomu dokaz u nalazu iz Drinovaca, a analogije za igle sa dvije i više glavica naći ćemo obilnije još u starijim grobnicama grobišta u Sanskom Mostu. U la-tenskim bosanskim grobištima nestaju uresne igle, kao i ukosnice. U Jezerinama nalazila se samo jedna vrsta slabe sploštene glavice kao u čivije i zavinuta na posve karakteristični način; u grobištu u Ribiću, koje je mlagje, nema tih igala nikako. Nasuprot, na Glasincu imade ovih uresnih igala istina razmjerno porijetko, ali su zastupane sve vrste, pa ih s toga moramo uvrstiti u doba, u koje uvršćujemo onaj dio starina glasinačkih, koji nam označuje vrhunac glasinačke kulture, dakle u prvo doba željeza.

Tri vrste ovih igala zastupane su u lijepim eksemplarima u nalazu iz Gruda (takogjer ljubuški kotar) i to dvije sa čunjastom glavicom, od kojih je jedna uresena sa dva staklena zrna, dvije sa ogrlicom ispod oble glavice i dvije sa vrlo krupnom glavicom, pak dvije ogrlice, u kojih bijaše kao i u goričkog komada prikazana u *slici 14.* na *tabli II.* gvozdena igla zasagjena u broncanu glavicu, te je sva istruhla. Nalaz iz Gruda spada isključivo u prvo gvozdeno doba, što nam pouzdano dokazuje niz fibula, a prema tomu ubrojiće se i ova vrsta u isto doba.

7. Pribadače (bašlije, Stecknadeln).

U ovu vrstu igala valja uvrstiti dva oblika igle, koji su dosele vrlo rijetki u Bosni, dočim su u Gorici obilniji.

Dvanaest komada tih igala splošteno je na vrhu u usku limenu pruticu, te je ova savita u kolo čineći tako petljicu, uz koju bi se privezao komad uzice, ili možda lančića, da se ne izgubi igla sa odjeće, koja se njome sapinjala *(slika 53. i 54.)*.

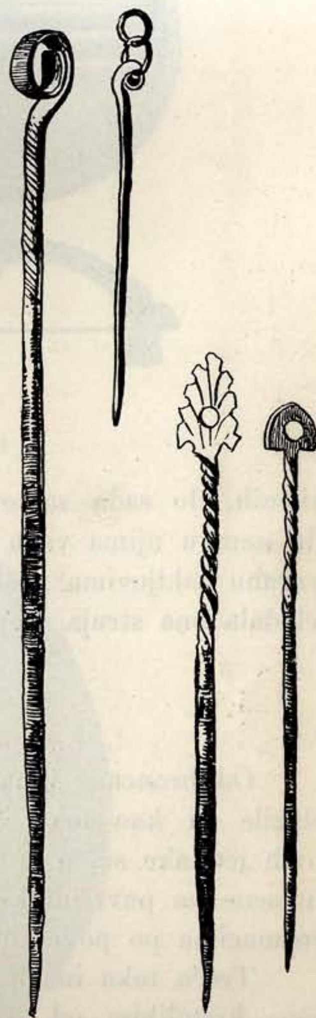
U tri komada zadjeven je kolutić u petljici.

Ove pribadače, načinjene najprimitivnijim načinom, spadaju megju one oblike, koji su po prostoru i vremenu najdalje rasprostranjeni, što je u tako primarnih oblika sasvim prirodno. Nagjene su na primjer u drugom gradu trojanskom, u najstarijim grobnicama ciparskim, u italskim sojenicama (terra-mare), u Švicarskoj, Francuskoj, Njemačkoj i Austro-Ugarskoj. Većina ovih igala spada u davno doba, dapače u najranije periode broncanog doba, ali da se pojavljuju i u doba razmjerno mnogo mlagje, dokazuje nam nalaz gorički.

Druga vrsta tih pribadača na kraju je raskovana u plosnati srcoliki listić, koji je u tri komada izrezuckan, te uresen urezanim rebarcima, u jednoga bez ikakva nakita.

U sva četiri komada žica je pod glavicom osukana, a na listiću probita je rupica, kojom se igla privezivala uz vrpcu *(slika 55. i 56.)*.

I ova vrsta igala reprezentira nam najprimitivniju spravu za sapinjanje tkanine ili odjeće, te je sasvim odgovarala svrsi, kojoj odgovaraše fibula.

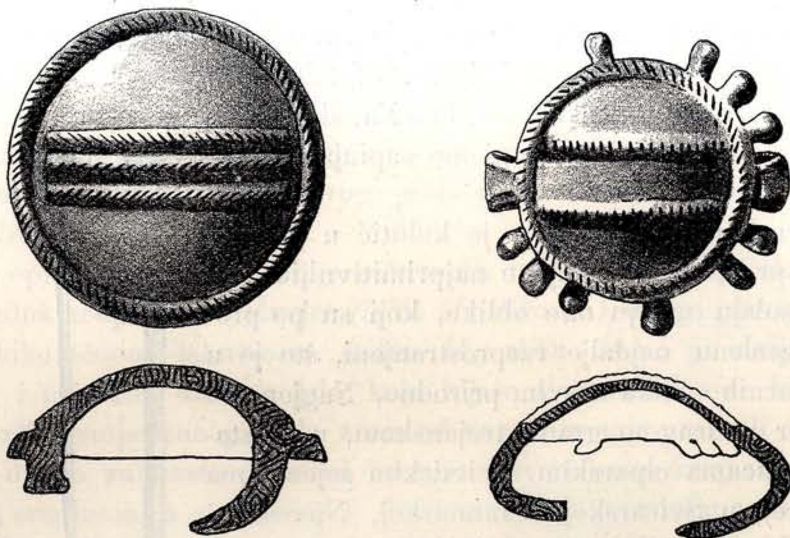
Slike 53. i 54. Dvije pribadače iz Gorice. Br.

Slike 55. i 56. Dvije pribadače iz Gorice. Br.

8. Kopče.

Toka, koje su služile za sapinjanje tkanice ili odjeće, nagjeno je samo dva komada na oblik oble, izbočene ploče, zarubljene vrpcolikim ornamentom, a na srijedi uresene sa dvije, odnosno sa tri slične vrpce. Manja od ovih toka *(slika 57.)* imade na rubu niz bobica, koje ga opasaše kao zrake *(slika 58.)*. Obje te toke masivno su izlivene od bronca. S dônje strane imadu u jedne dvije kuke,

kojima se kopča zadijevala uz tkanicu ili odjeću, te ju je tako sapinjala, dočim je u druge s jedne strane čivija, kojom se prikivala uz tkanicu a s druge kuka. Obje ove kopče po svome obliku živo nas sjećaju

Slike 57. i 58. Dvije kopče iz Gorice. Br.

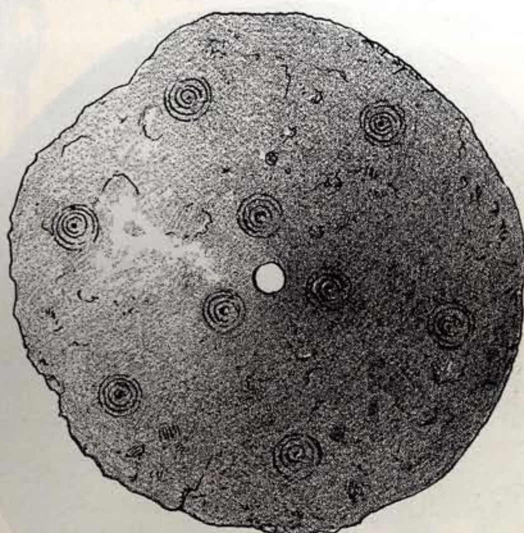
sličnih, do sada samo na Glasincu nagjenih komada, te nema sumnje da nam u njima valja nazrijevati proizvode domaće industrije, koji odgovarahu zahtjevima nošnje i mode, običajne u Bosni u doba, kada je njome vladala ona struja, koju nam najsavršenije predočuju glasinački spomenici.

9. Toke i dugmeta.

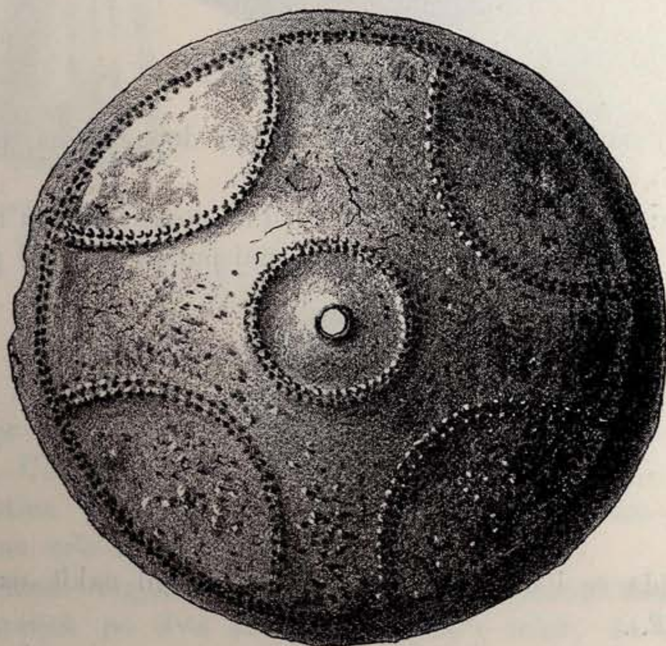
Od broncana lima načinjena su četiri komada okruglih toka, koje su služile ili kao toke ili na drugi koji način za ures odjeće. Dvije od ovih jednake su, u promjeru 7 *cm* duge, ispupčane, na srijedi probušene, a uresene na površini koncentričnim kružnicama, rasporedanim u pravilnim razmacima po površini *(slika 59.)*.

Treća toka imade u promjeru 8·2 *cm*, te je još oblije izbočena, a uresena krstolikim od polukružnica složenim urnekom, načinjenim od gusta niza piknjica, izbočenih odozdo tupom zumbom *(slika 60.)*. Sredina i rub toke označen je dvostrukim kolom sličnih piknjica. Ovaj po sebi dosta nesavršeno izragjeni komad osobito je s toga zanimljiv, što mu je materijal služio i u doba mnogo starije, nego li je doba, u kom nastadoše ostale goričke starine. Komad tenećeta, od koga je izragjena ova toka, izrezan je naime iz jedne od onih velikih, šiljato izbočenih toka, kojima bi se u broncano doba pokivali štitovi *(slika 61.)*. Sličnih, osobito lijepih komada

nagjeno je nekoć u Krehinom gradu u Hercegovini, koji su dospjeli u zagrebački muzej, a jedan i u manastir Humac. Kao i ove toke (tutuli) bijaše

Slika 59. Pupčasta toka iz Gorice. Br.

Slika 60. Toka od broncana tenećeta iz Gorice. Lice.

i komad, od koga je naša u daleko mlagje doba skovana, uresen koncentričnim kružnicama, izmegju kojih se u stanovitim razmacima nanizaše prutice, obrubljene trouglastim zubićima. Ova ornamentika još se i sada posve

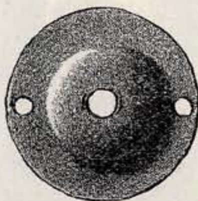
jasno razabire na dônjoj strani toke, a samo mjestimice je nestala uslijed ornamentike, kojom se poslije uresila. Tako nam ova toka reprezentira

Slika 61. Saličje toke u slici 60.

stari spomenik, koji se u razmjerno mlagje doba, istina, tek polomljen čuvao, kao relikvija davno uminulih stoljeća.

U tu vrstu nakita uvrstiti ćemo i jednu posve malenu toku (promjer 2·7 *cm*), u koje se po srijedi uzdiže polukružni pupak i koja je provigjena sa

Slika 62. Mala toka iz Gorice. Br.

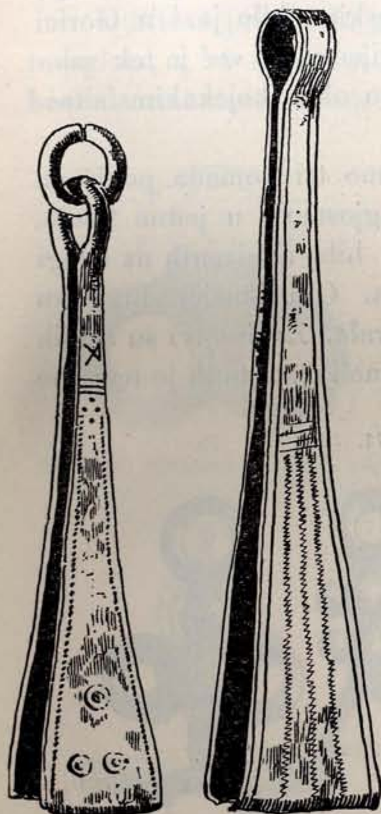
tri rupice. Valjda se i ona prišivala kao besposleni nakit uz koji komad odjeće *(slika 62.)*.

10. Štipalice.

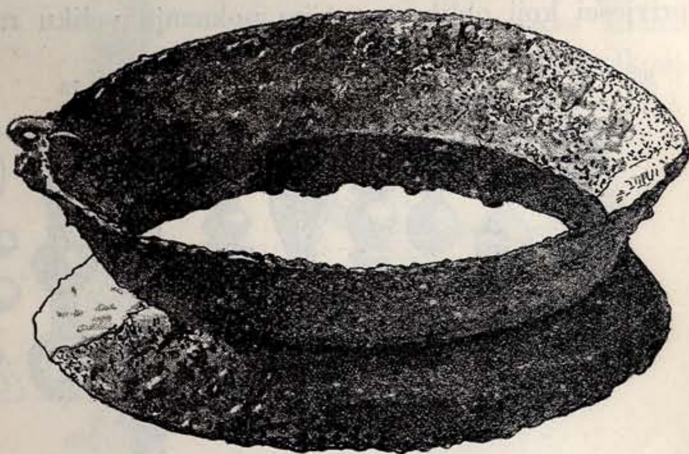
Štipalica običnoga oblika, koje se nalaze dosta često na Glasincu, ali i u la-tenskim grobnicama Krajine, nagjeno je u Gorici četiri komada *(slika 63. i 64.)*. Najveći, dug 11·5 *cm*, uresen je sa tri niza sitnih zare-

zaka, učinjenih zumbom, te obrubljen po jednom crtom. U najmanje, duge 8·5 *cm*, urezana su u lopatici po tri mala kola, dočim su ostale jednostavnije sačuvane.

Sve četiri nagjene su slomljene, a jedna od njih imade na kraju rašalja tragove staroga popravka. Štipalica se naime bila slomila, pa su oba rastavljena kraka opet sastavili, te ih utvrdili sa dvije na sastavku ukovane broncane čivije, tako da je štipalica mogla opet za nevolju da služi.

Slika 63. i 64. Dvije štipalice iz Gorice. Br.

Slika 65. Uresni komad iz Gorice. Br.

11. Ostali sitniji nakit.

Slika 65. predočuje nam kolut, načinjen od broncane limene prutice, i to tako, da se prutica po srijedi suzila te čini oštru brid, dočim se prema kraju proširuje. Manji promjer tog koluta iznosi 5·5 *cm*, veći 8·5 *cm*, visina koluta 2·6 *cm*. Uz jedan rub opaziti je malu petljicu, uz koju bijaše valjda pričvršćena uzica ili lančić. Komad nagjen je u krematoriju, te mu je s toga i površina vrlo hrapava.

Slični komadi nagjeni su u grobištu kod Sanskog Mosta u grobu 6 i 112., i to uvijek po dva uz glavu. Fiala[1]) misli, da su služile kao naušnice. Taj tumač moramo tako dugo, dok se ne nagje zgodniji, prihvatiti, ako i ne smijemo misliti, da su se ta golema kola provlačila kroz

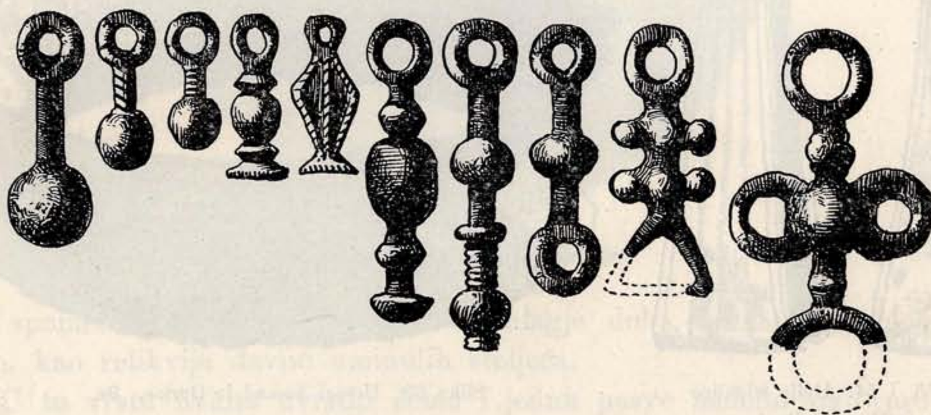
[1]) Fiala Franjo: „Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta" u „Glasniku zemaljskog muzeja", god. 1896., str. 225. i 258.

uho, već su visjela uz lančić ili vrpcu niz uho, a moguće je i to, da se oko žlijebi kola ovijao i pram kose.

Kao u svim prehistoričkim nalascima bosanskim, bilo je i u Gorici dosta sitnijega nakita, koji nije imao praktične vrijednosti, već je tek udovoljavao naivnoj želji priprosta naroda, da si tijelo okiti kojekakim sitnicama i privjescima.

Već u gore opisanim ukosnicama spomenusmo tri komada pokićena nizom lančića sa privjescima, a sličan nakit nagjosmo i u jedne fibule. Osim toga našao se niz lančića bilo jednostavnih, bilo nanizanih uz drugi lančić, a na vrhu pokićenih katkada privjescima. Ovi lančići služili su možda za nakit ukosnica, a gdjekoji možda i kao agrafa. Zanimljivi su u njih privjesci koji oblikom svojim pokazuju veliku raznolikost, te ih je nagjeno

Slika 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75.

Razne vrste privjesaka iz Gorice.

i podosta nabaška. Mnogi od tih privjesaka upravo nas neposredno sjećaju sličnih glasinačkih komada, a u tu vrstu spadaju i ovi:

1. Privjesci, nalik bobici na poduljoj petlji, izragjeni su sasvim plastično, ili tek na jednu stranu plastično, a s druge ravno. Neki su od njih uresеni na dršku zarescima, a drugi su obilnije profilirani. Skoro svi nagjeni su gdje vise uz okrajke lančića ili su nanizani uz kolute lančića, a samo malo njih nagjeno je na samu, te su popadali sa lančića. Osim onih komada, koji su nagjeni nanizani na kolutima, koji služahu fibulama ili ukosnicama kao ures, nagjeno je još svega 60 komada. Pojedine oblike iznosim u *slikama 66.—69.*

2. Dalje je dugme, nalik na opisano, što se na dônjem kraju produljuje u profiliranu nožicu, te nas sjeća onih glasinačkih dugmeta, uresenih po boku sa četiri probita zareska (1 kom., *slika 71.)*.

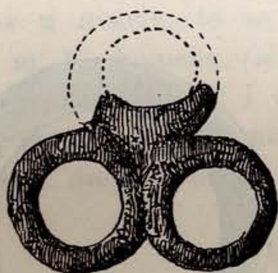
3. Slično sa dvije pomanje glavice, nanizane na podužoj šipki *(slika 72.)*.

4. Privjesak sa dvije petlje, spojene šipkom, koja se na srijedi proširuje u dugme (2 kom., *slika 73.)*.

5. Sličan privjesak, gdje je dônja (sada djelomice odlomljena) petlja bila trouglata, a sa svake strane nižu se uz šipku po dva dugmeta. Oba potonja komada nanizana su na jednom lančiću *(slika 74.)*.

6. Privjesak, uresen sa četiri petlje, koje se unakrst nanizaše o jednu šipku, na srijedi uresenu dugmetom *(slika 75.)*.

7. Privjesak, sastavljen od tri koluta. Dva posve slična komada nagjena su u ljubuškom kotaru u Grudama *(slika 76.)*.

Slika 76. Privjesak iz Gorice. Br.

Slika 77. Privjesak iz Gorice. Br.

Slika 78. Privjesak iz Gorice. Br.

Slika 79. Privjesak na oblik posudice iz Gorice. Br.

8. Privjesak na oblik izvrnutog slova T *(slika 77.)*.

9. Privjesci slični listićima (ili koplju), a na vršku ureseni proširenom nožicom (3 kom. o jednom lančiću, 1 kom. na kraju drugog lančića *(slika 70.)*.

10. Privjesci na oblik 6 *cm* duge, dolje ravne, gore izbočenim bobicama uresene šipke, nalik astragalu. U šipke je na oba kraja i dolje po srijedi po jedna petlja. U dônjoj petlji visi privjesak, koji nas donekle sjeća oblikom svojim amfore *(slika 78.)*.

11. Privjesak na oblik male broncane posudice sa dvije široke ručke, koji nas živo sjeća sličnih komada, nagjenih na Glasincu, gdje spadaju megju tipičke oblike tamošnje kulture u prvo doba gvoždja *(slika 79.)*.

12. Dva privjeska na oblik konja *(slika 80. i 81.)*.

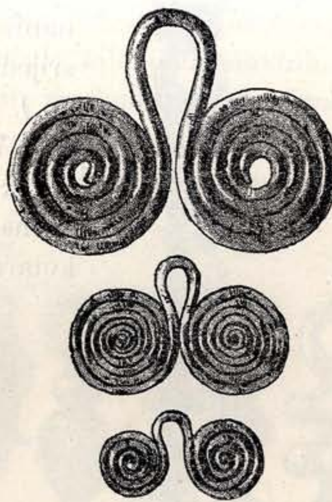
U istu kategoriju nakita spadaju dvije sasvim sićušne i jedna nešto veća dvostruka spirala, savite od broncane žice *(slika 82.—84.)* i napokon dva kamena komada: jedan probušeni ovalni plosnati valjutak, u kome

se vide još ostanci gvozdena koluta, o koji se vješao, i jedan načinjen od komada crijepa, provrtan na gornjem zaoštrenom kraju.

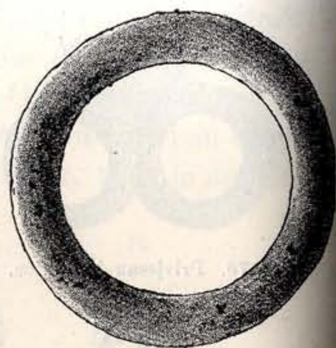
Slično kao ove privjeske upotrebljavalo se i nekoliko koluta od bronca *(slika 85. i 86.)*. Nagjeno ih je svega 5 komada, dva tanja plosnata, pro-

Slike 80. i 81. Dva privjeska na oblik konja iz Gorice. Br.

[Slike 82.—84. Tri spiralna privjeska iz Gorice. Br.

Slika 85. Kolut iz Gorice. Br.

Slika 86. Kolut iz Gorice. Br.

Slika 87. Prsten iz Gorice. Br.

Slika 88. Prsten od žice iz Gorice. Br.

Slika 89. Komad lančića iz Gorice. Br.

mjera od 3·9—4·2 *cm* i tri manja, krupno izlivena (promjer 2·2—3 *cm*), od kojih je jedan na obodnici profiliran.

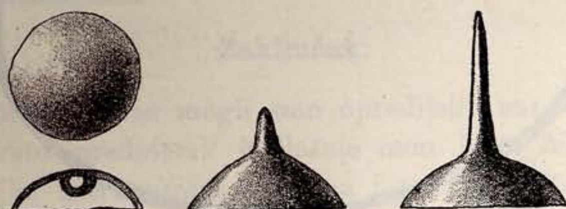
Tri druga koluta načinjena su od žice omotane spiralnim smjerom, a o njima visjela su dva ili tri manja spiralna koluta.

Osim ovih broncanih komada nagjeno je u jednom nizu nanizanih 8 gvozdenih koluta, koji sačinjavaju lanac od 14 *cm* duljine.

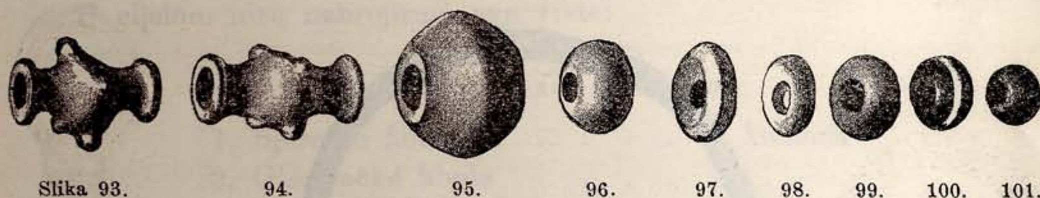
Jedan broncani kolut, na nutarnjoj strani obodnice splošten, na vanjskoj zaobljen, ima na srijedi pupčastu glavicu, te je bez dvojbe služio kao prsten na djevojačkom ili djetinjem prstu *(slika 87.)*.

Kao prstenje služilo je valjda i ono 9 komada koluta, savitih od broncane žice u spiralu *(slika 88.)* sa 4—6 obodnica, dočim su slični koluti, nanizani u lančić služili kao privjesci. Nagjena su dva taka komada, oba složena od tri spiralna koluta, koji redom bivaju manji, a u jednoga uvješena su suviše dva obična koluta.

Lančića nagjeno je, osim onih koji su nanizani na kolut ili spleteni u nizove, te se upotrebljavahu na razan način u nakitu, još i na po se 13 komada *(slika 89.)*. Karike lanaca ili su jednostavne od žice savite, ili imadu 2 i više oboda, ili su sploštene, a u jednom komadu su načinjene od sploštene broncane prutice. Ovaj potonji komad najdulji je te imade duljinu od 41 *cm,* dočim su ostali manji ulomci od 10—34 *cm*

Slika 90.—92. Tri dugmeta iz Gorice. Br.

Slika 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101.

duljine. Na po se nagjeno je 6 povećih koluta (promjer 2—3 *cm*), na kojima bijahu nanizani nizovi lančića, koji su poispadali.

Dugmeta nagjeno je vrlo malo: 4 pupčasta obla dugmeta *(slika 90.)* i dva poveća sa oštrim trnom na srijedi pupka (u jednog dug 0·5 *cm,* u drugog 2 *cm, slika 91.* i *92.)*. Ove vrste dugmeta sa uspravnim trnom na srijedi nagjene su prviput u Bosni u velikoj gromili kod Varvare (u Rami), poslije češće. Osobito velikim trnovima pokićena dugmeta nagjena su u nalazu iz Gruda ljubuškog kotara, te po ostalom inventaru onoga nalaza spadaju u prvo gvozdeno doba.

Zrna za ures od bronca našlo se nešto obilnije, najviše bilo ih je valjkastih, na srijedi oblo ili čošasto izbočenih, a na krajevima izvraćenih. Imade ih 11 komada *(slika 93.* i *94.)*, dugih 2 do 3 *cm.* Ta zrna, kojih imade prilično mnogo i u nekropolama glasinačkim, nizala su se u ogre, ali upotrebljavala su se i kao nakit na drugi način, kako nam to dokazuje igla, prikazana na *tabli II., slika 15.*

Od broncanih zrna bilo je još jedno poveće *(slika 95.)* i dva pomanja bikonička zrna *(slika 96.)* promjer 2, odnosno 1 *cm.*

Zrna od druge materije nagjeno je vrlo rijetko: jedno plosnato jantarevo zrno (promjer 1·4 *cm (slika 97.)*, četiri maljušna od žutog neprozirnog stakla *(slika 98.)*, 1 veće modro *(slika 99.)*, 1 crno *(slika 101.)*, i jedno crno ureseno bijelom emaljnom prugom *(slika 100.)*.

Slika 102. Broncana žica iz Gorice.

Slika 103. Ručica od posude iz Gorice. Br.

Na koncu spomenuti ćemo još nekoliko komada, koji ne spadaju ni u koju od opisanih vrsta nakita. Našlo se naime u goričkom nalazu tri čitava i desetak ulomaka koluta, savitih od potanje oble broncane žice, na kraju stanjene, a na sastavku obih krajeva omotane broncanom pruticom, koja se ovijala u gustom nizu zavoja oko žice *(slika 102.)*. Ovi kolutovi imadu u promjeru 5—9 *cm;* manji su dakle za narukvice premaleni, a veći opet prekrupni. Služili su i oni kao nakit, akoprem mi je teško ustanoviti, na koji način.

Dalje se našla u priloženoj *slici 103.* prikazana polukružna, na srijedi nešto deblja žica, kojoj se krajevi savijaju u petlju, a u jednoj od njih

zadjet je mali kolut. Ovaj komad služio je bez dvojbe ko ručica kojoj posudici ili inom kojem predmetu.

*

Osim čitavih komada nagjeno je i prilično mnogo sitnijih ulomaka, a osobito iz onog garišta u krematoriju i dosta bezobličnih komada. U ovim ulomcima imade komadića lančića, sitnijih dijelova fibula, osobito manjih vrsta, komadića žica, špiralnih cjevčića (saltaleoni) i drugih utaraka manje važnosti.

Daleko bi me zavelo kad bih opisivao svaki taj komadić, tim dalje što med njima nema fragmenata onakih oblika, kojih nijesam opisao na osnovu čitavih eksemplara.

Zaključak.

Opisujući gorički nalaz mogli smo opredijeliti bar sublizu po vremenu gotovo svaku vrstu predmeta. Najlašnje nam je to bilo kod fibula, jer nam one po svojim markantnim oblicima i po tome, što se pojedini oblici vežu bilo uz stanovita razdoblja, bilo uz stanovite predjele ili narode, podaju prilično sigurna osnova za klasifikaciju prehistoričkih starina.

U *cijelom nizu nabrojismo ove vrste:*

A. Prvo gvozdeno doba:

1. Spiralne fibule		2 komada
2. Glasinačke fibule		5 „
3. Italske fibule:		
a) bez trna na luku	. . .	1 „
b) južno-italske		28 „
c) prelazni oblici		8 „
	Svega .	44 komada.

B. Drugo gvozdeno doba:

1. La-tenske fibule:		
a) rane		4 komada
b) razne varijante srednjih	.	28 „
2. Predrimske		22 „
3. Rimske		1 „
	Svega .	55 komada.

Numerički zastupani su dakle oblici prvog željeznog doba i la-tenski oblici sublizu jednako, u razmjeru od $42\,\%:55\,\%$. Nu po ovom razmjeru

ne smijemo razlučiti i ostale predmete, jer je poznato, da se u la-tenskim nalazištima fibula nalazi daleko obilnije, nego li u onim iz prvog gvozdenog doba, a uz to opaziti ćemo, da u ostalim starinama imade za čudo vrlo malo predmeta, koji bi se mogli pouzdano ustanoviti kao proizvodi la-tenske kulture.

Kod razlučivanja goričkih starina moći ćemo dosta pouzdano odijeliti veliku skupinu, koja vremenom spada u jedan suvisli niz, ako iz cjeline nalaza izlučimo one predmete, koji su nagjeni u krematoriju. I onaj koji nije bio prisutan kod iskapanja tih predmeta, na prvi će pogled moći izlučiti te komade, koji su ležali u garištu, jer gotovo svi pridržaše na sebi tragove paljenja. Površina im je hrapava, crnkasta, zelena se patina tek slabo i zagasito pomalja ispod ogarene, krečom mjestimice obijeljene lupine, koja je zaodjela kovinu.

Tragovi tog paljenja razabiru se što manje što više na ovim predmetima: Na kacigi, na obim spiralnim fibulama, na južnoitalskim fibulama i na ostalim italskim fibulama sa dugom nožicom. Od igala talile se osobito zbog žege uresne igle sa četiri trna na glavici, uresni kolut od broncana lima *(slika 10. na II. tabli)*, te sitniji nakit, komu se oblici primiču glasinačkim: valjkasti bombaci, privjesci u obliku posude, konjskih figura i dugmeta na dugoj petlji. Osim na broncanim predmetima opažaju se tragovi paljenja i na nekim gvozdenim kopljima, osobito na onima, u kojih je povor krupnije izražen.

Svi ovi predmeti sahranjeni su dakle pod istim okolnostima, koje nam zasvjedočuju njihovu suvremenost, a sve bez iznimke uvrstiti ćemo po tipološkoj klasifikaciji, uvažujući analogije nagjene na drugim mjestima u prvo željezno doba, pa pošto u toj skupini imade dobar dio italskih komada, zaključiti ćemo iz toga, da italski dojam u ovome kraju pada već u prvo gvozdeno doba, u doba, gdje nam pismeni spomenici ne spominju ni slovcem saobraćaj izmegju naših krajeva i Italije.

Da je taj saobraćaj doista postojao, dokazuju nam osim našeg nalaza dva druga, nešto mlagja numizmatička nalaza: jedno je krupanski, drugo mazinski (Lika). Oba su slična po svome sastavu, te sadržavahu osim množine bezoblična bronca (aes rude) te italskih signiranih assova i silu božju kovana novca[1]).

U oba nalaza imade osim rimskih novaca i južnoitalskih, osobito sicilskih, ali najobilnije zastupani su afrikanski i to: kartaški (95 + 342 kom. i numidijski (36 + 287 kom.).

---

[1]) Dr. Truhelka: „Afrikanski novci od tuča, nagjeni na Vran kamenu kod Krupe", „Glasnik zemaljskog muzeja", I., str. 38.; Brunšmid: „Nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji", „Vjestnik hrv. arh. društva", nova serija II.

Sjetimo li se, da su južni Italci, a osobito sicilski pomorci bilo pod dojmom grčkih doseljenika, bilo pod dojmom kartaških osvajača u brzo proširili sredozemnim morem svoju trgovinu, lako nam je vjerovati, da su njihovi trgovci dospjeli i u naše krajeve, te ih upoznali u doba, kada Rimljani još ni snivali nijesu, da će oni istim krajevima nekoć zavladati. Da se nije uvažala samo gotova roba, već i bezoblična kovina, dokazuju nam oba nalaza, u kojima je daleko veći dio sastojao od izlomljenih komada bronca. Ta kovina imala se u nas tek upotrebiti u fabrikaciji broncana nakita, a italski trgovci uvažali su je amo valjda s razloga, jer je u Italiji srebrna vrednota zamijenila staru mjedenu, te su u nas za kovinu dobivali bolju cijenu. Uz tu kovinu i bezvrijedne već novce ušao je i po koji drugi ulomak, kao one tri fibule, koje se nagjoše u mazinskom nalazu, od kojih su dvije čertoške a jedna sa dugom nožicom.

Promatrajući ostale komade nalaza opaziti ćemo na prvi pogled, da su svi komadi, koje posve sigurno možemo ustanoviti la-tenskim, u toliko bolje sačuvani, što nijesu od vatre ni malo štetovali. Oni dakle nijesu bili u krematoriju, već uz nespaljene lešine izvan krematorija. To je donekle neobično, jer baš u Bosni u većine la-tenskih grobišta naći ćemo u običaju sahranjivanje spaljenih ostataka sahranjenih u urnama, kojima bar do sele nije bilo ni traga u Gorici.

Takovo razlikovanje možda je u savezu sa posebnim običajima, a razumijeva se lako u krajevima, gdje se običaji i danas razilaze od plemena do plemena, od župe do župe.

Pojave la-tenskih oblika, koji u našim krajevima u zadnje doba sve češće zaredaše, te s goričkim nalazom dobiše novi znameniti prirast, razgaljuju nam cijeli niz novih problema. Do sele nagjeni su ti oblici osobito u Krajini (Jezerine, Ribić, Sanski Most) u većoj množini, dočim se na jugu pojaviše tek sporadički, a to nas je moglo navesti na mnijenje, da se je la-tenska kultura, koja je u zadnja predkršćanska stoljeća obuhvatala sve krajeve, koje okružiše Alpe, a osobito Panoniju i one dijelove Ilirika, u kojim stanovahu Liburni a potle Japodi. Granica ove kulture slagala bi se sublizu sa južnom granicom Japodskih plemena, koji nekoć stanovahu u hrvatskoj Lici i u našoj bosanskoj Krajini. Sporadički nalazi na drugim mjestima Bosne mogli su se lako shvaćati kao import, koji nije nimalo mijenjao cjelokupnu sliku domaće kulture ilirskih starosjedioca.

Od jednoć nagje se daleko na jugu u srcu Hercegovine gorički nalaz, u kome keltski oblici sačinjavaju velik dio nalaza, a ovi se odlikuju od krajiških nalaza još i time, što u njima prevlagjuju stariji (rani i srednji) la-tenski oblici, dočim se u Krajini našlo na pretek kasnijih la-tenskih oblika.

Danas se sve sumnja više o tome, da su la-tenske starine ostanci starih Kelta, jer što se više starina ove vrste iznaša na vidjelo, to se više utvrgjuje činjenica, da se one nalaze samo u onim krajevima, u kojima su nekoć za raznih faza svojega razvitka obitavali stari Kelti, pražitelji srednje Evrope.

Ovu činjenicu osobito lijepo potvrgjuju pojave u Krajini, gdje iz historičkih vrela znamo, da u zadnja prehistorička vremena življaše narod, koji se izrično nazivlje smjesom ilirskih pražitelja i keltskih doseljenika. Nekropole u Sanskom Mostu te ona na Vitlu kod Prozora kraj Otočca pokazuju nam evidentnim načinom, kako su la-tenski oblici pomalo zamjenjivali starije oblike prvog gvozdenog doba, kako se keltska kultura sljevala starom ilirskom, te ju na domak naše ere posve nadvladala.

Ako je ta pojava sasvim shvatljiva i prirodna u Krajini, teško joj je naći tumača, ako se u još ranije doba opažava u Gorici na podnožju Dinarskih Alpa.

Mi ne imademo do danas nigdje spomena o kakvoj keltskoj kolonizaciji u ovim krajevima, dapače svi stari pisci bez razlike uvjeravaju nas, da u tim krajevima življaše pleme, koje se smatralo čisto ilirskom korjenikom — Delmati —, pleme, po kojem kasnije prozvaše Rimljani veliku provinciju Dalmaciju, koja se prostirala većim dijelom Ilirika.

Pa ipak, gorički spomenici, pa i neki slični sa Rakitna govore, da je i u ove krajeve dospio keltski dojam, a tumač tome možda ćemo naći u onoj historičkoj činjenici, da su keltska plemena poslije V. vijeka pr. Isusa provalila na Balkan te ga svega poplavila i dospjela čak u Grčku pred samo svetište Apolonovo. Ovu pojavu crtaju nam pismeni spomenici u obliku niza bajnih priča, a spomenici, što po malo mile ispod zemlje, posvjedočuju nam je još pouzdanije, te označuju puteve, kojima je prolazila ta keltska provala.

Desiće se možda gdje prilika, da se opširnije svratim na to pitanje, koje sam ovdje spomenuo tek sa nekoliko riječi.

Ispred ostalih la-tenskih nalazišta razlikuju se bosanski i po cjelokupnom svome sastavu. Inventar la-tenskih grobišta odlikuje se nekim karakterističnim komadima, koji se skoro redovito nalaze. U ove tipične komade spada prije svega dugi ravni mač sa vrlo tankom oštricom, te velike gvozdene okovice na oblik jabučice, kojima se pokivao štit, a uz nje široke ručke, kojima se štit držao ramena. Tih a i drugih karakterističnih la-tenskih oblika nije se dosada nikako našlo u Bosni, a ko najjužnija tačka, gdje se šta slična našlo označuje se Vukovar u Slavoniji, gdje je nagjena okovica od korica mača, koja se odlikuje karakterističnim oblicima ranije la-tenske dobe, kako se ova pojavljuje na zapadu Alpi.

U našim nalazištima nema ni one množine željeza, kojom se odlikuju la-tenski nalazi u sjevernijim stranama, dapače mi ćemo opaziti, da se gvožgje u našim naseljima iz prvog željeznog doba češće upotrebljavalo u nakit, nego li u onim iz la-tenskog.

Ni onoj karakterističnoj ornamentici, koja se sastojala od ustanovljena niza spiralnih kombinacija, urezanih dlijetom u gvožgje i u bronc, koja je bila tako razgranjena, da se je održala do u srednji vijek, te dospjela u umjetninama sjeverne Evrope, a osobito irske, do velikog savršenstva, nema u nas dosele traga. Jedino ornamenat, složen od niza vijugasto savitih žica, nalazi se i u nas vrlo često na fibulama, narukvicama i na drugom sitnom nakitu.

Mi ćemo po ovome razabrati, da se keltska kultura nije jednoliko i u cjelini svojoj širila po evropskom kontinentu. Dočim je prema sjeveru sačuvala svoju prvotnu sliku, prema jugu gube joj se pojedini oblici; doseljenici se valjda prilagogjuju domaćim elementima, te od njih preuzimlju ono, što im se činilo vrijedno da se usvoji. Jedino fibulu — svoj karakteristični nakit — pridržaše i u novoj postojbini.

II. Srebrni nalaz iz Gorice.

Nedaleko od njive Ive Kopurala, koja nam je dala netom opisani nalaz, od prilike 6—700 *m* pravcem sjeverozapadnim, nagjen je sretnim slučajem u njivi seljaka Mate Bušića Paškina drugi nalaz, koji ako i nije brojem obilniji, ipak imade za nas vrijednost, jer nam i on iznaša niz do sele posve nepoznatih oblika. Dočim je prvi nalaz grobište, ovaj je slučajan, te nam reprezentira valjda blago, što ga je posjednik u davno doba sahranio, a to blago bijaše mu tim vrednije, jer se pola sastojala od srebra.

Svi ovi predmeti nagjeni su na jednoj hrpici u velikoj gromili, koja je nastala slagajući na rubu njive kamen, što bi se istrebio. Predmeti bili su pohranjeni valjda u krpi ili vrećici te je ova vremenom istruhla i tako se nagjoše predmeti u jednom škripu gromile.

Misleći, da bi se mogao u njoj naći ma kaki drugi trag bilo grobnice bilo koji zaostali komad toga nalaza, dao sam je svu prerovati, nu bez uspjeha, jer je gromila tek puki streb, a što je bilo u onom nalazu, nalaznik je sve pomno pokupio i predao muzeju u Sarajevu.

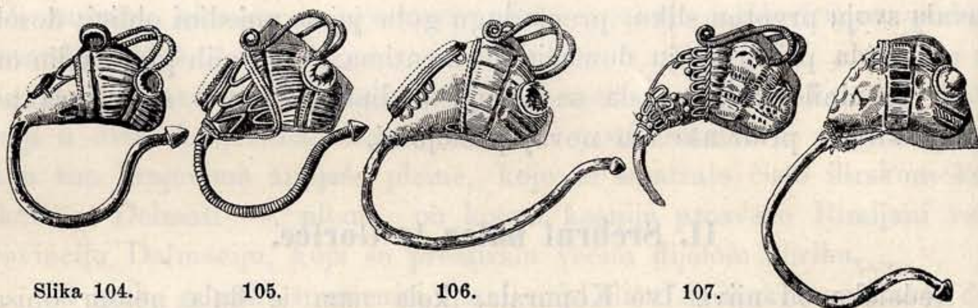
Srebrni predmeti vrlo su sitno izragjeni od najtanjega lima, obložena filigranom, te se većina tih komada posve raspala, jer ona tanka srebrna mrena nije bila dovoljno jaka, da se čuva posvemašnje oksidacije. Osim nekolicine komada samo su krupniji dijelovi bolje očuvani.

1. Najzanimljiviji komadi u ovome nalazu jesu neka vrsta nakita slična mingjušama dosele neobična oblika, što ga prviput nalazimo u našim prehistorijskim nalazima.

Njihov oblik je dosta začudan, a razjasniti će nam ga najbolje sačuvani komadi. *(Slike 104.—108.)*

Mingjuša načinjena je od srebrne žice i savita u polukrug, komu se jedan kraj izvija nalik slovu „S" te je pokićen malom čunjastom glavicom. Na drugom kraju pričvršćena je glavica, izvajana od tanka srebrna lima i izragjena veoma pomno.

Površina te glavice uresena je bilo sitnim zarescima, bilo nizom ornamenata, načinjenih od tanke srebrne niti i prilemljenih uz površinu lima, osim toga smještena su s gornje strane po dva obla koralja, a na

Slika 104. 105. 106. 107. 108.
Srebrni nakit iz Gorice.

sastavu glavice sa kolutom duž glavice podulji koralj. Izmegju onih oblih koraljnih zrna usagjena su dva roščića od presukane žice, koji se savijaju nalik slovu S i završuju u malešnu spiralu.

Teško je opisati riječima oblik ove glavice, ali svakako je umjetnik, koji ih je načinjao mislio na bilo koji prirodni uzor, te je želio da prikaže glavu ili ptičju ili životinjsku. Ona dva koralja, jasno izrazuju oči, a roščići više njih bilo rogove bilo organ za pipanje, kako ga vigjamo osobito u leptira. U cijelomu nalazu bijaše nekoć mnogo tih mingjuša, tek uščuvalo se samo 9 komada u toliko, da im se razabire prvotni oblik, dočim je od 14 drugih nagjeno samo ulomaka krupnije žice koluta, te po koji sićušni ulomak ornamentiranog limenog dijela.

Osim ove vrste mingjuša, koje donosimo u priloženim slikama u naravnoj veličini, nagjene su i dvije nešto veće i bogatije uresene.

Oblikom su na prvi pogled slične prijašnjim, ali se ornamentika glavice u toliko razlikuje, što žica prelazi u lijepo filigranom ornamentirani tobolac, a u nj se zadijeva ljudska glava, izrezana od jantarova zrna. Zatiok te glave pokriva duguljasta kapica od srebra, pokićena nekoć sa četiri rubina.

od kojih jednoga nema *(slika 109.)*. Zica koluta provučena je kroz glavu, te na tjemenu izlazi i završuje u petlju. Drugi komad bio je posve sličan, samo jednostavnije uresen, a kapice u glavice nestalo je *(slika 110.)*.

2. Kao i mingjuše tako je neobična u nas i druga vrsta nakita, koja nas sjeća današnjeg broša. Taj nakit načinjen je od dvije potkovasto savite žice, na krajevima pokićene sitnim glavicama, poredane na taj način, da se krajevi jedne zadijevaju o luk druge. Više ovog spleta smještena je tanka pločica, listnato izrezana i obrubljena vrlo sitnom žicom; na srijedi

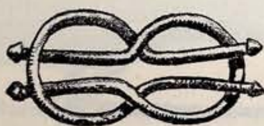

Slika 109. Nakit od srebra i jantara (postrance i straga).

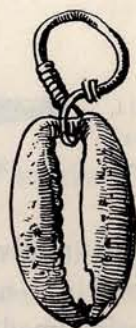

Slika 110. Nakit od srebra i jantara iz Gorice.

Slika 111. Srebrna kopča iz Gorice.

Slika 112. Ulomak srebrne kopče iz Gorice.

Slika 113. Privjesak od školjke iz Gorice.

te pločice bijaše usagjeno duguljasto koraljno ili kameno zrno, opasano sitnim nizom kolutića. Na jednom kraju tog nakita smještene su dvije petlje, a pošto je jedna od njih rastanjena, možemo pomišljati, da se o nju vješao ovaj nakit koji je služio kao privjesak *(slika 111.)*.

Samo jedan komad uščuvao se u toliko, da mu se razabire prvobitni oblik, a od druga dva tek žice, koje mu služahu podlogom *(slika 112.)* i nekoliko sitnih ulomaka četvrtog komada.

3. Privjesaka od školjki našlo se dva komada, jedan tek kao ulomak, drugi viseći uz srebrnu petlju. Školjka u ove potonje vrste spada u vrstu kaori = školjki, te joj je jedna pola (izbočena) otpala *(slika 113.)*.

4. Igla ubodača od srebrne žice, duga 7 *cm* sa sploštenom malom glavicom, a niže nje savita u kut od 90° *(slika 114.)*.

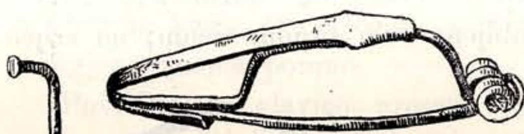
5. Fibule. Fibula našlo se dosta; tri čitave i ulomci od 10 drugih jesu od srebra, ostale sve od bronca. Sve fibule majušne su, prispo-

dobe li se sa ostalim nakitom. Izragjene su jednostavno, a po svojim oblicima i one zastupaju niz oblika, koji u nas nije običajan. Možemo ih vrstati u ove vrste:

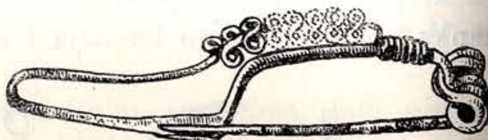
a) Srednjo-la-tenskog tipa na oblik strjelice. One su veličinom majušne, a zakovraćena nožica sploštena im je u usku prugu tenećeta, koja nas, gledajući ju od ozgor, sjeća vrška koplja *(slika 115.)*.

Slika 114. Srebrna igla iz Gorice.

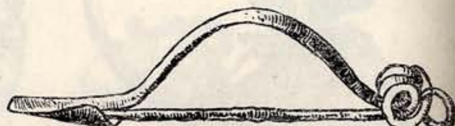
Slika 115. Srednjo-la-tenska fibula iz Gorice. Br.

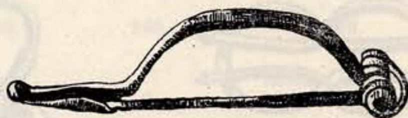
Slika 116. Srednjo-la-tenska fibula iz Gorice. Br.

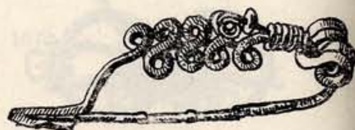
Slika 117. La-tenska fibula iz Gorice. Br. i sr.

Slika 118. La-tenska fibula iz Gorice. Br. i sr.

Slika 119. La-tenska fibula iz Gorice. Br. i sr.

Slika 120. La-tenska fibula iz Gorice. Br.

Taj motiv dosta je običajan na fibulama, nagjenim u švicarskom La-Tenu a i na drugim mjestima, gdje bi se nalazilo spomenika ove dobe. U Gorici imade 7 komada te vrste.

b) Druga varijanta srednjo-la-tenske fibule takogjer je sićušna i načinjena od broncane žice, a odlikuje se time, da joj je žica u nožice savita u niz zavojnica, koje se pravilnim nizom osmica nanizaše više luka. Kraj žice ovija se gotovo dno luka nekoliko puta oko njega. Ove vrste fibula našlo se u Gorici 5 komada, svi na žalost nepotpuni, ali je lako rekonstruirati im prvotni oblik na osnovu nekih eksemplara, nagjenih na Sobonaru kod Sarajeva.

c) Fibula sa ravnim, nešto rastanjenim, na srijedi proširenim lukom. Mehanizam igle isti je kao u rano- i srednjo-la-tenskih fibula, dočim je nožica ravna, odulje žljebasta, te se na vršku oštro završuje *(slika 116.)*.

Našlo se dvije cijele i ulomak jedne srebrne fibule te vrste i 10 broncanih.

d) Fibula, slična pregjašnjoj, jedino što joj je luk obao, polukružan, na srijedi tek malo deblji a u nekih uresen tek zarescima *(slika 117.)*.

Nagjene su dvije čitave srebrne, nekoliko ulomaka i 10 broncanih.

e) Fibula, slična prvašnjoj, ali se od nje razlikuje time, da joj se nožica završuje u malu čunjastu glavicu *(slika 118.)*.

Našlo se 2 srebrne i 10 broncanih.

f) Fibula savita od broncane, žice u koje je luk sastavljen od niza uvojnica nalik osmici. Nožica je posve slična onoj opisanoj pod *d)*. Na dnu luka omotana je sitna žica, a na njoj nasagjeno modro stakleno zrno *(slika 119.)*.

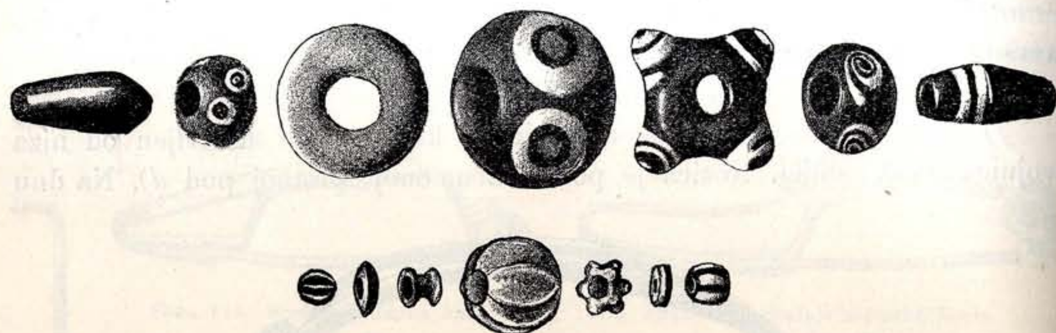
Slika 121. Narukvica iz Gorice. Br.

Osim nabrojenih fibula nagjeno je podosta ulomaka srebrnih fibula, koji su tako sitni, da se ne da ustanoviti, kojoj vrsti spadaju.

6. Narukvice. Osim opisanoga nakita našlo se u Bušićevoj njivi par velikih narukvica, kojima se može po obliku tačno opredijeliti postanje, jer se ova vrsta nalazi osobito u la-tenskim grobnicama naše Krajine, počesto uz kasno-la-tenske i rane rimske starine. U njih je prednja pola na srijedi lisnato proširena, s lica malo izbočena, a stražnja je rastanjena u žicu, te se oba kraja narukvice omataju oko suprotnog kraka, tako da se ovaj tima zavojkama može pomicati, odnosno prema potrebi raširiti ili suziti.

7. Ogrlice. Osim nakita srebrna i broncana nagjeno je u drugom goričkom nalazu još 100 komada zrna, sva osim jednog plosnatog koštenog, od stakla ili od emalja. Po obliku sva su ta zrna vrlo različna, najviše ih ima okruglih malenih, razne veličine i boje. Najčešća su crna i modra, a uz to se nalazi i po koje žuto, zeleno, crvenkasto i bijelo-crno isprutano.

Veća, crna, uresena su raznobojnim emaljiranim očima. U najvećeg zrna oči su bijele i svijetlo modre na tamno modrom dnu, u drugog sploštenog

Slika 122. Razna zrna od stakla i emalja iz Gorice.

zrna žute na tamnoj modrini, u trećeg žute na crvenom dnu, u četvrte na bijelom dnu i t. d.

Ova zrna bez dvojbe nizala su se na vrpcu te su služila kao ogrlica.

*

Razmotrimo li ovaj drugi gorički nalaz u cjelini, naći ćemo mnogo toga, što nam je zagonetno. Srebrni nalazi u prehistoričko doba u nas doduše nijesu baš prerijetki, ali nikad ne nagjosmo tako savršenu tehniku filigrane kao u ovih predmeta. Sudeći po tehnici, koja samo upotrebljuje sukanu, kao svila tanku žicu, a ne granulirano zrnje, mogli bismo ove predmete vrstati u najbolje doba klasične umjetnosti, ali nam to brane ostali nalazi: staklena zrna, koja u nas ustrajno prate druge nalaze prvog gvozdenog i la-tenskog doba, a osobito fibule.

Ove potonje, osim tipova opisanih pod *a* i *b*, koji spadaju sigurno nizu srednjo-la-tenskom, reprezentiraju nam prelazni tip od fibula prvog gvozdenog doba onim la-tenskoga. Dočim se luk i formacija nožice još posvema drži starijih tradicija, mehanizam igle dosljedno je isti, koji nalazimo u la-tenskim. Mi ih dakle možemo tipologički poredati u ono razdoblje, u kome je keltska kultura zamijenila kulturu urogjenika, ali se njeni proizvodi atavistički vraćaju starijim uzorima, koje prema svojim nazorima preudešava.

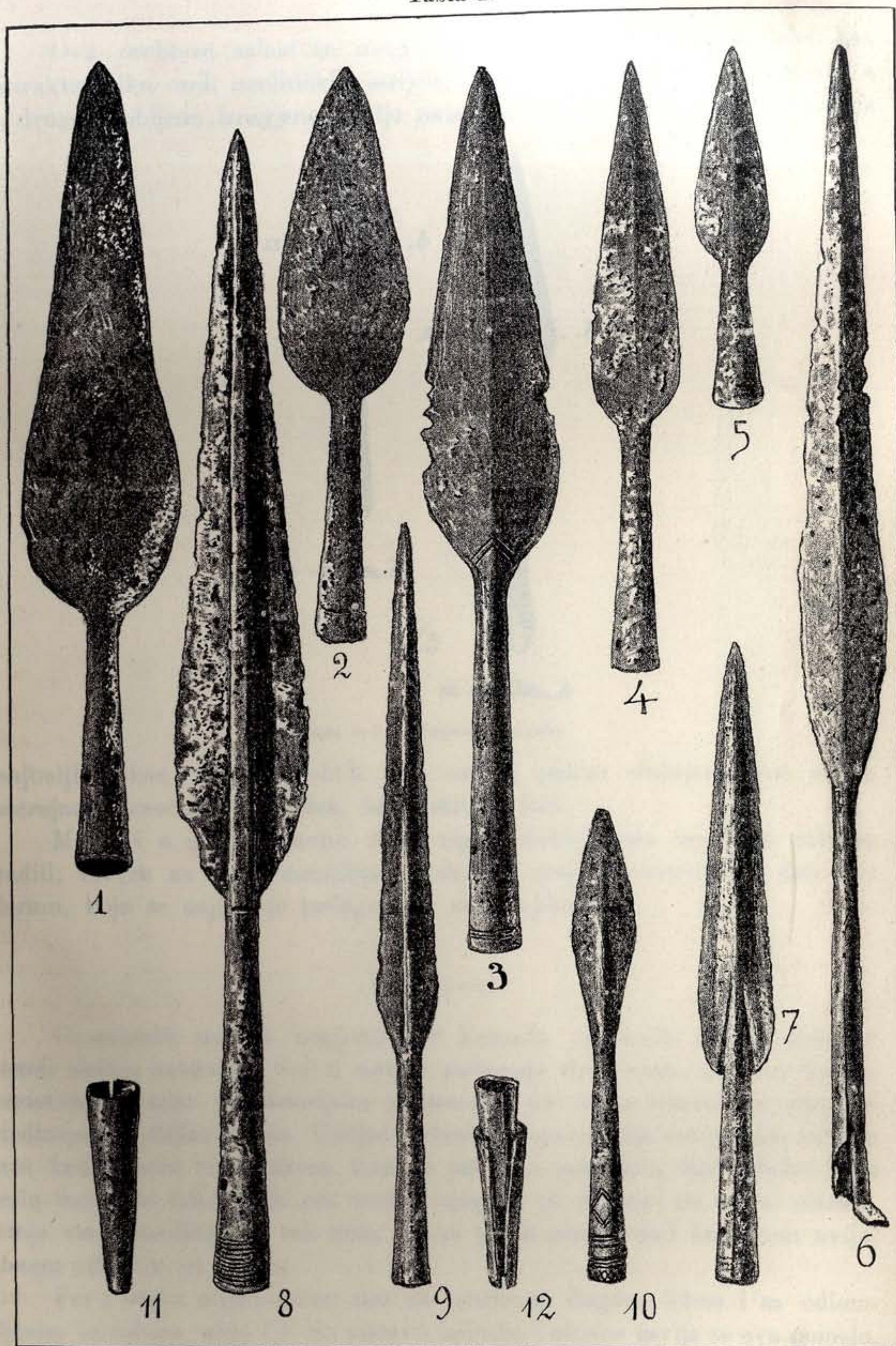
U to razdoblje uvrstiti nam je i one pomno izragjene srebrne predmete, ako i po dosadanjem poznavanju starina te periode nikako ne će da pristanu onamo. Tražimo li analogiju ovim umotvorima filigrane, treba da se obazremo po Italiji, gdje ih ima već zarana.

U Marzabottu nagjen je na primjer prekrasan privjesak od zlata uresen filigranom (Montelius: „La Civilisation en Italie“, tab. 109., sl. 9.), koji

ako ne oblikom, a to tehnikom sjeća naših komada. Tamo nalazimo i plastičnih umotvora na oblik glavica od jantara, kao i one dvije veće mingjuše goričke, a i uporaba emalja u zrna i druge predmete je obilna. Promotrimo li cjelinu nalaza u Marzabottu, začuditi će nas i ondje, da nalazimo uz razmjerno stare oblike fibula niz plastičnih i figuralnih predmeta, koji su nastali pod dojmom napredne klasične prosvjete bilo na ishodištu te prosvjete, bilo kao sljedovanje na onom tlu, na kom su nagjene.

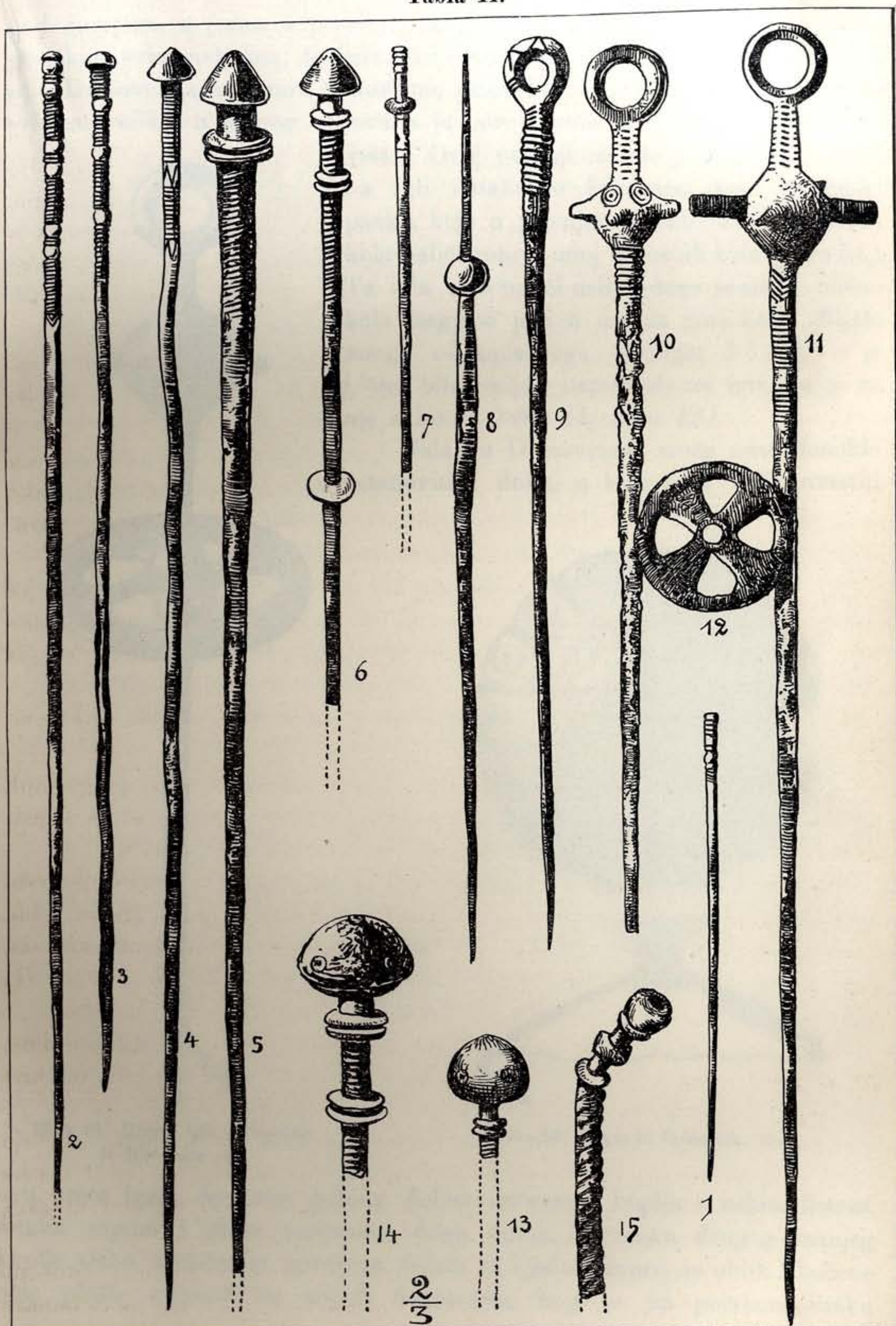
Cijeli nalaz u Marzobottu jasno nam očituje, kako helenska prosvjeta prevladava staru barbarsku, a možda nam je s toga vida razmotriti i ovaj drugi nalaz gorički.

Tabla I.

Razne vrste kopalja iz Gorice ($^1/_3$ nar. vel.).

Tabla II.

Razne vrste uresnih igala iz Gorice.

Налазишта угљена по Босни и Херцеговини.

На основу уредовних података и властитих опажања
саставио и написао

рударски сатник **Иван Гример (Grimmer).**

(С 1 картом и са 6 слика у тексту.)

ПРИСТУП.

Босна и Херцеговина необично су богате минералним угљеном, јер колико је до данас познато, од свеукупне површине тих земаља, која обухвата 51.027 *km²*, крије 4000 *km²*, дакле преко 8% од укупне површине, минерални угљен у својој утроби.

У прилежећој прегледној карти предочен је положај многобројних угљених котлина ових двију земаља. Од ових котлина запрема примјерице она од Зенице до Сарајева 770 *km²*, а она код Дőње Тузле 510 *km²* површине.

Дубљина угљених слојева расте у зеничко-сарајевској котлини до 10 *m*, у дőњо-тузланској до 20 *m*. Само ове двије котлине крију дакле неизмјерно угљено благо. Оно износи, ако за тузланску котлину узмемо да је само пола ње продуктивна и да су слојеви дебели само 10 *m*, 20 миљарда, то јест 20.000 милијона метричких центи, дочим се богаство опсежније котлине Зеница—Сарајево може рачунати бар на исто толико.

Веома знатна су такођер налазишта угљена код Угљевика, Бањалуке, Санског Моста, Новог Шехера и т. д., те нема двојбе, да ће се богаство угљена у Босни и Херцеговини одржати до најдаљих времена и онда, кад би се знатно повисила данашња годишња продукција, која од прилике износи 2 ½ милијуна метричких центи.

Већ приликом првог геолошког премјеравања Босне и Херцеговине у години 1879. било је испитивање о распрострањености и својствима босанских угљених котлина предметом озбиљних штудија, те су дотични успјеси објелодањени у „Grundlinien der Geologie von Bosnien und Hercegovina“ (Wien, Holder 1880.). Наредних година знатно се је унапредило знање наше о угљеним котлинама ових земаља истражи-

вањима рударских чиновника; нарочито је године 1895. преминули рударски сатник В. Радимски највише угљених котлина у земљи претражио и обилан материјал прикупио.

У овој расправи изложени су резултати досадањег истраживања на томе пољу, па ће тако ова расправа и лајику и струковњаку пружити пријеглед о одношајима и величини угљених наслага у овим земљама.

У описивање постојећих угљених мајдана не ћу да се упуштам. Још ми је само примјетити, да је одређивање фосилија скоро искључиво проведено у ц. кр. природно-хисторичком дворском музеју у Бечу.

Сарајево, године 1899.

Опис налазишта угљена.

До данас је познато, да у Босни и Херцеговини има угљена у формацији тријас, креде и у терцијарној формацији; народно-господарствену важност имају само налазишта терцијарне творбе.

A. Угљен у тријас-формацији.

1. Угљен у Заселку код Грахова (котар Ливно).

Једва километар далеко од далматинске варошице Раштелски Граб налазе се на међи босанској у подручју граховске испоставе (котар Ливно) огољене наслаге пјесковца, које несумњиво припадају творби тријаса. У овим наслагама ували.ен је слој каменог угљена. Разумљиво је, да је налаз овог угљеног слоја у Босни и Херцеговини, гдје сасвијем мањка угљен старије творбе, морао побудити чуђење и дати повода великим надама, и то тим више, јер су изданци својим изгледом заиста пуно обећавали — могла се је установити чиста дебљина од $2^1/_2$ *m*, — те јер се је без икаквих потешкоћа могао прослиједити један изданак угљена у дуљини од $1^1/_2$ *km* у правцу од југозапада према сјеверу, у близини села Ведошића; надаље и због тога, што је и положај овог налазишта врло подесан, пошто лежи у близини мора. Копањем предузетим по земаљској влади показало се је, жалибоже, да су пронађени изданци били уједно и најплеменитији дијелови реченога слоја, те се је свима предрадњама испоставило, да је слој јалов и да заклисује и према дубљини и у смјеру; тако се након двогодишњег скупог истраживања морадоше обуставити даље радње.

Анализа тога угљена, што ју је обавио ц. кр. главни истраживачки уред у Бечу, показала је

хигроскопске воде	1·9%
пепела	33·6 „
сумпора	7·4 „
угљика	50·4 „
водика	3·2 „
кисика и душика	10·9 „
количину топлине по Бертјеу (Berthier)	4620 калорија
количину топлине прорачунату . . .	4642 „

2. Угљен у Таванима (котар Ливно).

Јужно од заселачког угљеног налазишта појављују се код села Угарци и Тавани свијетло-смеђа и зелена вапна, која припадају тријас творби, а која носе два слојића угљена. Покровни слојић по прилици је 20 *cm* дебео, понешто шкриљаст, подложни је 20—40 *cm* дебео, скроз шкриљаст, а уз то је и слојни материјал јако растрошен. И овдје су предузете предрадње изнијеле посве негативан резултат.

Анализа угљена у томе налазишту:

хигроскопска вода	6·00%
пепео	8·40 „
сумпор	2·14 „
угљик	70·10 „
водик	4·20 „
кисик и душик	11·30 „
прорачуната количина топлине	6511 калорија,
прорачуната количина топлине по Бертјеу	6012 „

тај угљен даје 60·8% рахло пјенаста кокса.

Б. Угљен у формацији креде.

3. Угљен у Кртињи (котар Билек).

Билеку на југу и западу појављују се у подручју крединог вапненца на многим мјестима доломитни лапори, који се врло лако распадају у коцкасту крупицу. У околици Кртиња горњег и дољег јако су обилни ови доломитски, понајвише несврстани лапори. На сјевероисточном височју тамошње долине наслаган је над лапорне слојеве добро сврстан кредин вапненац, који пада мјестимице прама сјевероистоку, мјестимице прама југозападу.

Почевши од села горње Кртиње до иза села Кртиње доње у тима лапорима, који су свијетло-смеђе боје, нађу се у смјеровитој дистанци од неких 800 *m* раштркани лећасти уклопи црнкаста, смолинаста лапора, који понајвише имају дебљину од тек 20 *cm*, па се свестрано заншљују, а запремају једва 1 km^2 површине; само у једној вододерини између оба села може се видјети овећих лећастих уклопа смолинаста лапора; највећа лећа дуга је 6 *m* а има у средини дебљину од 4 *m*. У тој лећи налазе се испод битуминозног лапора незнатне жилице свијетла угљена.

При копању неке чатрње у сјеверном дијелу града Билека наишло се је на угљен, посве сличан кртињскому; овај нахођај напоменут је већ од дра Битнера у „Grundlinien der Geologie für Bosnien und Hercegovina" на страни 234. Елементарна анализа тог угљена дала је:

хигроскопске воде . . . 9·0 %
пепела . . . . 10·0 „
горива вриједност . . . 4813 калорија.

Ово налазиште нема народно-господарствене важности.

4. Угљен из Дидова врела (котар Љубушки).

По прилици по сата источно од села Потклечани у котару љубушком налазе се жућкасто-смеђи, добро плочасти лапорасти шкриљевци, који се лагано нагибљу прама сјеверу, па су над и под њима кредини вапненци. Унутар тих лапорастих шкриљеваца указује се одмах ниже врела „Дидово врело" у опћини Ракитно, слаб уклоп распаднутог плавог иловастог лапора, који носи слојић лијепа свијетла угљена; слојић лагано пада прама сјеверу, а има дебљину од 4—5 *cm*. Анализа тог угљена:

хигроскопска вода	8·50 %
пепео	10·30 „
сумпор	2·93 „
угљик	57·90 „
водик	5·50 „
кисик и душик	17·80 „
количина топлине по Бертјеу	4844 калорија
количина прорачуната	5622 „

И ово налазиште нема народно-господарствене важности.

В. Угљен терцијарне творбе.

a) Еоцене угљене котлине.

5. Угљен у горју Мајевици (котар Д. Тузла).

Горје Мајевица, штоно се протеже сјеверно од Д. Тузле у главном смјеру од сјеверозапада прама југоистоку, по свом петрографском карактеру је флишно горје; састављају га вапненац, змијевац и сродници му, пјесковац и шкриљевасте иловине.

Унутар подручја тог флишког горја, а мјестимице, као н. пр. на новој цести, што води преко Г. Тузле и Хана Лопара у Брчку, искључиво се повлачи од Сребреника на сјеверозападу до Цвиљевине на југоистоку слојна пруга, широка око 2 *km*, а састојећа само од пјесковца и шкриљевасте иловине, којима су подложени пјесковити лапор, вапнени лапор и угљене наслаге.

К петрографији камења те слојене пруге примјећујем ово:

Пјесковци су понајвише фино зрнасти; само у неким слабијим гредама досиже зрно величину проса ил сочивице; те греде су онда чврсте и стрше као клисуре из мекшег камења.

Шкриљевасте иловине ријетко су танколистасте и показују многе пријелазе у пјесковцу; оне ту и тамо садржавају листникове конкреције па има у њима и окамина.

Вапнени лапори су дијелом мекани и лако распадни, дијелом пак чврсти, те се на зраку добро одрже; понајвише их је у близини угљених слојева, те им поједине греде чувају мноштво окамина бивалва и гастеропода, ал су ове понајвише слабо одржане. Мјестимице су лапори пјесковити, па тада прелазе прама сјеверу у пјесковце.

Боја камења је понајвише жуткаста, а у дубљим положајима претежу тамније боје. Прама сјеверозападу опажају се на шкриљевцу често интензивно зелене и плавкасте боје.

Пјесковца и лапора има особито у горњим, шкриљевастих иловина у дољим наслагама. Због лаке распадности шкриљевастих иловина и већег дијела пјесковитог камења, те због стрменитости наслагâ догађају се често одроњења, при чем чврсте греде пјесковца чине подлогу.

Угљена се је у овој слојној прузи опазило на овим тачкама:

1. На новој цести прама Брчком између Г. Тузле и Хана Лопара, и то на сјеверном обронку горја.

Овдје има угљених слојева и греда угљеног шкриљевца у не малом броју, али је жалибоже дебљина чистих угљених слојева незнатна. Угљени слојеви налазе се и у шкриљевастим иловинама и у пјесковцима, ал су у овим пошљедњима још слабији, него ли у првима; сви

садрже примјесе сумпорне паковине, која је већим дијелом излучена на малим пукотинама. Јачи слојеви подложени су обично шкриљевастом иловином; у покрову понајпрво долази угљени шкриљевац, па онда лапорни шкриљевци.

Најјачи угљени слој овдје је 50 *cm* дебео; у покрову (im Hängenden) тога слоја, и то 8 *m* одн. 27 *m* далеко још су два слојића, дебела до 40 *cm;* у подлози тог угљеног слоја дознало се је за 9 слојића, и то 20 *m*, 60 *m*, 100 *m*, 190 *m*, 210 *m*, 270 *m*, 350 *m*, 580 *m* и 720 *m* удаљено, ал су врло шкриљевити и посве незнатне дебљине.

Угљен тих слојића вишепут је анализован, јер је његова прикладност за приуготовљавање кокса узбудила особиту позорност: просјек из 5 анализа овај је:

хигроскопска вода	1·75 %
пепео	11·06 „
сумпор	5·79 „
угљик	66·04 „
водик	4·80 „
кисик и душик	16·34 „
количина топлине по Бертјеу	. 5683 калорија
количина прорачуната . . .	. 6164 „
чврсти кок	51·89 %

Те је угљене изданке земаљска влада кроз више година марљиво истраживала, ал су напокон радови били обустављени, јер се није могао наћи јачи слој угљена, и што због релативно знатне садржине сумпора — покусом се показало 9·26 % — није био прикладан за произвађање кокса.

Петрефакте, што су их садржавале наслаге уз угаљ, истражио је госп. кустос Кител у ц. кр. наравословно-хисторичком дворском музеју, те се о том налазу говорило у аналима поменутог завода, књ. VII., св. 1. Опредјељењем петрефакта установљено је, да флишне мајевићке наслаге, што носе угљен, спадају средњем еоцену (parisien).

2. У близини сјеверозападног руба наслажне пруге код села Стражбе, опћине дôња Јасеница.

Овдје се је констатовала дебљина слоја и преко 7 *m*, а слој је скоро посве чист; тако је на пр. код такозваног изданка IV, гдје слој има смјер $2^h\ 5^0$ а салази са 70^0 прама сјеверозападу, изишо овај профил:

Бјелосива глина као покров,

смеђа глина	15 *cm*
угљен	15 „

чађаста наслага . . .	2 *cm*
угљен I	33 „
угљени шкриљевац . .	10 „
шкриљасти угљен II . .	30 „
смеђа глина	3 „
угљен III	234 „
жута глина	4 „
угљен IV	84 „
смеђа глина	30 „
растрошен угљен V. .	300 „

Тамносива глина као подлога. Укупна дебљина угљеног слоја износи овдје 745 *cm*, од чега спада 696 *cm* = 93·4% на угљен, а 49 *cm* = 6·6% на јалове улошке.

Жалибоже те је наслага изванредно поремећена. У смјеру могао се слој слиједити једва 60 *m*, затим се је ударило на размак, који ни након 100 *m* дуљине није престао. При томе је наступио и такав притисак, да му није могла одолити ни јака утврда вијенцима (Schrottzimmerung). У смјеру падања сачињавао је слој у окомитој дубљини 15 *m* двоструко кољено. Ти неповољни таложни односаји и помањкање прикладне комуникације учинише, те је земаљски ерар након вишегодишњих радња посао обуставио.

Квалитет угљена нека покаже ова анализа. Анализа одговара појединим слојним гредама већ поменутог изданка IV, а пошла је с покрова до подлоге:

	I	II	III	IV	V
хигроскопска вода	10·20 %	9·1 %	5·65 %	7·3 %	9·95 %
пепео	6·50 „	12·2 „	5·90 „	4·2 „	5·2 „
сумпор	0·75 „	0·75 „	1·93 „	0·92 „	1·017 „
угљик	54·3 „	53·39 „	66·10 „	57·09 „	60·54 „
водик	4·033 „	2·8 „	5·04 „	4·33 „	4·03 „
кисик и душик	23·967 „	22·51 „	17·31 „	27·10 „	20·28 „
множина топлоте по Бертјеу у калоријама	4387	4420	5686	5382	5195
множина топлоте прорачуната	4508	4075	6648	4733	5199
рахло пјенасти кокс	55·5%	52·14%	56·35%	55%	54·25%

Угљен се на отвореној ватри надима и бива сличан коксу; сами пак покуси добивања кокса прилично су се изјаловили. У повећој талионичној посуди, која бијаше у Сефстремовој пећи усијана, свакипут се при покусу у мајдану получио чврст шипкасти кокс; у великој покусној пећи, саграђеној по Рајсовом патенту, само се је на дну и на стијенама реторте получио упорабљив кокс, остало је сачињавало

прашну масу. Али из тога, што се је на најврелијим мјестима реторте ипак начинио ваљан кокс, могло би се закључити, да би тај угљен ипак дао упорабива кокса, кад би се приуготовљавао у пећи, која би одговарала његовим особинама.

3. У крају Језера опћине Дријенча, котара Брчког.

Овдје се издаје угљени изданак тиме, што се је у потоку Дријенча често нашло комада угљена. Трагајући за овим комађем нашао се изданак на једној ораници већ близу шљемена Мајевице. Пошто је површно ровљење показало, да се је ударило на изданак јаког угљеног слоја, одмах се је приступило темељитом испитивању, учинивши развидни пријечни подров по смјеру наслаге. Али након неколико метара подрова иза једне оклизне плохе дошло се до јаловине.

Иза тога учињен је *отвор по дуљини* те је тиме установљена незнатна дуљинска распрострањеност угљеног тијела; радило се је дакле о одроњеном дијелу слоја. Сад се је одмах покушало, да се пронађе тај слој. Међутим се ти покуси морадоше набрзо обуставити, јер је већ било надошло касно годишње доба. Наредне године пак није се ту више копало.

Флишни угљен мајевички је свијетао угљен шкољкаста лома, баршунасто црне боје и црног црта; кали-луг не може се њиме обојити.

6. Угљен у Лозни-Сеони (котар Маглај).

По прилици $23\,^1/_2 km^2$ источно од Жепча, ну у маглајском котару, затварају творбе флишне зоне угљену котлину, дугу $3\,^1/_2$, а широку једва $1\,km^2$. Старост јој се не да установити поради посвемашног помањкања окамина, али по саставу угљена дало би се закључити, да припада еоцену.

У тој котлини познати су нам угљени изданци на овим тачкама:

1. У крају Бара, села Кестена, опћине Лозна, опажа се на горњем крају уваљене ливаде на два мјеста угљени изданак у размаку од 10 *m*. Изданак је на површини јако растрошен, а угљени слој, који према 19^h смјера, а са 40^0 према 13^h салази, има дубљину од 60 *cm*. Подлогу сачињава растрошен смеђ и жут иловасти лапор, а покров не види се, тек, судећи по нађеном камењу, биће да састоји од сива иловаста лапора. Угљен из Кестена јако је растрошен, веома црн са слабим сјајем и има шкриљевиту текстуру. Да ли овдје постоји један слој или више их, није се даље истраживало.

2. У неком поточићу код Луга, опћине Лозна, провирују четири слоја угљена, од којих је најдоњи 15 *cm*, други 10 *cm*, трећи 8 *cm*, а 100 *cm* дебео. При томе су јалови улошци, рачунајућ одоздо према

горе, 30 *cm*, 50 *cm* и 20 *cm* дебели. Смјер слоја креће прама 19^h, а упадање износи 8^0—10^0 те иде прама 13^h.

Угљен тих изданака врло је лијеп, сасма свјеж, јако црн са ојачим сјајем, шкољкастим ломом и мјестимице јасно видљивом лигнитичком структуром; наслаган је у слабим гредама (плочама), а при удару звећи осебујно, ко о дрво. Анализа дала је овај резултат:

хигроскопска вода	9·05%
пепела	10·25 „
сумпора	3·96 „
угљика	57·41 „
водика	4·95 „
кисика и душика	14·63 „
количина топлине прорачуната	. 5554 калорије.

Угљен даје при коковском покусу 55·9% прашног талога, а одузевши му хигроскопску воду 35·05% плиновитих продуката.

7. Угљен из Сњеготине (котар Тешањ).

Тај угљен конштатован је у близини села Сњеготине гор. — 35^0 17′ источно од Фера и 40^0 40′ геогр. ширине — у сјеверо-источном крају котара Тешња. Тамо, у издеру неке малене приточице потока Јовића лука, провирује угљен. Од прилике 10 *m* од утока речене приточице, а на обали њезиној види се један угљени слој дуљином од 30 *m*. Слој пада за 40^0 прама сјевероистоку, покров му састоји од блага, свјетлосива пјесковца; подлога му није открита. Дебљина слоја није се могла измјерити, ал је процијењена на најмање 4—5 *m*.

Угљен је јако црн, понајвише има угасит, слабометалан сјај, и, кошто се то код каменог угља често догађа, јако губи боју на ваздуху. Анализа му је:

хигроскопска вода	10·750%
пепео	3·350 „
сумпор	0·427 „
угљик	60·100 „
водик	4·690 „
кисик и душик	21·110 „
количина топлине по Бертјеу	. 5270 калорија,
количина топлине прорачуната	. 5344 „

При покусу произвађања кокса добило се 52·8% прашног остатка.

Распрострањеност тога угљена у хоризонталном смјеру није се до сад могла установити, јер је околица око изданка зарасла густом шумом, а голих мјеста нема.

Из истог узрока није се могла сигурно установити ни старост те угљене наслаге, али из тога, што се у непосредној близини нађе типичног флишног камења, оправдано би било мнијење, да би овдје могло бити угљена, уложена међу флишне наслаге, баш каошто се у Мајевици наишао на угљен међу еоценим наслагама.

8. Угљен из Разбоја (котар Приједор).

У шуми Разбоју источно од Шупљиковца у неком безименом поточићу, који тече у кориту од плаво-свјетлосивих и смеђих иловастих лапора, провирује између флишног пјесковитог камења неколико угљених слојева. Најгорњи (das Hängendste) од тих слојева, што смјерају сјеверозаподно-југоисточно јесте 30—34 *cm* дебео и посве чист; иза тога слиједи послије једног по прилици 50 *cm* дебелог улошка један 45 *cm* дебео слој, који је инако проткан јаловим улошцима; профил му је:

покровна угљена жилица	5 *cm*
уложак од иловастог лапора, проткан угљеним жилицама .	23 „
подложни слојић	17 „

Након даљег улошка, дебелог 250 *cm*, стере се угљени шкриљевац, проткан лијепим 2—3 *cm* дебелим, црним, иловастим угљевим жилицама. Може бити да овај угљени шкриљевац сачињава покров којег вриједног угљеног слоја, — ал се у том смјеру није даље испитивало.

Угљен из Разбоја врло је лијеп, свијетао, јако црне боје, живахна сјаја и јасно лигнитичког састава. Ево му анализе:

хигроскопска вода	13·00 %
пепео	1·55 „
сумпор	0·44 „
угљик	58·16 „
водик	5·69 „
кисик и душик	21·60 „
количина топлине по Бертјеу .	5035 калорија,
количина топлине прорачуната .	5493 „

Међе тих угљених наслага нијесу до данас установљене.

9. Угљен у Ластви (котар Требиње).

Пригодом поправка коњског пута, што води уз поток Јазину црногорској граници, морао се просјећи обални терен, а при томе се открио

угљен. Истраживањем показало се је, да код Ластве поврх слатководног лапора леже кредини вапненци, које по својој прилици ваља убројити међу Cosina-наслаге. У тим слатководним лапорима уклопљене су на три мјеста мале леће сасма растрошена угљена.

Анализа у лабораторију дунавско-паробродског друштва, дала је овај резултат:

хигроскопска вода . .	24·84 %
пепео	21·05 „
сумпор	6·22 „
угљик	33·61 „
водик	4·09 „
кисик и душик	11·19 „
количина топлине . .	3514 калорија.

Премда се о том угљеном налазу у своје доба у дневној штампи много расправљало, нема он практичне вриједности.

Г. Неогене угљене котлине.

10. Угљен у Цемату, Прибој-Мезграји и Угљевику (котари Бјелина и Зворник).

Под горњим заједничким именом описаћемо три у истину растављене, али врло блиске неогене слатко-водне наслаге, које крију угаљ; оне запремају међашно подручје котара Бјелине и Зворника. Једнаки састав таложине и већ поменута њихова сусједност разлог су што држимо, да су те наслаге свакако првобитно биле сувисне, те да су се послије раздвојиле сушењем земаљске коре.

Најјужнија и уједно најмања неогена котлина — која запрема неких 12 km^2 површине — јесте она у Цемату. Од свих страна омеђена је творбама флишне зоне.

Та је котлина, ваљда ради тешке приступачности, врло мало истраживана; познато је само, да има бар два слоја, чији угљен је јако црн и живахно сјајан са школькастим ломом; на зраку се не распада, могао би се дакле на зраку без штете одлагати.

У „Geologie für Bosnien-Hercegovina“ имаде на страни 125. анализа тог угљена, спрам које садржава:

хигроскопске воде . .	12·2 %
пепела	1·3 „

и даје 5200 јединица топлине. Године 1897. опет је испитиван угљен из реченог изданка, па се је добило:

хигроскопске воде . .	6·00 %
пепела	11·80 „

сумпора . . . . . . 9·59 %
количина топлине . 4841 калорија;

при чем се особито истиче велика садржина сумпора, што се по ваньштини угљена не би назријевало.

Средња угљена котлина Прибој-Мезграје сачињава у смјеру источно-западно опружен лик од 11 *km* дуљине, 6 *km* просјечне ширине, а 59 km^2 површине.

Омеђена је на сјеверу флишним вапненцима Јаблан-града, на југу флишним вапненцима бријега Мрамор, на истоку спојем обих тих флишно-вапнених пруга, а на западу флишним пјесковцима.

Југ Прибој—Цемат—Угљевик. Сјевер

a Флиш. *c* Литавац. *e* Конгеријске наслаге.
b Слатководни неоген. *d* Сарматске наслаге. *k* Слојеви угља.

Колико се до сада опазило, у тој су котлини три угљена слоја и то: један у покрову — главни слој од 12—17 *m*, један средњи слој од 3 *m*, и подлога од 1·5 до 2 *m* дебљине.

Угљен је сиве боје и сјајно школькаста лома.

Анализа му је:

хигроскопска вода . . . . 8·2 %
пепео . . . . 10·8 „
количина топлине по Бертјеу . 4682 до 4885 калорија.

Како је терен јако бреговит, понајвећи дио тих угљених слојева може се израбљивати копањем ровова.

Земљиште је веома згодно, да се изведу комуникације, и то или у долини потока Мезграје, или у још пространијој долини Јање.

Најсјевернија угљена котлина, она угљевичка, највећа је; има од сјеверозапада прама југоистоку опружен лик са највећом дуљином од $22^1/_2$ *km*, а средњом ширином од 7 *km*; покрива простор од 147 km^2. Јужноисточним рубом дотиче се Дрине код Шепка, у југозападу се наслања о творевине флиша; у сјевероистоку леже над тима слатководнима наслагама млађе састојине терцијарне формације и то непосредно литавац са:

Pecten latissimus Brocc.
Conoclypeus plagiosomus Agass.,
Clypeaster intermedius Desm.,

затим даље у подлози понајпрво вапнене наслаге сарматског ступња, а затим наслаге конгерија — свијетло-сиве пластичне иловине — са:

Congeria Zsigmondyi Hal.
Cardium Boekhi Hal.
Cardium Winkleri Hal.

У тој угљеној котлини познат нам је један главни слој од 12 *m* дебљине и 4 висећа слоја, јака 1—3 *m*.

Износимо уз то профил, у смјеру 13^h—1^h, то јест у смјеру потока Мичића и Вучјака, који нам показује одношаје наслага̑ у тој котлини.

Угљен тих слојева има тамно-смеђу боју, не показује изразито школькасти лом, ну ту се налазе и сличњаци лигнита.

Елементарна анализа дала је:

хигроскопске воде	17·5%
пепела	3·9 до 14·8%
ефекта топлине по Бертјеу	. 4030 до 4515 калорија.

Слојеви свих трију котлина имаду лапорни шкриљевац ко покров, а меку иловачу за подлогу. Наслаге вишепут поремећене, смјер и нагиб мијењају се необично често. Пошто се код претежног броја конштатованих угљених изданака у поточним издеринама не могу да пронађу наставци на противној поточној обали, морају се долине сматрати дислокационим долинама.

Пошто се је у покрову слојева нашло продуката изгорјеле земље — порцулана — јашме — а изгорјелог шкриљевца у подлози главнога слоја, ваља због опасности, да се не запали, опрезно поступати при рудокопним радњама.

11. Угљен у До̑њој Тузли.

Уз средње-еоцено флишно камење Мајевице простире се источно од До̑ње Тузле комплекс наслага̑, који је особито карактеристичан по својој интензивно црвеној боји; дебео је скоро 600 *m*, а састоји од пјесковаца, конгломерата, муљике и иловастих шкриљеваца. Окамина се до сада није нашло у тим наслагама; можда одговарају наслагама Монте Титана на сјеверном обронку Апенина те их ваља убројити у олигоцен.

Тузли на сјеверу, идућ старом цестом Д. Тузла—Брчка на шљеме мајевичко, провирује на узбрдици шибошићкој протукрило тих црвених

наслага; исте је у своје доба такођер опазио рударски савјетник Паул — „Beiträge zur Geologie des nördlichen Bosnien“, стр. 19. — те их, ваљда ради њихове црвене боје, означио црвеним жељезовцем. Над црвеним комплексом наслага лежи творевина шлира дōњо-тузланског, у којој налазимо сō.

Паул је у тој творевини шлира разликовао ове хоризонте:

1. Најдōњи: лаки танко сврстани лапори, који често састоје од посве танких плоча, па тада у попрјечном лому изгледају особујно фино пругасти.

2. Средњи: сиви шкриљевасти лапори са флишним љускама и комађем школајака од ехинида.

3. Горњи: лапори са жућкастим пјесковцима. Ови пошљедњи садрже напола сагорјеле фрагменте биља, међу овима доста јасне останке лишћа дикотиледона.

Та хоризонтација одговара фактичним приликама; у надопуњење навео бих само још ово:

У ствари тузланске соли имају наслаге под 1. и 2. у толико особиту важност, што прва сачињава подлогу каменој соли, док јој пошљедња чини покров.

Из наслага наведених под тачком 2. до сада су установљене ове окамине:

Solenomya Doderleini Mayer.
Chenopus pes pelicani Phil.
Natica sp. cf. *helicina* Brocc.
Tellina cf. *ottnangensis* Hoern.
Leda sp.

У пјесковаца наведених под тачком 3. само је растрошена кора жута, у свјежем стању су свијетло-сиви до тамно-зелени и врло слични флишним пјесковцима. Том хоризонту припадају и пјесковци Волфгангова кланца, које су проучавали Паул и др. Тице, и које је Паул убројио к флишу.

Према горе сврршава творевина шлира конгломератом, који је тако слабо спојен, да изданци изгледају као хрпе тучена камена.

У покрову су даље сарматички талози, који састоје у дōњим партијама од неког оолитног вапненог лапора, пуног лоше очуваних калцинираних конкилија; од ових се могаху опредијелити:

cf. *Tapes gregaria* Partsch.
cf. *Cardium obsoletum* Eichw.;

у њиховим горњим врстама налазе се прхки пјесковци; из ових се је могло одредити.

Modiola Volhynica Eichw.
Tapes gregaria Partsch.
Cardium plicatum Eichw.
Cardium obsoletum Eichw.
Cerithium pictum Boss.

На сарматичким наслагама лежи сада плиоцен, у којему је угљен. Овај састоји у најдоњем дијелу од танког слоја иловаче, у којој се налазе

Congeria Partschi Czjcz.
Melanopsis Vindobonensis Fuchs.

На томе је дебео комплекс смеђе-сивих врло прхких пјесковаца са конкрецијама налик на бомбу; у тим пјесковцима налазе се красно очувани:

Congeria subglobosa Partsch.
Melanopsis Vindobonensis Fuchs.
Melanopsis pygmaea Partsch.
Cardium conjungens Partsch.

Што даље к покрову постају пјесковци све већма иловасти, растрошенији и бјељи и прелазе напокон у чисто бијел бјелутков пијесак.

Над бјелутковим пијеском лежи опет наслага иловаче, дебела неколико метара, а сиве је боје. Над њом је први — најположитији црвени слој. Профил тога слоја сврстан је одоздо према горе овако:

лежећи пијесак,		сива иловача	20 *cm*
сива иловача	50 *cm*	угљени шкриљевац . . .	20 „
угљен	12 „	угљен	46 „
сива иловача	60 „	сива иловача	43 „
угљен	50 „	угљен	78 „
сива иловача	20 „	сива иловача	62 „
угљени шкриљевац . . .	25 „	угљен	83 „
сива иловача	35 „	сива иловача	33 „
угљен	90 „	угљен	58 „
сива иловача	20 „	сива иловача	32 „
угљен	34 „	угљен	34 „
сива иловача	50 „	сива иловача	55 „
угљен	40 „		

Конгеријска иловача као покров. По томе мјери укупна дебљина слоја, нерачунавајући најгорњу и најдоњу наслагу иловаче, 945 *cm*, од чега отпада 525 *cm* = 55·55% на угљен а 420 *cm* = 44·45% на уметке.

Из тог слоја немамо анализе угљена.

Лежећи слој у покрову наткривен је најпрво наслагом иловаче, у којој се налазе у великој множини останци шиљасто-кљунастих конгерија *(Congeria* cf. *Gnezdai* Brus.); на то имаде каквих 30 *m* бијел бјелутков пијесак, испод којег су мјестимице танке наслаге иловаче; за тим је 0·5 до 2 *m* јака наслага јако свјетле, ватри врло одољиве иловаче, а иза ове главни слој. Ево му профил:

Лежећа иловача,	
угљен	100 *cm*
уложак иловаче	6 „
угљен	84 „
уложак иловаче	2 „
угљен	72 „
уложак иловаче	10 „
угљен	70 „
уложак иловаче	10 „
угљен	98 „
уложак иловаче	1 „
угљен	70 „
уложак иловаче	10 „
угљен	94 „
уложак иловаче	2 „
угљен	140 „
уложак иловаче	2 „
угљен	280 *cm*
уложак иловаче	5 „
угљен	80 „
уложак иловаче	5 „
угљен	73 „
уложак иловаче	4 „
угљен	250 „
уложак иловаче	5 „
угљен	92 „
уложак иловаче	4 „
угљен	72 „
уложак иловаче	5 „
угљен	109 „
уложак иловаче	18 „
угљен	100 „
сива лежећа иловача.	

укупна дебљина слоја износи на том мјесту 1873 *cm*, од чега отпада 1784 *cm* = 95·2% на угљен, а 89 *cm* = 4·8% на јалове уметке.

Ево резултата анализе угљена из главног слоја:

хигроскопске воде	24·72%
пепела	7·75 „
сумпора	0·25 „
угљика	46·86 „
водика	3·61 „
кисика и душика	17·06 „

количину топлине по Бертјеу 4097 калорија.

У покрову главнога слоја лежи понајпрво доста јака наслага сиве и жуте иловаче; за овом је фино зрнаст, жуткаст пијесак, који је смеђе боје, сличан фладрованој шари. У том пијеску није се нашло окамина. Над пијеском увалио се у сиву иловачу први покровни слој, а за тим даље у покрову други покровни слој. Уметак између главног

слоја и првог покровног слоја има дебљину од 120 *m*, а уметак између оба покровна слоја 65—70 *m*. Поврх другог покровног слоја долазе жуте, масне глине.

Дебљина првог покровног слоја испитивана је на два мјеста и установљена на 5·3—5·8 *m*. Просјечно изнијеле су три анализе угљена из тог слоја:

хигроскопске воде	2·9 %
пепела	12·6 „
сумпора	0·725 „
количина топлине по Бертјеу	. 3392 калорија.

О другом покровном слоју, који се до сад скоро никако није истраживао, познато ми је, да има исти смјер и нагиб као главни слој, те видљиву дебљину од 7 ½ *m*. Уз описане таложне прилике прикључујем овдје нацрт профила.

Профил таложних прилика Дôње Тузле.

a Еоценски флиш.
b Црвени пјесковци, конгломерати и глине.
c Морски неоген (Schlier).
d Сарматске наслаге.
e Понтичке наслаге са уложеним угљеном.

Дôњо-тузланска угљена котлина стере се уздужно од сјеверозапада према југоистоку дуљином од 66 *km*; на сјевероистоку сиже преко жељезничке станице грачаничке, на југоистоку престаје код Хана Запарди. Ширина неогене котлине дôњо-тузланске ограничена је на подручје ријеке Спрече и притока јој Јале, те изнаша просјечно 10 *km*; цијела котлина запрема простор од 510 km^2, а дуљином од 44 *km* лежи на жељезничкој прузи Добој—Д. Тузла.

Изузевши непосредну околицу Д. Тузле, гдје — како је већ наведено — подлогу плиоцена сачињавају сарматске наслаге, канда ова неогена котлина лежи непосредно над творбама флишне зоне, које ју и заокружавају.

Угљен сва 4 слоја одаје скоро свугдје лигнитски састав, само се гдје-гдје опажају прелази у земљаст смеђ угљен. На зраку губи брзо водену садржину, распуцава се у плочице уз пуцкетање, које се добро чује, те се распада у угљену крупицу.

Главни смјер слојева је истосмјеран са уздужном оси котлине. Нагиб варира између 10 и 85°. Та околност, па детаљно смјерање, које се често губи у најзамршеније курве, показује нам, да су се наслаге још у доба плиоцена немирно таложиле.

У додатак мислим да ми ваља споменути још и оне корисне минерале, којих нмаде у тузланским наслагама конгерија, а то су несагориве глине и бјелутков пијесак. О несагоривој глини, што се налази у покрову главнога слоја, дао је ц. кр. главни покушајни уред (k. k. Generalprobieramt) у Бечу овај налаз: „Глина доњо-тузланска даје при испиривању 6 % бјелуткова пијеска. Солном киселином добије се у топлини 0·4 % жељезног оксида и 0·3 % угљико-киселог вапна. У Сефстремовој пећи при усијавању до разбјељења не тали се ни на бридовима; жарењем поприма смеђе-сиву боју. Врло је прикладна за несагорив материјал при талионицама и за производњу такозване окамине.“

Мнијење о бјелуткову пијеску гласи овако:

„Првобитно жут, постаје при жарењу црвенкаст, пошто жељезов водан (Eisenoxydhydrat) прелази у жељезун (Eisenoxyd). При кухању са солном киселином отопи се мало жељеза, глине, вапнене земље и магнезије. Преостала кремена киселина (кремен) има бијелу боју, прелазећи слабо у сиво. Заостатци кремене киселине изнашаху у трима покусима 98·2 до 98·8 %. Исплакивањем пијесак се не да више очистити. Због незнатне садржине жељеза, која износи испод 0·1 %, пијесак је врло прикладан за фабрикацију стакла.“

Тако је природа наслагала разноврсно благо у близини Д. Тузле: со, угљен, несагориву глину, бјелутков пијесак, па копања све више напредују. Тек до сад је несташица воде у том предјелу пријечила брзо вађење тог природног блага. Држим пак, да се је природа овдје побринула и за довољну количину воде: биће јој резервоар у наслагама пијеска и прхког пјесковитог камења, које су дебеле преко 200 *m*, а припадају конгеријским наслагама, што леже испод угљених слојева. Људско умијеће знаће се и том количином воде, која канда квалитетом одговара свима захтјевима, тим лакше да послужи, што се тим трошењем ни на какав начин неби сметало радњама у угљенику.

12. Угљен код Лудвиг-Виктор хана (котар Грачаница).

На међи котара Грачанице и Градачца, у долини потока Моштајнице, лежи поврх тамошњег премахом флишног камења малена котлина неогених слатководних наслага.

У тој неогеној котлини откривен је изданак угљеног слојића у неком поточном издеру код негдашње поштанске станице „Хан Лудвиг Виктор“, једва 10 *m* јужно од цесте. Уклопљен међу врло јако растрошене иловасте лапоре, који носе богату слатководну фауну, особито меланопсиде и планорбе, — провирује ту слојић врло растрошеног и земљаског угљена; вид му је ко у тресета. Дебљина слојића изнаша 25—30 *cm*. Немамо анализе тог угљена.

13. Угљена котлина Бановићи—Подгорје—Омазић (котар Д. Тузла).

Зрачним правцем 21 *km* југозападно од Д. Тузле налази се у подручју опћина Подгорје, Бановић, Туловић, Ивонић и Омазић неогена котлина; лежи поврх флишних пјесковаца, опкољена је флишним пјесковцима и змијевцима, а змијевци је трипут прекидају. Та котлина има облик двоширасте куке, а запрема простор од 9 km^2.

Неогени седименат састоји од жућкасто-бијелог вапненасто-лапорног шкриљевца, који садржи многобројне останке биљака, именито *Glyptostrobus, Pinus* и врсте таксодија, али нема животињских окамина.

Неколиким изданцима доказано је, да у том терцијару има угљена.

Понајбоље приказује нам те наслаге изданак уували ливаде „Шабанов дол“; овдје се види испод неогених вапнено-лапорних шкриљеваца најпрво нечист, кришљевит покров, по прилици 1 *m* дебео; под овим угљеним слојем лежи 90 *cm* јак, жућкаст, иловаст уметак, а под овим 3 *m* дебели главни слој.

Овај слој састоји од једне чисте греде свијетла угљена, која је дебела 150 *cm*, а запрема његову средину, дочим се и у покрову и у подложеном дијелу налази угљен, помијешан с угљеним шкриљевцем. Анализа угљена из чисте слојне греде дала је овај резултат:

хигроскопске воде	11·60%
пепела	8·50 „
сумпора	0·96 „
угљика	54·50 „
водика	5·43 „
кисика и душика	19·97 „
количину топлоте по Бертјеу . .	4684 колорија
количину топлине прорачунату .	5200 „

Даљњи изданак налази се у шуми „Старе куће“ јужно од Омазића; тај изданак може се пратити у дуљину од 130 *m*, смјером тежи према $19^1/_2{}^h$ —; нагиб наслага иде са 15^0 према $1^1/_2{}^h$; дебљина слоја овдје није позната, ну чини се да је то изданак прије наведеног покровног слоја.

Надаље се налазе изданци у Бановићу, јужно од Куртића, па онда на узбрдици пута од Бановића к Туловићу, напокон на ораницама у Подгорју, ну ту је свугдје сагорен угљен.

14. Угљен у предјелу Которско-Бушлетић (котар Дервента и Грачаница).

Над творбама флишне зоне распростире се у подручју Которско-Бушлетић са обје стране ријеке Босне терцијарна котлина, која покрива површину од преко $100\,km^2$. Има лик опружен од сјеверозапада према југоистоку, а највећа му је дуљина између села Брежићи (котар Дервента) и Лукасићи (котар Грачаница), 20 *km*. Најзнатнија ширина ове котлине 9 *km*, између села Кладари (котар Дервента) и Брезани (котар Грачаница); површина котлине изнаша преко $100\,km^2$. Ријека Босна раставља ту терцијарну котлину на двије неједнаке чести, од којих већа лежи на десној обали.

Неогено таложење састоји од жућкасто-смеђих иловастих лапора, који мјестимице садрже уметке шкриљастих, плаво-сивих и смеђастих вапнених лапора.

До сада се је нашло угљена на овим тачкама:

1. У опћини Бушлетић (котар Грачаница) налази се у потоку на некој ливади са многоврсним увалама на више мјеста црвене сагорјеле земље, а под овом се види смолинаста црна маса са шкриљевастим угљеним отпацима. У самом потоку провирује испод црвене изгорјеле земље врло нечист угљен слој, једва 1 *m* дебео, — можда је то тек покровна партија какова јачег слоја.

Каковић $1^1/_2\,km$ на западу тој тачки наилази се покрај пута у Добој, а унутар подручја опћине Бушлетић — на изданак посве растрошена, јако црна и сјајна угљена.

3. У опћини Которско (котар Дервента) провирује близу жељезничке стражарнице бр. 20 између жељезн. километара 64 и 65 угљени слој; видљива му је дебљина 1 *m*, угљен му је додуше растрошен, ну ипак је побољи смеђи угљен.

Угљен те котлине уопће је шкриљеваста састава, школькаста лома, јако црне боје и угасита сјаја; на зраку се набрзо распуца.

Анализе тог угљена немамо.

15. Угљен у Жепчу (котар Жепче).

Сјеверно од Жепча лежи над флишним творбама терцијарна котлина, велика 36 *km*. Најскрајнији сјевероисточни јој крај досиже низ Босну до преко пута села Долца: црта, што спаја брегове Дебело брдо, Гола глава и Косо брдо јесте јој међом са сјевера, одавле пак иде међа правцем прама вароши Жепчу; јужну и источну међу чини ријека Босна, само код самога Жепча, па код Ораховице, Бистрице и Поклећа прелазе омањи терцијарни уметци на десну обалу ријеке. Са терцијарном котлином ново-шехерском (што је описујем у наредном одсјеку) жепачка котлина није сувисла, јер сјеверно од села Лупоглава и Осова, гдје се је предмнијевао спој речених котлина, горско шљеме на развођу састоји од серпентинца. Најнижу чест терцијарне котлине жепачке творе конгломерати, поврх ових леже шкриљевасте иловине, вапнени лапори и пјесковци.

У жепачкој котлини нашло се угљена на овим тачкама:

1. Др. Тице („Grundlinien der Geologie für Bosnien und Hercegovina“, стр. 138.), нашао је на десној обали Босне више скеле жепачке, у некојували горске стрмине, на међи опћине Жепча и Ораховице одмах испод међе серпентина и неогена — изданак угљена. Ту се налазе изданци трију слојева, уклопљени у блиједо-жуте, вапнене лапоре јасна звека. Они се нагибљу прама сјеверо-истоку. Чини се, да дебљина ни једнога тих слојева не надмашује 50—60 *cm*. Црни свијетли угљен тих слојева је шкриљаста састава. Састав по др. Тицу био би овај:

хигроскопска вода	5·0%
пепео	14·7 „
количина топлине по Бертјеу . .	4500 калорија.

2. Надаље видје др. Тице, да на лијевој обали Босне у близини хана Хасагића провирује 6 слабих слојића угљена; дебљина им је између неколико па до 50 *cm*, а нагињу са 15° прама сјеверу. О томе угљену навађа Тице ову анализу:

хигроскопска вода	5·7%
пепео	30·2 „
количина топлине по Бертјеу . .	3616 калорија.

3. Рударски сатник Радимски нашао је у терцијарним наслагама, што су огољене издером потока Осове, изданке трију угљених слојева; те наслаге састоје од грубозрнатих, ну меких пјесковаца, који се у србставању измјењују са плавкастим шкриљевастим глинама. Код тих угљених слојева највиши покров дебео је 60—70 *cm* и носи растрошен, свијетао угљен; средњи слој дебео 10—20 *cm* носи лијеп, црн свијетао

угљен шкољкаста лома; најположитији слој, дебљином једнак средњем слоју, садржи црн свијетао угљен шкриљеваста лома.

Смјер наслага иде од сјеверозапада према југоистоку, нагиб према југозападу, те бих рекао, да су ови изданци свијетла угљена протукрило изданака, што су наведени под ставком 1.

16. Угљен у Новом Шехеру (котар Жепче).

И околини села Новог Шехера имаде терцијарна котлина, положена и омеђена флишним творбама. У ње је облик елипсе, којој сјеверозападно-југоисточна дуља ос мјери $11^1/_2$, а југозападно-сјевероисточна кратка ос $4^1/_2$ *km;* површина јој изнаша какових 50 km^2.

Неогени материјал творе свјетлосиви, бјелкасто растропавајући се лапори, који у великој множини садрже малих Циприс-шкољака.

Угљених изданака нађено је на многим тачкама те котлине.

Већ др. Тице спомиње у „Grundlinien der Geologie für Bosnien und Hercegovina“ на страни 134. изданке угљена код села Поњева и Озимице. Западно од Поњева, у Пирама, установљена је дебљина изданка, што се сложио међу глине, са неколико метара. Протукрило тих изданака биће да чине изданци код Струпине и Младошевића.

Сензацију су побудили изданци у опћини Брезови дани, о којима се говорило, да је ту слој дебео 10—13 *m;* шириле су се и гласине, да ту цијело једно брдо састоји од угљена. У истину провирују у крају Изгорјелица, опћине Брезови дани главице угљеног слоја у дуљини од какових 10 *m,* а њихов растрошен и поводњом наоколо разбацан материјал чини, те дебљина слоја изгледа врло велика. У истину је слој овдје дебео само 3—4 *m,* а у својој покровној половини носи танак уметак. Угљен смјера према југозападу-сјевероистоку, а нагиб му износи 15^0 према сјеверозападу.

Каковых 300 *m* југозападно од те тачке налази се на главици брежуљка Њива Оструга, испод ораће земље, изданак угљена, који се може лако прослиједити на 10—15 *m;* дебљина и таложне прилике још нијесу установљене.

Одатле даље на југ за још којих 100 *m* наилазимо на путу „Шумица пут“, и то већ на салазу према потоку Дубрава, на трећи изданак угљена, који се дуж слаза стере каковых 50 *m.* Изданак је дебео неколико метара, а пада ту са 10—15^0 према истоку. У тим изданцима скроз је лијеп свјетао угљен донекле шкриљеваста лома.

Из тога, што је лице тога угљена из Изгорјелице понешто различно од оног из она два друга изданка, па онда и из измјеничних

прилика таложења, може се закључити, да у Брезовим данима постоје два слоја угљена, од којих је онај, што у Изгорјелици извирује, лежећи слој.

Даље има у крају Луг, опћине Копице, угљени изданак, дебео 4 *m;* он је без сумње наставак слоја у Брезовим данима. У котлини Ново-шехерској ради се дакле о врло распрострањеним и јаким наслагама угљена; уз то је положај изданака у Брезовим данима врло повољан за спољашње копање, а кашње и за подровну радњу. Нови Шехер удаљен је од жељезничке станице Маглај само 16 *km.*

Истраживачки резултат из обију слојева јесте овај:

	I	II
хигроскопска вода	15·0 %	13·15 %
пепео	7·6 „	5·55 „
сумпор	0·7 „	0·565 „
угљик	54·15 „	58·46 „
водик	3·69 „	3·85 „
кисик и душик	19·56 „	18·99 „
количина топлине по Бертјеу	4485 калорија	4799 калорија
количина топлине прорачуната	4571 „	5013 „

17. Угљен у Дубочцу на Сави (котар Дервент).

Јужно од села Дубочца, што лежи на Сави, има иловаче бијеле боје, на којој леже творбе литавца. У тој иловачи нађен је километар јужно од села год. 1897. 12 *cm* дебео слојић врло младог, лигнитичког угљена. Свртавање пошло је смјером према истоку-западу; нагиб пак према сјеверу, а износи 25°. Анализе тог угљена немамо. То налазиште нема практичне важности.

18. Угљен у долини Мале Усоре (котар Тешањ).

У долини Усоре има неогена котлина, с којом су по свој прилици некад сувисли били терцијарни крајеви у Младиковини и Комушини у подручју Велике Усоре. Ту котлину сачињавају наслаге слатке воде, које се стеру у источно-западном смјеру; дугачке су 20 *km,* а просјечно широке 2 *km,* те запремају простор од 38 *km.* Наслаге су од свих страна омеђене творбама босанске флишне зоне. На међи опћина Теслић и Булетић одваја се од сјеверне серпентинске пруге један дио улазећи у терцијарно подручје све до десне обале Мале Усоре, и раставља тако речени терцијар на два дијела.

Неогени таложни материјал састоји од вапнених и иловастих лапора и иловасто-лапорних шкриљеваца, у којима се мјестимице нађу отисци билина и останци гастеропода.

У тој неогеној котлини нашло се угљена на овим тачкама:

1. У Рудопољу крај села Брдаци провирује из десне обале Усоре један изданак свијетла угљена, који се је могао опажати у смјеру од којих 10 *m*. У њем је јако црн, угаснто сјајан угљен, често помијешан јаловим уметцима. Непосредно у подножју појединих слојних греда, па мјестимице и у уметцима нађу се као орах па и као песница велики комади растворене сумпорне паковине.

Просјек тог угљеног изданка јесте:

1. жућкасти иловасти лапори као покров,		6. угљен	220 *cm*
		7. уметак	50 „
2. угљен	180 *cm*	8. угљен	30 „
3. уметак	30 „	9. уметак	20 „
4. угљен	130 „	10. угљен	80 „
5. уметак	45 „		

По томе изданак има дебљину од 785 *cm*, од чега отпада 640 *cm* = 81·5% на угљен, а 18·5% на уметке.

Уметци састоје од жућкаста или сива иловаста лапора, који сачињавају уједно подлогу слоја; наслага је плосната; нагиб према сјеверозападу износи 10°.

Анализа тог угљена дала је:

хигроскопске воде	14·90%
пепела	8·50 „
сумпора	1·24 „
угљика	56·11 „
водика	3·92 „
кисика и душика	16·57 „
количину топлоте по Бертјеу	4480 калорија
количину топлоте прорачунату	4959 „

Покушај производења кокса: 44·7% пјесковита талога.

2. Код утока Гомјенице у Усору провирује угљен слој, дебео по прилици 4 *m*, а угљен му је сличан првашњему.

Жалибоже, што су налазишта под 1. и 2 доста малена и незнатна.

3. У близини станице Горњи Теслић, на прузи шумске жељезнице, што води из Добоја у долину Усоре, отворен је подровом угљени слој, дебео 1·2 *m*. Кад се је истраживао слој смјером и нагибом, испоставило се, да је веома крив и изапран, тако да се тај угаљ не да економски израбити.

4. Источно од поменутог подрова нађено је у опћини Булетић више угљених изданака, који су рударски истражени; тек мора се изјавити, да ти слојеви нијесу вриједни копања.

5. На западном рубу те слатководне котлине провирује 100 *m* удаљено од куће Ристе Николића у Прибинићу, један слој свијетла угљена уз саму међу између неогена и серпентина, а дебео је преко 2 *m*, те пада за 25% прама југозападу. Угљен тога слоја јако је црн, веома живахна сјаја, те се у појединим наслагама претвара у такозвани чиграсти угљен (Kreiselkohle). Анализа тог угљена дала је:

хигроскопске воде	6·6 %
пепела	6·1 „
сумпора	0·894 „
угљика	60·00 „
водика	4·045 „
кисика и душика	17·255 „
количина топлине по Бертјеу	. 5675 калорија
количина топлине прорачуната	. 5818 „

Покусом коксовања добило се 59·5% чиста прашна талога. Локалитет је згодан за ровове.

5. У терцијарном окрајку Младиковиначком иашло се слој свијетла угљена, који је дебео 70 *cm*, а лежи тик сјеверне међе између неогена слатке воде и серпентинца.

19. Угљен у Котор Варошу (котар Котор Варош).

Угљена слатководна котлина котор-варошка лежи претежним дијелом на десној обали Врбање, те се опружила од сјеверозапада према југоистоку. Дуљина јој је 19, а просјечна ширина 3 до 4 1/2 *km*. Прама југу код Масловаре се зашиљује. Покрива површину од 90 km^2.

Котлину омеђују на сјеверу јасписи Узломац-планине, на сјеверозападу флишно камење и флишни шкриљевци, а на југозападу по свој прилици јурски вапненци аптиха.

Садржина котлине је неогене добе, те састоји од иловаста лапорна шкриљевца и иловаста лапора, пуна петрефакта.

До сад је доказано, да само југоисточни дио котлине садржи угљена и то на овим тачкама:

1. Западно од села Кукавице стере се — више ушћа Језерске ријеке у Врбању — један угљени изданак попријечно кроз ријеку Врбас. У том изданку је смјер наслага прама 19^h, а нагиб од 75—80° рама 1^h; састоји од главног слоја од 415 *cm* и покрова од 175 *cm* дебљине;

оба слоја састављена су уметком од какових 100 *cm*, који састоји од смеђа иловаста лапора, богата петрефактима.

Угљен ових слојева јесте јако црн, свијетао угљен живахна сјаја. Угљен главног слоја више је плочаст, а онај у покрову више је шкриљеваста састава. Анализом тог угљена добио се овај резултат:

хигроскопске воде	15·65 %
пепела	4·30 „
сумпора	1·40 „
угљика	52·80 „
водика	3·56 „
кисика и душика	23·69 „
количина топлине по Бертјеу .	4539 калорија
количина топлине прорачуната .	4214 „

При коксовању добило се 29·6 % прашног талога.

2. Километар више ушћа Језерске ријеке у Врбању, налази се у кориту потока Језерска ријека изданак угљена. Слој се стере такођер прама 19^h, а наслаге падају стрмо прама сјеверу.

Просјек изданка јесте:

угљен у покрову	30 *cm*
угљен у подлози	120 „
уметак од смеђа иловаста лапора, пуна петрефакта	200 „

Ваљштина тог угљена иста је ко код изданка 1., ну тај ће изданак припадати некому више покровному слоју.

Терен између изданка 1 и 2 прилично је раван, те по том туде не би била могућа подровна радња.

3. Какових 5 километара даље прама истоку, по прилици у наведеном већ смјеру, појављује се трошан свијетао угљен у опсегу гдје се мало оголило мјесто, између цесте и десне обале Крушчице, у предјелу Палучак опћине Масловаре. Угљен лежи испод растрошена иловасто-лапораста шкриљевца. Дебљина му се није могла опредијелити, али по видљивим останцима чини се, да је доста знатна. Биће да је тај изданак тек наставак угљеног изданка, што га репрезентује изданак 1. И овдје ситуација изданка није повољна за ровове.

4. По прилици 100 *m* сјеверно од села Хрваћани иде јахаћи пут, што води из села Котора у прво речено село, преко угљеног изданка, који смјера прама $2^1/_2{}^h$, а падање од 80° управљено је прама $20^1/_2{}^h$. Изданак састоји од покровног, 34 *cm* дебелог слојића, на ото од 18 *cm* јаког улошка смеђег лапорастог шкриљевца и напокон од доњег слојића 20 *cm* дебљине. Угљен обих слојића је црн лигнит без сјаја.

Истиче се, што овдје наслаге не падају од основног горја прама средишту котлине, већ управо обратно, те се је овдје можда само незнатно и локално облик тако развио.

5. У подручју опћине Хрваћани провирује источно од изданка 4. ниже села Савићи у лијевој стрмини Хрвачке ријеке угљени изданак, а има дебљину од какових 6 *m*. Угљен му је јако црн, има осредњи сјај и цијелом својом дебљином показује финошкриљеваст састав; смјера прама 22^h. Судећи по наслагама рекао бих, да је тај изданак протукрило слоја, што га творе изданци 1 и 3. Теренске прилике су овдје повољне за ровове.

Анализом тог угљена дошло се до овог резултата:

хигроскопска вода	19·3 %
пепео	11·25 „
сумпор	1·030 „
угљик	48·30 „
водик	3·16 „
кисик и душик	17·99 „
количина топлине по Бертјеу	. 4095 калорија
количина топлине прорачуната	. 3964 „

Покусом коксовања добило се 38·25 % прашна талога.

20. Угљен у Јајцу (котар Јајце).

Терцијарни јајачки талози слатке воде распростиру се на сјеверу, сјевероистоку и истоку поменуте вароши; имаду неправилан облик од 15 *km* највеће источно-западне дуљине при $8^1/_2$ *km* највеће сјеверно-јужне ширине и 40 km^2 површине. Талози су омеђени на југу и југоистоку тријаским, на западу, сјеверу и сјевероистоку јура-вапненцима; код самога мјеста Јајца над њима су рецентни пршинци (recente Kalktuffe).

Јајачки терцијар запрема брежуљаст терен, што га међу вишим вапненим горама дубоко уваљена ријека Врбас дијели на два неједнака дијела, већи источни и мањи западни дио.

Најдубљу чест терцијара сачињавају крупно-зрнати вапнени конгломерати, који почињу на десној обали Врбаса — од кућа предграђа Козлука до хана Лучине, а на десној и лијевој обали чине стрме стијене.

Вапнени конгломерати бивају прама висини све финије зрнасти, па прелазе напокон у праве пјесковце.

На пјесковцима су глиненасте наслаге, у којима је па више мјеста нађено угљених изданака.

У покрову тих глиненастих наслага налазе се понајпрво лапорни шкриљевци, па терцијарне мочике; ове мочике састављају највише дијелове горског ланца код Дивићана, те су не мало хоризонтално сврстане. На тим терцијарним вапненим мочикама подигнута је јајачка тврђавица и у њима су издубене чувене јајачке катакомбе.

Ево профила јајачке терцијарне котлине у смјеру западно-југозападном и источно-сјеверно-источном.

a Тријаски вапненци. *b* Јурски вапненци. *c* Терцијарни конгломерати. *d* Пјесковци. *e* Иловине. *f* Слој угљена. *g* Иловине и лапорни шкриљевци. *h* Мочик (мачик, седра). *i* Бречасти вапненац.

Од фосилија зна се из наслага „*g*“ за остатке *Limnaeus*-а, *Planorbis*-а, *Bithinia*, из наслага „*e*“ за шкољку, која ће бити идентична са *Pisidium Schlechani* из слатководног терцијара у Промини.

Изданака угљена нашло се је на овим тачкама:

1. На сјеверозападу вароши Јајца, на старој цести прама Варцар-Вакуфу и непосредно испред православне цркве у Јајцу. Овдје има угљени слој видљиву дебљину од 2 *m*. Угљен има јако црну боју, живахан сјај, ал се кроза њ почешће провлаче пруге шкриљевца. Равно југу спуштајући се слој лежи ту поврх смеђо-жуте растрошене шкриљевасте иловине, а над угљеним слојем је жутkасто-бијел, јасновзвучни и шкриљевасто се распадајући вапнено-иловасти лапор. Пошто изданак високо лежи, дао би се угљени слој подровом добро израбити.

2. При копању бунара уз надцестарску кућу на сјеверном крају града, наишло се на свијетао угљен. Поближе се није ништа дознало о јакости и приликама наслага. Ова тачка лежи у смјеру прије описаног изданка и припада по свој прилици истому слоју; и она лежи још врло високо над коритом Врбаса.

3. На десној обали Врбаса провирује код Бутила, опћине Дивићани, из издера неког поточића слој смеђа угљена; слој се спушта плоснато, а видљива му је дебљина 1 *m*. Подлога му састоји од смеђо-сиве шкриљевасте иловине; непосредни покров није огољен.

4. Код села Подмилачја, посве близу обале Врбаса, у иловастим стијенама неког поточног издера често се нађе комађе лигнита, који је чисто налик на угљен, што га описасмо под ставком 3. До сад се није могао пронаћи слој.

Анализа јајачког угљена наведена је у „Grundlinien der Geologie für Bosnien und Hercegovina“, стр. 99., а гласи:

хигроскопске воде	10·6%
пепела	15·5 „
горива вриједност по Бертјеу	. 4226 калорија.

21. Угљен у Бањалуци.

У проширењу долине код утока Врбање у Врбас, код окружне вароши Бањалуке, имаду над творбама флишне зоне неогене наслаге слатке воде. Оне покривају површину од какових 70 km^2. На југу досижу до јужног краја вароши Бањалуке, на истоку им је међом Врбања ријека, на сјеверу тече Ивањска ријека близу додира међу терцијаром и флишом, а на западу ишчезава међа преко брда Мандушића, села Орловца, извора Макленовца и Пећине и напокон преко села Мотике.

Неогени таложни материјал може се разлучити у двије скупине и то: у дубљу, више вапненасту, — те у вишу, више пјесковито-иловасту.

Нижа скупина састоји у најдоњој наслаги од вапнених лапора са конгеријама; повише леже чврсте мочике са остатцима биљака и хрђаво очуваним, неопредјељивим конгеријама и меланопсидима; на томе су пак бијели плочасти лапори са

Congeria cf. *banatica* R. Hoern. и
Melanopsis Pilari (Verbasensis) Neum.

Дебљина те наслажне групе изнаша 130 до 170 *m*.

Више положену скупину творе глине, шљунак, слабо спојени конгломерати и финозрнасти пјесковци, испод којих је мјестимице лапор и лапорасти шкриљевац; дебљина јој је каковых 250 до 300 *m*.

Констатовано је, да обје наслажне скупине носе угљен.

У нижи, вапненасти наслажни комплекс, каковых 50—70 *m* од основног горја далеко, уклопљен је такозвани Лаушев (јер провирује на Лауш-брду) слој. Рачунајућ од покрова до подлоге, ево му састава:

Горњи лапор,

угљен	10 *cm* до 15 *cm*
лапорасти уметак	10 „ „ 15 „
угљен	26 „

чађава врста, заступљена такођер смеђим лапором	0 *cm* до 3 *cm*
угљен	34 „
сиви лапорасти уметак	13 „
угљен	17 „
сиви лапорасти уметак	2 „
угљен	50 „
црни иловасти уметак	8 „
угљен	24 „
меки, смеђи, у иловачу прелазећи уметак лапора .	8 „
угљен	18 „
доњи лапор.	

Укупна дебљина тог слоја угљена изнаша 220 до 233 *cm*, од чега отпада 179 до 184 *cm* = 81·4% на угљен, а 41 до 49 *cm* = 18·6% на јалове уметке. Уметци нијесу подједнаки, већ мјестимице, именито прама искрајку расту, а мјестимице, нарочито прама дубљини, постепено прелазе у клин.

У слоју је чист, живахно сјајан, свијетао угљен са шкољкастим ломом; на зраку се због губитка своје хигроскопске воде брзо распада. Вриједно је споменути, да се у угљену тога слоја често нађу останци костију кичмењача. Босанско-херцеговачки земаљски музеј посједује два лијепа дијела чељусти *Antilope clovata* Gerv.; говорисе, да су у новије вријеме нађени останци костију неке врсте *Sus*-а.

У првој свесци годишта 1895. дјела „Jahrbuch der k. k. geologischen Reichsanstalt“ наведена је на страни 3. анализа тог угљена, а гласи:

хигроскопска вода	29·05%
пепео	7·40 „
сумпор сагорив	2·02 „
сумпор у пепелу	1·48 „
угљик	44·45 „
водик	3·03 „
кисик и душик	12·20 „
количина топлине по Бертјеу	3864 калорија
количина топлине прорачуната	3932 „

Уз ову анализу треба примјетити, да дотични угљен потиче из редовито подводна рова.

У подлози Лауш-слоја има поврх лапора неколико 5—15 *cm* дебелих изданака угљена, ал су без сваког практичног значења. У покрову пак констатована су два слоја; први је каковых 15 *m*, а други 21 *m* удаљен од Лауш-слоја. Први је дебео 38—42 *cm*, други састоји од три

угљене греде, од којих горња има 30, средња 6—8, а дõња 5—10 *cm* дебљине; лапорни улошци изнашају 22—40 *cm.*

У вишем, пјесковито-иловастом комплексу наслага, опазио се угљен на овим тачкама:

Ниже велике касарне на Врбасу провирују на ријеци Врбасу три слојића. Покров тих слојића састоји од зеленкастих, финозрнастих пјесковаца, који мјестимице постају лапорасти; над овим су тамне, а још повише жељезасте шкриљевасте глине. Поврх ових шкриљевастих глина лежи први слојић, а има 40 *cm* дебљине. У подлози угљеног слојића има 150 *cm* дебела греда шкриљевца, а поврх ове лежи 20 *cm* дебела наслага угљеног шкриљевца, која носи многе фосилије, међу којима:

Melania cf. *Escheri* Mer.
Neritina semidentata Sdbg.

Повише леже затим плавкасте шкриљевасте глине, које се хрђасто растрошавају; над овима опет лежи други угљени слојић, који је 50 *cm* дебео и којему је 20 *cm* дебела подложна греда скоро сасвим зашкриљавила, те носи останке пужева. У непосредном покрову тог угљеног слојића јесу глине са окаминама, а какових 4 до 5 *m* изнад ових имаде трећи, по прилици 25 *cm* јаки слојић. Један од та три слојића мора свакако бити идентичан са слојићем катранастог угљена, наведеним на страни 92. дјела „Grundlinien der Geologie für Bosnien und Hercegovina".

У том комплексу наслага долази над поменутим трима слојићима угљена још неколико сасма незнатних угљених слојића и истом далеко у пркрову појављује се такозвани павловачки слој. Тај слој од покрова к подлози оваки је:

Сива иловача као покров,	
угљен, који се шкриљасто ломи . . .	325 *cm*
сиви иловасти уметак	15 „
угљен	30 „
сиви иловасти уметак	5 „
угљен	70 „
сиви иловасти уметак	15 „
угљен	40 „
сиви иловасти уметак	35 „
угљен	70 „
плави иловасти уметак	80 „
угљен	20 „
плави иловасти уметак	38 „

угљен	15 *cm*
црни иловасти уметак	40 „
угљен	40 „
црни иловасти уметак	30 „
угљен, који се шкољкасто ломи . . .	70 „
црни иловасти уметак	10 „
угљен	90 „
свјетлоплава иловача као подлога.	

Укупна јакост тог слоја изнаша 1038 *cm*, од чега отпада 770 *cm* = 74·18% на угљен, а 268 *cm* = 25·82% на јалове уметке.

Елементарном анализом угљена из тога слоја добило се је:

хигроскопске воде	10·3 %
пепела	14·5 „
сумпора	1·57 „

количине топлине по Бертјеу 4135 калорија.

У покрову тога слоја налазе се још некоје, тек незнатне жилице угљена.

У тој се котлини нигдје не може установити дулибасто таложење терцијарног седимента, те изгледа, да је то једноставно уздигнуће, које је настало на југу и западу. Падање, које изнаша 9° и 75° и чешћа одвргнућа (Verwerfungen) доказују, да су овдје већ за неогеног доба дјеловале силе, које су стварале горја.

Приложени профил нека нам поближе предочи тај наслажни облик.

Профил бањалучког неогенског талога слатке воде.

1. Флишни вапненац.
2. Флишни глинасти брусиловци.
3. Лапори и мочике.
4. Пјескуљасто-глинасте наслаге.

k Слојеви угљена.
5. Алувиум (наплавина).
6. Флишни вапненац?

22. Угљен у Варцар-Вакуфу (котар Варцар-Вакуф).

Код котарског мјеста Варцар-Вакуфа у долинском подручју Црне ријеке леже на творбама тријаса неогене наслаге, које у смјеру потокова тока — југозапад-сјевероисток — досижу релативно знатну дуљину од каквих 8 *km*, али им ширина износи највише $1\frac{1}{2}$ *km*. На

два мјеста, и то непосредно источно Варцар-Вакуфа, па затим код Дõњег села тријасна вапна врло се приближују обалама Црне ријеке, да готово прекидају неоген.

Неогени талог састоји у тој котлини на најдõњем мјесту од громача; поврх конгломерата леже сиве и жуте, на танко положене, врло меке и трошне наслаге шкриљевасте иловине.

У тој неогеној котлини дознало се до сад за угљен на овим мјестима:

1. Сјеверно одмах уз варош Варцар-Вакуф, гдје на католичком гробљу провирују терцијарни конгломерати, који опкољују жилицу свијетла угљена, јаку неколико центиметара.

2. Источно Варцар-Вакуфа, гдје се на једној њиви села Дõње село међу наслагама шкриљевасте иловине показује 10—12 *cm* дебео слојић свијетла угљена.

Народно-господарствене важности нема то налазиште. Анализе немамо.

23. Угљен у Медни (котар Варцар-Вакуф).

Терцијарно таложење у Медни лежи непосредно над творбама тријаса; има врло неправилан облик, опружен од југоистока према сјеверозападу; највећа му је дуљина између Барађа и Ступара 7 *km*, а највећа ширина између Писарића и Медне преко $3^1/_2$ *km;* запрема површину од 16 km^2.

Неогене наслаге састоје од жуткастих вапненасто - глинастих лапора, у којима има, особито у близини угљених слојева, сивих шкриљевастих иловина. Покровних конглометара није се овдје опазило. Вапнено-глинасти лапори носе богату фауну слатке воде, из ове особито конгерије и меланије.

У терцијару Медне утврдило се угљен на овим тачкама:

1. Сјеверозападно од мјеста Царевца, код јакога врела Царевца, творе жуткасти глинасти лапори стрму стијену, а у овој се налази уклопљен 20 *cm* дебео слој угљена.

2. На путу од врела Царевца према Медни виде се из пукотина иловастог тла на више мјеста изданци угљена, али их ни један нема важније дебљине.

3. У селу Медни у потоку Грабовцу провирују јаке наслаге угљена, које састоје од главнога и двају покровних слојића. Угљен главнога слоја испуњава ту цијело подножје потока хоризонталном дуљином од каковиx 35 *m* смјером потокова тока, а пада стрмо сјеверозападно. Права дебљина слоја износи 20 *m.* Ту је угљен на површини

превучен жутом седром, те се обилност слоја не да ваљано посматрати; стално је, да има неколико тамно-плавих уметака.

Угљен главнога слоја има црну боју и умјерен сјај; анализа му је:

хигроскопска вода	14·5 %
пепео	13·4 „
сумпор	5·218 „
угљик	48·21 „
водик	4·18 „
кисик и душик	19·71 „
количина топлине по Бертјеу	. 4212 калорија
количина топлине прорачуната	. 4254 „

Покусом коксовања добило се 46·55 % прашна талога.

Од главног слоја каквих 110 *m* уз жељезничку пругу провирује покровни слој угљена, дебео 1 *m*, а 10 *m* даље други покровни слој у дебљини од по прилици 40 *cm*. Оба покровна слоја леже конкордантно са главним слојем и садрже исти угљен као и главни слој.

Изданци угљена, што су наведени под ставком 3. леже прилично високо над долинским подножјем потока Медне, те би се ту могао угљен израбљивати подровом.

4. Западно од Медне провирују из лијеве обале потока Медне два слојића, од којих сваки има 15—20 *cm* дебљине; разлучени су лапорним улошком, дебелим 1 *m*, и садрже врло прхак, љускаст угљен.

24. Угљен у Санском Мосту (котар Сански Мост).

У околици котарског мјеста Сански Мост, а у подручју долине ријеке Сане и потока Блихе има неогена котлина; она је дугуљаста, кољенасто свијена лика, опружена је почевши од мјеста Сански Мост на једну страну према сјеверозападу, на другу страну према југу са 33 *km* највеће дуљине, 6 *km* просјечне ширине, а са 207 km^2 површине.

Неогену слатководну котлину испуњују масе, које састоје од жуто-бјелкастих вапнених лапора, обилних петрефактима; лапори су понекле дебело-плочасти, а понекле танко-шкриљеваста састава.

На западу и југу омеђују творбе неогена тријасни вапненци, на сјеверу и истоку палеозоички шкриљевци Старог Мајдана—Ласине—Крухара, који обиљују жељезним водама.

Само се у оном дијелу котлине, што лежи сјеверозападно од вароши Санског Моста, констатовало угљена и то на овим мјестима:

Код села Хусимоваца у опћини Каменграду дољем налази се недалеко цесте Сански Мост—Крупа изданак угљена. Ту, непосредно

на десној обали потока Блихе уздиже се стрма стијена вапнено-лапорног шкриљевца, у којој се види лијеп профил цијела система слојева свијетла угљена. Покров тих слојева састоји од свијетла, бјелкасто-жута, вапнено-лапораста шкриљевца, који носи осим многобројних бивалва међу којима се налази више врста конгерија, као

Congeria cf. *Czjžekii* Hoern.,
Congeria cf. *banatica* Hoern.,
Congeria cf. *triangularis* Partsch.,

такођер отиске риба, па је мјестимице сасма испуњен красно очуваним фосилним биљкама, од којих су ове установљене:

Cyperites Palla
Laurus stenophylla Ett.
Dryandra accuminata Ett.
Pterocarya denticulata O. W. и др.

Профил тих изданака од покрова прама подлози овај је:

Угљени слој I	30 *cm*
тамно-смеђ лапорни уложак .	8 „
угљени слој II	72 „
зелен и смеђ лапор	120 „
угљени слој III	50 „
сив и смеђ лапор	110 „
угљени слој IV	25 „

Испод угљеног слоја IV имаде послије јачег улошка неколико сасма црних жилица угљена.

Угљени слој I. је шкриљаст, угљени слој II садржи чврст, више масиван и чист угљен, угљени слој III шкриљаста је састава, а угљен је нечист, напокон је у слоју IV лијеп угљен.

Смјерање слојева окренуто је прама сјеверозападу, а наслаге падају са 25° прама сјевероистоку. Теренске су прилике такове, да би се дало подровно радити.

Анализом угљена из слоја II получен је овај резултат:

хигроскопска вода	12·2 %
пепео	8·5 „
сумпор	3·03 „
угљик	53·62 „
водик	3·10 „
кисик и душик	19·50 „
прорачуната количина топлине .	4342 калорија
количина топлине по Бертјеу .	4563 „

При покусу произвађања кокса добило се 49·85% прашна талога и 37·95 плинастих продуката.

Тачно у смјеру реченог изданка налази се сјеверозападно у предјелу Змијањак опћине Сухача други изданак угљена; ту се је за покус копало, те установило дебљину угљена од најмање два метра. По виду је тај угљен најбоље врсте у свој котлини.

Анализом је получен овај резултат:

хигроскопска вода	8·6 %
пепео	2·2 „
сумпор	4·58 „
угљик	59·80 „
водик	3·68 „
кисик и душик	21·14 „
прорачуната количина топлине .	4984 калорија
количина топлине по Бертиеру .	4984 „

Угљен даје 49·80% кокса и 41·6% плинастих продуката послије одузетка хигроскопске воде.

Још један изданак налази се западно села Дошци међу шикаром и може се прослиједити дуљином од 200 *m*. Јакост, таложне прилике и квалитет угљена тога изданка нијесу се могли установити.

На путу од хана Фајтовци прама тамошњем православном гробљу води јахаћи пут преко угљеног изданка, а отале даље прама југозападу. Тик православног гробља фајтовачког види се како у неком воденом издеру провирује из иловаче угљен. И ту се нијесу могле установити поближе прилике. Још даље сјеверно, на путу прама Модрој припречује кланац угљен изданак; дебљина угљена изнаша 2 *m*, смјерање слојева је сјевероисток-југозапад; падање је управљено прама сјеверозападу, а изнаша 5—6°; угљен је прама покрову више шкриљеваст, прама подлози више плочаст.

Анализом тог угљена получило се ово:

хигроскопска вода	7·25%
пепео	1·40 „
сумпор	2·14 „
угљик	63·00 „
водик	4·77 „
кисик и душик	21·14 „
прорачуната количина топлине .	5698 калорија
количина топлине по Бертјеу .	5440 „

Угљен даје 43·1% пјенаста кокса и 49·65% плинастих продуката.

Даљњи изданак угљена у тој котлини налази се на сјеверозападном рубу села Модре у предјелу Варишту, испод кућа двају Хргића. Тај изданак огољен је пригодом планирања околице неког извора; угљен му је свијетао, понекле шкриљаст, понекле плочаст, пада у 35° прама сјевероистоку, а огољена му дебљина изнаша по прилици 3 *cm*. По казивању онамошњих становника има у покрову тог изданка такођер угљена. И овдје би теренске прилике допуштале подровну радњу.

Анализа угљена из тог изданка дала је овај резултат:

хигроскопска вода	9·75%
пепео	8·80 „
сумпор	3·35 „
угљик	57·15 „
водик	3·92 „
кисик и водик	17·03 „
прорачуната количина топлине .	5150 калорија
количина топлине по Бертјеу .	4727 „

Угљен тај даје 48·6% прашна кокса, а по одузетку хигроскопске воде 41·6% плинастих продуката.

Може се дакле рећи, да се у угљеној котлини у Санском Мосту нијесу додуше опазиле знатније дебљине слојева, али да је котлина знатно пространа, јер удаљеност изданка у Хусимовцима од онога у Модрој изнаша у зрачном правцу немало 13 *km*. Овдје се мора примјетити, да по свој прилици сви констатовани изданци припадају једном јединому слоју, чији је положај поремећен сврстањем набора.

Велике индустријалне важности добиће то налазиште угљена, кад се једном отпочну израбљивати огромне масе изврсне жељезне руде, што се налазе у непосредној близини у околици Љубије—Старог Мајдана.

25. Угљен у Пријeдору (котар Пријeдор).

У околици котарског мјеста Пријeдора има неогена котлина, 325 km^2 површине, а запрема подручје ријеке Гомјенице (притока Сане), те неки дио подручја саме ријеке Сане. Не гледећ на пространу увалу на сјеверу прама Костајници, има та котлина лик, опружен у смјеру сјеверозапад-југоисток дуљином од какова 32 *km*, а средњу ширину од по прилици 10 *km*. Цијелом дуљином пресјечена је нормално-трачном жељезницом „Бањалука—Доберлин".

Та је котлина омеђена на сјеверу и истоку творбама босанске флишне зоне, на југу и западу палеозоичким шкриљевцима. Неогено

taložeње састоји у источној страни увале од шкриљевастих иловина, пјесковитих иловина и конгломерата; подложени су лапорни шкриљевци; на западној чести увале више су вапнени и иловасти лапори.

Дуж јужног подножја планине Козаре, међу селима Ферићима и Бабићима, познати су нам близу флишне подлоге изданци угљена. Поближе њихово испитивање показало је, да се ту ради о угљеном слоју, који се у смјеру прама 19^h правилно одржава дуљином од преко 10 *km*, те са 30°—70° прама југу пада. Дебљина му изнаша у најмање 14, највише 24 *m*.

Угљен тога слоја понекле је листаст смеђ угљен, понекле угасито жут и толико смолинаст лигнит, да се шибицом дâ упалити, те потпаљен гори, при чем се развија смолинаст угодан воњ. Прама западу изгледа да угљен добива вид свијетла угљена.

На страни 99. „Grundlinien der Geologie für Bosnien und Hercegovina" наведене су двије елементарне анализе тог угљена, а гласе:

хигроскопска вода . .	9·1%	13·3%
пепео	22·2 „	11·8 „
калорија топлине . . .	3661	3838 .

По некој приватној вијести дала је каснија анализа 4329 калорија ефекта.

Западно тог угљеног изданка покрите су неогене наслаге јаком наслагом алувиона, те се тамо у равници приједорској до сада није дознало за изданке угљена. Без сумње пак сувиси описани неоген испод алувиона са оним неогеном, што се повлачи прама сјеверу, испрвице ко уска увала у долини Пухарске ријеке, па онда превальује Јеловац-седло, те се на противној страни истога, у подручју обори не потока Кнежничка проширује. Цијелом дуљином те неогене котлине повлачи се цеста Приједор—Бачвани—Костајница; котлина је омеђена на западу и истоку пјесковцима и шкриљевцима флишне зоне, на сјеверу пак, гдје се понешто проширује, леже млађе наслаге морске поврх неогена слатке воде.

Материјал ове неогене котлине састоји на дну од плочаста вапнена лапора; на овом леже свијетло-жуткасти лапорни шкриљевци, богати окаминама, нарочито конгеријама и дикотиледонима.

У тим лапорним шкриљевцима опажа се на три мјеста угљен и то:

1. На међи опћина Црне долине, Великог Паланчишта и Јеловца гор., гдје уза цесту провирује 80 *cm* јак слој свијетла угљена, што се на зраку брзо распада;

2. по̄ километра реченој тачки на сјеверу, гдје се на ораницама уз цесту виђа црна пруга, којој боја долази од обилна ситна зрња свијетла угљена; та пруга без сумње репрезентује некакав изданак угљена;

3. на јужним обронцима Тополовца, гдје се у опћини Дворишту западно од цесте повлачи ораницама црна пруга.

Анализе тога угљена немамо.

26. Угљен у Драготињи — Враголову (котар Приједор и Бос. Нови).

Одасвуд окружена флишним камењем лежи у опћинама Враголову-Јутрогошту, Драготињи, Марини и Ахметовцима неогена котлина највеће дуљине 8 *km*, највеће ширине $2^1/_2$ *km*, а површине 19 km^2; материјал јој састоји од свијетло-жута лапораста шкриљевца, слична оному Јеловац-седла. Тај шкриљевац садржи мјестимице многе и врло добро очуване конгерије.

У тој неогеновој котлини нађено је на два мјеста угљених изданака, и то у опћини Враголову-Јутрогошту и у опћини Драготињу.

У опћини Враголову-Јутрогошту носи незнатни поточић Међувође омање комађе свијетла угљена, мора дакле да попрјечује некакав изданак угљена; овај изданак није до сада нађен. Насупрот види се по пољу повише поточића прилично широка тамна пруга; она нам показује смјер слојева изданка, који се може прослиједити непрекидном дуљином од немало цијелог километра.

У опћини Драготињи појављује се недалеко међе опћина Драготиње и Марине, на маленој, међу ораницама лежећој ливади изданак свијетла угљена, што припада угљеном слоју, 4 *m* дебелом, али помијешаном тамно-смеђим иловасто-лапорним шкриљевцем и црним угљеним шкриљевцем. Смјерање изданка је ту управљено прама истоку-западу, а падање прама југу, те ово изнаша 20°.

Анализе тог угљена немамо.

27. Угљен у Водичеву (котар Бос. Нови).

У опћини Водичеву, јужно Доберлина, одржала се је у онамошњем флишном подручју груда неогене слатководне творбе; биће то по свој прилици денудациони остатак негдашњег наставка неогене котлине Враголова-Јутрогошта прама сјеверозападу. Груда та има облик неправилна трокута, те највећу дуљину — од југозапада прама

сјевероистоку — од 5 *km*, у попрјечну смјеру пак највећу ширину од скоро $3^1/_2$ *km*.

Неогени је талог исти онај свијетло-жути, конгерије садржавајући лапорни шкриљевац, што се и у Враголову-Јутрогошту указује ко главним каменом.

Угљена у тој котлини опазило се само на једној тачки, и то на сјеверу, гдје се на некој ораници више извора Мачковца па и у одводном јарку тога извора нашло комадића свијетла угљена. До сад се није порадило, да се испита то угљено налазиште у погледу јакости и квалитета.

Овдје ћу још навести, да је на југозападу котлине у Д. Водичеву нађено наплављена грумења сагорјеле земље, које наравно потиче од изданка сагорјела слоја.

28. Угљен на ријеци Унцу (котар Петровац и Гламоч).

У међашном подручју котара Петровца и Гламоча леже у долинским проширењима ријеке Унца поврх тријадичких вапна три неогене слатководне котлине, од којих је она, што је највише на сјеверозападу, у којој леже села Врточе и Дрвар, велика 11 km^2, средња са селом Мокроногама 3 km^2, а најјужнија, у опћини Љесковици 6 km^2.

Неогени материјал што испуњује све три котлине, које су првобитно сувисиле, састоји од бијелих вапнених лапора, којима су мјестимице, нарочито у близини угљених слојева, подложене тамне иловине. Свијетли вапнени лапори носе *Congeria* cf. *triangularis*, тамне иловине *Melanopsis filifera* n. sp.

До сад дознасмо за угљен и у сјеверозападној и у југоисточној котлини, у средњој котлини пак мањкају знаци да би га могло бити, а то без сумње поради помањкања дубљих пукотина у терену.

У сјеверозападној котлини појављује се угљен у два маха; у дољим положајима налази се слој свијетла угљена, чија видљива јакост прелази $1^1/_2$ *m*, а да подложна чест није огољена; горњи положаји опкољују један слој лигнита са дебљином од преко 1 *m*.

У југоисточној котлини констатовано је да постоји слој свијетла угљена, насупрот мањка слој лигнита.

Елементарна анализа свијетла угљена сјеверозападне котлине дала је:

хигроскопске воде	13·5 %
пепела	13·5 „

количину топлине по Бертјеу 3704 калорија.

29. Угљен у Перни (котар Крупа).

Та уска котлина, што је на свом југоисточном крају, на по пута међу Отоком и Крупом, омеђена Уном, иначе свуд наоколо тријасним вапнима, запрема од лијеве обале ријеке Унца па даље према Селишту $4^1/_2$ *km* дугу, а просјеком једва 400 *m* широку увалу тла на потоцима Љусини и Пецки.

Неогени талог састоји од свијетло-жуткастих, лако растрошних иловастих лапора.

У тој терцијарној котлини сазнасмо до сада за два угљена изданка.

Први изданак појављује се на десној обали потока Љусине на некој ораници недалеко ист.-правосл. гробља. Непосредна покровна чест тога изданка састоји од смеђа, са останцима слатководних петрефакта испремијешана иловаста лапора, подложна као и удаљенија покровна чест састоји од већ споменутог вапнено-иловаста лапора. Дебљина тог угљеног слојића изнаша 10 *cm.* У њем је лако растављив смеђ угљен без сјаја, тамно-смеђе боје. Смјерање му је источно-западно, а падање какових 10° према сјеверу.

Квалитета угљена је ова:

хигроскопска вода	15·3%
пепео	35·2 „

количина топлине по Бертјеу 2124 калорија.

По прилици 1 *km* сјеверозападно од наведеног изданка и у подложној му чести, близу села Љусине на десној обали потока Љусине, налази се други изданак угљена.

Покров тог изданка твори једино земља црница, подлога састоји од свијетло-жутих иловастих лапора; смјерање врста управљено је према 4^h 5°, а падање према 22^h 5°, те изнаша 30°. Слој је дебео преко 3 *m,* те садржи црн, у попријечну прелому живахно сјајан лигнит, који по просјеку трију анализа има овај састав:

хигроскопске воде	12·3%
пепела	4·0 „

количина топлине по Бертјеу 4304 калорија.

Из положаја тог изданка да̂ се с правом закључити, да би му се знатан дио могао израбити подровом.

30. Угљен у Крупи (котар Крупа).

Тло иначе валовите долине, у којој лежи град Крупа, испуњено је свијетло-жуткастим вапнено-иловастим лапорима, што се одликују

особитим богаством неогених слатководних петрефакта, особито пак конгерија.

Малена неогена котлина има у смјеру југоисток-сјеверозапад дуљину по прилици од $3^1/_2$ *km*, у попрјечном смјеру највећу ширину од по прилици 1 *km;* од свих је страна опкољена свијетлобојним тријасним вапнима.

Опазило се, да је само југоисточни крај крупске котлине угљоносан и то непосредно иза рушевине пређашње ист.-правосл. цркве у Крупи. Угљен изданак, што ту провирује, лежи сасма равно, има дебљину 50 *cm* и смеђ угљен слабије квалитете, који се лако распада. Угљен има $16^1/_2$% хигроскопске воде, 19% пепела и даје по Бертјеу 3473 калорија топлине.

Обзиром на незнатну дебљину и слабу квалитету слојића те на то, што угљен спада ријеци Уни, те што би ојачи покровни слој — ако га има — у онако уској долини морао скоро посвема пасти испод ријечне површине, ова угљена котлина кано да никада не ће имати практичне важности.

31. Угљен у Теочаку (котар Бихаћ).

На југозападу цесте Бихаћ—Петровац и то међу Ханом Беговцем и Врточама, налази се у опћини Теочаку, посред подручја бијела, свијетло-сива или свијетло-жуткаста тријасна вапна, што се лако распада у угласту крупицу, малена наслага сивих иловастих лапора; приближна, сјеверозападно-југоисточна дуљина јој је 1·2 *km,* а ширина попрјечним смјером 750 *m.*

У јужној партији тих иловастих лапора нађен је на лијевој обали потока Лука изданак угљена.

Провирујући слојић дебео је 5—16 *cm,* смјера прама 5^h, а пада кутом од 5^0 прама југу. Угљен је свијетао угљен, врло црн, живахна сјаја, а садржи много жељезне паковине.

Покровна чест слоја састоји од црвена, фино-зрнаста пјесковца; у сврстању га измјењују пјесковци бијеле и сиве боје, те црна иловача; подложну чест му твори сива, пјешчана иловача.

Петрефакта није нађено у тој угљеној наслаги, те се с тога не може потпуно сигурно навести старост; по својој прилици ипак спада неогену.

Анализа тог угљена дала је овај састав:

хигроскопске воде	12·0%
пепела	16·0 „

количину топлине по Бертјеу 5304 калорија.

32. Угљен у Кулен-Вакуфу (котар Петровац).

Увалу, у којој лежи мјесто Кулен-Вакуф, омеђују од свих страна горски ланци тријадичних вапна. Тло долинско, као и први обронци на обим обалама Уне, састоје од неогених вапненастих громача. На десној обали сижу вапнене громаче прилично у висину, тако да је утврђени дио града, Хавала, на њихову подручју. На југу граду, на лијевој обали има у тим конгломератима уклопљених иловастих лапора незнатне дебљине, што опкољују изданак 30—40 *cm* дебелог слојића смеђа угљена.

Материјал слојића, који смјера од југозапада прама сјевероистоку, а пада под 18° прама сјеверозападу, састоји од јако растрошена смеђа угљена слабије врсте. Није познато, да би у тој маленој котлини било даљњих каквих изданака. Анализе тога угљена немамо.

Малена неогена котлина Кулен-Вакуфа мјери од истока прама западу у дуљину не пун $1^1/_2$ *km*, а од сјевера прама југу у ширину каквих 800 *m*.

33. Угљен у Чоралић-Пећина (котар Цазин).

У предјелу Кесеровац, опћине Чоралић почиње као задњи остатак денудације овеће неогене творбе једна пруга вапнено-глиnaста лапора свијетло-жуте боје; пруга се повлачи дуљином нешто преко 5 *km* до села Љесковца увијек у правом смјеру. Ширина тог неогеног одложења изнаша код Хаџића једва 300 *m*, а не надмашује у најширој чести на сјеверозападу нигдје 600 *m*. Неогене наслаге леже над вапненим шкриљевцима, који по свој прилици припадају тријасу; на југу их окружују тријасни вапненци.

У том терцијару слатке воде нашло се је угљена на овим тачкама:

1. У риду Кесеровићу на међи опћине Чоралић и Пећи. Ту се нашло у глинастом тлу неке оранице ув аљена комађа лигнита, тешка до 60 *kg*; али се није могло наћи, да је гдје почео настајати угљен слој.

Угљен сам је врло црне боје, сјајна лома и очито дрвена састава.

2. На лијевој обали потока Грачанице, код села Хаџића, провирује слој угљена дебљином, која се мијења између 10 и 30 *cm*. Угљен смјера југозападно-сјевероисточно к југоистоку. Свијетло-жути вапненасти лапори творе покрове, подлога састоји од некаква плаво-сива иловаста лапора. Угљен је јако црн, врло живахна сјајна лома.

3. Ниже џамије села Чајића може се наћи у ораницама комађа лигнита, налик на онај прије споменути.

4. Иза села Чајића провлачи се кроз густу ниску шуму неки водени издер; на дну тога издера, који нигдје није сасма продро иловасто тло, нађе се често комађа црна, сјајна лигнита.

До сад је тек на једној тачки пошло за руком, да се пронађе угљен у тој угљеној котлини. Али по приликама наслага на том мјесту не може се закључити, да би то било економички важно налазиште. По свој прилици ради се ту поглавито о врло плиткој подлози слоја лигнита, који је већ већом дусти потпао денудацији.

Анализа тог угљена дала је овај резултат:

хигроскопска вода	12·2 %
пепео	2·35 „
сумпор	0·15 „
угљик	57·00 „
водик	6·90 „
кисик и душик	21·55 „
количина топлине по Бертјеу	5148 калорија
количина топлине прорачуната	5840 „

34. Угљен у Мутнику (котар Цазин).

Код мјеста Мутника, које лежи каквих 6 *km* западно од Цазина, појављују се неогени, жуткасти вапненасто-глинасти лапори. У њима се, а на путу што води у Мутник, каквих 800—900 *m* далеко од цесте, налази уметнут изданак угљеног слојића; у овом је сасма растворен угљен, дебео тек неколико сантиметри. Слојић се нагибље под 25° прама сјеверу.

У подложној чести тога слојића провирује испод бријега у Мутнику, на којем стоји градић, други слојић смеђа угљена, дебео 10—12 *cm;* тај слојић такођер се нагибље к сјеверу, покровна чест му је свијетложут вапнени шкриљевац, подлога пак свијетао пјесковац незнатне дебљине. Овај пјесковац сачињава овдје очито најдубљу чест неогена, те лежи непосредно на мезоцоичком вапненцу реченог брежуљка у Мутнику.

Међе те неогене увале нијесу се до сада могле сигурно установити, пошто нема никако одроњена камења, па нема ни разбацапа комађа камења, да би се могла просудити природа темеља. С тога мора за сада остати неријешено питање, да ли угљен из Мутника припада истој неогеној котлини, којој и угљен на Корани, који ћу послије споменути.

Анализе угљена из Мутника не посједујемо.

35. Угљен на Корани (котар Цазин).

Какова $1^1/_2$ *km* сјеверно града Трпца провирује на неком пољу у предјељу Селишту изданак лигнитног слоја, који се чини да је дебео.

Даље се налази западно села Милковца какових 10 *m* широка пруга црвене изгорјеле земље, која се протеже кроз поља прама сјевероистоку-југозападу, а може се свакако сматрати преставником неког угљеног слоја.

Та налазишта нијесу до сад поближе испитана, па немамо ни анализе угљена; по изгледу могао би тај угљен бити исте вриједности као и онај у Гацку.

36. Угљен у Бихаћу (котар Бихаћ).

Неогене наслаге бихаћке увале, којој је између Бихаћа и Растоваче највећа дуљина 23 *km*, а ширина између Пањка код Ведрог поља и Заложја хришћанског 8 *km*, те површина од 102 km^2, омеђују од свих страна вапна, која припадају на југу и југозападу тријасу, а на сјеверозападу, сјеверу и истоку креди. Гатачке Илице извиру из тих крединих вапненаца близу сјевероисточне међе неогена.

Сјевероисточна међа бихаћке увале прилично је равна правца, али на југозападној страни шире вапна доста знатне огранке у каснотерцијарне наслаге слатке воде и то у Главици код Језера, Муратовића главици код Клокота и у Изачићкој главици код Изачића.

Неогена котлина испуњена је свијетло-жутим вапнено-глинастим лапорима, који су више мање шкриљасто сврстани, а садрже мјестимице петрефакта, особито конгерија.

До сад су нам познате двије тачке, гдје се указује угљен, и то на југозападном рубу котлине код Језера близу Жегара, и на сјевероисточном рубу близу Заложја.

Код Језера на горским стрминама, изнад старе бихаћке војне стрељане, нађе се често комађа свијетла угљена у иловини, што покривају терцијар, а да се до данас у онамошњој шикари није могао пронаћи угљени слој.

Друга тачка, гдје се је опазио угљен, лежи у подручју села Заложја, непосредно уз скупину кућа, звану Мичића куће. Ту провирује у неком поточићу листаст угасито-црносјајан смеђ угљен, од какових 50 *cm* видљиве дебљине, а да му није подлога огољена. У покрову тог слоја има свијетлих вапненастих лапора, непосредна подложна чест није видљива; даље у подлози опет се налази свијетлих

лапора. Падање наслага управљено је прама југозападу, дакле прама средини увале.

Немамо анализе бихаћког угља.

37. Угљен у Подравном (котар Сребрница).

Нешто више од 7 *km* јужно од чувене стародревне рударске вароши Сребрнице у опћини Подравно — у подручју долине потока Пољерка — леже поврх тријадских вапна терцијарне творбе слатке воде. Терцијарна одложења запремају у смјеру поточног тока — југоисток-сјеверозапад — дуљину од 3800 *m;* ширина им изнаша у јужно најисточнијој чести какових 600 *m,* у сјеверно најзападнијој једва 80 *m.* Одложајни је материјал састављен овако: Испод по прилици 40 *cm* дебелог хумуса лежи понајпрво финозрнаст жут пијесак 1·0 до 1·5 *m;* за овим слиједи 1·5 до 2 *m* прхак пјесковац са иловастим уметцима и жилицастим улошцима угљена, којих има до 40, а у дебљини од 5 до 10 *cm;* затим је чврст пјесковац, налик на такозване breccie, дебео по прилици 1 *m,* а подлогом му је иловаст пијесак, обојен жељезом у црвено и жуто, а испреплитан уметцима иловаче.

Угљен пак има карактер лигнита, ну врло је црн, живахно сјајан, и ломи се школькасто.

Анализом се получило:

хигроскопске воде	11·8 %
пепела	1·5 „
сумпора	0·54 „
угљика	64·40 „
водика	3·94 „
кисика и душика	17·82 „
количина топлине по Бертјеу .	5587 калорија
количина топлине прорачунате .	5667 „

При покусу произвађања кокса добило се је 50·3 % прашна талога.

То налазиште нема народно-господарствене важности.

38. Угљен у Штрпцима (котар Вишеград).

Југоисточно од Вишеграда одржала се је међу Будимљем и Штрпцима пруга неогених слатководних наслага, опружена од сјеверозапада прама југоистоку, 8 *km* дуга, а 1 *km* широка, те омеђена источно серпентином, а западно тријаским вапнима.

Неогено одложење састоји од свијетло-жутkаста, иловаста лапора, који се каткад прелива у смеђе а на зраку лако се распада. Ту и тамо имаде у њем добро сачуване флоре дикотиледона. Само на једном се је мјесту констатовало угљена у том неогену. То је на неком пољу на лијевој обали потока Павловића, а профил изданка од озгор према доље оваки је:

Покров: свијетли иловасти лапор,
угљен . . . . 20—25 *cm*,
свијетли иловасти лапор, наизмјенце сврстан
са сивом шкриљевастом иловином . . . 250 „
угљен . . . . 25 „
свијетли иловасти лапор, наизмјенце сврстан
са сивом шкриљевастом иловином . . . 80 „
угљени шкриљевац са мало жилица угљена 30 „
подлога: свијетли иловасти лапор.

Угљен тог налазишта јако је растрошен свијетао угљен шкриљеваста састава.

Анализе тог угљена не посједујемо.

39. Угљен у Рогатици (котар Рогатица).

Терцијарна котлина рогатичка, што је, изузев околицу села Ковања, гдје се појављују верфенски шкриљевци, опкољена тријаским вапнима, има највећу дуљину од 8 *km*, средњу ширину од 3 *km*, а запрема површину од 20 km^2.

Неогене наслаге састоје од бијелих и свијетло-жутих иловастих лапора, у којима су мјестимице сложене тамносиве шкриљеваста иловине, и који мјестимице у великој множини садрже останке слатководних конхилија.

Угљена се нашло на овим тачкама тог терцијарног одложења.

1. На западној стрмини старе отоманске цесте „Рогатица—Сарајево“ провирује угљен источно мјеста Ковања; поближе нам није ништа познато о том изданку.

2. Приликом радња за одводњу војничке резервне пекаре у Рогатици наишло се у дубини од 1 до 2 *m* на слој смеђа угљена са лигнитским угљеном; слој је 1 *m* дебео — толико дубоко се је наиме копало у слој. Речени војни објекат лежи тик главне цесте преко пута најсјеверније џамије рогатичке.

Биће да се овдје угљен стере паралелно уз главну цесту, — и онако се је тамо опазило трагова угљена по башчама.

Анализе тог угљена немамо.

40. Угљен у Прибошевићима код Рогатице.

У селу Прибошевићима, што лежи 2 *km* југозападно од Рогатице, провирује јужно куће Марка Јагодића у неком поточићу изданак угљена. Покровна му чест састоји од тамно-смеђе шкриљевасте иловине, а подлога од жуткастих лапорастих шкриљеваца. И покров и подлога сасма су испуњени останцима малих корепњака. Слој, што ту провирује, садржи танко-шкриљеваст, угасито-црн смеђи угљен, угљен смјера према 20[h] те пада са 5[0] према 2[h]. Дебљина угљена није видљива у цијелости, али изнаша свакако преко 1 *m*.

Анализе немамо.

Терцијар прибишевачки под сигурно не сувиси са рогатичким, те може уопће творити само посве мален грумен, јер на сјевероистоку види се да тријасна вапна творе обронке лијеве поточне обале, а на југозападу на развођу такођер су тријасна вапна.

41. Угљен у Будњу (котар Фоча).

Кад се, долазећи из Фоче, превале ниже села Присоја палеозоичне творбе, дође се у подручје верфенског шкриљевца, над којим, почам од триангулационе тачке „Градац“, леже тријасна вапна. Ова тријасна вапна опкољавају 16 km^2 велику неогену котлину, а само на сјевероистоку верфенски шкриљевци сачињавају међу котлине.

Одложење неогенске будањске котлине запрема врло хумовит терен, те има овалан, од истока према западу опружен лик, који само на југозападу, међу потоком Бистрицом и вапненом стијеном „Ноздре“ узаним језиком продире у подручје тријасна вапна. Највећа јој је дуљина 7 *km*, највећа ширина 3 *km*.

Неогени талог састоји од свијетло-жутих, понајвише фино-листастих лапорастих шкриљеваца, у којима има уклопљено многобројних, често изврсно очуваних окамина билина.

До сада су нам познати изданци угљена на овим тачкама:

1. Код Душковића:

Тамо, гдје се стијена „Ноздре“ у великом луку обилази, види се у сјеверном јарку цесте, као и у цестовној стрмини дуљином од 400 *m* на многим мјестима изданак угљена. Изданак састоји од јако црна свијетла угљена, који се је већ сасвим распао у зрње и прах, — а лежи испод смеђа иловаста лапора, који је такођер растрошен, те мјестимице помијешан са свијетло-црвеним комађем изгорјеле земље. Дебљина као и квалитета тог угљена, који по свој прилици припада

каковом подложном слоју, нијесу се могле установити. У надвисини изданка падају терцијарни лапори прама југоистоку.

2. На Хелдовој води.

Сјеверозападно села доњега Будња провирује један изданак угљена дуљином од 210 *m*, а на 7 мјеста у партијама од 1 до 10 *m* ширине у обалним издерима и у кориту потока, званог Хелдова вода или Хелдина вода. Слој смјера прама југоистоку-сјеверозападу, а падање му, обрнуто прама сјевероистоку, изнаша 10°. Видљива дебљина слоја мјери 130 *cm*, а да му се нигдје није могло опазити дно; по томе слој има свакако већу дебљину.

Угљен је јако црн, ломи се буд равно, буд шкољкасто, а на лому је сјајан.

3. Код моста преко потока Мостине код Будња:

Прорезом цесте источно моста преко потока Мостине огољено је у јарку Шљивковичког потока налазиште угљена дуљином каквих 30 *m*, а састоји од неколико танких покровних слојића и главног слоја, којему је дебљина на 120 *cm* видљива, а да му није откривено дно. Падање угљена под кутом од 20 ступњева управљено је прама сјевероистоку; угљен је јако црн са јако живахним сјајем и провирује у дугуљастим коцкама.

4. На потоку Сливовици у Будњу:

Не пуних 200 *m* југозападно од изданка, што је наведен под ставком 3. налази се јужно под цестом, на десној обалној стрмини потока Сливовице или Студенца изданак угљена, који је откривен на 8 до 10 *m* ширинс. Састоји од неколико танких покровних слојића, међу којима је уклопљен $2^1/_2$ *m* дебео слој свијетла угљена, кроз који се повлаче два танка улошка. Под тим дебелим слојем види се дуж потока још неколико незнатних подложних слојића. Падање наслага управљено је под 20° прама сјевероистоку.

Квалитета угљена је слична оној у изданку под ставком 3.

3. и 4. спадају неоспориво једном те истом слоју, а по свој прилици сачињава и слој 2. наставак тога слоја, ма да му угљен изгледа другачији.

Из теренског облика произлази, да би се ту за случај потребе могао подровном радњом произваћати угљен у великој мјери.

Анализа угљена из 2. изданка дала је овај резултат:

хигроскопска вода	16·00 %
пепео	11·35 „
сумпор	1·277 „
угљик	47·80 „

водик	6·06 *cm*
кисик и душик	18·79 „
количина топлине по Бертјеу	. 4200 калорија
количина топлине прорачуната	. 5008 „
преостало код коксовања . . .	56·85%

42. Угљено налазиште Зеница—Сарајево.

Неогено одложење, што се налази у долинском подручју горњег тока ријеке Босне, има сјеверозападно-југоисточну дуљину од 79 *km;* на југозападу сиже до мјеста Фазлића на Била-потоку, на југоистоку до села Војковића на ријеци Жељезници; попријечна му је ширина 10 *km,* а запрема простор од 770 km^2.

На југу је омеђено то одложење тријасом, на истоку, изузевши малене творбе флиша у предјелу Вогошће, само тријасним вапнима, на сјеверу кредно-вапненим шкриљевцима и тријасним вапнима, а на западу, сјеверно од Лашве, тријасним вапнима, јужно од Лашве палеозоичним шкриљевцима.

Неогени талог састоји при дну од 500 *m* и више јаког комплекса шкриљевца, понајвише мека, лако распадна, често интензивно зеленобојна каменита материјала; ту се појављују разне иловине, муљика, пијескови, прхки и чврсти пјесковци, дробиви и чврсти конгломерати. Код села Сутјеске, гдје је тај наслажни комплекс особито јако развијен, творе му жељезасти конгломерати најдубљу чест; подложено му је неколико слојева свијетла угљена, дебелих до 60 *cm.*

Поврх наслажног комплекса лежи такозвани II. подложни слој, што има одоздо према горе овај састав:

1. Угљен нечист (помијешан са лапорастим нитима и останцима петрефактних шкољака)	50 *cm*
2. угљен	20 „
3. угљен нечист	15 „
4. угљен	57 „
5. угљен нечист (као ст. 1.)	40 „
6. угљен	33 „
7. лапорни уложак	70 „
8. угљен	110 „
9. лапорни уложак са пругама угљена . .	60 „
10. угљен	27 „
11. лапорни уложак	9 „
12. угљен	148 „

13.	угљен нечист (као ст. 1.)	27 *cm*
14.	угљен	17 „
15.	лапорни уложак	25 „
16.	угљен нечист (као ст. 1.)	6 „
17.	угљен	54 „
18.	угљен нечист (као ст. 1.)	7 „
19.	лапорни уложак	20 „
20.	угљен	15 „
21.	свиjетао лапор	25 „
22.	плаво-сив лапор као покров.	

Укупна дебљина тог слоjа изнаша 810 *cm*, од чега отпада 481 *cm* = 59·4% на угљен, 145 *cm* = 17·9% на нечист угљен, а 184 *cm* = 22·7% на лапорне улошке.

Поврх II. подложног слоjа лежи плаво-сив лапор, коjи има дебљину од 110 *m;* њему су подложена три слоjића свиjетла угљена, дебела 40, 30 и 20 *cm*, уклопљена у лапоре, коjи су пуни петрефаката; на томе je I. подложни слоj.

Први подложни слоj само je 1·5 *m* дебео; врло je нечист, има jедва 50% угљена, те га за сада ни не вриjеди копати.

У покрову I. подложног слоjа лежи 30 *m* jак комплекс наслага, чиjи се петрографски карактер слаже са подлогом II. подложног слоjа; требало би само нагласити, да су ту премахом шљунковите врсте, те да прхки пjесковци садрже кругласте конкрециjе, коjе се на зраку шкољкасто распадаjу.

Иза тога je такозвани главни слоj, чиjи je профил од подлоге према покрову оваки:

1.	угљен	270 *cm*
2.	лапорни уложак	6 „
3.	угљен	17 „
4.	лапорни уложак	4 „
5.	угљен	96 „
6.	лапорни уложак	3 „
7.	угљен	18 „
8.	лапорни уложак	3 „
9.	угљен	15 „
10.	лапорни уложак	27 „
11.	угљен	30 „
12.	лапорни уложак	8 „
13.	угљен	129 „
14.	лапорни уложак	11 „
15.	угљен	9 „
16.	лапорни уложак	5 „
17.	угљен	53 *cm*
18.	лапорни уложак	43 „
19.	угљен	15 „
20.	лапорни уложак	13 „
21.	угљен	23 „
22.	лапорни уложак	10 „
23.	угљен	110 „
24.	лапорни уложак	4 „
25.	угљен	20 „
26.	лапорни уложак	3 „
27.	угљен	8 „
28.	лапорни уложак	3 „
29.	угљен	5 „
30.	врста глине	2 „
	покровни лапор.	

Укупна дебљина тог слоја изнаша 961 *cm*, од чега отпада 818 *cm* = 85·12% на угљен, а 143 *cm* = 14·88% на јалове улошке.

Лапорни улошци, изузевши онај под ставком 18., нијесу вазда у смјерању правилни; често изилазе у шиљак, а мјестимице опет бивају дебљи.

Готово просјечна анализа тога слоја јесте:

хигроскопска вода	11·60—17·8 %
угљен	5·45— 9·55 „
сагорив сумпор	2·44— 3·07 „
угљик	51·34—54·61 „
водик	3·75— 4·21 „
кисик и душик	18·45—20·03 „
количина топлине по Бертјеу	4022—4391 калорија
количина топлине прорачуната	4568—4790 „

На главном слоју наслагани су дебљином од 42 *m* тракасти свијетли и тамни вапненасти и иловасти лапори, а на томе је покровни слој.

Покровни слој показује од подлоге прама покрову овај ред наслага:

Свијетли лапори као покровна чест;

1. угљен	30 *cm*
2. угљен нечист (помијешан танким нитима лапора и остатцима петрефактних шкољака)	7 „
3. угљен	14 „
4. угљен нечист (као ст. 2.)	12 „
5. лапорни уложак	30 „
6. угљен	40 „
7. лапорни уложак	24 „
8. угљен нечист (као ст. 2.)	36 „
9. лапорни уложак са слабим пругама угљена	40 „
10. угљен	40 „
11. лапорни уложак	10 „
12. угљен	44 „
13. угљен нечист (као ст. 2.)	20 „
14. угљен	50 „
15. покровни лапор.	

Укупна дебљина тог слоја изнаша 397 *cm*, од чега отпада 218 *cm* = 54·91% на угљен, 75 *cm* = 18·89% на нечист угљен, а 104 *cm* = 26·20% на лапорне улошке. И код тога нијесу лапорни улошци правилни; мјестимице, као у сјеверном крају зеничког рудокопа иду скоро посвема у клин, чиме слој постаје не мало посве чист и цијелом дебљином за копање прикладан, дочим се иначе копање ограничује само на израбу покровних дијелова.

Анализа угљена тога слоја дала је овај резултат:

хигроскопска вода	13·42 %
пепео	8·80 „
сагориви сумпор	2·44 „
угљик	54·34 „
водик	4·03 „
кисик и душик	19·41 „
количина топлине по Бертјеу .	4210 калорија
количина топлине прорачуната .	4721 „

У свим овим слојевима угљен је јако црн, живахно сјајан и има изврсно сјајан лом.

Поврх покровног слоја лежи 10 *m* дебела наслага свијетла лапора, што носи у обиљу *Fossarullus pullus* Brus.; на ото слиједе дебљином од каковах 200 *m* сиви лапори, који на више постепено постају пјесковити и танко-шкриљевасти. На овима лежи по прилици 400 *m* дебео слој свјетлог, понајвише од здробљена вапна састављеног конгломерата. Равноличност отпорне снаге тих конгломерата при распадању била је узроком облику оних чудноватих стијена, што се виде међу жељезничким станицама Лашвом и Јањићима с обје стране ријеке Босне. Под овим конгломератима више пута има греда конгеријских пјесковаца и лапора, који садрже слабе слојеве угљена без рудокопне важности.

Над огромним конгломератима сталожио се још релативно јако развијен младонеогени комплекс наслага; ал га је опет нестало услијед слабе отпорне снаге проти растрошавању и сапирању; само у заштићеним увалама, као н. пр. код Гучје горе код Травника, Гомионице код Кисељака, Раковице сјеверно од Блажуја те код Сарајева очували му се останци.

Тај наслажни комплекс састоји у дољој части од седраста слатководна вапна са улошком свијетла и тамна лапора. Ти лапори носе више села Подова код Гучје горе слој свијетла угљена, овакова састава:

1. иловасти лапор као покров,	
2. угљени шкриљевац	150 *cm*
3. угљен	60 „
4. угљени шкриљевац	40 „
5. угљен	42 „
6. свијетла шкриљеваста иловина . . .	13 „
7. угљен	15 „
8. угљени шкриљевац	170 „
9. свијетла шкриљеваста иловина . . .	210 „

10. шкриљеваст угљен		30 „
11. угљен шкриљевац		54 „
12. шкриљеваст угљен		50 „
13. угљени шкриљевац		50 „
14. угљен		40 „
15. растрошен иловаст лапор као покров.		

Угљен у томе слоју је црно-сјајан, лако трошив те на пукотинама због извешталости сумпорне паковине слабо црвено обојен.

Анализом тог угљена получено је:

хигроскопске воде	12·80 %
пепела	3·05 „
сумпора	1·263 „
угљика	56·86 „
водика	4·55 „
кисика и душика	22·74 „
количина топлине по Бертјеу	. 4703 калорија
количина топлине прорачуната	. 5048 „

Поврх седрастог слатководног вапна леже понајпрво праве иловине, међу које се при врху мијеша пијесак. Постепено прелази цијела маса у пјесковац, пјесковите лапоре и пјешчано-вапнене врсте, које су напокон покривене знатно дебелим комплексом громачаста материјала, који је дијелом врло дробив, дијелом чврст.

У иловасто-пјешчане наслаге код Кобиљдола јужно од Сарајева, код Раковице, код Кисељака и код Гучје горе одложени су слојеви лигнита. Ти слојеви лигнита досижу, као н. пр. код Гучје горе, дебљину од 3 *m* — код Кобиљдола изнаша дебљина, укључиво 25 *cm* јаког улошка, само 75 *cm*; — по томе им се, баш као и оному свијетлом угљену у горњим врстама, не би могло приказати народно-господарствене важности, јер су се одржали само у релативно маленим грудама терена.

Положај ових неогених наслага илустрирају ова два профила на проти стојећој страни, окомито к смјерању главних наслага; још бих само напоменуо, да се чини, е се у зеничкој угљеној котлини ради о такозваним „једнострано постављеним врстама“.

Поремећења секундарног значаја искривила су на више мјеста наслаге, размак пукотина варијира између неколико сантиметара и до хиљаде и више метара.

Угљеним се слојевима надаље повлаче многе пукотине, које све код зеничког рудокопа придржавају смјер 11^h—23^h; те пукотине су тамо узроком релативно незнатне производње комадаста угљена.

Зеница (профил I.).

1. Тријаски вапненци.
2. Глинасто-пјешчано-громочаста подлога угљоносних наслага.
3. Скуп слојева.
4. Сиви лапори.
5. Танко-шкриљасти пјесковци.
6. Конгломерати са пјешчаним и лапорастим улошцима.
7. Дилувиум.

Зеница (профил II.).

1. Тријаски вапненци.
2. Глинасто-пјешчано-громочаста подлога угљоносних насада.
3. Скуп слојева.
4. Сиви лапори.
5. Танко-шкриљасти пјесковци.
6. Конгломерати са пјешчаним и лапорастим улошцима.
7. Палеозоички шкриљевци.
8. Дилувиум.

Од окамина у терцијарној котлини зеничко-сарајевској установљене су ове:

1. Из лапора испод дебелог конгломерата:

Цикласу налике бивалве *(Pisidium).*
Unio cf. *rumanus* Fourn.
Congeria Fuchsi Pilar.
Congeria cf. *Basteroti* Dsh.
Fossarullus pullus Brus.
Fossarullus cf. *tricarinatus* Brus.
Glyptostrobus europaeus Brong.
Salix agnitana Ett. var. *c.*

Persea Heerii Ett.
Bombax chorissiaefolium Ett.
Celastrus Persei Ung.
Acer Ruminianum Heer.
Acer crenatifolium Ett.

те нарочито у непосредно покровној части главнога слоја многобројни плодови *Pinus* cf. *praesilvestris*.

2. Из седрастог слатководног вапна непосредно над дебелом громачом:

Congeria cf. *triangularis* Partsch.
Melanopsis cf. *praerosa* Linné.

3. Из најгорњих пјешчано-вапнених наслага:

Congeria cf. *Basteroti* Dsh.
Lithoglyphus cf. *fuscus* Ziegl.
Melania Pilari n. f.
Melania cf. *Escheri* Mer.
Melanopsis у више врста.

43. Угљен у Главатичеву (котар Коњица).

Код села Главатичева, што лежи у зрачном правцу 21 *km* југоисточно од котарског мјеста Коњице на лијевој обали Неретве, одржала се је на тријаским вапнима једва $^1/_4$ km^2 велика груда слатководна неогена.

Неогени талог састоји од жуткастих, више вапненастих и од сивих, више иловастих лапора, који садрже бројне останке конхилија.

Код врела „Чесма Залихаћ" показују сиви иловасти лапори лигнитски изданак; наслажне прилике угљеног слоја, што га репрезентира поменути изданак су непознате.

Угљен је анализован и ево резултата:

хигроскопске воде	14·0 %
пепела	7·75 „
сумпора	3·667 „
угљика	49·27 „
водика	4·056 „
кисика и душика	24·424 „
количину топлине по Бертјеу	4563 калорија
количина топлине прорачуната	4104 „

Коксовањем је получено 46·5 % прашна талога.

44. Угљен у Борцима (котар Коњица).

Какових 8 *km* југоисточно котарскога мјеста Коњица творе тријадична вапна висораван, која се протеже од сјеверозапада к југоистоку, те којој је подножје покрито наслагама слатке воде. Дуљина тога неогена изнаша од сјеверозапада према југоистоку по прилици 3 *km*, а ширина у попрјечном смјеру какових 600 *m*.

Неоген и материјал, што испуњује котлину, сатворен је од свијетлосивих иловастих лапора, у које су, наротито у близини угљених слојева, уклопљени лапори смеђе боје.

Неоген борачки је изразита увала, у којој наслаге на југозападном рубу падају према сјевероистоку, а на противном рубу пак према југозападу.

Борачки поток, што тече кроз висораван, отвара издерима својих обала на више мјеста неогене наслаге, па се тако виде уклопљени угљени слојеви.

Такав изданак угљена нађен је у обалном издеру реченог потока у близини пута, што води од хана Делибега Хадровића у Крстац; профил тога изданка је овај:

1. Свијетлосиви иловасти лапори као покров,
2. покровни слој . . . . 60 *cm*
3. уложак од жутkаста и смеђаста иловаста лапора, у којем има мноштво остатака шкољака слатководних конхилија . . . . . 160 „
4. средњи слој . . . . 120 „
5. уложак као под ставком 3. . . . . . 130 „
6. дољни слој, није до дна огољен . . . . 150 „

Угљен тога слоја је смеђ угљен, дјеломично лигнитског карактера. Анализе немамо.

45. Угљен у Џепама (котар Коњица).

Село Џепе лежи у висоравни у смјеру према $4^h\ 10^0$, одаљено 5·3 *km* од котарског мјеста Коњице. Висораван џепачка одасвуд је опкољена бреговима, чије су доње партије састављене од доломита, док су главице од масивних тријасних вапненаца.

Плодно подножје џепачке висоравни испуњено је слатководним лапорима исте каквоће, каошто су они коњичке велике неогене котлине на западу.

У цепачкој котлини, што је велика једва по четворна километра, нађено је угљена само на једној тачки. То је ниски горски огранак на сјеверном подножју брда Полишана, недалеко врела Глоговника, гдје се у тамошњим свијетлосивим иловастим лапорима види изданак угљена овакова пропреза:

1. сив иловаст лапор као покров,
2. угљен . . . . 30 *cm*
3. уложак смеђаста иловаста лапора . . . 10 „
4. угљен . . . . 3 „
5. уложак . . . . 5 „
6. угљен . . . . 10 „
7. смеђаст иловаст лапор као подлога.

Смјерање наслага управљено је ту прама $9^1/_2{}^h$, падање под кутом од 35^0 прама $3^1/_2{}^h$.

Пошто на сјеверној страни брежуљка наслаге смјерају прама $8^1/_2{}^h$, а са 37^0 прама $14^1/_2{}^h$ падају, то мора да је под уским брежуљком најдубљи дио котлине.

Угљен је цепачки црно-сјајан, али врло јако листаст. Плохе паслага између непосредне покровне чести и угљеног слојића у потпуном смислу ријечи покрите су комађен шкољака, понајвише малих конхилија слатке воде. Анализе тог угљена не посједујемо.

Вриједи споменути, да се, узлазећи из долине Трешћанице у Цепе уз цепачки поток, ту и тамо наиђе на груде терцијарна вапнена лапора, из чега се мора закључити, да су те груде задњи денудациони остатци некадање сувислости котлина̂ цепачке и коњичке.

46. Угљен у Коњицу (котар Коњица).

Неогено одложење Коњичко сиже од узвисина, што леже западно од цесте Коњица—Сарајево, до на Неретвицу, па има по томе сјеверозападно-југоисточну дуљину од 13 *km;* сјевероисточно омеђење иде преко мјеста Овчара (једино мјесто, гдје терцијар залази у долину трешћаничку, затим преко Омоља-Винишћа, Невиздраца, Сеонице и Подхума; југозападно омеђење твори понајприје код Коњице уска пруга тријасна вапна, у близини излаза ораховичке долине прелази оно на лијеву обалу Неретве, па се приљубљује почевши од Хан-Чесме на јужне више горске обронке, те досиже ту у висину до села Параћица и Радешине.

Ово неогено одложење опкољено је камењен тријасне творбе — вапненим лапорима, вапнима или доломитима, а мјестимице верфенским

шкриљевцима, — те ови горски чланци сачињавају такођер основно горје цијеле терцијарне котлине.

Неогени талог састоји при дну од јако развитих громача, које због већ појаке денудације на више мјеста из тла провирују, те од вапнених лапора, који су над њима, а обилују петрефактима, чији материјал вриједи као врло ваљан грађевни камен. Међу петрефактима главне су конгерије шиљата кљуна; као особити налаз вриједно је споменути многобројне останке зуба неке *Dinotherium*-врсте, што су се нашли у непосредној близини угљеног изданка код Мајдана. До сада знамо угљен на двије тачке овог терцијарног одложења и то:

1. У предјељу Мајдану опћине Реповице, сјеверно котарског мјеста Коњице; ту провирује слој угљена и смјера прама 15^h, а пада са 6^0 прама сјеверозападу; профил просјека тог угљеног слоја јесте овај:

жут вапнен лапор као покровна чест,	
угљен	60 *cm*
чврст сив лапор	15 „
угљен	20 „
тамно-смеђа глина	8 „
угљен	15 „
тамно-смеђа глина	8 „
угљен	8 „
тамно-смеђа глина	10 „
угљен	20 „
смеђ лапор	25 „
тамно-смеђа глина као подложна чест.	

Од угљена тога изданка учињене су двије анализе, једна (I.) год. 1888., друга (II.) год. 1889., те су показале овај састав:

	I	II
хигроскопске воде	10·4 %	16·3 %
пепела	10·3 „	7·4 „
сумпора	4·36 „	2·774 „
угљика	53·80 „	46·09 „
водика	3·64 „	3·66 „
кисика и душика	17·50 „	26·55 „
количину топлине по Бертјеу	4469 калорија,	4000 калор.
количину топлине прорачунату	4659 „	3841 „
угљен тај даје при коксовању прашна талога	49·5%	23·95%

2. Какових 370 *m* од сјеверног изданка, што је наведен под ставком 1., показује се на врло стрму мјесту обале Великог потока у опћини Реповици угљен изданак овакова профила:

покров од хумуса	30 *cm*
жут лапор	15 „
растрошен угљен	20 „
свјеж угљен	20 „
смеђ лапор	15 „
угљен . . . . - . . .	10 „
угљене жилице у смеђем лапору . . .	25 „
угљен	40 „
жут лапор	50 „
смеђ лапор као дно.	

Каквоћа овог другог угљеног изданка још је лошија од првога, премда оба изданка без сумње припадају истом слоју. Па ипак се код изданка у Мајдану ради о правом изданку, дочим је изданак 2. једино продер слоја, па би се по томе очекивати могла боља каквоћа. Чини се дакле, да се код изданка 2. ради о притискању слоја спојено погоршањем.

Један такозвани угљени изданак познат нам је такођер на Чечезовом потоку у Дољем селу. Овдје се опажају поједине леће врло лијепа свијетла угљена са лигнитским саставом, уметнуте у лапорну масу. Те леће одговараће појединим карбонизираним деблима. Ово угљено налазиште нема практичне важности.

На мајданском изданку предузето је прије неколико година копање у малој мјери, али се је већ послије неколико година морало напустити, јер се нијесу исплаћивали ни сами трошкови. Ја мислим, да би се даље прама средини котлине копањем могли получити бољи успјеси, по чем би та котлина, што је скоро 46 km^2 велика те не мало цијелом дуљином просјечена жељезницом а и иначе географски згодно положена, морала да постане господарствено важна.

47. Угљен прозорско-штитски (котар Прозор).

У околини Прозор-Штита испуњају терцијарне наслаге долину, оклопљену тријаским горама. Наслаге састоје при дну од конгломерата, буд танко свртаних, више иловастих, буд грубо-зрнастих и више пјешчаних лапора. Грубо-зрнати лапори скривају многобројне, ну на жалост лоше очуване останке конхилија.

Међе терцијара сачињавају на сјеверу на обронцима Макљена и Радуше планине од прилике села: Гмиче, Лапсуњ, Слимац, Дружиновићи и Јаклићи, на западу: Кнежићи и Прослап, на југу: ријека Рама од Прослапа до Ковачева поља. Отале скреће међа најпрво сјевероисточно

прама Млуши, па даље сјеверозападно преко Плоче, Подбора и Сопота к цести Прозор—Штит, а даље онда, одуљим комадом, цеста је јужном међом. Од Боровице скрећу онда терцијарне наслаге више јужно те се повлаче преко Боровице у Прозор, а одатле творе Крутска глава и Дебело брдо источно омеђење. Ова терцијарна котлина опкољена је са свих страна доломитским вапнима, само код Млуше и Плоче леже терцијарне наслаге поврх наслажних главица, које пошљедње састоје од верфенског шкриљевца и вапнено-лапораста шкриљевца. Највећа дуљина котлине, међу Варваром на западу и Лугом на истоку, изнаша $12^1/_2$ *km,* највећа ширина, међу предијем Драчевом и Смојником, $6^1/_2$ *km;* запремљена површина изнаша 27 km^2. У том терцијару знамо угљен на двјема тачкама.

Једна од њих лежи код Сопота, Штиту на сјеверу, тик возне цесте Прозор—Штит, близу руба терцијара у неком воденом издеру на јужном обронку брежуљка.

Ту се виде под пјешчаним вапненастим лапорима огољени буд жуткасти, буд сиви иловасто-шкриљевасти лапори. Вода, што тече издером, носи додуше каткад комађе угљена, које је вишепут веће од песнице, ал се на том комађу може да примјети кора, која га опкољује, па ће угљени материјал тога терцијарног лапора бити ваљда од појединих карбонизираних дебала.

Друга тачка лежи на јужном крају неогенске котлине, на цести Прозор—Рама, ниже села Луга. И овдје леже испод пјешчаних лапора сиве шкриљевасте глине, којима је подложен један угљени слојић са оваковим профилом:

сива шкриљеваста глина као покровна чест,	
жута глина	6 *cm*
угљен	14 „
угљени шкриљевац са жилицама угљена .	15 „
угљен	2 „
црна, чврста глина	4 „
угљен	2 „
црна, чврста глина	5 „
угљен	1 „
црна, чврста глина	2 „
угљен	9 „
сива глина као подложна чест.	

Угљен је свијетао и шкриљеваста лома. То налазиште дакако да нема практичне важности, но може бити, да у тој угљеној котлини лежи још каков дубљи угљени слој, који би се можда могао израбљивати.

Анализе угљена из котлине Прозор—Штит не посједујемо.

48. Угљен у Прусцу—Бугојну (котар Бугојно).

У долини Скопља налази се овећа неогена котлина, што се протеже на сјеверозападу од Прусца прама југоистоку преко Бугојна до близу Сарајвилића; има укупну дуљину од по прилици $21^1/_2$ *km*, ширину од 6 *km* у сјеверној, а од $1^1/_2$ *km* у јужној чести, те површину од преко 70 km^2.

Та терцијарна котлина омеђена је на истоку палеозоичким вапнима, на сјеверу палеозоичким шкриљевцима, на западу и југу тријасним вапнима. Ту смо дознали за угљен на овим тачкама:

Јужно под задњом прусачком кућом огољен је у неком кланцу изданак угљена, па се ту виде међу врло меким иловастим лапорима два слаба угљена слоја, скоро водоравна положаја. Горњи слојић има дебљину од 10 *cm*, на томе је 20 *cm* дебео уложак, а затим опет 20 *cm* дебео слојић угљена. Угљен је врло шкриљаст и нечист.

У махали званој Хусеин Спахић у Прусцу састоји брежуљак код Мехмед Алибегове џамије, на ком се налази гробље, од црвено-сагорјеле глине, а ова репрезентира без сумње некаков сагорјели изданак угљена. Одатле каквих 200 *m* на сјевер међу овом и другом једном џамијом исте прусачке махале у неком кланцу уклопљена је у иловачу међу комађе иловаста лапора множина комада угљена, те се може закључити, да се у најближој близини налази изданак угљена. У близини тог изданка смјерају наслаге сјеверо-јужно, а падају са 20° к истоку. Поговара се, да источно од пута у Привpачу у некој шумици има још један угљен изданак.

Какова 3 *km* Бугојну на западу, посве уз цесту, што води у Купрес, има на лијевој обали Поришнице, у некој одроњењем огољеној горској страни, угљен изданак. У њем је још добро очуван 60 *cm* дебео слој, а над њим 1·2 *m* дебела наслага пепела и црвене сагорјеле земље. Из тако јаке наслаге пепела могло би се закључити, да ту постоји више метара дебео горњи слој. Смјерање врста иде овдје прама 22^h 12°, а врсте падају са 15° прама сјевероистоку.

У покровној чести те наслаге пепела види се још поврх 3 *m* дебела улошка угљен слојић, дебео 60 *cm*, са нечистим и посве растрошеним угљеном.

Селу Веселој на сјеверу претражио се угљен изданак, што је имао овај профил, рачунајући одозго на ниже:

хумус и жута иловина	30 *cm*
смеђа шкриљеваста иловина и црнкаст сагорен шкриљевац	145 „

угљен	70 *cm*
смеђа шкриљеваста иловина	15 „
угљен	120 „
смеђа шкриљеваста иловина	13 „
угљен	7 „
смеђа шкриљеваста иловина	60 „
угљен	50 „
смеђа шкриљеваста иловина	20 „
угљен, а да се није досегло до подлоге	20 „

Смјерање слоја управљено је овдје према $7^h\ 7^0\ 30'$, падање је обрнуто према $1^h\ 7^0\ 30'$, а изнаша $7\,{}^1/_2{}^0$. Слојни материјал сачињава угасито-црно-смеђ угљен слабо школькаста лома, који се на зраку лако распада.

У бугојанској циглани нађена су при копању иловаче два слаба, по свој прилици покровна угљена слојића; од ових је дољи 20 *cm*, горњи 30 *cm* дебео, а растављена су 3—4 *m* јаким улошком. Угљен горњега слојића врло је нечист, онај дољега слојића чишћи је и лигнитичан.

Каквих 10 *km* југоисточно од Бугојна налазе се два угљена изданка недалеко возне цесте, што води у Горњи Вакуф, а у предјељу Бабин граб, села Росуље, опћине Бојске. Један од њих је дуље времена горио, код другога, што је недалеко од оног првога, откривен је слој, дебео 2 *m*, а да се није досегло до подложне части. И овај слој носи шкриљасто-лигнитички смеђ угљен. Према покровној части повлаче се кроз слој многи улошци и тек задњих 70 *cm* бијаше чист угљен.

Смеђ угљен у тој терцијарној котлини додуше је само незнатне каквоће — анализе немамо — ну ипак би заиста вриједио за локалну индустрију, тим више, што би се при интензивнијем претраживању котлине могло наићи на јаче слојеве угљена. При својевременом израбљивању угљена не ће се моћи мимоићи ни изгорјели шкриљевац, што га имаде у непосредној покровној части, особито с тога, што му је упаљивост документирана црвеним иловинама те пожаром слоја код Росуља.

49. Угљен у Жупањцу (котар Жупањац).

Терцијарна котлина жупањачка, звана и дувањска, има лик опружен од сјеверозапада према југоистоку, са најзнаменитијом дуљином од 20 *km* и највећом ширином од 8 *km*, при чем нијесу у обзир узете обје увале међу Стипанићем према кланцу Превали, те међу Мандиним селом и Конгором; површина изнаша 147 km^2.

На сјеверозападу међу Мокроногом, Жупањцем, Стипанићем и источним обронцима Тушница-планине диже се терцијар и постаје хумљем, које је многоструно проровано јарковима, дочим је остала чест, Дувањско поље, равница са само незнатним извисинама тла, а при кишном времену постаје мочваром, којом можеш прелазити само на извјесним мјестима, а и ту врло тешко. Равном части котлине протиче Шуица, која улази у равницу са сјевера код Мокроноге, а кроз неку драгу. Ова се вода, пошто је након многоврсно вијугаста тока попримила више притока, код Ковача губи у понор.

Дувањска је котлина, изузевши шуичку драгу, од свих страна опкољена бреговима. Ови састоје понајвише од кредина вапна, а само код Мокроноге, на истоку Мандиног села, на југу код брда Јарам и на западу на Тушници-планини од више мање грубозрнатих громача, које јасно леже поврх крединих вапненаца, те ће припадати доњем дијелу неогена. Неогено испуњење котлине састоји од свијетло-жутих, ријеђе од свијетло-сивих, плочастих иловастих лапора и свијетло-жутих, вапненастих пјесковаца, који пошљедњи дају изврстан грађевни камен. Врло су оскудни петрефактима и само на појединим наслажним површинама покрити су небројеним останцима биљки, понајвише врстама шаше.

У вапненим лапорима налази се уметака смеђаста шкриљаста лапора и глине, у којима се на више мјеста опажа, слично каошто у котлини ливањској, изданака буд свијетла угљена, буд лигнита.

Свијетао угљен, припадајући дубљим хоризонтима, провирује само у брежуљастом терену на источном обронку Тушнице-планине, дочим се млађи лигнити помаљају у великој равници званој Поље, јужно Жупањца.

Изданци свијетла угљена констатовани су на два мјеста и то:

1. У Вучјем пољу на граници опћине Стипанића и Подгаја; ту су на свијетло-сивим лапорима:

1. угљен	8 *cm*	дебљине
2. свијетло-сив лапораст уложак	12 „	„
3. смеђа глина	8 „	„
4. угљен	14 „	„
5. лапораст уложак са планорбама и неритинима, код којих се пошљедњих шара боје потпуно одржала	6 „	„
6. угљен	65 „	„
7. смеђа глина	8 „	„
8. угљен	6 „	„

сива подложна глина.

То је врло лијеп, црн и паклинасто-сјајан смеђи угљен понекле шкољкаста, понекле шкриљаста лома; на поједином комађу још се јасно види структура дрва.

Под реченим слојем нашао је рударски сатник Радимски, кад је у јулу 1887. дошао у ту околину, послије једног улошка од 6 *m* дебљине подложни слој свијетла угљена, дебела најмање 4 *m*. Ја сам 1897. посјетио Вучје поље, али нијесам видио подложног слоја; сигурно је изданак био већ затрпан.

2. Код Еминова села уз саму међу крединог вапна провирује у малим издерима неке равне ливаде слој свијетла угљена. Угљен се може запажати смјером источно-западним а дуљином од 10 *m*. Дебљина слоја изнаша нешто преко 1 *m*. Непосредно поврх угљена лежи 10 *cm* дебела наслага пепела, помијешана земљом и црвено сагорјелим комадићима иловаста шкриљевца. Подложну чест слоја твори смеђа шкриљеваста глина са многим планорбама; могуће да је поврх ње још и дубљи слој.

Каквоћа угљена обих изданака једнака је; врстање угљена на оба мјеста врло је равно положено.

На овим мјестима нашло се је да провирује лигнитски угљен:

1. На Билом бригу, Срђанима на западу. Били бриг, незнатну узвисину, просијеца туда с истока на запад Шуица, те се види у продору међу сивим иловинама 80 *cm* дебео слој смеђа угљена, који пада 22° прама сјеверу. Угљен је врло слабе вриједности и сасма испуњен планорбама. Западно од Сеонице има плавих и смеђих иловина са многим останцима малих конхилија; иловине те затварају слабу жилицу угљена; по свој прилици је то угљиште покровна чест наставка Билибријешког изданка.

2. У подложној чести тога угљишта провирује међу Мандиним селом и Конгором, унутар мочварне равнице у потоку Јазу сасма сличан слој угљена незнатне вриједности међу сивим и жуткастим иловинама. Дебљина угљена изнаша ту само 70 *cm*, а к сјеверу управљено падање 10°.

Анализе угљена из котлине жупањачке немамо.

50. Угљен у Шарићи-Брђанима (котар Варцар-Вакуф).

Уложена у простран комплекс тријадичких творба, лежи тик десне обале горње Пливе неогена котлина, којој највећа сјеверно-јужна дуљина изнаша 4 *km*, ширина $2^1/_2$ *km*, а површина 6 km^2. Котлина је испуњена наслагама жуткастих вапненасто-иловастих лапора, са обилним конгеријама. Најдубља чест неогена састојаће овдје од громача, судећи

по налазу комађа вапнена конгломерата на јужној граници терцијара код Шарампова. Та котлина омеђена је на западу, сјеверу и истоку вапнима, на југу верферским шкриљевцима.

У тој котлини опазило се је до сада угљена само на једној тачки, и то код села Брђана. Овдје се код врела Смрдеља помаља угљен изданак са видљивом дебљином од 80 *cm*, а да му се није оголило дно.

Угљен је врло растрошен, црно-смеђе боје, земљаста вида.

По конфигурацији тла могао би се евентуално добар дио слојног материјала са мјеста дубоко ували ене Пливе подровно израбити.

Анализе немамо.

51. Угљен у Гламочу (котар Гламоч).

Неогено одложење гламочко испуњује дно котлине, која се стере од југоистока к сјевероистоку; неоген лежи непосредно над вапнима, која су јако доломитна, те спадају по саставу тријасу.

Неогене наслаге падају с обје стране к средини долине, те творе дуго опружене ниске брежуљке, из којих се мјестимице ломи жут вапненаст лапор, изврстан грађевни материјал.

Терцијарна котлина гламочка има међу селима Подворницама и Драганићем дуљину од 36 *km;* широка је на југоистоку међу Долцем и Језером какова 3 *km,* сужује се код села Видимља до по прилици 1 *km,* проширује се затим прама сјеверу све то више, досиже међу Гламочем и Исаковићем највећу ширину од 6 *km,* да код Шумњака, Вагња, Подградине и Шуваве досегне своју сјеверну међу ширином од 3 *km.* Површина котлине гламочке изнаша 85 km^2.

У овој терцијарној котлини дознало се је до сада за угљен само на једној јединој тачки, и то на западном рубу котлине међу селима Шумњацима и Оџаком.

Овдје се јужно бунара Беговца протеже вододерина, којој по дну и на странама провирује изданак растрошена смеђа угљена дуљином од 50—60 *m.* Непосредни покров твори свијетло-смеђа шкриљеваста иловина, садржавајући велику множину писидија-шкољки. Под њом се указује 10 *cm* јак угљен слојић, затим 6 *cm* смеђ шкриљевасто-иловасти уложак, па 50 *cm* угљена, затим опет смеђа шкриљеваста иловина; друго се више не види. Пошто пак прама 8^h падајући угљени слој смјера на запад, дакле прама подлоги, те га се виђа у воденом издеру какових 50 *m* пред наведеном тачком изданка, чини се, е би могао бити дебљи, макар да му падање изнаша само 5—6°.

У колико се угљени слој види, показује да му је угљен јако растрошен; састоји пак од црносмеђе прљаве масе, која заокружује некоје боље очуване комаде угљена.

Анализе тог угљена немамо.

52. Угљена котлина ливањска (котар Ливно).

Та котлина сачињава лик, опружен дуж источног подножја Динарских Алпи од југоистока прама сјеверозападу, дуг по прилици 70 *km*. Највећу ширину има котлина код Ливна — каквих 13 *km*, — сјеверно одавле у Шеваровом блату широка је 5—6, јужно у Бушком блату 7 *km*. Површина јој запрема 440 km^2. Шеварово блато јесте раван сјеверозападно од цесте, што води из Ливна преко кланца Пролога у Сињ, са незнатним извисинама тла; тај дио Блата протиче из Ливна до Присапа Бистрица, иначе га, особито на сјеверу, прекидају понајвише плитке јаруге, а на многим је мјестима, тако особито међу Хан Прологом и Прилуком, затим међу Црним лугом и Бастасима тле потпуно мочварно. При сувом љетњем времену тај дио котлине проходан је међу Живовићем и Рујанима, затим међу Казанчићем и Челебићем; у јесени, зими и прољећу вас је под водом.

Југоисточно од цесте, што води к Прологу, те града Ливна уздиже се терцијар на западном обронку Тушнице-планине и постаје хумовитим земљиштем; то хумље испрекидано је на много мјеста многобројним потоцима и јаругама, те се ту, међу селима Чуклићем и Срђевићем, те међу Варжевалом и Подхумом опажа широка долина, што спаја ливањску раван са Бушким блатом. Сâмо Бушко блато показује исте прилике као и Шеварово блато, ал је још мочварније од овога. Протиче га поток Шуица, што у Жупањском пољу код Ковача под Топољим брдом понире, те се на сјевероисточном рубу Бушког блата код Врела као Ричина опет појављује, да се на југозападном рубу Блата, код Башељка, опет у понору изгуби. Терцијарна котлина ливањска одасвуд је затворена вапненим бреговима кредине формације, те се код Пролога, Рујана, Казанаца, Челебића, Ливна и Грабовице могу опазити многобројни фрагменти рудиста и извјетрине рудиста у вапнима. Кредина вапна творе такођер непосредну подлогу терцијарних наслага. Једино на западном обронку кредино-вапнене косе, и то на кланцу Провали, који као попрјечна стијена спаја Тушницу планину са Топољим брдом, те који по Мојсисовићу замишљену сувислост терцијарних котлина ливањске и жупањачке потпуно прекида, појављују се јако развијени конгломерати. Они леже поврх крединих

вапна, ал су старији од угљоносних вапнених лапора, који потпуно покривају долинско тле. Да се тачно одреди старост тих громача, смета то, што посве мањкају петрефакти, ал ће по свој прилици бити младотерцијарне.

Вапнени су лапори, што покривају долинско тле, свијетложуте, ријетко свијетлосиве боје, те падају на обје стране према средини котлине под тупим кутовима, који дапаче на најскрајнијим рубовима не прелазе 20°. Понајвише су сврстани танко-листасто, те се употребљавају за кровове; мјестимице, као на гламочкој цести међу Ливном и Кабљићем појављују се у јачим гредама, па су онда изврстан материјал и за грађевину и за клесарске сврхе. По старости припадају те громаче конгеријском степену горњег неогена, пошто се и у дубљим положајима нађе конгерија и мелонија.

У вапненим лапорима имаде уклопљених буд плавосивих, буд жуткастих иловина и смеђастих шкриљевастих глина, које опет затварају угљене слојеве.

Угљен терцијарних ливањских наслага двоврстан је: у вишим положајима налазе се лигнити, у дубљим свијетао угљен.

Свијетао угљен појављује се у предјељу Дрȁги опћине Гргурићи, а у неком, у Тушницу планину прилично дубоко усјеченом јарку, више врела званог Џабино врело. Ту су два изданка; први је огољен на рубу неког пута, те има дебљину од најмање 3 *m*, други пак, по свој прилици спадајући лигнитском слоју, налази се у неком кланцу, 70 *m* далеко од првога; види му се дебљина до 2 *m*. Угљен обих изданака јако је црн, сјајан, дијелом школькаста лома; смјера прама 20^h, а пада са каковых 20° прама сјевероистоку. У покровној чести угљена појављују се сиви вапнени лапори. Пошто ови прама 23^h смјерају, а прама западу падају, чини се да оба изданка леже у локалном неком поремећењу.

Анализа угљена из Гргурића (види Дрȁге) дала је овај резултат:

хигроскопске воде	10·2 %
пепела	4·9 „
сумпора	0·92 „
угљика	60·00 „
водика	4·34 „
кисика и душика	20·56 „
количина топлине прорачуната	5247 калорија
количина топлине по Бертјеу	1011 „

Лигнити се у ливањској долини помаљају на овим тачкама:

1. У опћини Губеру, југоисточно села Грбореза, налази се непосредно сјеверно крај цестовног пропуста, што води преко Оџића јаруге,

црнкаст, земљаст лигнит. Наслажне прилике угљена и дебљина истога не могу се ту одредити, јер је изданак сакривен буд под муљевитом водом јарка, буд под хумусом.

2. Скоро у половичној ширини Шеваровог блата, међу Чапразлијама и Челебићем, налази се у некој прилично широкој јаруги у плочастим лапорима тамносмеђ иловаст шкриљевац, који ће сачињавати непосредну покривку неког лигнитског слоја.

3. Нешто километар и по сјеверозападно од тачке 2. повлачи се преко пута изданак лигнита ширином од 10 *m;* дебљина угљена, који се нагибље према сјеверозападу не да се просудити по отвору.

4. Сјеверозападно и посве близу тачки 3. види се у урезима некојих јаруга множина лигнитских изданака у знатној ширини од истока прама западу. Биће да потичу од неког врло равно положеног и јаког слоја, којему припада и изданак под 3.

5. Код Црног луга налази се пространа црна плоха; по њој се наслућује, да се тамо помаља угљен у знатној множини.

6. У близини села Ковачића кажу да имаде угљен изданак; он може бити једино лигнитски, те би представљао супротно крило слоја у Чапразлији-Губину. Каквоћа лигнита је незнатна; анализе немамо.

53. Угљен у Д. Пећима у Граховом пољу (котар Ливно).

Сјеверни, тријасним вапнима омеђени дио Грахова поља, некако од правца Пећи-Изјек на југу, до Ресановаца на сјеверу, испуњен је неогеним слатководним наслагама.

У ускојували више пошљедњих, југозападно ситуираних кућа села Пећи, затварају тријаске наслаге на поточној обали изданак угљена слоја, у којем има млада смеђа угљена. Дебљина угљена изнаша 40 *cm.* Смјер је 2^h до 14^h, падање је управљено прама 8^h, а изнаша 21^0.

Непосредна подложна чест јесте шкриљеваста иловина, дубље почињу жуткасти конгломерати, који непосредно леже поврх тријасног вапна. Покровна чест састоји од смеђасте шкриљевасте иловине.

Анализе тог угљена немамо.

54. Угљен у Тишковцу (котар Ливно).

На путу од Раштела к Тишковцу леже више села Завођана, у куту што га сачињавају Бутишница и Дулер-поток, неогене слатководне наслаге непосредно над тријасним вапнима.

Слатководно одложење запрема од југоистока прама сјеверозападу ширину од какова 2 *km*, па се протеже у попрјечном смјеру од лијеве обале Бутишнице до на подножје Ујлице планине дуљином од 2½ до 3 *km*.

У неком воденом издеру, високо над коритом Бутишнице, затвара неогени талог изданак јаког слоја смеђа угљена. Слој, који пада стрмо под 70—80° прама сјевероистоку, дебео је у колико се види каковиһ 15 *m*. Материјал слоја састоји од чиста смеђа угљена, који је већ на изданку чврст.

Анализа тог угљена дала је овај резултат:

хигроскопске воде	12·2 %
пепела	12·8 „
сумпора	0·49 „
угљика	40·10 „
водика	3·80 „
кисика и душика	31·10 „
количина топлине по Бертјеу .	3351 калорија
количина топлине прорачуната .	2945 „

При усијавању у поклопљеној посуди даје угљен 27·3 % прашна талога.

У подлози поменутог изданка опружа се попрјечно преко неког поточића угљен слој, дебео по прилици 1 *m*. Тај је угљен каквоћом налик на угљен из покровног слоја.

55. Угљен у Гацком (котар Гацко).

Висораван гатачка је благо валовита, од сјеверозапада к југоистоку опружена равница са површином од преко 100 km^2; та равница опкољена је на сјеверозападу код Рудопоља до близу Грачанице грубим вапненим громачама, а у осталом дијелу је опкољују вапненим горјем јурске и кредине творбе младотерцијарни, угљоносни талози, којима је подложен шљунак.

Протичу је вијугаста Мушица (која се на подножју Баба-планине губи у понорима) и њени притоци Грачаница, Жаровић и Острожица поток, који али за сушна времена или сасвијем пресахну или само мало воде имају.

Иза дугих киша у јесени као и иза копње овдје врло обилна снијега, не мало цијела површина ове висоравни доспије под воду, ал правих мочвара има само на некојим мјестима на југозападном крају равнице; сјевероисточни њен руб претежним дијелом се оре,

а средина њена служи ко ливада и испаша. Хидротехничке направе, што их је у задње вријеме влада туде провела, изравњавају најтачније у тој равници одводњу и наплаву. У тој висоравни има у близини сјевероисточног омеђења дуж цесте, што води из Невесиња у Гацко-Автовац, на много мјеста изданака лигнитска угљена, а даљњи изданци угљена налазе се више одаљено од средине котлине у кориту Мушице и то код моста на коњском путу, што води до куле Фазлагића, те југозападно код цркве михољачке. Два задња изданка репрезентују дебљином врло незнатан па с тога неважан покровни слој, док они подложни изданци уз цесту, судећи по једнакој надвисини и подлози те по сугласном смјерању и падању, припадају једном те истом слоју, којему је установљена дуљина од каковых 9 *km.*

Тај угљени слој има за покров бјелкасту шкриљевасту глину са многобројним ситним останцима гастропода и биљки *(Pterinospermum vagans, Taxodium dubium, Glyptostrobus, Charasamen),* као подлогу тамносмеђу, останцима конхилија испуњену и угљеним жилицама проткану шкриљевасту глину. Смјерање је слоја сјеверозапад-југоисток, прама југозападу управљено падање изнаша 5^0—15^0.

Профил овог слоја има овај изглед:

Покровна чест: бијела шкриљеваста глина,		Пренос . .	376 *cm*
1. угљен	35 *cm*	14. црна глина	10 „
2. бијели пијесак . . .	35 „	15. угљен	45 „
3. угљен	12 „	16. глина, разне боје . .	6 „
4. црна глина	5 „	17. угљен	55 „
5. угљен школкаста лома	70 „	18. смеђа глина . . .	$2^1/_2$ „
6. црна глина	13 „	19. угљен	22 „
7. угљен	8 „	20. зеленкаста глина . .	16 „
8. црна глина	5 „	21. угљен	22 „
9. угљен	58 „	22. бијела глина . . .	10 „
10. црна глина	32 „	23. угљен	20 „
11. угљен	85 „	24. свјетло-бојна глина .	15 „
12. црна глина	6 „	25. угљен	155 „
13. угљен	12 „	26. смеђа глина	3 „
		27. угљен	10 „
Износ . .	376 *cm*	Укупна дебљина	$767^1/_2$ *cm*

од чега отпада 609 *cm* = 79·3 % на угљен, а $158^1/_2$ = 20·7 % на јалове улошке.

Пошто је слој дуж сјевероисточног руба котлине покрит само незнатном извањском наслагом (Tagdecke), може се ту спољашњим копањем

добивати знатна количећа угљена. С тога је влада прије 3 године доиста и отпочела спољашњим копањем у намјери, да с једне стране штеди незнатне шуме, што се у околици налазе, а с друге да прибави становништву јефтина горива. Разумије се, да се конзервативни сеоски живаљ само лагано приучава на ново гориво.

Анализе тог угљена наведене су већ у „Grundlinien der Geologie von Bosnien und Hercegovina“, на страни 260., али ипак држим, да је тамо наведена вриједност превисока. Држим, да ће много боље одговарати фактичном стању анализа, што је о том угљену објелодањена у дјелу „Jahrbuch der geologischen Reichsanstalt“ 1895., страна 4., а гласи:

15 % хигроскопске воде

18·9% пепела, те

3818 калорија гориве вриједности.

56. Угљен у Невесињу (котар Невесиње).

Висораван невесињска није равница већ врло ниско хумље. Међу градом Невесињем и селом Оџаком свагдје се појављује исти грубозрнасти конгломерат, који твори и оно високо брдо међу Паљев-до̂—Караулом и градом Невесињем, те ће припадати дебљем зглобу неогене творбе, тим прије, што су истоврсни са конгломератима Ракитна—Жупањца—Ливна, који пошљедњи су изван сваке сумње младотерцијарни. Мјестимице дижу се из громача попут острва брежуљци од кредина вапна, које се употребљава за грађевне сврхе.

У опћини Оџаку леже поврх громача смеђасто-жуте шкриљевасте глине, а сјевероисточно од села Чања може се примјетити да су угљоносне; али у осталом нијесу великог опсега, пошто се са свих страна унаоколо појављују громачасти брежуљци.

По прилици 1 *km* сјевероисточно села Чања у предјељу Чинарица-бара појављује се у некој теренскојували нечисти шкриљевасти, по прилици 80 *cm* дебели изданак слоја свијетла угљена, падајући стрмо сјевероисточним правцем.

Какова 2 *km* томе мјесту на сјеверу, дакле у надвисини прије наведенога слоја, налази се у предјељу „На лугу Огорјелице“ на лијевој обали Заломске ријеке зараванак, висок каковиx 10 *m*, који се спушта прама ријеци, те на чијем се обронку види изданак лигнитска слоја, падајућег сјевероисточно. Профил тог изданка овакав је:

изваньска наслага, састојећа од растворене иловине	150—200 *cm*
угљен	50 „
сива шкриљеваста глина	35 „

угљен	95	*cm*
сива шкриљеваста глина	80—100	„
угљен	125	„

Пошто угљен суклоно пада са обронком бријега, могла би се овдје вањском радњом добити овећа количина угљена. Смјерање слоја управљено је од југоистока према сјеверозападу, падање изнаша 1—2°.

Можда је вриједно спомена, да у појединим угљеним гредама овога слоја мјестимице има лећастих одложења шкриљеваасте иловине, а у улошцима опет одложење угљена.

Занимљиво је такођер, што продуктивне наслаге терцијара невесињског поља исто као што и котлине: ливањска, жупањачка, мостарска и зеничко-сарајевска, има двојака угљена и то: старијег сјајног угљена и млађег лигнитичког.

Анализа угљена из котлине невесињске дала је овај резултат:

	свијетли угљен	лигнит
хигроскопске воде	12·70 %	7·10 %
пепела	11·10 „	2·55 „
сумпора	2·493 „	0·754 „
угљика	47·25 „	58·98 „
водика	4·0 „	5·93 „
кисика и душика	24·95 „	25·44 „
количина топлине по Бертјеу	4078 калорија	4914 калорија
количина топлине прорачуната	3861 „	5486 „
каквоћа кокса	прашна	рахла.

57. Угљен у Пашиној води међу Мостаром и Стôцем (котар Столац).

Кад се долази од Стôца, чија је котлина испуњена еоценим лапорима, што носе нумулите, приспије се код успона јахаћег пута у Боројевићу у подручју крединих вапна преко Хелдова и Ротимља до на Ходбину код Буне.

Поврх тих крединих вапна лежи унутар опћина Ротимља, Тријебања и Ходова угљоносна неогена котлина у површине од 4 до $5 km^2$. Тај неоген састоји у дубљим положајима од свијетло-жутkаста слатководна вапна, у горњим положајима од мека, жутkаста или сивкаста иловаста лапора, у ком има останака меланопсида, лимнеја, планорбија и писидија. Као уложак тих иловастих лапора налази се близу извора Пашине воде а у корпту код потока изданак претежно лигнитична смеђа угљена, који смјера према 20^h, а пада са 10^0 према југозападу.

Профил овог угљеног изданка је оваков:

покровни лапор, кроз који се провлачи више слабих жилица угљена,

угљен	50 *cm*
уложак	100 „
угљен	2 „
уложак	40 „
угљен	8 „
уложак	36 „
угљен	70 „

подложни лапор, проткан угљеним жилицама.

Нешто даље уз поток као да одебљава најдоњи угљени слој, — измјерена му је дебљина 100 *cm*.

Осим поменутог изданка налази се још један на притоку Пашине воде, т. ј. на потоку Марици у опћини Ротимљу, западно крај јахаћег пута; дебео је 25—30 *cm*, а пада стрмо к југозападу.

Надаље провирује недалеко старе чатрње Жихаре у кориту Ходовског потока на више мјеста угљен исте каквоће.

Просјек анализе тог угљена овај је:

хигроскопска вода	8·7%
пепео	12·6 „
количина топлине по Бертјеу	4660 калорија.

58. Угљен у Мостару.

У долинским проширењима Неретве јужно и сјеверно од Мостара одложени су угљоносни неогени талози.

У неогеној сјеверној мостарској котлини корито је Неретве врло дубоко продрло и ту се виде на стрминама обале свјетло-бојни, понајвише стрмо падајући лапори, а под 24 *m* дебелом, хоризонталном наслагом дијелом чврстих громачастих греда, дијелом неспојеног шљунка; под реченим лапорима, а посред меких иловина уложен је комплекс угљенастих наслага. Начин одложења слатководног неогена валовит је, а има двије наслажне увале, растављене дијелом понесталим наслажним седлом. Та врста одложења дала је повода погрјешном мишљењу, да ту има више слојева.

Састав тог слојног комплекса, што је добио име главнога слоја, онакав је:

сива глина као покров,		угљен	50 *cm*
угљени шкриљевац . . .	65 *cm*	угљени шкриљевац . . .	50 „

јалови, сиви уложак . . .	50 *cm*	глинасти уложак	3 *cm*
угљени шкриљевац . . .	54 „	угљен	33 „
угљен	37 „	глинасти уложак	6 „
сиви глинени уложак . .	10 „	угљен	55 „
угљен	80 „	сиви глинасти уложак . .	5 „
сиви лапорни уложак . .	50 „	угљен	106 „
угљени шкриљевац . . .	37 „	лапорасти уложак . . .	9 „
сиви лапорни уложак . .	22 „	угљен	20 „
угљен	23 „	лапорни уложак са планорбама	10 „
угљени шкриљевац . . .	62 „	угљен	9 „
сиви лапорни уложак . .	18 „	лапорни уложак са планорбама	2 „
угљен	45 „	угљен	38 „
сиви лапорни уложак . .	22 „		
угљен	25 „		

Укупна дебљина слоја износи по томе 996 *cm*, од чега отпада 521 *cm* = 52·3% на угљен, 268 *cm* = 26·8% на угљени шкриљевац, а 207 *cm* = 20·9% на остале уложке.

Тај је угљен понајвише шкриљеваста састава, сјајно црне боје, шкољкаста лома и тамно-смеђа цртежа; на зраку се брзо распада.

Елементарна анализа тог угљена дала је:

хигроскопске воде . . . . . 12·5 %
пепела . . . . 5·8 „
сумпора . . . . 0·98 „
количину топлине по Бертјеу 4050 калорија.

Западно града Мостара творе ови неогени лапори брежуљасто тле, што је онако јако плодно те засађено виновом лозом и духаном. У највишим положајима тог лапора, у предјељу Циму, уклопљен је лигнитични слој овакова састава:

сива глина као покровна чест,
лигнит . . . . 37 *cm*
уложак глине . . . . . . 23 „
лигнит . . . . 23 „
уложак глине . . . . . . 15 „
лигнит . . . . 100 „
растрошени лапор као подлога.

Елементарна анализа тог угљена дала је:

хигроскопске воде . . . . . 21·9%
пепела . . . . 11·1 „
сумпора . . . . трагови
количину топлине по Бертјеу 3700 калорија.

Босанско-херцеговачки земаљски ерар дао је у год. 1884. до 1887. претражити оба поменута угљена слоја, ал је напокон обуставио радње, јер је изостао очекивани успјех. Код покровног лигнитског слоја брзо се је наиме показало, да је претежнији дио већ денудиран, и да су му се одржали мали останци само у заштићеним положајима, дочим је код главног слоја било великих неприлика поради воде. Ко што је већ споменуто, покривене су терцијарне наслаге у врло широкој прузи дуж тока Неретве громачама и шљунком доказаном дебљином од 24 *m*. Конгломерати и шљунци као извањска наслага пропуштају пак врло лако воду. Па кад се узме у обзир, да је мостарска неогена котлина свуд унаоколо опкољена сасма голим вапненим стијенама, да дакле нема вегетационог пораста, који би кишу задржавао, надаље да тамо у прољећу и јесени кишно доба са знатним оборинама траје у правилу најмање четири тједна, увидјећемо, да се у то доба у котлину салије знатна количина воде. Додуше отиче један дио те воде већ на површини кроз јаркове у Неретву, већи дио пролази али кроз пропустљиво тле у дубину, док не доспије испод шљунковите покривке до дијелом лапорастих, дијелом угљенастих наслага; а пошто су ове наслаге гушће, те не пропуштају воду посве, то се над њима сакупи прокапљавајућа вода. Кад је дакле висина воде врло дубоке Неретве ниска, могу оне воде, што су кроз тло прокапљавале, полако отицати у Неретву кроз мање више пропустиве наслаге, али кад је висина Неретвине воде знатна, што се обично догађа за трајања киша, тада Неретвина вода запријечи отицање прокапљавајуће воде, па се ова у громачама сакупи и чини ту језеро, дубоко до 20 *m*. На горњим слојевима меког седимента лежи тада велик терет; под притиском тог терета вода полако крчи себи пут дуж наслажних плоха, па доспијева у ров, испрвице једино капајући, кашње је али у мекоме материјалу брзо јарак начињен, па тако продире вода јаком силом.

Недавно се је у брежуљастом терену граду Мостару на западу, у близини главног горја, наишло на привидно дебео изданак угљена, који ће по својој прилици припадати тако званоме главноме слоју. Пошто је положај тог угљеног изданка за подровну радњу прикладан, те пошто је к томе мостарско налазиште угљена и географски врло повољно смјештено, опет се влада спрема, да ту настави истраживачке радње.

Неогена сјеверна котлина мостарска опружила се од југозапада к сјевероистоку, те има у том смјеру највећу дуљину од $13^1/_2$ *km*; просјечна јој је ширина $2^1/_2$ *km*, а површина изнаша 32 km^2. Омеђена је вапнима мезоцоичке творбене скупине, међ којима се на сјевероистоку

појављују верфенски шкриљевци. На југоистоку леже поврх крединих вапна, што тамо творе горску косу, на горском подножју нумулитна вапна.

Одвојено од сјеверне котлине сублиским брдима Хумом и Подвележем, налази се јужно града Мостара неогена јужна котлина мостарска, звана такођер котлина Буне, јер су управо у околици села Буне терцијарна одложења најразвијенија.

Пошто у тој котлини нема дубљих теренских продора, то је дуго времена остало непознато да тамо има угљена. Тек кад се је прије мало година пригодом копања неке чатрње у опћини Гнојници набасало на угљен, доказало се да је речена котлина угљоносна. Жалибоже се је за саму чињеницу касно дознало, па није више било могуће прибавити аутентичних података о каквоћи угљена и обилности слоја.

На југу котлине успињу се на високо неогени седименти, а састоје од плочаста лапорна вапна, ком су подложене мекане сиве, иловасте наслаге. Код успона старе цесте, што води од Буне преко Ротимља у Столац, нађоше се опетовано све до висине кланца терцијарне груде, те се не може сумњати, да је неоген, што се налази у депресији опћина Ротимља, Трijебањ и Ходово, био некада у сувислости са неогеном мостарске јужне котлине.

И код узлаза од Благаја прама селу Врањевићу, могу се још високо у терену констатовати останци неогена.

Мостарска јужна котлина, што има површину од 39 km^2, омеђена је од свих страна крединим вапнима, поврх којих на источној страни на горском подножју леже нумулитна вапна.

59. Угљен у Дôњем Градцу у опћини Грабовој дрäги (котар Мостар).

Пошавши од Широког бријега к истоку долази се послије прелаза преко чавар-кнежпољске косе, што је творе кредина вапна, у малену долину дôњо-градачку у опћини Грабовој драги; та је долина опружена од југоистока к сјерерозападу паралелно за Мостарским блатом, а протиче је приток Лиштице, зван Оровник-поток.

Долина дôњо-градачка изузевши онај дио, гдје је онај пролом у Мостарско блато, одасвуд је опкољена стрминама од кредина вапна; тло долинско покрито је наслагама конгерија, што су се претвориле дијелом у меке, бјелкасте или смеђасте иловасте лапоре, дијелом у свјетло-жуткасте вапнене лапоре плочаста лома и јасног звука (онамошње становништво назива их миљевином).

Највећа дуљина котлине међу врелом Оровник-потока и најсјевернијим кућама села Провора изнаша $2^1/_2 km$, највећа ширина на сјеверозападу скоро 1 *km*. Да ли уски пролом прама Мостарском блату јужно од Прова са тлом самога блата састоји од неогених творевина, није се могло констатовати, јер се тамо није нашло огољена тла.

Дуж потока Оровника, који тече на југозападном рубу ове неогене котлине, налази се више изданака угљена и то:

1. Ниже Чулакове куће, насупрот утоку неког поточића, лежи на десној обали потока Оровника изданак лигнитска угљена; угљен смјера к 20^h $7^1/_2{}^0$, а пада са 36^0 прама сјевероистоку. Дебљина отвореног изданка већа је од 1 *m*, покровна и подложна чест није видљива.

2. Каквих 300—400 *m* низ поток наћи је на ораницама много, орањем избачена комађа лигнита, а тле је сасма тамнобојно.

3. Од прво именованог изданка каквих 500 *m* низ воду налази се више неког млина испод обалног издера, састојећег од вапнена лапора, изданак лигнита. Смјерање наслага управљено је прама истоку-југоистоку — западу-сјеверозападу, падање прама сјеверо-сјевероистоку. Дебљину угљена није било могуће измјерити. Тај изданак припада лигнитском слоју, јер се каквих 60 *m* сјевероисточно од тог мјеста, дакле у покровној чести, на неком најмање 3 *m* на више лежећем мјесту долине у плитком неком воденом издеру виђа огољени лигнитски слој, који прама $1—2^h$ пада са 14^0, те којега дебљина изнаша 3·8 *m*; тај је угљени изданак прилично чист.

4. Каквих 20 и 80 *m* ниже млина виде се на лијевој поточној обали још два угљена изданка, у којима се опажа неколико тамносмеђих уметака. Изгледа, да оба изданка припадају подложному слоју.

Угљен дôњо-градачки је, ко и немало сви херцеговачки угљени, млад лигнит оваковог састава:

хигроскопске воде	13·31 %
пепела	8·87 „
сумпора	0·72 „
угљика	48·20 „
водика	5·78 „
кисика и душика	23·84 „
количина топлине прорачуната	4518 калорија.
количина топлине по Бертјеу .	3993 „

Угљена је котлина дôњо-градачка додуше малена, али се угљен види на површини дуљином од немало цијелог километра и знатном дебљином, те би се извањском радњом могла добити знатна количина

угљена. Како је околица оскудна дрвљем, могло би то налазиште по времену доћи до важности.

Одаљеност од Д. Градца до Мостара изнаша $18^1/_2$ *km*.

60. Угљен у Читлук-Черину у котару мостарском.

Тло долине потока Луковца те на југу и југозападу и некоји ниски горски ланци састоје од неогених творба, које су одасвуд опкољене вапнима. На сјевероисточном рубу котлине спадају та вапна, и то: на сјеверу до Ограђеника, на југу до Крехина Градца еоценој формацији; нумулитна вапна и нумулитни лапори на југозападном рубу котлине припадају пак формацији креде.

Укупна дуљина котлине изнаша $10^1/_2$ *km*, просјечна ширина једва 1 *km*, а површина по прилици 10 km^2. Неогени талог састоји од жуткастих, смеђастих, а у близини угљеног изданка од сивих иловастолапорастих шкриљеваца.

У котлини читлук-черинској познат нам је угљен само на једној тачки и то у предјељу Јуковачи опћине Блатнице, и то у спореднојували, што се источно одваја од главне котлине, од прилике 1 *km* југозападно од села горње Блатнице.

Профил тог изданка овај је:

иловина и шљунак . . .	100 *cm*
чист угљен без уложака .	150 „

угљени шкриљевац и тамни иловасто-лапорасти шкриљевац као подложна чест.

Смјерање слоја управљено је на сјеверо-југ, падање 45—50° прама западу.

По изгледу то је смеђ угљен црне боје без сјаја.

Анализа дала је овај резултат:

хигроскопске воде	12·30%
пепела	18·60 „
сумпора	3·80 „
угљика	44·20 „
водика	4·70 „
кисика и душика	20·20 „
количина топлине по Бертјеу .	3744 калорија.
количина топлине прорачуната .	4107 „

61. Угљен у Црном (код Љубушког).

Малена неогена котлина црначка лежи источно од Љубушког, сјеверно од цесте Љубушки—Мостар, а у долини, што је заокружена

висовима од кредина вапна; она није додуше никада поплављена, али садржаје каткада подземне воде.

Дуљина долине, па уједно и неогеног одложења, изнаша какова $2^1/_2$ *km*, а ширина немало $^1/_2$ *km*.

Ниже села Црнога налазе се на сјеверном рубу два бунара, одаљена један од другог каквих 50 корака. У обима нашло се на угљен. У источном бунару дошло се у дубљини од 1·8 *m* до угљена, од којег се откопало 1·7 *m*, без да се је допрло до подлоге угљеног слоја. У западном бунару допрло се до угљена у дубљини од 1·65 *m;* а у сам угљен копало се је 1·15 *m;* угљени је слој у горњим врстама нечист, провучен пругама шкриљевца; дубље је чист.

Други налази угљена у црначкој долини нијесу нам познати.

Обзиром на близину цеста Љубушки—Мостар и Љубушки—Чапљина, те погледом на оскудност шума у околици, прилично је важно угљиште црначко, ал би при копању каткада било борбе са великим притоком воде.

По каквоћи изгледа да угљиште црначко припада младом лигниту. Кемички састав тог угљена овај је:

хигроскопска вода	8·12%
пепео	3·77 „
сумпор	2·20 „
угљик	56·04 „
водик	5·83 „
кисик и душик	26·24 „
количина топлине прорачуната .	5230 калорија
количина топлине по Бертјеу .	4707 „

62. Угљен у Виру (котар Жупањац).

Од Винице к Виру води пут непрекидно преко кршевита кредина вапна, у којем су мјестимице уклопљене громаче креде. Истом у селу Сутини доспије се у подручје неогеног одложења вирског. Ово има од југоистока према сјеверозападу опружен лик, а међу Николићима и Сутином дуљину од немало 6 *km*, дочим му највећа ширина на југ истоку код Вира досиже једва $2^1/_2$ *km*.

Најдубљу чест неогене котлине вирске сачињавају конгломерати одроњеног вапненца, који се, именито код села Сутине, на више мјеста појављују; они леже, како се то опажа на југозападном рубу долине, поврх нумулитних вапна.

Поврх конгломерата долазе жућкасте, сиве и плавкасте шкриљевасте иловине, што испуњују брежуљасто долинско тле. На брежуљцима долинским опажају се одложења жућкаста иловаста лапора, те представља то камење најмлађу чест вирског неогена.

Ваља ни споменути, да се посред неогених творба уздижу поједине главице од вапненца, као н. пр. брежуљак код најгорњих кућа села Будимира, затим Шарен-главица и Мала главица.

На југоистоку села Вира налази се на некој стрмини лијеве обале Ричине потока изданак нечиста угљена, који смјера према 8^h, а пада са $10-15^0$ према сјевероистоку.

Слојев изданак има од надвисине према подлоги овај облик:

смеђасто-жути иловасти лапор као покровна чест,	
црни угљени шкириљевац, помијешан са смеђим угљеном	40 *cm*
смеђ иловасти лапор	100 „
црни угљени шкриљевац са жилицама смеђа угљена . .	25 „
смеђи иловасти лапор	160 „
црни угљени шкриљевац	10 „
смеђи иловасти лапор као подлога.	

И иловасти лапори и угљени шкриљевци пуни су комађа школьки слатководних петрефаката.

Тај једини у котлини вирској познати изданак садржава по наведеному само нечист материјал, те се тако рећи не може ни означити изданком угљена слоја.

Даљње истраживање тог изданка према дубљини биће по свој прилици теготно поради периодичких поплава; није пак искључено, да у вишем хумљу речене котлине има и других угљених слојева, који би се исплаћивали.

63. Угљен у Посушју (котар Љубушки).

На путу из Вира у Посушје долази се код салаза у Галиће у прилично пространо одложење жућкастих, меких, плочастоломних неогених вапнених лапора, што испуњују котлину Посушја, те што их под именом „миљевине“ употребљавају не само за градњу, већ такођер и као клесарски материјал.

Неогена котлина Посушја допире на сјеверозападу у Далмацију, а унутар Херцеговине има од сјеверозапада к југоистоку опружен лик, који од Галића преко Вињана, Посушја и даље до иза Растоваче досиже дуљину од 13 *km* при највећој ширини од $2^1/_2$ *km*. Опкољена

је одасвуд косама вапненца, који на сјеверу и сјевероистоку припада нумулитним, а у осталом дијелу крединим вапнима.

Сјеверозападно Вињана, ниже кућа̂ званих Пиревци, на лијевој обали Жупањца, уклопљени су не мало хоризонтално у вапнене лапоре иловасти лапори, те су воденим издерима на више мјеста огољени. Какових 150—200 *m* далеко од поточне обале затварају те иловине 10 *cm* дебео слојић, који мјестимице састоји од јако црна, угасито свијетла, чиста смеђа угљена, а мјестимице од угљена шкриљевца, провучена угљеним жилама. Покровну и подложну чест творе већ спомеснути меки и сивобојни иловасти лапори. Околишни становници тврде, да је прије у близини био видљив јачи слој лијепог црног угљена, али да га је поводња затрпала.

64. Угљен из Ракитног (котар Љубушки).

Код слаза према Требистову остављамо кредино вапно те се хватамо подручја јако развијена вапнена конгломерата, које се упљед своје распуцане површине већ из далека разликује од крединих и нумулитних вапна. Видимо, како оно с једне стране запрема цијело хумље источно пута преко Заградине, а с друге стране опажамо како сиже и у сјеверозапад и сјевер, гдје твори висове Ошљар и Јарам. Старост му је свакако младотерцијарна, пошто мјестимице, као на примјер код Потклечана, садржи наплављеног нумулитног вапна.

При слазу пада према 21^h смјерајућа громача према сјерероистоку са каковых 30^0; код кућа Требистова падање креће према југозападу, тако да се овдје налази сепаратна котлина, чија је средина покрита наслагама мека, жућкаста и сивкаста, јако растрошена иловаста лапора врло младог терцијарног изгледа. Код села Мукиње провирује, како се чини испод громача, малено оголење нумулитних лапора; али већ међу обим скуповима кућа мукињачких опет се виде жућкасти, слатководним петрефактима сасма испуњени неогени вапненастоиловасти лапори (миљевина), које ту према 20^h смјерају, а са 45^0 према сјевероистоку падају. Ти млади лапори пуне одавле почевши праву равницу Ракитног све до до̂њих Потклечана; само ниске хумске косе конгломерата, што се из равнице уздижу, творе увале и омања острва у реченим лапорима, тако да на путу опетовано наилазимо на конгломерате па на неогене лапоре.

Да та котлина садржи угљена, доказује једино околност, што поток, који протиче код села Врхпоља на западу до̂њих Потклечана

доноси комађа лијепа свијетла угљена; сами изданак тог угљена није до данас откривен.

По анализи ц. кр. геолошког државног завода („Grundlinien der Geologie von Bosnien und Hercegovina“, стр. 260.) садржи тај угљен

воде . . . . . 11·6%
пепела . . . . . 12·4 „
јединица топлине 4070.

Као додатак спомињем још, да је најављено угљених налаза из парохијалног села Аова на Глиници, котар Цазин, те код Требистова, котар Љубушки; но о тим угљиштима није се до данас ништа поближе дознало, те ће се њихово претражење обавити истом сада.

Nove tekovine muzeja u Kninu.

Piše

dr. **Karlo Patsch,**

kustos bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja.

(Sa 65 slika u tekstu.)

Kad sam po naredbi bos.-herc. zemaljskog muzeja u julu i augustu godine 1897. proputovao Dalmaciju na naučne svrhe, upotrebih nekoliko dana krajem jula, da proučim one rimske starine, koje je od mojeg posljednjeg bavljenja u Kninu u septembru godine 1894. na novo dobavilo tamošnje hrvatsko starinarsko društvo za svoj muzej. Ko što i prvog puta, to me je i sada s najvećom prijaznošću susretao velečasni gospodin fra Luigj Marun, vrijedni i za znanstveno proučavanje pokrajine vrlo zaslužni predsjednik rečenog društva. Njegovoj dobroti treba da zahvalim, što sam dobio kopije nekih spomenika, koje zbog kratkoće vremena nijesam mogao sâm da razgledam. Broncane stvari i svetiljke od gline spremio mi je on u Sarajevo, da ih ovdje mogu pomnjivo i svestrano proučavati. Ovlašten sam, da mu u ime našeg muzeja za ovu njegovu djelotvornu pripomoć ovime izrazim najusrdniju zahvalnost.

Ovaj članak dopunjuje moj u ovom „Glasniku“ i u V. sveski naših „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, str. 177. i dalje objavljeni katalog rimskih starina kninskog muzeja. I ovog puta razredio sam veće objekte po nalazištima te sam i ovom prigodom nekoje stvari obradio, koje se za sad još ne nalaze u Kninu.

A. Spomenici od kamena.

Burnum.

1. Veliki epistilni kamen od vapnenca; lijeva strana, kojom se je kamen uz drugi priključivao, vrlo hrapava; ozgor slabije hrapav, sa dvije rupice za usagjivanje; otraga hrapav. Kamenu, kako je danas položen, radi velike težine nije se mogla dônja strana razgledati. Visina 0·44, širina 1·48, debljina

0·29 *m*. Slova su lijepa, 0·187 *m* visoka. Nagjen u Burnumu na oranici Gjurgja Rašića, katastralna čestica 4912/2, poslije bio je uzidan u njegovu kuću u Ivoševcima, te se od 1896. nalazi u muzeju *(slika 1.)*.

Prvo slovo prelazilo je na priključeni s lijeve strane kamen. Iz očuvanih pobjednih pridjevaka doznaje se pouzdano, da je na spomeniku bio imenovan

Slika 1.

car Trajan; cara Maximinusa Tračanina, koji je takogjer imao ove pridjevke, isključuje već ljepota slova i vrsnoća izradbe.

Početak natpisa valja ovako nadopuniti:

[Imp(erator) Caes(ar) Nerva Traianus Aug(ustus) Ger]manic(us) Dacic(us)...

Veličajni ovaj natpis bio je postavljen nad ulazom kakovog velikog javnog zdanja, što ga je car svakako na svoj trošak sagradio ili bar popravio. Kakove je vrste bila ta zgrada, dalo bi se kopanjem na mjestu nalazišta, gdje se izvadilo i komagja greda, lako ustanoviti. Gradnja je dokončana tek poslije god. 102. po Kr., što proizlazi otuda, da Trajan ovdje nosi ime Dacicus, koje je tek nakon prvog dačkog rata poprimio[1]).

Iz te careve brige za Burnum vidimo, da je mjesto i poslije odlaska XI. legije bilo ugledno, a iz toga možemo nadalje pouzdano izvoditi, da je Burnum gradsko pravo, što nam je za god. 118. po Kr. dokazano[2]), posjedovao već u doba cara Trajana.

Kao što u Burnumu, tako se pod Trajanom i u Iader-Zadru gradile zvanične zgrade; ova varoš dobila je tada[3]), sudeći po fragmentu C. I. L. III 2909 (sravni 9983)[4]), vodovod.

Da li je u Trogiru nagjeni miljokaz C. I. L. III 10171 obični počasni natpis, ili da li se pod Trajanom, velikim prijateljem komunikacija poprav-

---

[1]) H. Schiller, „Geschichte der römischen Kaiserzeit", I., str. 552.

[2]) C. I. L. III 2828 = 9890. Pauly-Wissowa R. E. s. v., Burnum, stup. 1070.

[3]) Tačno datiranje po ulomku nije mogućno.

[4]) Sravni Mommsen C I. L. III p. 375. Schiller na ozn. mj. str. 567., primj. 17.

ljala cesta[1]) Salona–Tragurium–Riditae–Scardona–Iader, što je postojala već prije žive gragjevinske djelatnosti namjesnika Dolabelle, ne da se ustanoviti[2]).

Kao god što su zvanični natpisi iz vremena Trajana, tako su i posvete u Dalmaciji u čast toga cara rijetke; na njega se odnosi jedino gragjevni natpis C. I. L. III 8684 nekog svetišta Silvanusa u Saloni[3]). Moguće da je na fragmentu C. I. L. III 8704, što je takogjer nagjen u Saloni, imenovana bila i Plotina, supruga Trajanova.

Izuzevši spomenute gragjevine mogu se od poduzeća Trajanove vlade u interesu pokrajine i njenih stanovnika jedino još navesti: podjeljivanje *ius Latii* i *civiteta* pojedinim urogjenicima, te kovanje rudarskog novca, što se odnosio na Dalmaciju. Po materijalu, što nam predleži, izgleda, da se je sa prvim dosta škrtarilo. Ulpii i Ulpiae dokazani su do sada u Saloni: C. I. L. III 2151, 2581, 2612—2615, 6380, 8673, 8676, 9422 do 9428, 12849, „Bullettino Dalmato“, XIX., str. 66., XX., str. 100.; u Pituntiumu: C. I. L. III 8522; u Traguriumu (Trogiru): C. I. L. III 2685; u Škripu na Braču (Brattia): C. I. L. III 3101; u Vranjevu kod Stolca: C. I. L. III 1763 = 8416 (sravni 12788, „Wissenschaftliche Mittheilungen“, IV., 258.); u Otinovcima u Kupreškom polju: „Wissenschaftliche Mittheilungen“, V., str. 223., br. 4.; u Vitezu u Lašvanskoj dolini: na istom mjestu, str. 225 = C. I. L. III 8382; konačno u Groblju kod Požege: C. I. L. III 6316 = 8352. Nepoznatog je nalazišta C. I. L. III 3195. Pa i od ovih osoba nijesu svi rogjeni Dalmatinci; pouzdano su na pr. doseljenici onaj pod C. I. L. III 6380 imenovani Ulpius Andronicus i oslobogjenici carevi pod C. I. L. III 1792 (Narona) i 1998 (Salona). Od dalmatinskih pomoćnih četa dobiše godine 116. gragjansko pravo i connubium veterani *cohors IIII Delmatarum* godine 103.[4]), neke pobliže nenaznačene, u Engleskoj stojeće kohorte godine 105.[5]), te kohorte III i V *Delmatarum* godine 116.[6]).

Od gore spomenutog rudarskog novca nagjen je, koliko ja znam, u Bosni i Hercegovini samo jedan primjerak u Ilidžama kod Sarajeva[7]).

---

[1]) Mommsen C. I. L. III, p. 407.

[2]) Toj cesti, čiji je prvi, do iza Trogira sižući dio jasno prikazan u L. Jelića „Carta archeologica di Salona e dei dintorni“, pripadaju takogjer miljokazi: C. I. L. III 10174 (Philipp. 247. po Kr.; nagjen u Bihaću megju Salonom i Trogirom), „Bullettino Dalmato“, XX., str. 18., br. 2263. (Valerian i Gallienus; nagjen na zemljištu Ponikvice kod Bihaća), C. I. L. III 10173 (nepoznati car; nagjen u Trogiru), 3208 (Iulian; nagjen u Bibinju, megju Zadrom i Starigradom). Čini mi se, da od ovih samo prvi, pošto se tu i namjesnik spominje, pokazuje, da se je tada oko gradnje ove ceste marljivo radilo. Oni kamenovi C. I. L. III 3204 (sravni 10161, „Mittheilungen der Centralcommission“, 1895., str. 97. Tacitus) i 3209 (Iulian), što su u samom Zadru nagjeni, mogu lako poticati i sa ceste Iader—Medinum—Asseria—Burnum.

[3]) Posljednjem vremenu Trajana ili vladavini Hadrijana spada ara C. I. L. III 1940 (Salona).

[4]) C. I. L. III D. XXI = XXXII².

[5]) D. XXIII = XXXIV².

[6]) D. XXVII = XL².

[7]) „Wissenschaftliche Mittheilungen“, V., str. 162, sl. 126.

Od činovnika, koji su u Dalmaciji pod Trajanom djelovali, poznati su do sad samo ovi:

1. Prokurator rudnikâ *M. Ulpius Augusti libertus Hermias*[1]).

2. M. Ulpius Alexander Augusti libertus ab auctoritatibus sa uredovnim sjedištem u Saloni[2]).

3. Dispensator Trophimus servus Amandianus u Saloni[3]).

4. K njima se ima pribrojiti takogjer onaj u C. I. L. III 1792 (Narona) imenovani *M. Ulpius Aug. lib. Nedymus.*

Onaj *C. Octavius Tidius Tossianus L. Iavolenus Priscus,* koji je po svoj prilici poreklom iz Nedinuma, te je spadao megju najuglednije državne činovnike i juriste Trajanovog doba, nije u Dalmaciji obnašao nikakve časti[4]).

Po onome, što do sad navedosmo, moglo bi se naginjati k mnijenju, da je Trajanovo doba za našu pokrajinu prošlo posve tiho i mirno. To mnijenje opravdano je svakako, u koliko se tiče prvih godina Trajanove vladavine, ne pak za vrijeme poslije 107. po Kr., koje je za stanovništvo dalmatinsko bilo jedno od najburnijih, što ih je ono ikad proživjelo. Tadanja uzbugjenost nije bila izazvana kojim dogagjajem u samoj Dalmaciji, već je nastala povodom iseljavanja Dalmatinaca u sedmogradske zlatonosne krajeve poslije definitivnog zaposjednuća Dacije u rečenoj godini, koje je iseljavanje vlada upriličila i podupirala. Podatke o tome iznio sam na drugom mjestu[5]), gdje sam takogjer istaknuo, da su Dalmatinci sudjelovali i pri osvojenju novih pokrajina. I oni, tada odlikovani časnici, bili su po svoj prilici rogjeni Dalmatinci; oni su imenovani u C. I. L. III 1940 (Salona): *[H]erculi [...S]ex. Aquilli[us...] Severus, (centurio) coh. V [...], donis donatus ab [imp. Traiano bello] Dacico, dec. Salonis et Flano[nae]. L. d. d. d.* i 2917 (sravni 9985, Iader): *Q. Raecio Q. f. Cl. Rufo p. p. leg. XII fulm., trecenario, donis don. ab imper. Vespasiano et Tito imp. bell. Iud., ab imp. Trai. bell. Dac., princ. praet. Trebia M. f. Procul. marito t. p. i.*

2. Sravnjivao sam u „Wissenschaftl. Mittheilungen", V., str. 180. objavljeni nadgrobni kamen, što ga je g. L. Marun po nekom otisku objavio, pa sam polučio ovu korekturu u 1. retku:

LERI

Početak je natpisa dakle glasio: *[D(is) M(anibus)... Va]leri [...f(ilii) V]aleriani...*

---

[1]) C. I. L. III 1312, sravni k tome „Glasnik", 1897., str. 671.

[2]) C. I. L. III 1998, sravni Mommsenov Adn; O. Hirschfeld „Untersuchungen", str. 55, primj. 3.; B. Kübler u „Ruggieros Dizionario epigrafico" s. v. ab auctoritatibus.

[3]) C. I. L. III 8684: *Silvano Aug. sacr. voto suscepto pro salute Imp. Caesaris Nervae Traiani optimi Aug. Ger. Dac. n. Trophimus ser. Amandianus dispens. a solo fecit et aquam induxit. L. d. d. d.*

[4]) H. Dessau, „Prosopographia imperii Romani", II., str. 428., br. 40.

[5]) „Glasnik", 1897., str. 665., i dalje.

Taj Valerius Valerianus je šesti već poznati, u XI. legiji službujući Valerijanac, sravni C. I. L. III 2056, 2839, 6419 (sravni 9897), 9905 (= „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 193., br. 28.), 9974.

Vapnenčeva ploča je gore i dolje odlomljena, 0·40 visoka, 0·455 široka i 0·13 *m* debela; stražnja joj strana nije obragjena; postranične plohe su uglagjene.

3. Ulomak zabatne ploče, gore i dolje okrnjen; 0·48 visok, 0·63 širok a 0·17 *m* debeo. Glatka šipka rastavlja udubljeno, profilovanim okvirom opkoljeno natpisno polje od takogjer udubljenog, jednom ružicom ukra-

Slika 2.

šenog zabatnog polja. Straga hrapav, po stranama uglagjen. Slova duboko isklesana. Nagjen god. 1895. u Burnumu *(slika 2.)*.

Sex(tus) Antern(ius) Q. f(ilius) Sca(ptia) Severus domo Flor[entia... leg(ionis) XI...

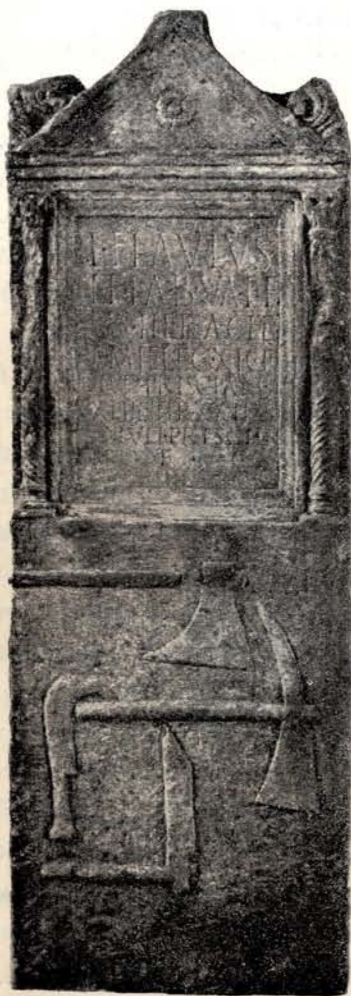
Etrurija je po svoj prilici davala jak kontingenat novaka za legiju XI; Florentinci su i oni pod C. I. L. III 1915 (sravni 8507), 9909 (= „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 196., br. 36.) i 2837[1]) imenovani; jedan momak je poreklom iz Arretiuma (C. I. L. III 6418, sravni 9896)[2]), a jedan ima po svojoj domovini cognomen Etruscus (C. I. L. III 1914, sravni 8506).

---

[1]) Po nalazištu („in deserto Bucovizae inter Knin et monasterium S. Archangeli") može se naslućivati, da je tu imenovani P. Govius Bassus bio pripadnik XI. legije.

[2]) C. I. L. III 2840, sravni 9894 = „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 181., br. 8. imenuje nekog u Arretiumu rogjenog, a u Burnumu preminuvšeg oslobogjenika, koji je po svoj prilici došao u Dalmaciju sa nekom ličnosti, koja je pripadala XI. legiji.

4. Ploča sa nožicom od vapnenca. Visina sa nožicom 2·04, širina 0·63, debljina 0·18 *m*; visina nožice 0·23, širina 0·29, debljina 0·17 *m*. Udubljeno, profilovanim okvirom opkoljeno i ponešto izlizano natpisno polje nalazi se u aediculi, koju nose korintički polustupovi sa špiralnim brazdama. Na arhitravu, koji sastoji od tri fascije, leži zabatno polje sa jednom petolistom ružicom, obrubljeno profilovanim šipkama. Polovice palmeta sačinjavaju stranične akroterije; akroterion šljemena je odlomljen. Stražnja je strana ploče neobragjena, plohe po strani su uglagjene. Pod natpisnim poljem nalaze se četiri drvodjelačka alata sa drškom: tesarska bradva (ascia)[1], sjekirica za dubljenje (Kreuzhaue [dolabra])[2], kosijer (Hippe)[3] i zavinuti nož (Kliebmesser)[4].

Slika 3.

Nagjen u Burnumu u julu 1896. na oranici Spire Nikolića povrh nekog jarka, u kom se našao jedan kostur i jedan tanjur od crvene ilovače sa ravnim dnom.

U 4. retku na kraju je ligatura od slova P i F.

L(ucius) Flavius L(uci) f(ilius) Fab(ia) Valens Heraclea, mil(es) leg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis centuria) Iuli Prisci, an(norum) XLII, stip(endiorum) XXII. (Centuria) Iuli Prisci h(eres) f(aciundum) c(uravit).

Pod Heracleom mišljena je macedonska varoš Heraclea Sentica, koja je dala vojsci mnoge vojnike; sravni sastavak Mommsenov, E. E. V., str. 188. i dalje i I. W. Kubitscheka „Imperium Romanum tributim discriptum", str. 242. i dalje. U legiji VII. služahu takogjer Herakljani (C. I. L. III 9734)[5]; nasuprot su do sada za XI. legiju pripadnici toga mjesta nedokazani. Inače je Macedonija u toj četi zastupana još vojnicima iz Pelagonije (C. I. L. III 2017) i Philippe (C. I. L. III 2031).

[1]) Sr. L. Jacobi „Das Römerkastell Saalburg bei Homburg von der Höhe", str. 206., tab. XXXIII., sl. 11., 13., 14.

[2]) Jacobi na ozn. mj., str. 206. 218., sl. 32., br. 1.

[3]) Jacobi na ozn. mj., str. 209. sl. 28., br. 23., 24., str. 213.

[4]) Jacobi na ozn. mj., str. 206. sl. 27., br. 4., tab. XXXIII, br. 17., str. 207.

[5]) Sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 350.

Neobično je u tom natpisu, što se u njemu kao našljednica imenuje cijela centurija, kojoj je Valens pripadao; svakako se ne može zamisliti, da je redak 5. pogrješno opetovan.

5. Ulomak vapnenčeve ploče, gore i na dônjem lijevom uglu odlomljen. Visina 1·47, širina 0·66, debljina 0·105 *m*. Stražnja strana i obje postrane plohe hrapave. Niže udubljenog, uokvirenog natpisnog polja na neuglagjenoj plohi tri tesarska halata: sjekira, ugalnjak i svrdlo[1]). Redovi zaparani. Ružna, loše uklesana slova, koja samo nerado stavljamo u vrijeme prije god. 70. Nagjen 1895. u Burnumu.

Slika 4.

U 1. retku dio slova D ili L; na kraju 2. retka ima mjesta samo za kratak cognomen.

L(ucius)?... Men(enia) V[erus??] Feltr(ia), mil(es) leg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis) stip(endiorum) XVI. Her(es) posu(it).

Umjesto *Feltr(ia)* može se pisati i *Feltr(is)*, sravni C. I. L. V, str. 196. U pogledu nadležnosti vojnika XI. legije ova se varoš ovdje prvi put spominje. Inače je X. italska regija (Venetia) u ovoj legiji zastupana gradovima Ateste (C. I. L. III 2835 = „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 190., br. 24.), Cremona (C. I. L. III 6416), Tarvisium (C. I. L. III 9903 = „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 195., br. 33.), Verona (C. I. L. III 2834, sravni 9893 = „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 179., br. 4.), i možda Patavium, ako u C. I. L. III 2832 (sravni 9892) prva dva retka pravo nadopunjujem ovako:

[C. Aemilius] C. [f. Fab(ia).... Pat]avi[o]...

---

1) Glede rimskih svrdlova sravni Jacobi na ozn. mj. str. 209. i dalje.

Izgleda, da je u legionara Burnuma bio rado praktikovani običaj, da se na grobovima prikazuju raznovrsni halati. Osim ta dva nova nadgrobna kamena sravni takogjer C. I. L. III 2833 (sravni p. 1627) = „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 189., sl. 22. I u Saloni, pa u Andetrium-Muću pojavljuje se taj običaj, sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 351., sl. 10. i R. pl. Schneider „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", IX., str. 51. i dalje. Moguće da bi se iz halata dalo zaključiti, koje je bilo najglavnije zanimanje vojnika. I inače se u natpisu ne navodi specijalni čin i slično, već samo opća oznaka, a čin izražava se slikovnim dodatkom, sravni na pr. C. I. L. III 4061 (Pettau):

eques, dextra vexillum tenens,
in quo legitur:

VEX
EQ

sinistra frenum; pone eum pedes

C · RVFIVS ·
C · F · OVF ·
MED · MILES
LEG. XIII
GEM · AN · XXXVI

i C. I. L. V. 899 (sravni Pais br. 72 i p. 279, Aquileia):

	D M	
	MAVR · SOSSIVS	
miles vexillum	V · L · IIII F	*miles vexillum*
tenens, in quo	V · F · S · ET	*tenens, in quo*
legitur:	IVL · VALENT	*legitur:*
EX		EX
AQVIL		AQVIL

Svakovrsne zanatlije bijahu za logor od potrebe te su i dokazani[1]). L. Flavius Valens i Verus (?) iz Feltrie bili su bez sumnje fabri tignari. Unatoč današnjoj krševitosti nije tada okolica Burnuma oskudijevala šumama. Na osnovu C. I. L. III 13250 = „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 215., br. 81. dokazana je hrastova šuma Flaviusa

---

[1]) Marquardt-Domaszewski R. St. V. II², str. 553. i dalje. Sravni takogjer nalaze iz Saalburga i drugih pograničnih utvrgjenih logora.

Marcianusa na Kosovom polju, koja je kod Vedropolja graničila sa „prata legionis".

6. Ulomak sa dônje strane nekog žuto-smegjeg, dobro pečenog žmurnjaka; pijeskom pomiješana ilovača. Ulomak je 0·15 visok, 0·185 širok, 0·33 *m* debeo. Unutar neke vrste tabule ansate (0·031 visoke a 0·1 *m* široke) ispupčena, ponešto sigom prevučena slova od 0·18 *m* visine. Pečat izveden je drvenim kalupom. Ispod pečata dva koncentrična široka polukruga (*slika 5.*) = *Leg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis)*. Nagjen 1895. u Burnumu sa četiri druga fragmenta, koja se od njega doduše razlikuju bojom i sastavom materijala (crveno-smegja boja, a ilovača ispremiješana komadićima opeke), te debljinom (0·03, 0·032, 0·03, 0·031 *m*), ali pokazuju isti pečat, tako da se sa sigurnošću može držati, da su u istoj ciglani pravljeni. O njima sravni niže, strana 509. Jedan tih komada, što je bolje očuvan, donosimo ovdje u *slici 6.* Kod jednoga od ostala tri komada je pečat posve očuvan, inače samo djelomično: LEGXIC i {CPF.

Ovi fragmenti su prve opeke, što su od XI. legije nagjene u Burnumu; inače je u našoj pokrajini nagjen još jedan po toj legiji signirani

Slika 5.

Slika 6.

hypokaustni stup u Gardunu[1]) i krovna opeka, što ju niže donosimo, o čijoj sam provenijenciji mogao doznati samo toliko, da je dospjela u muzej u Spljetu godine 1895. sa zbirkom vrijednog sakupljača, c. kr. financijalnog povjerenika J. Marolia. Primjedba „Gardun", napisana na opeci olovkom, po navodu gosp. direktora Bulića nije pouzdana.

7. Ulomak od lijevog ugla žućkasto-smegjeg, dobro pečenog crijepa; ilovača, jako pomiješana komadićima opeke; 0·375 visok, 0·55 *m* širok, na žlijebu 0·06, inače 0·03 *m* debeo. Na žlijebnoj strani, u 0·016 visokoj, 0·087 *m* širokoj udubini ispupčena, 0·013 *m* visoka slova. Tačke trougle. Niže pečata tri široka koncentrična polukruga (*slika 7.*) = *leg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis)*. Objelodanio Bulić, „Bullettino Dalmato", XVIII., str. 219., br. 507.

Taj se pečat od kninskih eksemplara posve razlikuje manjom veličinom, jednostavnijom izradom i mnogo ljepšim rezom slova. Vrlo nalik

[1]) „Jahreshefte des österreichischen archaeologischen Instituts in Wien", I., str. 123., slika 37.

gardunskim opekama za stupove, ali se s njima ne podudara po veličini kalupa.

Kako se ne može uzeti, da se je XI. legija kasnije, makar i prolazno vratila u Dalmaciju[1]), to moramo oba pečatna tipa pripisati periodi izmegju 42. i 69. poslije Kr.

Slika 7.

Biće da je legija u zadnje rečenoj godini još smještena bila u Dalmaciji, ali pošto je sudjelovala u bojevima te godine isprvice kao privrženica Otha, zatim Vespasijana[2]), to jedva da joj je preostalo vremena za logorske radnje. Godine 70. nalazila se je već u Germania superior, da upokori germansko-galske odmetničke namjere[3]).

Po opažanjima po drugim pokrajinama u pogledu običaja žigovanja opeka[4]), može se svakako ustvrditi, da su opeke pravljene u drugoj polovici rečenog razdobja.

Brzim šljedovanjem nagjeni su za povjest legije IIII Flavia felix vrlo važni spomenici. Ti su, osim jedne još neobjelodanjene ploče iz Burnuma, i to:

8. Ulomak od dônje strane vrlo dobro pečene opeke, svakako žmurnjaka, svjetlo-smegje boje; krupnim bjelutkovim pijeskom pomiješana ilovina; 0·185 visok, 0·16 širok, 0·4 *m* debeo. Unutar pravokutne udubine, 0·087

---

[1]) Samo su tri natpisa nedvojbeno mlagja:

a) C. I. L. III 8727 (Salona): *[? Aure]lius Alexsander, b(e)n(e)[f(iciarius)? legio]nis XI Claudie, v[i]bus sibi suo iusit testamento arcam [p]oni.*

b) C. I. L. III 3021, sravni 10058 (kod Josefsthala): *Numini maiestatique d. n. Gordiani Aug. et Genio loci Aur. Valerianus, spec. leg. XI Cl., referens gratiam.*

c) „Bullettino Dalmato", XVI., str. 166., br. 127. (Jesenice di Poljica): *D. M. Aurelio Vero, dec. municipi Rider, mi. le. XI Cl. p. f. milit[avit . . .]*

Ipak je u jednoj imenovan po svoj prilici neki beneficiarius, u drugoj neki speculator, a u trećoj neki miles, koji ali po svoj prilici bijaše rodom Dalmatinac, te je u Jesenici valjda na dopustu boraveći umro.

[2]) Tacitus, hist. II. 11, 67, 86, III. 50.

[3]) Tacitus, hist. IV. 68, sravni Mommsen C. I. L. III p. 280, „Römische Geschichte", V³, str. 200.; i Hermes XIX., str. 439. i dalje; Marquardt, „Römische Staatsverwaltung", I², str. 299.; H. Meyer, „Geschichte der XI. und XXI. Legion" u „Mittheilungen der antiquarischen Gesellschaft in Zürich", VII. (1853.), str. 146. i dalje; A. von Domaszewski, „Rheinisches Museum", 1892., str. 213.; E. Ritterling, „De legione Romanorum X gemina", str. 70; C. Cichorius, Pauly-Wissowa, R. E. s. v. ala, stupac 1237; A. Jünemann, „De legione Romanorum I Adiutrice", str. 45.; G. Wolff, „Archiv für Frankfurts Geschichte und Kunst", 1893., str. 337.

[4]) Mommsen, C. I. L. III p. 416., 482.; E. Hübner, Hermes, XVI., str. 521., 531.; Ritterling, na ozn. mj. str. 26., 85., 88.; Wolff, na ozn. mj. str. 338. i dalje; I. W. Kubitschek, „Vindobona", str. 26.

duge a 0·02 široke, ispučena 0·016 *m* visoka izlizana slova. Pečat leži unutar četiriju slabo vidljivih koncentričnih polukrugova. Nagjen 1898. u Burnumu na oranici Nikole Grčića, prilikom otkopavanja nekog starohrvatskog groblja po kninskom starinarskom društvu. Pri tom kopanju nagjeno je osim lijepih malih starina i rimskih kamenih natpisa[1]), koje još nijesam imao prilike vidjeti. Opeku mi posla u Sarajevo gosp. Marun (*slika 8.*) = *Leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis)...*

9. Ulomak dobro pečenog žmurnjaka svjetlo-crvene boje; ilovača, pomiješana bjelutkovim pijeskom i komadićima opeke; 0·20 visok, 0.137 širok, na žlijebu 0·053, inače 0·03 *m* debeo. Na žlijebnoj strani u četverouglој,

Slika 8.

Slika 9.

0·125 dugoj a 0·032 *m* debeloj udubini ispupčen okvir, provigjen ukrasom u podobi lastina repa; u tom okviru ispupčena, ponešto izlizana slova, visoka 0·018 *m*. Taj ulomak je parotinama iskvaren, a u njemu je jako deformiran žlijeb, pa je valjda s toga kao neupotrebiv odbačen. Nagjen je u Smrdeljima, mjestu, što leži sjeverno od Scardone, nešto preko 12 *km* daleko od Burnuma, gdje se po mnijenju Marunovom nalaze tri stare ciglane, od kojih je jedna još dosta dobro očuvana. Dospjeo je u muzej decembra 1896. sa nekim drugim, njemu navodno posve sličnim pečatom. *Slika 9.* = *Leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis)...*

Obje te cigle razlikuju se posvema, kao što se iz prednavedenih bilježaka vidi, ne samo po pečatu i debljini, nego i po materijalu; ipak je vjerojatno, da su obje pravljene u Smrdeljima, jer je u tom mjestu nagjeno opeka (vidi niže, str. 508.), koje se u pogledu ilovače posve podudaraju sa onom opekom iz Burnuma. Smrdeljski pečat nose i dvije opeke, što su do sada i za C. I. L. previgjene. Obje su nagjene po župniku

[1]) „Starohrvatska prosvjeta“, 1898., str. 55.

M. J. Graniću u Gornjem Muću-Andetriumu, a sad se nalaze u zagrebačkom muzeju. Direktor tog zavoda, gosp. prof. dr. J. Brunšmid imao je dobrotu, te mi ih je poslao u Sarajevo na ogled.

a) Ulomak bljedo-crvenog, dobro pečenog žmurnjaka (Falzziegel), unaokolo okrnjen; komadićima opeke i pijeskom pomiješana ilovača; 0·13 visok, 0·135 širok a 0·034 *m* debeo. Drveni kalup. Slova jako izlizana. Nagjen 1885. u zgradi, čiji zidovi bijahu ukrašeni slikarijama[1]). Objelodanjen u „Vjestniku", 1886., str. 25. = 63.; *slika 10.*

b) Ulomak žućkasto-smegjeg, dobro pečenog žmurnjaka; unaokolo okrnjen; ilovača pomiješana krupnim pijeskom i komadićima opeke; 0·19 visok, 0·075 širok a 0·039 *m* debeo. Objelodanjen po Ljubiću u „Vjestniku" 1880., str. 76.[2]). Ovdje *slika 11.* = *[Leg(ionis) III]I F(laviae) f(elicis).*

Slika 10.

Slika 11.

Pomnim mjerenjem je ustanovljeno, da oba ta žiga potiču od istog kalupa kao što je smrdeljski; nema dakle sumnje, da su u ovom mjestu pravljeni te cestom preko Promone u Andetrium donešeni.

O jednoj petoj opeki legije, koja predstavlja nov samostalni žigovni tipus, biće kašnje govora.

Iz te živahne djelatnosti legije možemo zaključivati, da je dulje vrijeme garnizovala u Dalmaciji, a ne samo prolazno. Gdje joj je bio glavni stan, ne može više, poslije nalaska nadgrobnog kamena Aquilifera, biti sumnje. Prisutnost tog podčasnika u Burnumu dokazuje nam takogjer, da je cijela legija bila kod nas. Da je jedna veksilacija njena držala i Andetrium zaposjednut, ne može se ustvrditi, pošto gragjevine, koje su tamo od tih opeka sagragjene, nije morala baš sama legija podizati; opeke je moglo dostaviti onamo i koje pomoćno odjelenje, koje je legiji pripadalo[3]).

Nasuprot je po svoj prilici bilo nastanjeno jedno odjelenje legije u staroj tvrgjavi u dolini Trebižata, Humac-Bigeste. Ovdje je doduše nagjena

---

[1]) Nagjena su tada i dva komada novca, jedan posve izlizan, a drugi, što ga Ljubić na ozn. mj. str. 25., dodjeljuje caru Constansu. Taj novac ne važi pri odregjenju dobe onih opeka.

[2]) Ovdje se spominje još neki fragmenat sa GII; i tu možemo nadopuniti *Leg. II[II F. f.]*.

[3]) Sravni Wolff, na ozn. mj. str. 325. i dalje.

ona u „Wissenschaftliche Mittheilungen“, III., str. 526.[1]) opisana opeka, ali ta će biti i napravljena u ovome mjestu, jer po velikoj odalje-

Slika 12.

nosti Smrdelja, te po obilnim naslagama ilovače u blizini Bigeste[2]) jedva se može uzeti, da je sjevero-dalmatinska tvornica opeka pošiljala materijal

Slika 13

u Bigeste. Ciglane, što su ležale na sjevernoj obali Jadranskog mora, kao Q. Clodiusa Ambrosiusa i C. Titiusa Hermerosa[3]) raspačavale su svoje fabrikate do u dolinu Trebežata, ali to su privatna poduzeća, a ta su u pravilu poduzetnija nego li erarska.

---

[1]) Sravni Pauly-Wissowa R. E. s. v. Bigeste, stup. 469.

[2]) Po uredovnom izvještaju kotarskog ureda u Ljubuškom ima ilovastih naslaga u toj okolici.

[3]) „Glasnik“, 1896., str. 193. i dalje.

Opeka se, kao što se iz njene *slike* pod br. *12.*, koju ovdje radi lakšeg sravnjenja ponovno donosimo, osvjedočiti možemo, razlikuje od onih komada iz neposrednog područja Burnuma.

Da li je osim Burnuma i Bigeste takogjer i Salona imala posadu IV. legije, ne može se kazati kao i za Andetrium. Iz natpisa što je tamo nagjen: C. I. L. III 2021 = „Bullettino Dalmato", XIV., str. 161., br. 92. (ovdje pod *slikom 13.*, izragjenom po jednoj fotografiji gosp. direktora Bulića): *M. Eupunius Victor Aequitinae Tertiae coniugi et L. Mario Fortunato fratri, mil(iti) leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis). [H(ic)] s(iti) s(unt)* ne može se to zaključiti, pošto je Victor pepeo svoga brata mogao prenijeti iz Burnuma ili drugog kojeg nepoznatog posadnog mjesta u Salonu. U prilog tome možemo za sada samo navesti, da je Salona i prije i poslije imala legionsku posadu: prije god. 66.[1]), dotično 70. stajahu tu odjeljenja VII. i legije XI.[2]), u prvoj polovini 3. stoljeća jedna veksilacija legije XIV. Gemina Martia victrix[3]), a još kašnje jedno odjeljenje legio I. Italica[4]).

Od drugih u Dalmaciji nagjenih natpisa, koji se odnose na IV. legiju, C. I. L. III 2864 = 9960 (Nedinum)[5]) te 2029 (Salona) niti su od važnosti za oto pitanje o garnizonskom mijenjanju tog vojnog tijela, niti za ono o vremenu boravka u rečenom mjestu, jer ti natpisi pripadaju osobama, koje pri početku svoje karijere u legiji služahu, a u času podignuća spomenika sa legijom u savezu već ne stojahu[6]). Nasuprot može se za kronološko razjašnjenje u pomoć uzeti takogjer kamen, što je nagjen u Saloni, te što ga ovdje po fotografiji gosp. direktora Bulića pod *slikom 14.* donosimo, C. I. L. III 2004: *M. Antonius M. f. Ser. Surus, vet. leg. IIII F. f., t. f. i. sibi et Pasiae Primae uxori et lib. lib. et Hermeti. In f. p. XII, in ag. p. XIX. H. m. h. n. s.*, pošto je Antonius po svoj prilici služio u IV. legiji, kad je ova na Jadranskoj obali garnizovala.

Pošljednja od obih, od vremena Augustusa u Dalmaciji stojećih legija, legija XI Claudia, premještena je god. 70. u gornju Germaniju[7]); u njenom dalmatinskom glavnom stanu nalazimo jedino legiju IV Flavia, koju je Vespasijan osnovao na mjesto legije IV Macedonica, što je bila kasirana

---

[1]) A. von Domaszewski, „Rheinisches Museum", 1892., str. 213.

[2]) D. Hirschfeld, C. I. L. III p. 1476.

[3]) Vidi niže, str. 498.

[4]) Mommsen C. I. L. III p. 283. Ballif-Patsch, „Röm. Strassen in Bosnien und der Hercegovina" I., str. 58. O tome, da li su veksilacije legiona II Pia (= II Italica) i III Concordia (= III Italica) i poslije gradnje zidova (sravni Mommsen C. I. L. III p. 283.) u god. 170. u glavnom gradu neko vrijeme još boravile, valjalo bi još tražiti pobližih dokaza. Da je Salona bila i stanicom mornarice, pokušao sam da dokažem u „Glasniku", 1898., str. 361.

[5]) Sravni H. Dessau, „Prosopographia imperii Romani", II., str. 428. i dalje.

[6]) Sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen", III., str. 526. Nadopunak, što sam tamo predložio za fragmenat sa Gromila kod Bihaća *[mil(es) ili vet(eranus) leg(ionis) IIII] F(laviae) f(elicis)* nije siguran.

[7]) Vidi gore, str. 490.

iza upokorenja ustanka Batavera. Sad nam se nameće misao, nije li ta legija zastupala legiju XI u Burnumu. Individualna gentilna imena njihovih u Dalmaciji zaostavših rogjaka: Antonius M. f. Ser. Surus, P. Carsidius i L. Marius Fortanatus, govore takogjer u prilog ranijem vremenu. To

Slika 14.

naslućivanje potkrepljuje i ta okolnost, da legija kašnje, pošto se je bila smjestila u logorištu na megji države, ne bi više u potpunoj jakosti došla u Dalmaciju. Štogod pouzdanijeg o tome moći će se istom reći nakon tačnog ispitivanja ukupne povjesti te legije, što bi bilo veoma nužno već i poradi teritorijalnih pitanja[1]), koja s time u savezu stoje.

[1]) Sravni Domaszewski, „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", XIII., str. 143.; Jung, „Fasten der Provinz Dacien", str. 16., k tome opet Domaszewski, „Die Religion des römischen Heeres", str. 31., primj. 135.

Imam samo još spomenuti, da pogledom na intenzivnu djelatnost možemo pretpostavljati odulji boravak legije u Dalmaciji, svakako do dunavskih ratova Domitianusa[1]). Iz službenih godina aquilifer-a, te iz toga, što je legija već bila ostavila jednoga veterana u Dalmaciji, ne možemo zaključke izvoditi, pošto je uvedba novih četa ovisila o kadru isluženih momaka, sravni na pr. Tacitus Agricola 28: Eadem aestate cohors Usipiorum per Germanias conscripta et in Britanniam transmissa magnum ac memorabile facinus ausa est occiso centurione ac militibus, qui ad tradendam disciplinam immixti manipulis exemplum et rectores habebantur, tris liburnicas adactis per vim gubernatoribus ascendere... Moguće je, da je to pleme sastojalo od vojnika kasirane IV. macedonske legije. Kad je Gordian legiju III Augusta radi njenog ponašanja prama njegovom djedu i ujaku ukinuo, nije momčadija bila jednostavno raspuštena, nego je uvrštena u retičku legiju istog broja, III Italica[2]).

Sa sjegurnošću ali proizlazi iz tih vijesti o legiji IIII Flavia felix ponovo ono, što se je već pokazalo prilikom sastavaka o dalmatinskim natpisima legija I Andiutrix[3]), I Italica[4]) i VIII Augusta[5]), — da Dalmacija nije bila inermis, to će reći bez legionske posade, bar ne uvijek iza godine 70., kao što se je prije držalo[6]) (i ne gledajući na godinu 170. poslije Kr.).

Odulji boravak u Dalmaciji kašnjega vremena može se dokazati, kako ja držim, i kod jedne pete legije, legio XIIII gemina Martia victrix.

U svrhu lakšeg pregleda vijesti iz Dalmacije o tome tijelu vojske te zgodnijeg ispitivanja nastajućih odatle pitanja, poredaću ovdje ponajprvo natpise, svrstane po mjestima nalazišta.

Narona.

1. C. I. L. III 1780: *I. o. m. pro salute impp. Severi et Antonini Augg. et Getae n[ob.] C[aes.] et Iul. Augustae matr. Augg. et castrorum G. Statius Tacitianus b. f. cos. leg. XIIII g. v. s. l. m. Pompeiano et Avito cos.* 209. poslije Kr.

---

[1]) Njeno sudjelovanje u tim bojevima nije izričito dokazano, sravni St. Gsell, „Essai sur le règne de l'empereur Domitien", str. 227., primj. 2. i 5.

[2]) O oznaki istobrojčanih („compares", sravni Dehner, „Hadriani reliquiae", I., str. 12.) legija sravni Jung, „Wiener Studien", 1891., str. 238., primj 42.

[3]) „Glasnik", 1896., str. 509.

[4]) Mommsen, C. I. L. III p. 283.; Ballif-Patsch, „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina, I., str. 58.

[5]) „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 340.

[6]) Mommsen, C. I L. III p. 280, sravni ali 283; Marquardt, R. St. V. I², str. 299.; Jung, „Römer und Romanen in den Donauländern", str. 54. i dalje.

Stolac.

2. C. I. L. III 8431: *Marti Aug. [...] Ael. Firminus b. f. cos. leg. XIIII g. v. s. m. l.*

3. C. I. L. III 8435: *Sextus Caes[o]nius Romanus b. f. cos. leg. XIIII g. v. s. l. m.*

Novae.

4. C. I. L. III 1911: *Silvano Aug. sac. Acutianus b. f. cos. leg. XIIII gem. Gordian D. n. Gordiano Aug. et Avio[l]a cos. [k.] A[...].* 239. po Kr.

Salona.

5. C. I. L. III 2015: *D. M. Tib. Cl. Ianuario spec. leg. XIIII g., comm. cos. prov. Delm., stip. XIII S, Aebutia Ianuaria fil. piissimo et Visellia Iulia marito.*

6. C. I. L. III 2029[1]): *D. M. T. Fl. Pomponiano (centurioni) leg. II Tr. fort., (centurioni) leg. I[III] Fl., (centurioni) leg. XII fulmin[a]tae, (centurioni) leg. XVI Flaviae, (centurioni) leg. XIIII geminae M., (centurioni) leg. II Tro. fort., heredes.*

7. C. I. L. III 2035 (sravni p. 1030)[2]): *M. Iul. M. f. Vol. Paternus Aquis Sextiis mil. leg. VI victric., (centurio) leg. VII Aug., (centurio) leg. XIIII g. M. v., (centurio) leg. XIC. p. f., t. f. i. ex HS X, Iulia T. f. Maxima uxor et M. Iul. M. l. Docimus h. f. c.*

8. C. I. L. III 2066 (sravni p. 1030): *M. Uttedio Sallubiano C. Petilio Amando domo Iguvio veterano leg. XIIII gemin., decurioni colon. Salonitan., quaestori, pontifici Petilia Secundina coniunx.*

9. C. I. L. III 6549 (sravni p. 1510): *Avitio Augurino mil. leg. XIIII g. M. v. Ulp. Calla mil. leg. eiusdem h. f. c.*

10. „Bullettino Dalmato", XIV., str. 81., br. 45.[3]): *D. M. A[ur.] Treccesianus (?) m[i]le[s] leg. XIIII g. M. sti. XXVI, pos. Aur. Festa coniux benem. pos., [q.] vi. anos XXXXVIII et Atkicita (??) fil. pient.*

Burnum.

11. Veliki natpis C. I. L. III 2830 (sravni 9891) = Dessau, I. L. S. 1056 = „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 188., br. 22. ne dolazi za naše pitanje u obzir; natpis taj izvješćuje jedino, da je consul suffectus godine 127. poslije Kr. Sex. Minicius Faustinus Iulius Severus prvo kao tribun, zatim kao legat kod legije XIIII službovao.

---

[1]) Sravni Mommsen, C. I. L. III p. 282; P. Tromdorff, „Quaestiones duae ad historiam legionum Romanorum spectantes", str. 55., br. 25.

[2]) Jung, „Fasten der Provinz Dacien", str. XXXIX.

[3]) Taj natpis trebalo bi još naknadno ispitati.

Iader.

12. C. I. L. III 2915: *L. Fadienus L. f. Pomp. Fuscus dom. Dert. vet. speculator v. f. sibi et Camuriae Pollae uxori, L. Fadieno patri, Vibiae Primae matri, Fadienae Pollae sorori, Fadieno Tertio fratri signifero leg. X[I]III g. suisque omnibus ossibus infer. In. fr. p. XV, in agr. p. XXXI.*

Crkvina[1]) kod Srpskog Kompolja (općina Brlog).

13. C. I. L. III 10050: *I. o. m. Iul. Sextilius c. cos. [e]x leg. XIIII gem. v. s. l. m.*

Iz natpisa br. *9.* i *10.* što su nagjeni u Saloni, koji imenuju tri aktivna vojnika, od kojih su dvojica pod sigurno istodobno u dalmatinskom glavnom gradu boravili (br. *9.*), uvigjamo sa sigurnošću, da je tu bila nastanjena jedna veksilacija legija XIIII gemina Martia victrix.

Što se tiče dobe njenog boravka u Dalmaciji, ponajprije je sigurno, da natpisi poradi gentilnih imena Ulpius, jednoga vojnika u br. *9.*, te Aurelius, odnosno Aurelia (u br. *10.*), ne mogu padati u god. 68., kad se je cijela legija neko vrijeme u Dalmaciji zadržavala[2]), već da je to odjeljenje mnogo kašnje u Saloni dislocirano biti moralo. Gentilno ime Aurelius dopušta kao najraniju dobu prvu skupnovladavinu; pomanjkanje praenomena kod dva tri vojnika, što osobito upada u oči kod Aurelia, pošto svi vojnici, kojima je Marc Aurelij podijelio gragjansko pravo, redovito nose ime Marcus, — pokazuje stalno na vrijeme poslije divi fratres, vrijeme oko god. 200. posl. Kr. Time dolazimo u perijodu, iz koje posjedujemo datiranih natpisa beneficiari-a legijinih, koji su bili dodijeljeni pisarni namjesnikovoj. U god. 209. postavlja G. Statius Tacitianus u Naroni žrtvenik Jupitru (br. *1.*), a u god. 239. Acutianus opet Silvanu jedan žrtvenik u Novae (br. *4.*). Pošto je već kod dvaju četa, legija I Audiuxtrix[3]) i legija I Italica[4]) po svoj prilici učinjeno, da se šarže, komandovane u officium legator, uzimaju iz veksilacija, što su u samoj pokrajini nastanjene bile, — to možemo i kod Tacitianusa i Acutianusa držati da su bili pozvani u dalmatinsku upravnu službu iz odjeljenja njihove legije, koja je garnizovala u Saloni, da se je dakle odjeljenje legije XIV bar pod Septimius Severus-om i slijedećih careva do Gordiana u Dalmaciji zadržavalo.

Natpisi ostalih zvaničnih lica (br. *2.*, *3.*, *5.*, *13.*) ne protive se tome vremenu.

[1]) Tako, a ne Crkvinje zove se, kako sam se u augustu 1898. na licu mjesta mogao osvjedočiti, ruševina, koju držaše da je stari Avendo.

[2]) Mommsen, C. I. L. III, str. 280.; Patsch, „Wissenschaftliche Mittheilungen“, III., str. 527.

[3]) „Glasnik“, 1896., str. 510.

[4]) Ballif-Patsch, „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina“, I., str. 58.

Natpisi veterana (br. *8.*, *12.*) centurija, koji su tekom svoga službovanja službovali i kod XIV. legije (br. *6.*, *7.*), dolaze kod našeg pitanja isto tako malo u obzir, kao i natpisi vir Clarissimus br. *11.* I Fadienus Tertiusa u br. *12.* ne možemo ovamo pribrojiti, jer je njemu u obiteljskoj grobnici moglo biti osigurano mjesto i ne gledeć na njegovo garnizono boravište.

Pri tome razjašnjenju nijesam pomišljao na legijonu opeku, nagjenu u Velikoj Kladuši, pošto je to mjesto po svoj prilici ležalo već u Pannoniji superior[1]). Ovim se rezultatom ispravlja naša opaska, kojom smo popratili publikaciju tog rezultata, da legija XIV poslije god. 68. nije više u Dalmaciju dolazila[2]).

10. Ulomak žućkasto-smegje, vrlo dobro pečene opeke (žmurnjaka), krupnim pijeskom pomiješana ilovača; hotimice odlomljen odozgor s desna,

Slika 15.

te odozdol ravno. Visina 0·06, širina 0·095, dubljina 0·03 *m.* Unutar udubljene tabule ansate ispupčena slova, koja svu njenu visinu zapremaju. Nagjen u Burnumu *(slika 15.).*

Izgleda da ostatak zadnjeg slova potiče od jednog L. Nije mi pošlo za rukom, da nadopunim fragmenat; inače izgleda da žig nije nepoznat.

11. Bilo je već poznato, da je ciglana Q. Clodius Ambrosiusa[3]) koja je svoj proizvod u Dalmaciju mnogo pošiljala, otpremala opeke i u Burnum[4]); da je u Canabae-u tog logora — za vojničke gragjevine postojale su posebne cigljane u Smrdeljima (vidi niže str. 508.) — imala vrlo

---

[1]) „Wissenschaftliche Mittheilungen“, III., str. 527.

[2]) Ta je pogrješka već priznata u „Glasniku“, 1896., str. 509.

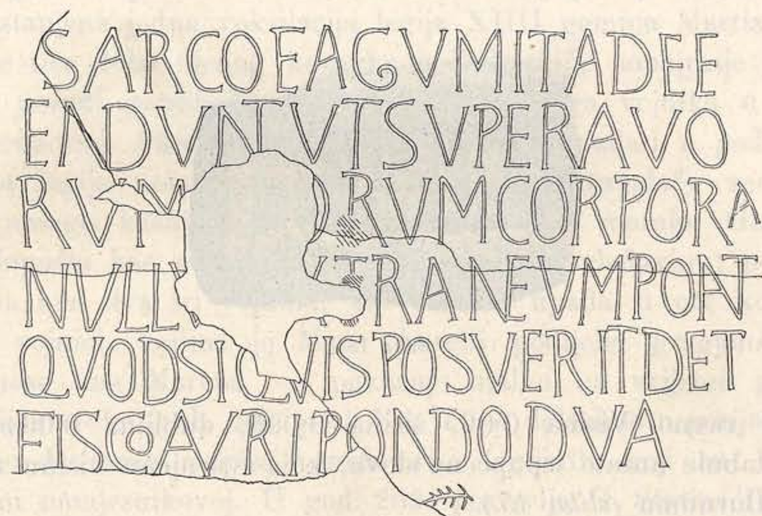
[3]) Sravni „Glasnik“ 1896., str. 194. „Bullettino Dalmato“, XIX., str. 150.; XX., str. 191. Tamo nabrojanim njenim fabrikatima imaju se jos dometnuti: Cittavecchia na Hvaru (S. Ljubić, „Inscriptiones quae Zagrabiae in museo nationali asservantur“, str. 37., br. 29.), Siljevica na Hrvatskom području (Ljubić, „Vjesnik“, 1880., str. 75.). Ossero (Apsorrus O. Benndorf, „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen“, IV., str. 78., gdje se na kraju žiga LOЬMBRO ✢ umjesto hedere svakako čita loše izražena ligatura S) i Krk (Nowotny i Sticotti, „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen“, XIX., str. 160.). O sporednim znakovima tih opeka sravni Ljubić, „Inscriptiones“, str. 39.

[4]) Mommsen C. I. L. V 8110_{70}: „Adde fragmentum Kistagnae in Dalmatia visum Conzio“.

dobru mušteriju, vidimo iz onih pet fragmenata, što su zadnjeg vremena tamo nagjeni. I ovi pokazuju, da je cigljana izvrsni espap imala. Njezini žmurnjaci sastoje od vrlo dobre ilovače sive cementne boje, pomiješane vrlo finim pijeskom, izvrsno su pečeni i laki. Na svim ulomcima vidi se neobrubljeni, kalupom jako oštro izraženi žig. Tri komada od tih žigova ostacima žiga: QCLO, MBROS i BROE našao je neki seljak god. 1896. na mjestu, zvanom Forum[1]); CLOЬAM i OЬAMBRO nagjena su 1898.

Biskupije.

12. Prednja ploča sarkofaga, sastavljena od više komada; 0·483 visoka, 1·48 široka, a 0·13 *m* debela. Natpis je bio s obje strane zakriljen dvama

Slika 16.

stupovima sa jako izbočenim kapitelima i jednim „Flügelknaben"; očuvana je samo desna strana. Genij podbočio je desnom rukom bradu, a u spuštenoj ljevici drži baklju, prama dolje okrenutu. Pod natpisom grana. Bez interpunkcija. Ploča je nagjena 1896. u Biskupijama na zemljištu Katića *(slika 16.)*.

Objelodanjen u „Starohrvatskoj Prosvjeti", 1896., str. 124.

Sarcofagum ita defendunt, ut super avorum [su]orum corpora nullu[s ex]traneum ponat; quod siquis posuerit, det fisco auri pondo dua.

Ista novčana kazna spominje se u C. I. L. III 8742: *inferet fisci viribus auri pondo duo.*

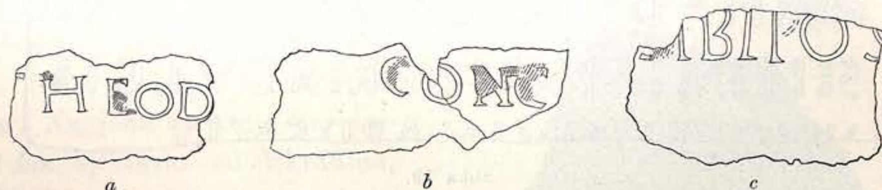
---

[1]) U koliko je ime opravdano, ne može se reći, pošto sa burnumskom fotografijom vrlo hrgjavo stoji. Vrlo je nužno, da se što valjana učini za rasvjetljenje njeno. Možda će se arheološki institut zauzeti i za to važno mjesto.

13. Četiri komada (od kojih dva priljubljuju jedan uz drugi) ploče od bijela mramora (prednja ploča sarkofaga?) nagjena su 1891. u basilici u Biskupiji, gdje su bila upotrebljena kao gragjevno kamenje *(slika 17.)*.

a) Od svih strana opkoljen, 0·18 visok, 0·17 širok, a 0·155 *m* debeo. *(a)*. *Theod[orus]* ili *Theod[ora]*.

b) Dva odlomka, koja jedan uz drugi pristaju, 0·09 visok, 0·25 širok, a 0·16 *m* debeo. *(b)*. Pošto se ispred slova nalazi proste površine, može se

Slika 17.

uzeti, da je tom riječi otpočimao redak. *[Cum qua] conc[orditer vixit annos?]* ali je takogjer moguće *Conc[ordiae]*.

c) Komad od donje strane ploče, okvir ozdol očuvan, inače (i odzada) okrnjen; 0·147 visok, 0·21 širok, a 0·135 *m* debeo. *(c)*. ... *[et] sibi pos[uit]*.

14. Dva jedan uz drugi pristajuća ulomka od gornje česti neke mramorne ploče; lijevo ozdol i odzada odlomljen; 0·11 visok, 0·505 širok,

Slika 18.

a 0·125 *m* debeo. Šipka sa dugoljastim, listu sličnim ornamentom dijelila je ploču na dva polja, od kojih je svako završavalo zabatom. U zabatu kao i u okrajcima njemu na lijevo i na desno po jedna ružica; sve olako uparano. Komadi su ozgora kao i na desnoj postranoj plohi hrapavi. Nagjeni 1891. u bazilici u Biskupiji, gdje su bili upotrebljeni kao gragjevno kamenje *(slika 18.)*.

Orlić.

15. Prednja ploča sarkofaga od vapnenca, ozdol i s desna okrnjena. Visina 0·46, širina 0·90, debljina 0·15 *m*. Natpisno polje vrlo izlizano. Slovo D stoji na glatkoj visokoj šipki, koja je od natpisnog polja rastavljena okruglom šipkom. Kamen je nagjen god. 1888. u Orliću kod Knina na zemljištu zvanom Crkvina, te je već 1894. bio u muzeju. Ja sam ga dakle tada previdio, jer je bio drugim kamenjem sakriven *(slika 19.)*.

C. I. L. III 9917 po čitanju F. Bulića, koji je previdio 4. redak, što nije čudo, kad se uzme, da je kamen loše očuvan i na sadašnjem mjestu loše osvijetljen. Možda će se pri naknadnom sravnjivanju naći pri početku drugog retka još nekoji ostatci slova; na otisku nijesam mogao ništa pri-

Slika 19.

mjetiti. Da je ovdje još nešto stajalo, dâ se naslućivati iz početaka 3. i 4. retka: poslije razmaka dolazi skraćeno od 3 slova sastojeće se gentilno ime kao *Ulp(ius), Ael(ius), Aur(elius). D(is) [M(anibus)...]. Heladio, diem functo an[norum...], Septimia Exuperia dulcis[simo co]niugi et sibi viva posuit.* Sarkofag je dakle bio udešen za dva mrtvaca.

Gjeverske.

16. Ulomak sa desne strane neke ploče od vapnenca, 0·235 visok, 0·095 širok, 0·16 *m* debeo, obragjen kao gragjevni kamen. Kako izgleda,

Slika 20.

bili su retci zaparani. Nagjen 1896. u Gjeverskama, zapadno od Kistanje-Burnuma[1]) *(slika 20.)*.

U retku 1. možda treba nadopuniti *[t]rib(uno)*; u retku 2. i 3. možda treba, oslonom na C. I. L. III 2919 (sravni 8986; Iader) čitati: *[honorato loco], libis [in funus, s]ta[tua...* Sravni k tome Mommsenovu primjedbu na ozn. mj.: Thus ita datum saepe memoratur; at non id solum, sed etiam liba rogo ut imponerentur moris fuisse ostendit Catullus carm. 59. Pauly,

[1]) Gjeverske poznate su kao nalazište po republikanskom i carskom novcu, sravni „Bullettino Dalmato", I., str. 126.; spljetski muzej posjeduje i jedan raonik sa tog nalazišta, sravni „Bullettino Dalmato", omot k br. 2., str. 2.

R. E. s. v. libum; H. Blümner, „Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern", I., str. 86.

Skradin.

17. Ara sa jakim gornjim i podnožnim okvirom i jako izjedenom natpisnom plohom; ozgor oba ugla okrnjena. Da li možda obje postrane izbočine ne potiču od relifa (atributa boga?), nijesam mogao doznati. Niže drugoga retka prost prostor. Nagjena je 1897. po prilici 2 *km* sjeverno od Skradina, idući Velikoj glavi, sada u posjedu gosp. Ivana Maruna u Skradinu *(slika 21.)*. Fotografiju kamena imam da zahvalim gosp. Luigju Marunu, a prepis natpisa sa toga kamena takogjer

HRCELI
SACRVM

Pri početku 1. retka nema tragova kakove ligature.

Čudnovato ime boga, kojemu je ara posvećena, mogu samo time razjasniti, da se je inače vješti klesar zabunio, koji htjede isklesati HERCLI[1]), pri čemu mu je E umjesto na drugo, došlo na četvrto mjesto u riječi.

Slika 21.

Broj natpisa i slika, koje se odnose na Herkulesa u Dalmaciji, neznatan je na obalama Jadranskog mora unatoč tome, što je u toj državi intenzivno i od vajkada obožavan bio; ali se iz rijetkih spomenika može ipak zaključiti, da je kod njegovih ovdašnjih obožavatelja o njegovom bistvu i djelovanju vladalo isto ono mnijenje, kao i kod vjernika u matici carstva.

Da su Herosa već u predrimsko doba štovali na dalmatinskim vodama, potvrgjuje ime rimskog grada Herakleje. Do sad se nije moglo ustanoviti,

[1]) O tom dativu sravni R. Peter u „Roschers mythologischer Lexikon", s. v. Hercules, stup. 2253.

gdje bi valjalo smjestiti to mjesto, o kom govori[1]) jedino opis obala, sastavljen malo prije Aleksandra Velikog, koji se opis pripisuje Skylaxu. Poznajemo dosta komada novaca ovog mjesta sa likom golobradog Heraklesa[2]). Kako nas je R. pl. Schneider upozorio[3]), Heraklejski novac osobito se često nagje na Hvaru (Pharia). Možda Brattia-Brač može zahtijevati to pravo, da je posjedovao rečeni grad, pošto se ovdje, kako možemo iz kašnjeg razlaganja uvidjeti, bar iz rimskog doba održali tragovi živahnijeg obožavanja Heraklesa.

Da Herakleju valja tražiti u okolici poluotoka, što leži megju ušćem Krke i zatonom spljetskim, ušćem Cetine i ostrva Maslinice, sjeverno od Visa, Lošinja, Korčule i Mljeta, proizlazi već iz sjeverno-južnoga slaza rečenih tačaka u Pseudo-Skylax C. 22 i 23: Μετὰ δὲ Λιβυρνούς εἰσιν Ἰλλυριοὶ ἔθνος, καὶ παροικοῦσιν οἱ Ἰλλυριοὶ παρὰ θάλατταν μέχρι Χαονίας τῆς κατὰ Κέρκυραν τὴν Ἀλκινόου νῆσον. Καὶ πόλις ἐστὶν Ἑλληνὶς ἐνταῦθα, ᾗ ὄνομα Ἡράκλεια, καὶ λιμήν. Εἰσὶ δὲ καὶ οἱ λωτοφάγοι καλούμενοι βάρβαροι οἵδε· Ἱεραστάμναι, Βουλινοὶ (Ὑλλινοί). Βουλινῶν ὁμοτέρμονες Ὕλλοι. Οὗτοι δέ φασιν Ὕλλον τὸν Ἡρακλέους αὐτοὺς κατοικίσαι· εἰσὶ δὲ βάρβαροι. Κατοικοῦσι δὲ χερρόνησον ὀλίγῳ ἐλάσσω τῆς Πελοποννήσου. Ἀπὸ δὲ χερρονήσου παραστόνιον ὀρόν· ταύτην παροικοῦσι Βουλινοί. Βουλινοὶ δ' εἰσὶν ἔθνος Ἰλλυρικόν. Παράπλους δ' ἐστὶ τῆς Βουλινῶν χώρας ἡμέρας μακρᾶς ἐπὶ Νέστον ποταμόν. Ἀπὸ δὲ Νέστου πλοῦς ἐστὶ κολπώδης. Καλεῖται δὲ Μανιὸς ἅπας οὗτος ὁ κόλπος. Παράπλους δὲ ἐστιν ἡμέρας μιᾶς. Εἰσί δὲ ἐν τούτῳ τῷ κόλπῳ νῆσοι, Προτερὰς, Κρατειαὶ, Ὀλύντα. Αὗται δὲ ἀπ' ἀλλήλων ἀπέχουσι στάδια β', ἢ ὀλίγῳ πλέον, κατὰ Φάρον καὶ Ἴσσαν. Ἐνταῦθα γάρ ἐστι νέος Φάρος, νῆσος Ἑλληνὶς, καὶ Ἴσσα νῆσος, καὶ πόλεις Ἑλληνίδες αὗται. Πρὶν ἐπὶ τὸν Νάρωνα ποταμὸν παραπλεῦσαι πολλὴ χώρα ἀνήκει σφόδρα εἰς θάλασσαν καὶ νῆσος τῆς παραλίας χώρας ἐγγὺς, ᾗ ὄνομα Μελίτη, καὶ ἑτέρα νῆσος ἐγγύς ταύτης, ᾗ ὄνομα Κέρκυρα ἡ μέλαινα[4]).

Kad bi uzeli, da je Herakleja ležala na Braču, razumljivo bi postalo što je u izvješću ispušteno to najveće i prirodninama vrlo bogato ostrvo: umjesto ostrva imenovana je grčka varoš, koja je reprezentovala ostrvo[5]).

Na kopno, a sporadično i na unutrašnje kopno dalmatinsko došlo je obožavanje Herkulesa zajedno s rimskom vladavinom.

---

[1]) C. Müller, „Geographi Graeci minores", I., str. 28., c. 22.

[2]) Sravni Imhoof-Blumer, „Numismatische Zeitschrift", XVI. (1884.), str. 246.; Ljubić, „Archiv für österreichische Geschichtsquellen", XI., str. 135.; J. pl. Schlosser, „Beschreibung der altgriechischen Münzen" I., str. 67. i dalje; I. W. Kubitschek, „Bullettino Dalmato", 1897., str. 168. i dalje; A. Bauer, „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", XVII., str. 130., primj. 2. i t. d.; J. Brunšmid, „Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens", str. VIII. i dalje i 54. i dalje.

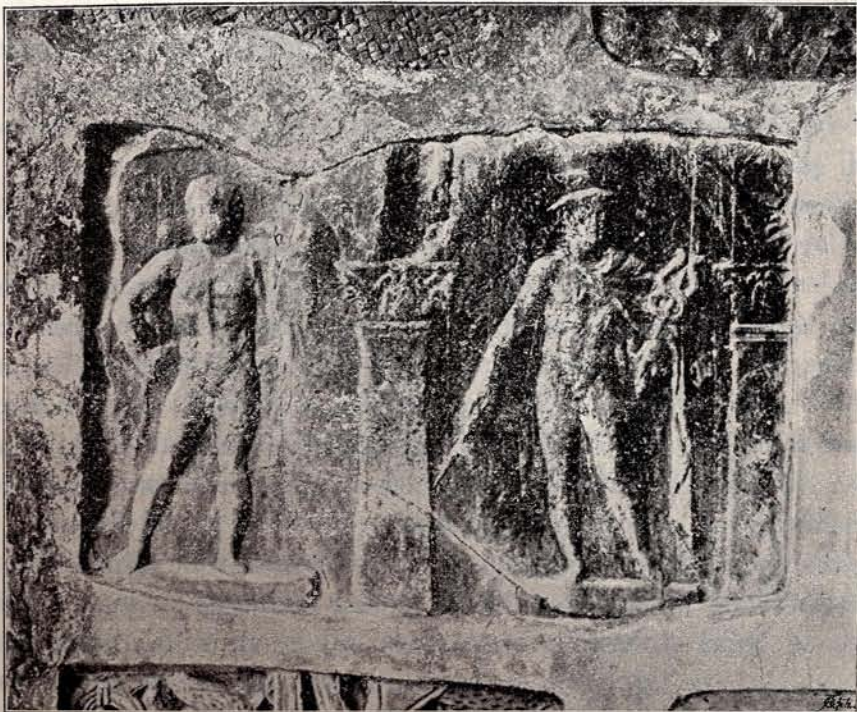
[3]) „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", IX., str. 56.

[4]) Sravni uz ovo mjesto W. Tomaschek, Pauly-Wissowa R. E. s. v. Bulini.

[5]) Sravni C. Müller, „Geographi Graeci minores", I., str. 29.: Ceterum post v. Κρατειαὶ exidisse videtur Βραττία (h. Brazza), quae quum inter insulas Pharo et Lissae obiacentes sit longe maxima, Scylax eam non neglexerit, scriba vero facile omiserit, praecedente Κρατειαὶ nomine simillimo.

Tog boga su ovdje štovali:

1. U Iaderu u društvu sa Merkurom kao zaštitnika posjeda[1]), sravni relijef u pučkoj bašči u Zadru, prikazan ovdje u *slici 22.* po fotografiji gosp. dr. L. Jelića. Schneider nam je već donio u „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", IX., str. 50. i dalje opis njegov: „Hercules i Merkur stojeći upravo pod dvjema arkadama, čiji se arhivolti oslanjaju na glatke četverouglaste stupove sa kapitelima u spodobi lista. Herkules lijevo pod arkadom,

Slika 22.

golobrad, oslonjen na lijevu nogu, gol do uzdignute ljevice, preko koje visi hlamis, u lijevoj drži toljagu, naslonjenu o rame, a u desnici, približenoj bokovima, luk. Merkur u arkadi s desna, oslonio se na desnu nogu; duga mu hlamis skopčana na desnom ramenu, sa petasom na glavi, drži kerykeion u lijevoj, a štap u spuštenoj desnoj ruci."

Merkur sa kerykeionom i štapom dokazan je u Dalmaciji još dva puta: u Sopotnici kod Goražde i u Dônjem Uncu, sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen", IV., str. 245. i dalje.

2. U Saloni u trostrukom svojstvu.

---

[1]) Sravni Peter, na ozn. mj. stup. 2961.

a) Kao Hercules Musarum[1]) imao je statuu na ulazu u pozorište. To se, po mome mnijenju može izvesti iz mjesta, sa kojeg potiče natpis C. I. L. III 1940: *H]erculi [... S]ex. Aquilli[us...f... (tribu)] Severus (centurio) coh. V [...] donis donatus ab [imp. Traiano bello] Dacico, dec. Salonis et Flano[nae]. L. d. d. d.* „basis reperta a. 1850 Salonis ad ingressum theatri".

b) Kao megjašni bog[2]) ima se Hercules shvatiti u natpisu iz god. 179. posl. Kr., koji je unatoč nastojanju Mommsena, Hirschfelda i Bormanna ostao nerazjašnjen: C. I. L. III 3157 = 8663[3]): *Her(culi) Aug(usto [sac(rum)]. Val(erius) Val(ens) v[et(eranus)] ex (centurione) limite[m] pub(licum)... aperuit... im(peratore) Com(m)o[do II] et Mar[tio] Vero II co(n)s(ulibus) VI [kal(endas)] Ma[i(as)]* u kojem po Mommsenovu opredjeljenju „pojam Limesa" u „Westdeutsche Zeitschrift", XIII., str. 134. i dalje, limes znači megjašnji put.

c) Poznavali su Heraklesa u Saloni takogjer kao boga izvora[4]), pošto na sarkofagu u S. Caio kod Salone, koji je isklesan iz stijene, dakle nije donešen sa strane, na kojem su prestavljena tri junaštva Heraklesova, nad njime u srednjoj slici iz jednog otvora ljekovito vrelo izvire[5]).

3. Aequum ima do danas pravo, da se u pogledu Heraklesova kulta nazove Tiburom. Ovdje su u maju 1860. u Jazvinki nagjeni fragmenti neke, „svakako ranoj carskoj dobi" pripadajuće kolosalne štatue mladog Heraklesa od bijela mramora; dobro očuvana glava te štatue podsjeća po R. pl. Schneideru „na lysipiškog Apoxyomenosa"[6]). Veličina i ljepota slike pokazuju u Dalmaciji, koja je oskudijevala umjetninama te vrste, da je štatua bila kultovnom slikom nekog velikog javnog svetišta. Sa tom štatuom valja dovesti u savez onu takogjer iz Aequuma potičuću spomen-aru C. I. L. III 9749. nekog duumvira grada, iz čijeg postranog relijefa je Bulić dokučio, da je ara bila posvećena Herculesu[7]).

4. Makar i malen hram Herkulesov mora da je imalo i mjesto Almissa-Onaeum, jer je tu nagjen temelj nekog posvetnog dara C. I. L. III 1094. (Sravni p. 1499.): *Aurelius Nigrinus Herc(uli) Aug(usto) crater(am) f(ecit),* koji mora da je bio u tom hramu postavljen. Slična

---

[1]) Sravni Peter, na ozn. mj. stup. 2970. i dalje.

[2]) Sravni Peter, na ozn. mj. stup. 2958. i dalje.

[3]) Sravni takogjer Hirschfeld, „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", IX., str. 6. i dalje. Herkulesov relijef, što zaprema sredinu natpisa, opisuje Schneider u istom djelu, str 61.

[4]) Sravni Peter, na ozn. mj. stup. 2956. i dalje.

[5]) Schneider, na ozn. mj. str. 60.

[6]) Na ozn. mj. str. 55. i dalje. Tabla I. A. Furtwängler ubraja ga u „Roschers mythologisches Lexikon" s. v. Herakles, stup. 2167., u neku skupinu spomenika, koji su imali doduše osnovne crte peaxitelićkih oblika, ali su više naglasivali jedri, krjepki karakter Herosa.

[7]) „Bullettino Dalmato", VII., str. 38. Sravni Hirschfeld, „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", IX., str. 57.

utemeljenja u Rimu: C. I. L. VI 327. (iz god. 149. posl. Kr.): *Sanctissimo Herculi invicto... crateram argyrocorintham cum basi sua et hypobasi marmorea sua pecunia donum dederunt...* i u Turinu: C. I. L. V 6952[1]) *Herculi scyphos votum posuit C. Clodius C. lib. Laetus Augustalis* uče, da su takove posude spadale u običajni ukras Herkulovih svetišta. Pri tome je mogao služiti uzorom drveni pehar Herkulesov, koji je bio čuvan kao svetinja u njegovom starom hramu na „Forum borium“ u Ranu, i iz kojeg je „praetor urbanus“ svake godine prigodom glavne svečanosti tog boga prinosio vinsku žrtvu[2]). I na mnogobrojnim Herkulesu posvećenim spomenicima ima prikazanih bogova[3]).

5. Istočno od dinarskih planina dokazan je Herkulesov kult do sada jedino u Golubiću kod Bihaća, koje mjesto je i inače u obožavanju bogova bilo jako izvrženo stranom uplivu. Tu je po Victoru barunu Handelu god. 1881. nagjen relijef, što se sada čuva u zagrebačkom muzeju, te o kojem do sada posjedujemo jedino onaj W. Tomaschekov loš opis u „Sitzungsberichte der Wiener Akademie“ 1882., str. 469.[4]).

6. Osim kopna, ko što je već napomenuto, obožavan je Herkules i na otoku Braču i to kao zaštitnik onih kamenolomâ, što ležahu „na ploči“ u mjestu sv. Andrija, više sjeverne luke otoka, zvanog Splitska[5]): C. I. L. III 10107.: *Herculi Aug. sac. Val. Valerianus mil., cum insisterem ad capitella columnarum ad t(he)rmas Licin(i)an(as)* SQASEIVNF[6]) *Sirmi v(otum) l(ibens) s(olvi)*[7]). Sa tim natpisom ima se u savez dovesti ara C. I. L. III 8092: *H(erculi) A(ugusto) s(acrum). [S]al[v]ius Obultronius De[x]ter,* o kojoj se spominje kao nalazište „campus prope Škrip“. Škrip i Splitska leže jedno uz drugo, pošljednje mjesto je luka prvoga[8]). Iz jakog skraćenja imena herosova u tom natpisu daje se zaključiti, da se je na onom mjestu nalazilo više Herkulesovih spomenika, možda i kakav hram.

Uzmemo li u obzir broj ovdje navedenih spomenika, možemo ustvrditi, da Herkules u Dalmaciji nije bio nikakav popularan bog, kao n. pr.

---

[1]) „Ara quadrata“ je svakako podstavak te anatheme.

[2]) Peter na ozn. mj. stup. 2912.

[3]) Peter na ozn. mj. stup. 2290., 2912. i dalje, 2961.

[4]) Herkulesov lik sa Vitala kod Otočca (Arupium?), spomenut po F. J. Frasu u „Vollständige Topographie der Karlstädter Militärgrenze“, str. 288. (sravni C. I. L. III 3012) jeste, kako sam u augustu 1898. konstatovao, relijef Mithrasa.

[5]) Sravni Hirschfeld, „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen“, IX., str. 20. i dalje.

[6]) Sravni uz taj nerazjašnjeni kompleks slova opaske Hirschfeldove na ozn. mj. i u C. I. L.

[7]) Osim poznatih vojničkih natpisa iz kamenoloma sedre u dolini Brohlthal na Rajni (Peter na ozn. mj. stup. 3014. i dalje; E. Ritterling, „De legione Romanorum X gemina“, str. 44. i dalje); sravni takogjer natpis, nagjen kod Nice: C. I. L. V 7869: *Herculi lapidari Almanticenses p(osuerunt).*

[8]) Pauly-Wissowa R. E. s. v. Brattia.

Silvanus, Liber i Diana; megju njegovim obožavateljima ne možemo da nagjemo nikakova urogjenika; to je bio importovan bog, kojemu megju epihoričkim bogovima ni jedan ne bijaše bićem sličan. Vrijedno je spomenuti, da se megju ovom šestoricom osnivača žrtveničkih nalažahu tri vojnika[1]). Žene se na spomenicima ne imenuju[2]).

Smrdelji.

Osim one na str. 491. br. 9. navedene opeke legije IV. i dalje, te kamenog natpisa, što ćemo ga spomenuti na strani 510., dali su nam Smrdelji još tri fragmenta opeka, koji su kadri da nam dadu razjašnjenja o djelovanju vojničkome u tome mjestu.

18*a*. Ulomak od gornje strane neke žućkasto-smegje, dobro pečene opeke, svakako žmurnjaka; krupnim pijeskom pomiješana ilovača; 0·145 visok,

Slika 23.

Slika 24.

0·095 širok, a 0·037 *m* debeo. U četverouglastoj, 0·033 *m* dubokoj udubini ispupčena tabula ansata, unutar ove 0·019 *m* visoka; nevještom rukom ispučena slova. Iznad žiga dva paralelna polukružna žlijeba, koji sižu do ruba opeke. Ulomak je nagjen, kako mi gosp. Marun saopćuje, 1897. u Smrdeljima na mjestu, zvanom Grudine, kod skupa kuća, zvanog Matijević-Čavel, prilikom otkopavanja velike zgrade po kninskom starinarskom društvu *(slika 23.)* = *leg(ionis) V[...*

Tom fragmentu odgovara po materijalu, izgledu i onim slovima, što se održali, drugi jedan komad, nagjen na istome mjestu. I oblik žiga (sravni *sliku 24.*) isti je, samo je ružica ispupčenom crtom spojena sa pločom.

Različno je: debljina opeke (0·04), veličina (0·014 *m*) i oblik slova. Taj žig je druga ruka u drvo urezala, al je bila isto onako nevješta, kao i ona, što je urezala pregjašnji kalup. Oba su urezivača po svoj prilici pripadala istoj legiji; i u pošljednjem slučaju ima se jedna brojka

---

[1]) O tome, kako je osobito u kašnjoj dobi Herkules i kod negermanskih vojnika obožavan, sravni A. von Domaszewski, „Die Religion des römischen Heeres", str. 48. i dalje.

[2]) Sravni Peter, na ozn. mj. stup. 2969.

legije nadopuniti, koja je viša od V, a manja od X. Od legija, što su do sada u Dalmaciji dokazane, nose tome prikladni broj legije VII C. p. f. i ona VIII Augusta[1]). Pošto je ova zadnja legija imala logor u samo kakovih 25 *km* od Smrdelja udaljenoj Asseriji[2]), a pošto nasuprot VII. u sjevernoj Dalmaciji nije podržavala garnizone, možemo njoj pripisati ta oba fragmenta. Jasnije mogli bismo se izraziti, da su njene u Asseriji mnogobrojno nagjene opeke tačnije objelodanjene[3]). Ona legijona[4]) opeka iz Bigeste, što se nalazi u našem muzeju (ovdje pod *slikom 25.* predočena), ima što se tiče slova veliku sličnost, ali time nije još ništa dokazano, kad se uzme u obzir velika udaljenost ovog mjesta od Smrdelja.

Iz toga, što se je u Smrdeljima našla opeka legije V[III Aug.?] ne smijemo zaključivati, da je ona ili koje njeno odjeljenje garnizovalo u Burnumu, pošto sada znamo, da su odavle i druga vojna mjesta, kao što

Slika 25.

i Andetrium[5]), bila opskrbljivana gragjevnim materijalom. Legija je mogla za Asseriju u Smrdeljima praviti opeke. Biće da je i legija XI u Burnumu nabavljala odavle svoje potrebe. Tome u prilog govori ilovasti materijal njenih opeka, kao i blizina Burnuma i Smrdelja, pa i okolnost, što je ona u Burnumu nagjena opeka IV. legije (kako njen sastav dokazuje) u Smrdeljima pravljena bila. Time možemo Smrdelje smatrati sjevero-dalmatinskim Niedom. Veličina te važne tvornice te način njenog dugog opstanka — legija VIII je po svim znakovima tek u 2. polovici 2. stoljeća u Dalmaciju došla[6]) — mora se potanje ispitati. Do sada znamo samo po Marunu, da su se tamo nalazile tri ciglane[7]). Ispitivanje će nas možda temeljitije poučiti, nije li gori na str. 508. spomenuta zgrada služila vojničkim

---

[1]) Leg. VIIII Hispania ne da se u Dalmaciji dokazati, sravni Mommsen C. I. L. p. 280, Hirschfeld na ist. mj. p. 1474.

[2]) „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 338. i dalje.

[3]) Glavinić, „Mittheilungen der Centralcommission", 1889., str. 277.; Bulić, „Bullettino Dalmato", XIII., str. 6; Sticotti, „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", XVI., str. 45. i dalje. C. I. L. III 10182_2, 13338_1.

[4]) C. I. L. III $6435 = 10181_1 = 13338_2$. Sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 338.

[5]) Vidi gore str. 492.

[6]) Sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 340.

[7]) Vidi gore str. 491.

svrhama, nije li ovdje možda bilo nastanjeno odjeljenje, koje je katkada bilo amo otposlato radi pravljenja opeka[1]). Od ovdašnjih fabrikata poznajemo samo žmurnjake, tegulae.

Naslage ilovače u Smrdeljima nalažahu se u isključivom posjedu vojnog erara, jer privatni žigovi, što se nalaze u Smrdeljima (br. 18*b*), gdje se nalazila i civilna naselbina (sravni br. 19), spadaju italskim tvornicama.

18*b*. Ulomak sivog, vrlo dobro pečenog krovnog žmurnjaka; ilovača pomiješana krupnim komadićima opeka; 0·135 visok, 0·07 širok, 0·031 *m* debeo. Željeznim kalupom oštro otisnuta slova C + T} = *C. Tit[i Hermerotis]*, 0·016 visoka. Više žiga ostatci dvaju širokih, koncentričnih kruga ili polukruga. Nagjen na istom mjestu, gdje i br. 17. Mjesta nalazišta opeka te tvornice sakupljena su u „Glasniku", 1896., str. 193. Tom, kao i burnumskom opekom br. 11. ponovo je potkrijepljena tamo spomenuta primjedba, da su ciglane C. Tibius Homerosa i Q. Clodius Ambrosius imale isto izvozno područje.

19. Prednja ploča sarkofaga od grubozrnasta pjeskovca, nagjena u Smrdeljima; sada uzidana više vrata kapele u groblju u istom mjestu tako, da je jedan komad s lijeva prikriven susjednim kamenjem; osim toga ploča je jako zakrečena.

M
CTAE · SEVERINE
AE · DVLCISSIME
POSVT

Po prepisu gospodina Maruna. Da li je na početku 2. retka T, a ne možda nešto oštećeni I, ili da li tu možda ne stoji ligatura od T i I, pokazaće tek ispitivanje originala. Ligature od N i A te od M i A moguće su pri kraju 2. i 3. retka. Pri kraju 3. retka ili pri početku 4. ispušten je možda P.

[D(is)] M(anibus) [...]ctae (?) Severin(a)e [fili]ae dulcissim(a)e [p(ater)?] posuit.

Iz tog natpisa doznajemo, da je u Smrdeljima uz vojničku (sravni broj 17.) postojala i civilna naselbina.

Ostrvci kod Skradina.

20. Ara, 0·70 visoka, 0·44 široka, 0·30 *m* debela, nagjena prije 15 godina u Ostrvici, općine Skradin, na oranici Lebertuši Alekse Borka, sada uzidana u njegovoj kući.

---

[1]) O takvim odjeljenjima za proizvogjanje opeke sravni Domaszewski, „Die Religion des römischen Heeres", str. 16., primj. 69.

I · O · M
IVLIVS·GE
MINVS
EXVOTOSVS
CEPTO·

Po prepisu g. Maruna.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Iulius Geminus ex voto suscepto.

Budak kod Stankovaca.

21. Ploča, 0·80 visoka a 0·45 *m* široka; nad natpisom poprsje nekog preminulog, golobradog mladog čovjeka. Nagjena u augustu 1895. po župniku J. Samcu u nekom starom zidu kod crkve sv. Katarine u selu Budaku kod Stankovaca (istočno od Starigrada), kamo je kamen za gragjevinu dospio.

Q·PVBLICIV^{S}
ET·L·PRIMVLA
AVGVSTIONI·DE
LICATO·SVO·DIS·
MANIBVS

Po jednoj bilješci gosp. Maruna, prije objelodanjenoj po P. Bačiću u „Starohrvatskoj Prosvjeti", I., str. 262.

Q. Publicius et [F]l(avia) Primula Augustioni delicato suo. Dis Manibus.

Cognomen *Augustio* dolazi i u C. I. L. III 8545. *Dis Manibus* imaju na kraju natpisa takogjer C. I. L. XII 82, 88, 319, 439 i t. d.

Municipium Magnum.

22. Ulomak neke ploče od vapnenca, unaokolo okrnjen; 0·155 visok, 0·15 širok a 0·10 *m* debeo. Nagjen 1889. na Kadijinoj glavici, izvisini, koja je spadala Municipium Magnum-u *(slika 26.)*.

Slika 26.

C. I. L. III 9800 po „Bullettino Dalmato", XII., str. 116., br. 103. sa pogrješkama u oba retka; ja ga 1894. (sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 217., br. 83.) nijesam našao.

Redak 1.: *[Iucu]ndu[s], [Secu]ndu[s]* ili slično.

Redak 2.: možda *sti[p(endiorum)]...*

23. Ulomak neke ploče od vapnenca, unaokolo okrnjen, 0·143 visok, 0·17 širok a 0·071 *m* debeo. Nagjen skupa sa br. 22., ali ne pripadaju jedan drugome *(slika 27.)*.

Slika 27.

24. Škrinja za pepeo od muljevine, lijevo okrnjena; 0·42 visoka, 0·50 široka, 0·32 *m* duboka. Natpisno polje podijeljeno je ukrštenim šipkama na četiri polja; u gornjim su bili natpisi, lijevo dônje polje ukrašeno je nekim stablom, a desno dônje polje stablom ili posudom (?). Nagjen je na izvisini Baljina glavica na polju zvanom Žerovičina lastva, spadajućoj Municipium Magnum-u; sada u posjedu Joke Mešine u Muljanoviću[1]).

MAR	RVITALISSIBI CICONIVGISVÆ
Stablo (?)	Stablo. Posuda (?)

Taj prepis gosp. Maruna razilazi se od onog u C. I. L. III 9798*a* po njemu samom i po Luki Mikeliću uslijedivšeg čitanja dodatkom lijevih polja; osim toga on je prije čitao u 2. retku: ETCONIVGISVN.

Moguće, da natpis treba ovako nadopuniti: *[D(is) M(anibus)]. M. A[u]r(elius) Vitalis sibi [f(ecit) et Aur(eliae)?...]ci coniugi suae.*

B. Predmeti od tuča.

1. Statueta Minerve, 0·139 *m* visoka; šuplje ljevena, ispunjena olovom; poslije lijevanja pomnjivo dotjerana. Crna patina. Dobro očuvana; samo od zada ispao je jedan četverouglast komad, a uz legja ima pukotina. To oštećenje nastalo je, kada je neka barbarska ruka otrgla statuetu od podnožne pločice. Osim toga je nos udarcem unakažen. Nagjena 1891. sjeverno od basilike u Biskupiji na oranici porodice Popovića prosto u zemlji. Božica stoji svečano i mirno na desnoj nozi, dok je lijevu nogu u koljenu lako zavinula, te ju postrance drži. Desna joj ruka u laktu

[1]) Zagrebački „Vjestnik", XII., str. 140., primj. 1. = XIII, str. 30.

uzdignuta i nešto opružena. Iz tog položaja ruke, te okomite rupe na dlanu može se zaključiti, da je držala ruku na koplju, koje je bilo na tle uprto. Lijeva nadlaktica priljubljena je uz tijelo, podlaktica je najprije postrance upravljena, a zatim, po prilici u sredini, naprijed prelomljena. Tako nenaravno zavinuta ruka, loša izrada njena te izbrušenje nutarnje strane podlaktice dokazuju, da je tu bio pričvršćen štit. Odjeća sastoji od dugog, jako naboranog jonskog hitona s rukavima sa, kako se na desnoj

Slika 28.

strani raspoznati može, prevjesom, koji nisko siže, zatim od ogrtača, koji se je u lijepim naborima na prsima, lijevoj ruci i legjima priljubio uz tijelo, te je na ramenu skopčan okruglo-pločastom agrafom. Neka tkanina u obje haljinke čini, te se oblik desne grudi i lijevog koljena ispod odjeće dobro raspoznaju. Štit (aegis), koji počiva na lijevom ramenu, nije jasno izražen, jedino se raspoznaje glava meduze. Obuća se ne da raspoznati, pošto ispod hitona samo nožni prsti proviruju. Glava joj je pokrivena rimskim šljemom, koji ima visoku, dugu, dvostruko uperjaničenu „cristu“

te branu na zatiljku i u obliku diadema izvedenu začelnicu, ukrašenu urezanim tačkama. Ispod šljema pomalja se kosa samo na dva mjesta. Sprijeda čini kosa valovit vijenac oko čela, a od zada ispod „criste“ visi preko pleća zavezana pletenica, kojoj su partije naznačene urezanim crtama. Kako naslućujem, oči su bile od srebra.

Statueta je bila prikaljena uz podnožnu pločicu *(slika 28.)*.

2. Statueta nekog genija, sada 0·145 visoka; puni lijev. Crna patina je većim dijelom nerazložno skinuta. Desna ruka, počevši od bicepsa, a desna

Slika 29 *a*.

Slika 29 *b*.

noga od gležnja manjka. Nagjena je u Otonu na rimskom groblju na „Tomićevoj ogradi“[1]). Dospjela je u muzej god. 1894. kao poklon kninskog trgovca Ivana Matkovića *(slika 29. a)*.

Posve gol mladić stojeći mirno (podbočen o desnu nogu), drži u lijevoj spuštenoj ruci o rame naslonjen rog sa plodovima (grožgjem i češerikom od pinije) i visećim lišćem. Desna se ruka nije nigdje doticala tijela, podlaktica je valjda po analogiji sličnih likova bila naprijed ispružena, a ruka je po svoj prilici držala zdjelicu. Meka, valovita kosa je u sredini razdijeljena a po stranama natrag začešljana te od zada u čvor zavezana *(slika 29.b)*. Osim toga ovita je jedna pletenica oko glave, a s prijeda je pletenica zakićena nekim cvijetom, iz kojeg se spustio na

---

[1]) *Sravni o novijim nalazima u tome mjestu* „Starohrvatska Prosvjeta“, IV., str. 55.

svaku stranu po jedan plod. Otrag nad zadnjicom širok, ravan držak, a u ovome s lijeva i s desna po dvije plitke udubine.

U te statuete nijesu modeliranje i lijevanje onako pomnjivo obavljeni kao u one prve; i ova je štatueta bila prikaljena za podnožnu pločicu.

C. Zemljane svjetiljke.

U ovome radu slijedio sam u klasifikaciji i terminologiji svjetiljki izvrsna ispitivanja O. Fischbacha, „Rimske svjetiljke iz Poetovia u posjedu štajerskog zemaljskog muzeja Joanneuma" (separatni otisak iz „Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark", XLIV. sveska), te upućujem, da se uklonim dugačkim opisima oblika, na tipove, što ih je on postavio. Žaliti se mora, što su nalazači kninskih svjetiljki iste nespretno čistili.

I. Svjetiljke sa tvrtkom.

1. Fischbach, str. 14. i dalje, tab. I., tipus *A* sa dva glatka ispupčena ukrasa. U sredini tanjura velika rupa (lijevak), u žlijebu za ulje jedna jamica za umetanje fitilja. Na dnu, opkoljenom dvama nejednako širokim krugovima, vrlo izlizan natpis, koji je po svim znakovima glasio:

CRESCE
S

0·109 duga, 0·079 široka a 0·038 *m* visoka. Začagjena. Fischbach, str. 19., br. 31., 32. Nagjena 1892. skupa sa br. 5., 6., 9. u nekom kosturnom grobu na zemljištu Dragutina Tomića prigodom kopanja neke krečane. U grobu se takogjer nalažahu 4 komada novca: 1 osrednji (revers posve izlizan) Marc Aurela, 1 corcyrnički mjedeni novac Iulije Domne: „Catalogue of Greek coins", 670. i dva posve izlizana, po svim znakovima drugom stoljeću pripadajuća osrednja komada[1]).

2. U svem kao br. 1., samo manja rupa za lijevanje te u žlijebu za ulje, koji je podjednako vrlo širok, jedna veća i jedna manja rupa za umetanje fitilja. Natpis

FORTIS

ponešto okrnjen. 0·102 duga, 0·069 široka, 0·036 *m* visoka. Visina slova 0·007 *m.* Na kljunu tragovi duge uporabe. Nagjena u blizini Skradina, došla je u posjed muzeja iz ostavštine Policarpa Marcattia iz Skradina. Fischbach, str. 20., br. 52.—85., 95.—102.

---

[1]) Istom prilikom, po P. L. Marunu, otvoreni su na zemljištu Vice Montija — 250 *m* od rečenog nalazišta udaljeno — rimski grobovi, koji su sadržavali staklenih posuda i novca. Megju ovim se, po Marunu, nalazaše dobro očuvan osrednji novac (Mittelerz) cara Claudiusa, Cohen 79.

3. Tip *C* sa dva glatka ispupčena ukrasa. U sredini tanjura malena rupa za punjenje; dvije velike rupe za umetanje fitilja, jedna u žlijebu za ulje a druga u tanjuru. Dno opkoljeno sa dva nejednako široka okruga, a unutar ovih marka

FORTIS

sa vijencem ispod natpisa. 0·11 duga, 0·076 široka, 0·035 *m* visoka. Visina slova 0·0085 *m*. Ponešto začagjena. Nagjena u Kievu (općine Vrlika) na zemljištu Radića u nekom kosturnom grobu skupa sa br. 10., 48., 49. Fischbach, str. 20., br. 86.—89. Sravni „Bullettino Dalmato", XII., str. 182., br. 466.

4. Od br. 3. samo time različna, što posjeduje 3 ispupčena ukrasa, te što su rupe za umetanje fitilja posve malene. Natpis

FORTIS

vrlo je oštro izražen. 0·104 duga, 0·068 široka, 0·034 *m* visoka. Visina slova 0·006 *m*. Nagjena u Bribiru (općine Skradin) u nekoj ruševini.

5. Tip *A* sa tri glatka ispupčena ukrasa, osrednje velikom rupom za ulijevanje u sredini, a sa dvije sublizu postavljene rupe za umetanje fitilja u žlijebu za ulje. Na fragmentovanom, trima okruzima opkoljenom dnu:

LVCIV
F

Luciu[s] f(ecit). Sravni C. I. L. III 6008_{36}. 0·103 duga, 0·072 široka, 0·031 *m* visoka. Visina slova 0·008 *m*. O nalazištu vidi pod br. 1.

6. Tip *A* sa dva glatka ispupčena ukrasa i jednom rupom za umetanje fitilja u žlijebu za ulje. Na dnu unutar dvaju nejednako širokih krugova žig

NERI

0·109 duga, 0·073 široka a 0·037 *m* visoka. Visina slova 0·008 *m*. O nalazištu vidi pod br. 1. Sravni Fischbach, str. 24., br. 130.

7. Kao br. 6., samo što ova svjetiljka ima tri ispupčena ukrasa i jednu ekscentričnu rupu za ulijevanje. Prednja čest kljuna odlomljena. 0·066 duga a 0·031 *m* visoka. Visina slova 0·007 *m*. Nagjena dne 22. aprila 1897. u Burnumu prosto u zemlji.

8. Tip *A* sa 2 glatka ispupčena ukrasa i jednom ponešto ekscentričnom rupom za ulijevanje i jednom rupom za umetanje fitilja u žlijebu za ulje. Na dnu unutar dvaju okruga natpis

OCTAVI

0·104 duga, 0·073 široka a 0·033 *m* visoka. Nejednako visoka slova, najveća visina 0·007 *m*. Ušljed nekog modernog eksperimenta posve promočena uljem i počagjena. Nagjena 8. aprila 1897. u Balinoj glavici (Municipium Magnum). Sravni Fischbach, str. 24., br. 132., 133.

9. Tip *A* sa dva posve glatka ispupčena ukrasa, ponešto ekscentričkom rupom za ulijevanje i jednom rupom za umetanje fitilja u žlijebu za ulje. Na dnu unutar dvaju okruga natpis

VIBIANI

0·103 duga, 0·07 široka a 0·033 *m* visoka. Visina slova 0·008 *m*. O nalazištu vidi br. 1.

Sravni C. I. L. III 3215_{17}.

Toj svjetiljci sa tvrtkom ima se poradi oblika priključiti (sravni Fischbach, str. 17., 27., br. 219.—231.) ova svjetiljka bez znaka:

10. Tip *A* sa tri po sredini užljebljena ispupčena ukrasa, s malom, ponešto ekscentričnom rupom za ulijevanje i jednom rupom za umetanje fitilja u žlijebu za ulje. Dno je opkoljeno dvama nejednako širokim krugovima. 0·018 duga, 0·075 široka a 0·031 *m* visoka. O nalazištu sravni pod br. 3.

II. Relijefne svjetiljke.

a) Relijef na tanjuru.

11. Fischbach, str. 28. i dalje, tab. I., tip *E*. Na tanjuru, opkoljenom sa dva prstena, lav u skoku na lijevo; pod njim rupa za ulijevanje. U

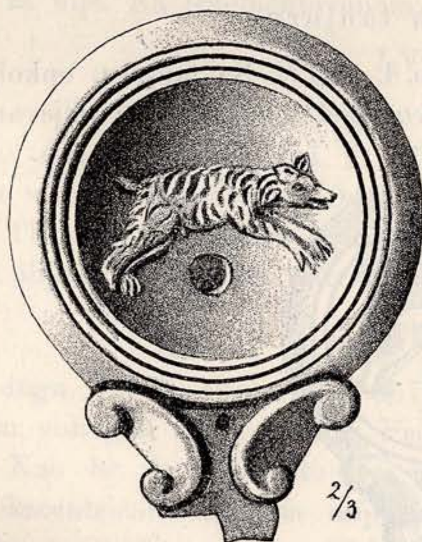
Slika 30.

kljunu rupa za umetanje fitilja samo naznačena. Jako isparano dno opkoljeno je udubljenim okrugom. Crveno-tamno-smegja pokost. 0·089 duga, 0·064 široka a 0·028 *m* visoka. *(Slika 30.)*

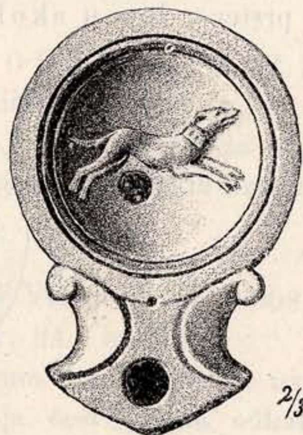
Nagjena u novembru 1896. skupa sa onima br. 12.—21., 23.—47. i sa niže naznačenih 36 kom. novca od mjedi u grobovima sa paljevinom na sjevernoj strani gradine Ostrvice (općine Skradin), pred vratima štale braće Mandića.

Broj	Car ili vojvoda	Cohen (I. izdanje)	Broj	Car ili vojvoda	Cohen (I. izdanje)
1.—4.	Augustus	272.	18.	Caligula	27.
5.	Augustus	282.	19.	Claudius	72.
6., 7.	Augustus	461.	20.—22.	Claudius	73.
8.	Augustus (?)	Sasma izlizan.	23.	Claudius	79.
9., 10.	Agrippa	3.	24.	Claudius	Izlizan.
11.	Tiberius	30.	25.	Nero	246.
12.	Tiberius	32.	26.	Nero	Izlizan.
13.	Tiberius	33.	27.	Galba	142.
14.	Tiberius (?)	34. (?)	28., 29.	Vespasian	309.
15.	*Germanicus*	4.	30.—36.	Sasma izlizan, ali pripada svakako vremenu, naznačenom predstojećim novcima.	
16.	Germanicus	6.			
17.	Germanicus	Sasma izlizan.			

Fischbach, str. 31., br. 266.—269., tab. IV. Sravni „Bullettino Dalmato“, XII., str. 12., br. 458.; XIII., str. 20., br. 487., str. 168., br. 515.;

Slika 31.

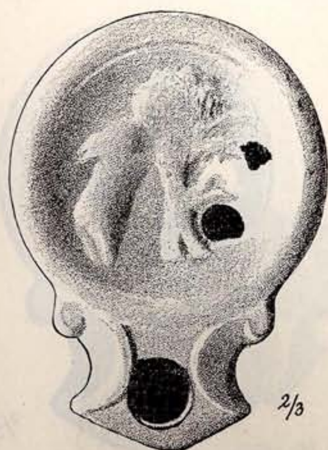
Slika 32.

XX., str. 22., br. 617., str. 39., br. 622. A. Kissa, „Die antiken Thonlampen im Museum Wallraf-Richartz in Köln“ u „Jahrbuch des Vereines von Alterthumsfreunden im Rheinlande“, 1892., str. 39., br. 16. F. Kenner, „Die antiken Thonlampen des k. k. Münz- und Antikencabinetes und der k. k. Ambrasersammlung“, „Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen“, XX., str. 52. i dalje, br. 140., 141.

12. Tip *E.* Na tanjuru, opkoljenom trima prstenima, jedan megjed kako trči na desno; ispod njega rupa za ulijevanje. U kljunu, koji je sprijeda

okrnjen, rupa za umetanje fitilja. Dno je uokvireno uparanim okrugom. Smegja pokost. 0·079 široka, a 0·028 *m* visoka. *(Slika 31.)* O nalazištu vidi pod br. 11. Sravni Fischbach, str. 31., br. 277., 271., tab. IV. Kenner na ozn. mj. str. 54., br. 152., tab. II., sl. 2.

13. Tip *D.* Na tanjuru, opkoljenom jednim prstenom, h r t u s k o k u na lijevo sa udubljenim ovratnikom. Pod njim rupa za ulijevanje. U vanjskom rubu tanjura malena rupa za umetanje fitilja. Dno je opkoljeno uparanim okrugom. Crveno-smegja pokost. 0·084 duga, 0·060 široka, a 0·029 *m* visoka. *(Slika 32.)* O nalazištu vidi pod br. 11.

Slika 33.

Slika 34.

Fischbach, str. 32., br. 279., sl. V. Druga prikazivanja pasa spomenuta su u „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen“, IV., str. 77., br. 5. (Ossero.) „Bullettino Dalmato“, X., str. 191., br. 424., Kenner, str. 55., br. 154.

14. Tip *D.* Na jako izlizanom tanjuru s t o j e ć a k o z a, kako brsti krošnju nekog drveta. Stablu na desno ozdol rupa za ulijevanje. Bez rupe za umetanje fitilja. Ostrugano dno je opkoljeno udubljenim okrugom. Tragovi tamno-smegje pokosti. 0·085 duga, 0·061 široka, a 0·027 *m* visoka. *(Slika 33.)* O nalazištu vidi pod br. 11.

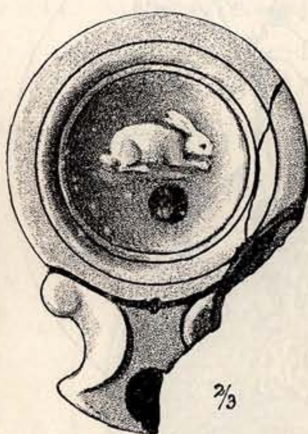
Slika je naša izrezak ovećeg prikaza, što ga je donio Kenner, na tab. II., sl. 4., a opisao na str. 49., br. 118. Radi sravnjenja donosim tu sliku ovdje pod *slikom 34.*

Vjerno opetovanje tog ljepušnog prizora pruža Fischach, str. 32., br. 276.—278., tab. IV., u toliko, što je donešen i pas, koji leži ispod koze. Tako se naime ima tumačiti onaj „na tlima megju kozom i džbunom

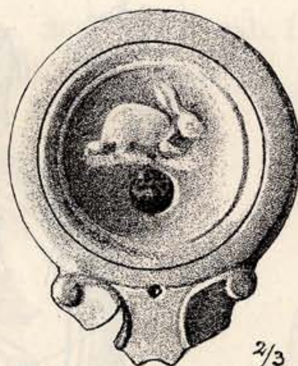
ležeći predmet". Očevidno je, da su sve tri svjetiljke pravljene u istoj tvornici.

15. Tip *D*. Na tanjuru, opkoljenom dvama nejednako širokima okruzima nalazi se na desno ležeći zec; ispod njega rupa za ulijevanje. Rupa za umetanje fitilja nalazi se u kljunu. Dno je jako ostrugano te opkoljeno okrugom. Crveno-smegje pokošćeno. Sprijeda jako oštećena. 0·080 duga, 0·058 široka, a 0·025 *m* visoka. *(Slika 35.)* O nalazištu vidi pod br. 11. Sravni Fischbach, str. 32., br. 272., tab. IV.

16. Odgovara, koliko se pri jakom oštećenju kljuna može raspoznati, broju 15. potpuno. Samo je zec ponešto drukčije prikazan. Tamno-smegje pokošćena. 0·060 široka, a 0·025 *m* visoka. *(Slika 36.)* O nalazištu vidi pod br. 11.

Slika 35.

Slika 36.

Slika 37.

17. Tip *D*. Na tanjuru, opkoljenom jako zaparanim okrugom, na desno ležeći zec, koji zoblje grozd. Vrlo ispupčena crta tla. Djelomično u njoj nalazi se rupa za ulijevanje. U kljunu rupa za umetanje. Izlizano dno opkoljeno je uparanim okrugom. Tragovi tamno-crveno-smegje pokosti. 0·084 duga, 0·062 široka, a 0·025 *m* visoka. *(Slika 37.)* O nalazištu vidi pod br. 11. Sravni „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", III., str. 173., br. 8., (Sisak). „Vjesnik hrvatskoga arkeologičkoga društva", IV., str. 72., br. 14., tab. IV., sl. 39., (Buccari), sa novcem Faustina sen. Cohen 142., Kenner, str. 57., br. 164.

Čudnovata gozba zečeva — on i kunić nikad ne zoblju grožgje već glogju jedino koru loze — nagje se i na relijefima sarkofaga. Sravni C. Robert u M. Ihm-a, „Korrespondenzblatt der Westdeutschen Zeitschrift für Geschichte und Kunst", 1896., stup. 130. i dalje.

18. Tanjur neke svjetiljke, koja je pod sigurno sa br. 17. proizašla iz istog modela. Rupa za ulijevanje ovdje je ponešto odaljena od crte dna,

a rupa za umetanje fitilja manja je nego u br. 17., opet jedan dokaz (sravni Fischbach, str. 16), da su te rupe kao i rupe za fitilj u gotovu svjetiljku ubušivane. Crveno iznutra i s vana pokošćena. O nalazištu vidi pod br. 11.

19. Ulomak tanjura od svjetiljke; na njemu stojeći krilati lav; desnu prednju šapu na način Markovog lava postavio na neki nerazgovijetan predmet, sličan glavi nekakove životinje. Pod njegovim trbuhom nalazi se rupa za ulijevanje. Tamno-crvena pokost iznutra i izvana. *(Slika 38.)* O nalazištu vidi pod br. 11.

Sravni „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen“, IV., str. 78., br. 20. (Ossero.)

Slika 38.

Slika 39.

20. Tip *E.* Na pladnju, opkoljenom prstenom, stojeći oroz, okrenut na desno, uzdignute lijeve noge. Nad njim malena rupa za ulijevanje. Vrlo malena rupa za umetanje fitilja nalazi se u prstenu. Ostrugano dno zaokruženo je parotinom. Tragovi crvene pokosti iznutra i izvana. 0·083 duga, 0·056 široka, a 0·025 *m* visoka. *(Slika 39.)* O nalazištu vidi pod br. 11. Sravni „Archaeologisch-epigrapische Mittheilungen“, IV., str. 78., br. 18. (Ossero) i „Vjesnik“, IV. str. 72., br. 15. (Buccari).

21. Tip *D.* Tanjur, slika na tanjuru i dno kao u br. 18. Rupa za ulijevanje nalazi se pred prsima pijetlovim; vrlo uska rupa za umetanje fitilja nalazi se u kljunu; rupa za fitilj vrlo velika. Jako izlizana. 0·098 duga, 0·071 široka, a 0·033 *m* visoka. O nalazištu vidi pod br. 11.

22. Tip *D.* Na tanjuru, opkoljenom dvama nejednako širokim prstenima, nalazi se stojeći oroz, okrenut na desno, sa podignutom lijevom nogom (kao u br. 20. i 21.). Preko puta mu stoji uspravan, lijevo se naginjući palmin list. Ispod repa rupa za ulijevanje. Rupe za umetanje fitilja nema. Na dnu, zaokruženom uparanim okrugom pet okruga od tačaka,

postavljenih u obliku krsta. Tamno-crvena pokost. 0·107 duga, 0·076 široka, a 0·030 *m* visoka. *(Slika 40.)*

Sravni „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", XVI., str. 39. (Krk.)

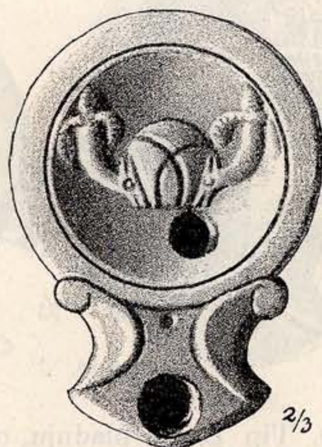
23. Slaže se sa br. 22.; ali, kako omjere pokazuju, nije proizašla iz istog kalupa. U kljunu dugoljasta, vrlo uska rupa za umetanje fitilja. Dno kano da je bilo bez ornamenta. Tragovi smegje pokosti. Začagjena. Vrlo izlizana. 0·014 duga, 0·072 široka, a 0·028 *m* visoka. O nalazištu vidi br. 11.

24. Tip *D.* Na pladnju, opkoljenom jako udubljenim okrugom, morski rak. Niže njega rupa za ulijevanje, u kljunu rupa za umetanje fitilja. Na

2/3

Slika 40.

2/3

Slika 41.

dnu, uokvirenom vrlo udubljenim okrugom, ispupčen znak u obliku C (polumjesec?). Crveno pokošćena. Rupa za fitilj začagjena. 0·084 duga, 0·061 široka, a 0·027 *m* visoka. *(Slika 41.)* O nalazištu vidi pod br. 11.

Sravni Kenner, str. 61., br. 190.

25. Tip *D.* Na tanjuru, zaokruženom udubljenim okrugom, dječak, trčeći vrlo hitro k desnoj strani, samo oko pasa opasan pregačom, a na glavi ima kapu (sa jasno izraženim šiljkom, Pilos)[1]), ogledava se unatrag, a na obramenici dvije košaricama slične posude.

Lijevom je prihvatio za motku, desnu je podbočio o slabinu. Megju njegovim nogama rupa za ulijevanje. Malena, dugoljasta rupa za umetanje u kljunu. Dno je opkoljeno duboko uparanim okrugom. Crveno-

[1]) Sravni R. von Schneider, „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", III., str. 25.

smegje pokošćena. Kljun djelomično odlomljen. 0·062 široka a 0·022 *m* visoka. *(Slika 42.)* Fischbach, str. 35., br. 312.—316., tab. V. prepoznaje u mladiću ribara, „koji trči ili k obali, ili pak nakon sretna lova na tržište[1].“ O nalazištu vidi pod br. 11.

26. Ulomak tanjura neke svjetiljke, koja je proizašla iz istog kalupa kao i br. 25. Smegje pokošćena. O nalazištu vidi pod br. 11.

27. Svjetiljka neopredjeljiva oblika. Na njenom tanjuru, opkoljenom dvjema nejednako širokim prstenima, vojnik, kako izgleda, u tijesne hlače obučen, koji na osedlanu konju na lijevo u skoku jaše, te je svu pozornost upravio na neku pogibelj u blizini. Glavu je unatrag okrenuo,

Slika 42.

Slika 43.

Slika 44.

a ispruženom ljevicom kao u obranu drži četverouglasti, jakom šipkom po sredini provigjeni štit. Ispružena desnica drži mač u bojnoj pripravnosti. Na kajišu, oko pasa skopčanom, vise korice mača. Ispod lako markirane crte tla nalazi se rupa za ulijevanje. Dno je uokvireno uparanim okrugom. Crvena pokost iznutra i izvana. Kljun jako oštećen. 0·077 široka, a 0·021 *m* visoka. *(Slika 43.)* O nalazištu vidi pod br. 11.

Sravni Kenner na ozn. mj., str. 45., br. 101.

28. Ulomak tanjura neke svjetiljke neopredjeljiva oblika. Ploha zaokvirena prstenom, unutar ovoga neki prama desnoj strani klečeći goli lik, koji se obazire i obje ruke pruža, u desnici drži dvije frule, a u desnoj neki okruglasti predmet. Kapa okruglasta. Ispod lika ostatci rupe za ulijevanje. Tamno-crvena pokost iznutra i izvana. *(Slika 44.)* O nalazištu vidi pod br. 11.

---

[1]) Drugi jedan lik ribara opisan je niže pod br. 47. Sravni takogjer R. von Schneider, „Album auserlesener Gegenstände der Antikensammlung des allerhöchsten Kaiserhauses“, str. 13., tab. XXXVI.

Bolje očuvan eksemplar u zagrebačkom muzeju, sravni „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen“, III., str. 173., br. 16.

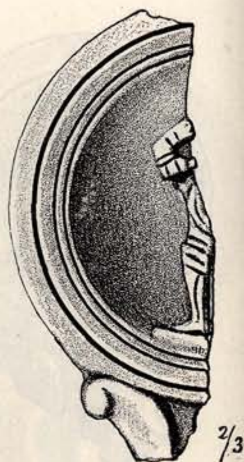
29. Ulomak tanjura neke svjetiljke neopredjeljiva oblika. Unutar prostora, zaokruženog udubljenim okrugom, čovječja tragična obrazina en face sa zatvorenim ustima, gustom punom bradom i dugim, visećim zavojcima (lijevo dva, desno jedan). Onkos je odlomljen. Niže obrazine vodoravan štap. Rupa za ulijevanje nalazi se u nekakvoj ispupčenosti, koja teče paralelno sa štapom; rupa za umetanje fitilja nalazi se u

Slika 45.

Slika 46.

Slika 47.

kljunu. Tamno-smegje pokošćena. O nalazištu vidi pod br. 11. Fischbach, str. 37., br. 327., tab. VI.

30. Tip *E.* Na tanjuru, uokvirenom dvjema nejednako širokim okruzima, prizor iz Satyrove drame. Dva glumca (obučena jedino u rojtaste pregače sa jasno izraženim repićem) vrlo se živahno prepiru (kako slika pokazuje). Podnožna je crta jako izražena. Megju obim likovima nalazi se rupa za ulijevanje; u kljunu uska rupa za umetanje fitilja. Dno je vrlo ostrugano i zaokruženo udubljenim okrugom. Tamno-smegja pokost. 0·110 duga, 0·072 široka, a 0·028 *m.* visoka. *(Slika 46.)* O nalazištu vidi pod br. 11.

31. Ulomak tanjura neke svjetiljke neopredjeljiva oblika. Unutar prostora, zaokruženog dvama nejednako širokim prstenima ostaci nekog stojećeg lika, okrenutog na lijevo, oboružanog oklopom preko tijela, ruku i nogu; svakako lik gladijatora, koji je potego desnom u laktu savijenom rukom mač. Podnožna crta naznačena. U kljunu ostaci rupe za

umetanje fitilja. Tragovi smegje pokosti *(slika 47.)*. O nalazištu vidi br. 11. Sravni Kenner na ozn. mj. str. 46., br. 106.

32. Tip *E.* Na tanjuru, opkoljenom sa dva nejednako široka prstena, lik, obučen u dugu haljinu, sjedeći na lijevo obrnut a pred piramidom, koja stoji na stepenastom podnožju; lik je žalovito desnom rukom glavu podbočio. Iza piramide mač, strmo obrnut. Podnožne crte jasno izražene. Rupa za ulijevanje izvrćena je grubo posred kompozicije. Rupa za umetanje fitilja nalazi se u kljunu. U sredini posve ostruganog dna, opkoljenog jednim udubljenim okvirom, unutar četverouglaste udubine

Slika 48.

Slika 49.

ostatci nekog natpisa: AVA ▒ Crvena pokost. 0·104 dugačka, 0·073 široka, 0·029 *m* visoka *(slika 48.)*. O nalazištu vidi pod br. 11.

33. Tip *E.* Na tanjuru, opkoljenom dvama nejednako širokim prstenima, Maenada, obučena u dugu košulju (chiton) bez rukava, a sa prebačenom kozjom (?) kožom oko struka. Lik je oduševljeno zabačene glave, raspuštene kose, hrleći na lijevo. U natrag ispruženoj desnici drži nož, u ispruženoj ljevici prednju čest glatko prerezanog jareta[1]). Pred likom rupa za ulijevanje, u kljunu posve malena rupa za umetanje fitilja. Dno i kljun odlomljeni. Tragovi crvene pokosti iznutra i izvana. 0·080 *m* široka *(slika 49.)*. O nalazištu vidi br. 11. „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", III., str. 173., br. 6. (zagrebački muzej).

34. Tip *D.* Na tanjuru, opkoljenom dvama nejednako širokim prstenima, krilat Gorgoneion en face, sa dvije zmije, koje se oko lica uvijaju,

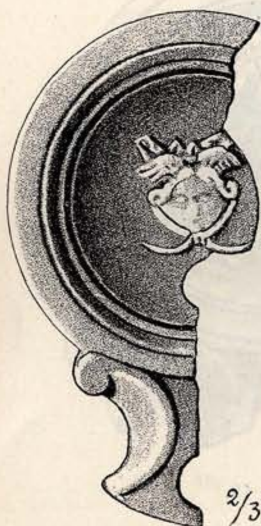
---

[1]) Sravni O. Keller, „Thiere des classischen Alterthums in culturgeschichtlicher Beziehung", str. 94.

ispod brade u čvor zavezuju, a glave im se povrh čela lika jedna drugoj okreću. Nad krilima jedan čvor sa dva okrajka. Pod obrazinom rupa za ulijevanje, u kljunu nalazi se rupa za umetanje fitilja. Vrlo oštećena. Crveno pokošćena iznutra i izvana *(slika 50.)*. O nalazištu vidi pod br. 11.

Fischbach, str. 337., tab. VI., sravni „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen“, VI., str. 78., br. 25. (Ossero), V., str. 192. (Salzburg). Jednu u god. 1830. u Saloni nagjenu zemljanu svjetiljku, ukrašenu glavom meduze, koja našoj ali nije slična, opisuje Kenner na ozn. mj. str. 39., br. 70.

35. Tip *D*. Na tanjuru, opkoljenom dvama nejednako širokim prstenima, obučeno poprsje Lune en face, njoj na protivnoj strani polumjesec.

Slika 50.

Slika 51.

Slika 52.

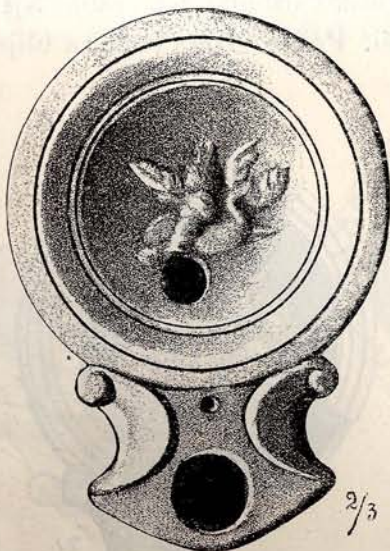
U bujnoj, valovitoj kosi vrpca. Ispod poprsja je bez obzira na sliku izvrćena rupa za ulijevanje; u kljunu je duguljasta rupa za umetanje fitilja. Vrlo ostrugano dno opkoljeno je dubokim uparanim okrugom. Tragovi smegje pokosti. 0·083 duga, 0·058 široka a 0·027 *m* visoka *(slika 51.)*. O nalazištu vidi pod br. 11.

36. Tip *D*. Vrlo izlizana i ostrugana. Na tanjuru Eros stupajući k desnoj strani; ispruženom ljevicom drži po svoj prilici luk, a desnicu drži unatrag ispruženu kao nakon odapeća strijele. Niže desnice rupa za ulijevanje; rupa za umetanje fitilja nalazi se u rubu pladnja. Dno je opkoljeno uparanim okrugom. Pokost se ne može više raspoznati. 0·089 duga, 0·065 široka a 0·027 *m* visoka *(slika 54.)* O nalazištu vidi pod br. 11.

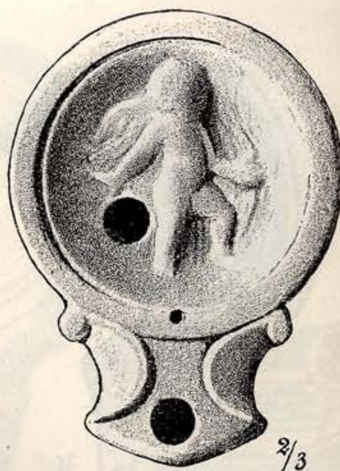
37. Tip *D*. Na tanjuru, opkoljenom dvama nejednako širokim prstenima, Eros na delfinu na lijevo jašeći a u ruci grančicu (?) držeći.

Ispod delfina i djelomično u njemu rupa za ulijevanje. Rupa za umetanje fitilja u kljunu; vrlo velika rupa za fitilj. Vrlo ostrugano dno zaokruženo je jednim okrugom. Crvena pokosna prevlaka. 0·105 duga, 0·075 široka, a 0·032 *m* visoka *(slika 53.)*. O nalazištu vidi pod br. 11. Sravni Kenner na ozn. mj. str. 36., br. 55.

38. Tip *E.* Tanjur, slika na tanjuru te dno kao u broju 37. Na grančici Erosovoj pogrješka oblika. Vrlo malena rupa za ulijevanje. Rupa za umetanje fitilja u tanjuru izmegju prvoga i drugoga prstena. Ostatci crveno-

Slika 53.

Slika 54.

smegje pokosti. 0·090 duga, 0·060 široka, 0·024 *m* visoka. O nalazištu sravni pod br. 11.

39. Tip *D.* Na tanjuru, opkoljenom dvama nejednako širokim prstenima Eros, sa odugo spuštenim malim ogrtačem u spodobi šala, prebačenim preko ramena, stupajući k desnoj strani, držeći psa za rep i velikim naporom nastojeći, da ga kod sebe pridrži i natrag povuče. Ispod jasno označene podnožne crte rupa za ulijevanje. Rupa za umetanje fitilja u kljunu, velika rupa za fitilj. Dno je zaokruženo uparanim okrugom. Tragovi smegje pokosti. 0·192 duga, 0·072 široka, a 0·026 *m* visoka *(slika 52.)*. O nalazištu vidi br. 11.

40. Proizašla iz istog kalupa kao i br. 39., al se rupa za ulijevanje nalazi iznad psa, daklem opet dokaz, da je izbušena nakon dogotovljene svjetiljke (sravni gore br. 18.). Rupa za umetanje fitilja u kljunu; vrlo velika rupa za fitilj. Tamno-crvena pokost. O nalazištu vidi pod br. 11.

41. Tip *E.* Na tanjuru, opkoljenom dvama nejednako širokim prstenima, Eros na dvopregu na desno vozeći se i goneći konje dugim

bičem. Smegja pokosna prevlaka. Vrlo oštećena *(slika 55.)*. O nalazištu vidi br. 11.

42. Pripada po svim znacima tipu *E*, al se od njega razlikuje time, što su prsteni ili udubljeni okruzi, što opkoljuju relijef, smješteni na vanjskom, a ne na unutarnjem rubu tanjura; unutar tih krugova Jupiter, obučen samo u ogrtač, koji mu sa lijevog ramena visi; on stoji u profilu na lijevo okrenut pred buktećim oltarom, na kom su naznačeni gornji i dônji kvir. Gornje mu je tijelo okrenuto motriocu. U desnici, uzdignutoj povrh vatre, drži svežanj munja, a ljevicu je visoko oslonio na žezlo. Njemu na desnu orao raširenih krila, na zemlji stojeći. Povrh ovoga rupa za ulijevanje.

Slika 55.

Slika 56.

Dno je opkoljeno sa dva uparana okruga. Tragovi smegje pokosti. Vrlo oštećena. 0·072 široka, a 0·032 *m* visoka *(slika 56.)*. O nalažištu vidi br. 11.

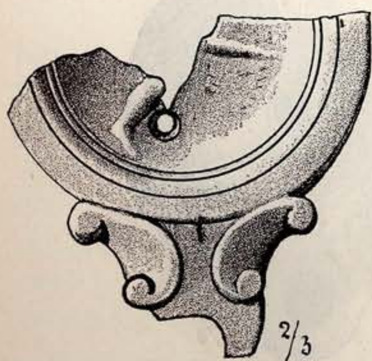
43. Tip *E*. Ulomak tanjura. Unutar okvira, sastavljenog od dva nejednako široka prstena ostaci (megju ovima desna noga) nekog na desno se jako gibajućeg lika. Pred nogom malena rupa za ulijevanje. Umjesto rupe za umetanje fitilja nalazi se u kljunu uski otvor. Ulomak je sasma izlizan *(slika 57.)*. O nalazištu vidi br. 11.

Toj svjetiljci može se po obliku priključiti i svjetiljka, što slijedi.

44. Tip *E*. Jednim prstenom opkoljeni, vrlo dupčasti tanjur nema relijefnog ukrasa. Na desnom rubu primitivni jajoliki obruč. Rupa za ulijevanje ponešto ekscentrična. Rupa za umetanje fitilja u kljunu. Dno izbijeno. Ostaci tamno-smegje pokosti. 0·090 duga, a 0·062 *m* široka *(slika 58.)*. O nalazištu vidi br. 11.

45. Posuda za ulje neke svjetiljke tipa *D*, tanjur i kljun odbijeni. O nalazištu vidi br. 11. Kod tog fragmenta može se primijetiti, što

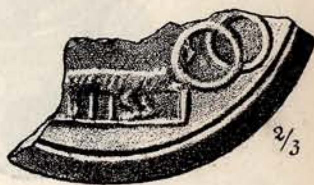
smo već kod br. 18.—20., 27., 28., 31., 33., 34., 45. zabilježili, da su relijefne svjetiljke, u svrhu da postanu nepromočne, ne samo spolja nego i iznutra bile provigjene nekom prevlakom[1]). To je impregnovanje slijedilo prije pečenja svjetiljke, kada je posuda za ulje već bila spojena sa poklopcem, a obavljalo se jednostavnim zamočenjem u tekućinu, koja se obično naziva pokost (Firniss). Da se je svaki dio, dakle i posudica i poklopac, posebno prevlačio pokošću, moralo bi se — što do sad nije ustanovljeno — naći pokosti i na onim mjestima, gdje se ove dvije česti svjetiljke spajaju. U ostalom se u slučaju zasebnog pokošćenja ne bi bio mogao polučiti tako čvrst i lak spoj posude i poklopca.

Slika 57.

Slika 58.

Slika 59.

46. Ulomak tanjura neke svjetiljke neopredjeljivog oblika. Unutar okvira, sastojećeg od jednog jako udubljenog okruga, svakako kao ostatak oveće kompozicije, neki četveronožac, okrenut na desno, stojeći na jako istaknutoj podnožnoj crti, ispod njegova trbuha dva nekakova predmeta, koja kao da životinju podbačaju. Vučica, dojeći Romula i Rema? Desno dva prstena, zahvaćajući jedan u drugi. Crvena pokost *(slika 59.)*. O nalazištu vidi br. 11.

Poseban tip — koji bih označio sa *F* — zastupa megju relijefnim svjetiljkama br. 47.

47. Taj tip se od *D* i *E* razlikuje po tome, što je provigjen osovnom ručicom, vodoravno probušenom, smještenom na protivnoj strani kljuna,

[1]) To je Fischbach kanda previdio, koji se na strani 13. o pokosnim prevlakama ovako izrazuje: „...Da li je napokon ona tanka i sada lako saperiva pokosna prevlaka, koja se osobito često opaža na relijefnim svjetiljkama te se razlikuje od one tvrgje prevlake na svjetiljkama, koje se doista upotrebljavahu, uopće kada bila podesna da zapriječi prodiranje ulja ili je tek služila dekorativnoj svrsi, te da li unatoč te pokosti nije svjetiljka neupotrebiva bila, to je pitanje, koje se ovdje ne može potanje ispitivati.“

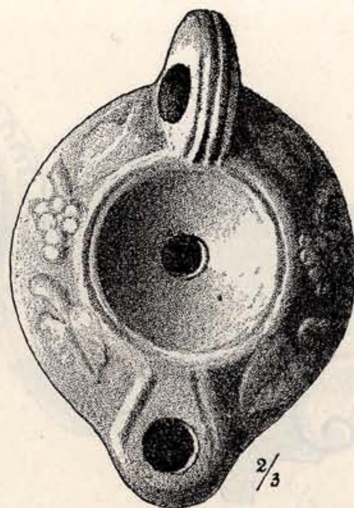
*

pa i time, što se — kao kod svjetiljaka sa tvrtkom — uljevna posuda i kljun jače odbijaju. K tome još pridolazi naprama dužini svjetiljke njena veća visina i ornamentovanje izvanjskog ruba tanjura. Ovo zadnje se ali katkad nagje i u tipa *E* (sravni br. 43.).

Na tanjuru, opkoljenom prosto izragjenim prstenom, sjedi na nekoj izvisini u spodobi stijene na desno okrenut ribar, lijevu nogu je podavio, a desnu opružio, desnom rukom vadi iz vode ribu na udici. Rupa za ulijevanje posred slike; rupa za umetanje fitilja još u tanjuru. Na kljunu dva ispupčena kruga od tačaka, a prosto izragjeni jajasti štap na izvanjskom

Slika 60.

Slika 61.

rubu. Posred ručice povlači se jedan žlijeb. Na dnu okrug od ispupčenih piknji, zaokružen trima debelim prstenima. Vrlo ostrugana. Pokost se ne može raspoznati. Uljevna posuda vrlo oštećena. 0·097 (sa ručicom) duga, 0·067 široka, a 0·038 *m* visoka *(slika 60.)*. O nalazištu vidi br. 11.

Sravni O. Benndorf, „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", IV., str. 77., br. 10. (Ossero.)

b) Relijef na izvanjskom rubu[1]).

48. Uljevna posuda ovalna; tanjur udubljen, opkoljen jednim okrugom, u sredini s rupom za ulijevanje. Izvanjski rub širok, te na svakoj strani ukrašen sa po dva lista, a megju ovima grozd. Kljun se izvisuje nad uljevnu posudu samo neznatno, te je s obje strane po jednim žlijebom

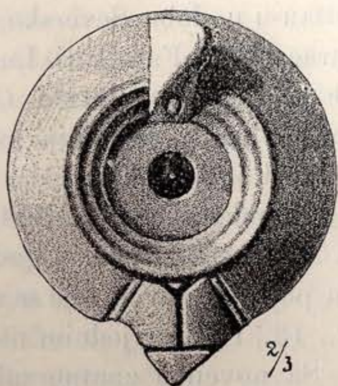
[1]) Sravni Fischbach, str. 42.

spojen sa tanjurom. Na protivnoj strani okomi, spolja do dna sižući, vodoravnom rupom provigjeni držak, ozgor se njime povlače tri, a ozdol jedan žlijeb. Bez rupe za umetanje fitilja. Posve okruglo dno zaokvireno je uparanim okrugom. Crveno-smegja pokost. 0·096 (sa drškom) duga, 0·069 široka, a 0·034 *m* visoka *(slika 61.)*. O nalazištu vidi br. 3.

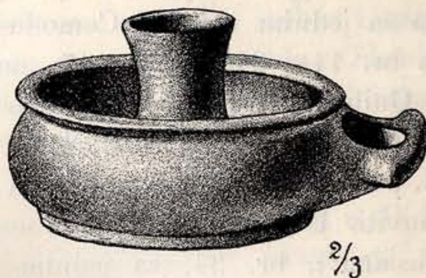
*

Pri koncu ću spomenuti još dvije svjetiljke, koje čine razred za se. Br. 49. srodan je sa br. 48., br. 50. je osamljen.

49. Uljevna posuda posve okrugla; tanjur udubljen sa horizontalnim dnom i sa rupom za ulijevanje u sredini, opkoljen sa tri prstena, koji se

Slika 62.

Slika 63.

što dalje k izvanjskom rubu jedan povrh drugog sve više izdižu. Spoljni rub širok bez uresa. Vrlo oštećeni kljun odijeljen je od uljevne posude s obje strane ozdol i ozgor sa dva žlijeba i nosi ozgor jedan žljeboviti ornamenat (vidi *sliku 62.)*. Na protivnoj strani držak, nagnut na desno, a drži se i unutarnjeg i izvanjskog ruba tanjura. Posve okruglo dno opkoljeno je sa dva nejednako široka prstena, u njegovoj sredini bio je po svoj prilici smješten nekakav natpis. 0·064 široka, a 0·028 *m* visoka. O nalazištu vidi br. 3.

50. Posve okrugla, ozgor otvorena uljevna posuda sa prebačenim rubom; iz posude izdiže se šupalj, u sredini ponešto stisnut valjak *(slika 63.)* Kljun je smješten na trbuhu. Posuda i valjak pravljeni su posebice na lončarskoj ploči. Začagjena. Vanjska duljina 0·085, promjer 0·069, visina posude 0·030, valjka 0·047 *m*. Nagjena kod Skradina, dospjela je ostavštinom Polikarpa Marcattia u Skradinu u muzej.

*

Od tih 50 svjetiljki nagjene su posebice br. 2., 4., 7., 8., 22., 50. Br. 1., 5., 6., nagjene su skupa, isto tako br. 3., 10., 48., 49. Od onih na jednom mjestu sakupljenih svjetiljki br. 11.—21., 23.—47., nije se na žalost moglo ustanoviti, na koliko grobova su bile porazdijeljene. Br. 1., 3., 5., 6., 9., 10., 11.—21., 23.—49., potiču iz grobova; br. 4. nagjena je u nekoj ruševini; br. 7. nagjena je prosto u zemlji. O svjetiljkama br. 2., 8[1]., 22., i 50., pobliže nalazišne okolnosti nepoznate su.

O kronologiji svjetiljki pružaju kninski komadi samo dva podatka: *a)* svjetiljka sa tvrtkom br. 1. *(Cresces?)*, br. 5. *(Lucius f.)*, br. 6. *(Neri)*, br. 9. *(Vibiani)* bijahu, sudeći po nagjenom najmlagjem novcu (vidi pod br. 1.), za cara Septimiusa Severusa još u porabi. U grobovima u mjestu Pettau nagjeni su žigovi br. 1. i 3., skupa sa starim novcima: Cresces sa novcem Nerona, Hadriana i Antonius Piusa[2]) a Nerus sa novcem Hadriana[3]). Vibianiska svjetiljka pada i u Pettau-u u doba Severske dinastije: u njenom grobu ležaše jedan novac Caracalla[4]). Fabrikati Luciusa, što se tu nagjoše, bijahu neopredjeljive dobe[5]). U Bakru ležaše *Cresces* skupa sa jednim novcem Comodusa. *b)* U grobovima sa relijefnim svjetiljkama br. 11.—21., i 23.—47., nalažahu se novci julijsko-klaudičke dinastije, Galbe i Vespasiana (vidi pod br. 11.). Najmlagji novac IMPCAES VESPASIANAVGCOSVIIIPP — IVDAEACAPTASC potiče iz god. 77. ili 78. posl. Kr. Kojim svjetiljkama odgovarahu pojedini novci, nije se moglo ustanoviti. U Pettau-u nagjoše se br. 11., 12., 13., i 25. sa jednim novcem Vespasiana[6]), br. 34. sa jednim Agrippe[7]). Sa novcima znatno mlagjeg doba nagjene su dvije naše svjetiljke u Bakru, br. 17. sa Faustina sen., Cohen 142, i br. 20. sa Hadrianom, Cohen 1118[8]).

Rado bi podvrgli ponovnom ispitivanju pitanje, da li su svjetiljke, navedene pod br. 1.—46., grobne, to jest, da li su to predmeti naročito za ukras grobova, a ne svjetiljke za svagdanju uporabu. E. Nowotny je to naslućivao u pogledu svjetiljki sa tvrtkom[9]), a Fischbach proteže

---

[1]) Moguće, da i ta svjetiljka potiče iz nekog groba. Na zapadnoj strani Baline glavice, nailaze seljaci, kako mi gosp. P. Marun saopćuje, na zemljištu Žeravičinoj lastvi na mnogobrojne rimske grobove.

[2]) Fischbach na ozn. mj. str. 19, 59.

[3]) Na ozn. mj. str. 24., 60.

[4]) Na ozn. mj. str. 26., 60.

[5]) Vidi Ljubić, „Vjestnik“, IV., str. 74., br. 7.

[6]) Fischbach na ozn. mj. str. 31., 32., 35.

[7]) Na ozn. mj. str. 38.

[8]) L. Ljubić, „Vjestnik“, IV., str. 72., br. 14., 15.

[9]) „Rimski nalazi na Rajnskom brijegu kod Welsa“, „Mittheilungen der Centralcommission“, XXI. (1895.), str. 179.: „*Bemerkenswerth ist, dass die in Gräbern so häufigen ganz schmucklosen Lampen mit* vorstehender Dochtschnauze und Fabriksstempel auf der Unterseite gänzlich fehlen, was wohl kein Zufall ist. Derartige Lampen wurden wohl überhaupt nur für den sepulcralen Gebrauch angefertigt und kamen in Privatwohnungen, deren Abfälle hier vorliegen, wahrscheinlich gar nicht vor.“

to mnijenje i na relijefne svjetiljke te nastoji, da to opširno obrazloži[1]). Mislim da niti je njemu uspjeo dokaz za Pettau-ske svjetiljke, niti da je uopće tako oštra razlika postojala izmegju svjetiljki za uporabu i onih grobnih; ja dapače držim, da su se iste svjetiljke, i to zemljane svjetiljke upotrebljavale i u kući i u grobovima kao ukras[2]).

Ko prvi uzrok za svoju tvrdnju navodi Fischbach neznatnu vrijednost svjetiljki. Značajno je „da se megju 400 u Pettau-u iskopanih svjetiljki ne nalazi ni jedna svjetiljka od tuča, dok nam nalazi u Pompeju pokazuju, da su takove svjetiljke često i ne samo u najotmjenijim kućama rabljene“, što se možda razjašnjava time, „što su svjetiljke od tuča, kojima se je zaista u kućanstvu služilo, bile suviše dragocjene, a da bi ih bili htjeli ukopavati u grobove“, prema čemu su pogrebnim svrhama zemljane lampe zadovoljavale. Držim, da Fischbach stare Pettau-ce sebi predstavlja kao ljude bez pieteta i suviše škrtima, a od tog njegovog mnijenja trebao ga je suzdržati i onaj drugi sadržaj grobova, koji tu u obzir dolaze, koje on sam (str. 4.) označuje „djelomično vrlo dragocjenim“. Kad se je uz mrtvace ostavljalo) nakita i toaletnih predmeta od zlata, srebra i tuča, ne bi se baš sa svjetiljkama škrtarilo. No to su tek naklapanja. Odsudna je činjenica, da su svjetiljke istog razreda i tipa, što ih rečeni istraživač označuje grobnima, nagjene i na mjestima, koja ih nesumnjivo karakterizuju kao kućevne svjetiljke.

Tako se je u rimskim, raskošno snabdjevenim zgradama u Ilidžama kod Sarajeva, čiji inventar gosp. Kellner u „Glasniku“ 1895., str. 161. i dalje naznačuje, naišlo na svjetiljke, od kojih

1. relijefna svjetiljka, str. 160., sl. 116., odgovara onima po Fischbachu, str. 40., br. 367.—368., tab. VII. opisanima;

2. dok ona na str. 160., sl. 117., predočena potiče iz tvornice C. Dessiusa; sravni Fischbach, str. 19., br. 41.—44.

Time, pa i nalazom drugih svjetiljaka bez drška sa jednom usnom u Ilidžama (str. 160., sl. 118. *a*), u kupkama Domavije[3]) i u nekoj staroj jami na Krivom brijegu (u blizini rečene rudarske varoši[4]) gubi i ono drugo Fischbachovo opažanje, što ga je navelo na njegovo mnijenje[5]), svoju dokaznu vrijednost, opažanje naime, da su svjetiljke „bez drška ili naprave za visenje“ i samo sa jednim kljunom „za kuću uporabu bile vrlo nepodesne, u najviše slučajeva dapače neuporabive“. Baš tako nepraktične nijesu te svjetiljke po mome mnijenju, jer se mogu i bez drška posve

[1]) Vidi 11 i dalje, sravni str. 6.
[2]) Sravni takogjer Kenner, na ozn. mj. str. 7., primj. 1.
[3]) „Wissenschaftliche Mittheilungen“, IV., str. 228., sl. 47.
[4]) Na ist. mj. I, str. 220.
[5]) Str. 12., sravni str. 29., 42.

zgodno prihvatiti za uljevnu posudu, bez da se opržе prsti. One su dapače posve izvrsno udešene za svrhu, kojoj su bile namijenjene, to jest kao stolne svjetiljke. Neka se samo pokuša prevrnuti jedna od njih! Uvijek se povraćaju u prvotni položaj.

A što se tiče druge po Fischbachu naglašene okolnosti, da su svjetiljke sa jednom usnom ušljed premalene rasvjetne snage bile neprikladne za osvjeljenje odaja, moram istaknuti, da bi se po tome morale i sve broncane, koje su tako napravljene, te koje on baš kućnima označuje, smatrati grobnim svjetiljkama. Ta ako je baš bilo potrebe jačeg osvjetljenja, moglo se je i više svjetiljki užeći. Pa našlo se je opetovano i kandelabera, priregjenih za nošenje dviju i više svjetiljki. Upućujem primjerice na onaj lijepi dvorukavni svjetiljnjak iz Pompeja u Baumeistera: „Denkmäler des klassischen Alterthums", II., str. 817., sl. 893.

Pri čitanju primjedbe[1]: „... s toga (jer su u govoru stojeće svjetiljke bile grobne svjetiljke) manjka napokon skoro uvijek orugje za upotrebu svjetiljaka: klješta, kojima se je fitilj čistio i odrezavao, harpuni slična kuka, kojom se je fitilj izvlačio ili potiskivao, kapica, kojom se je fitilj gasio", čudim se, kako nije Fischbach tražio i uljevna krčaga i fitiljne zalihe.

Fischbach napokon takogjer misli[2]), da za njegovo mnijenje govori i ta okolnost, što su uvijek nagjene nove svjetiljke: „U jednom zidanom grobu, u kojem se nalažahu ništa manje već 27 relijefnih svjetiljkî..., našao se je uz jednu svjetiljku, koja je bez sumnje (makar i ne dugo) gorila, dobar broj svjetiljki bez ikakovih tragova uporabe". Ja držim, da je neprirodno, da bi se pri tako jeftinoj robi, ko što bijahu zemljane svjetiljke priugotovljene u velikoj množini, dodavali mrtvacima stari, neupotrebivi, uljem promočeni i začagjeni komadi, a osobito bi to neprirodno bilo pri opremi groba sa 27 svjetiljki.

Katkad, kad n. pr. u mjestu ne bijaše moguće namaći novih komada, moguće je, da je zakopano i takovih svjetiljki, koje već bijahu u uporabi.

Napokon neka je još upozoreno, što i sam Fischbach na str. 41. nije propustio da spomene, „da premda su te svjetiljke bile odregjene za grobni dar, ipak nijedna od relijefnih slika ne podsjeća izričito na tu svrhu".

*

Žig

LITOGENE
F

nema se čitati, ko što Fischbach na str. 17. (sravni str. 23.) drži, *Litogen(a)e f(iglina)*, već se na temelju C. I. L. V 8114$_{81}$ b. e. h. k LITOGENES i

[1]) Str. 12.

[2]) Str. 12. i dalje.

LITOGENESP[1]) i na temelju svjetiljke muzeja u Spljetu, što je dozvolom gosp. direktora Bulića predočujemo, mora čitati *Litogene(s) f(ecis).*

Tip *A* sa tri u sredini ubražgjena ispupčena ukrasa i jednom rupom za umetanje u uljevnom žlijebu. Vanjski rub je desno pretijesan ispao. Dno je opkoljeno dvjema nejednako širokim prstenima. 0·106 duga, 0·072 široka, a 0·037 *m* visoka. Visina slova izmegju 0·008 i 0·005 *m*. Potiče

Slika 64.

Slika 65.

iz Castelvecchio di Traù (Starigrad kod Trogira), a Bulić je spominje u „Bullettino Dalmato“, XII., str. 12., br. 455. *(slika 64.).*

Posmatramo li tačno žig, dokučujemo uzrok, zašto je S izostavljen: ime je bilo predugo za prostor, koji bijaše na raspolaganju. Vidimo, kako se je urezivač trudio, da zbije cijelo ime na svjetiljku. Slova je načinio nejednaka, ne bi li ih bolje stijesnio, napokon upotrebljuje ligaturu, pa ipak preostaje za S tek toliki prostor, da je za nj našao samo suženi i maleni prostor. A kad je, kao n. pr. na ulomku, *slika 65.*[2]), koji se takogjer u spljetskom muzeju nalazi, slova samo nešto veća u suglasju sa širim dnom pravio (visina slova megju 0·008 i 0·006 *m*), tada je morao S posve ispustiti.

---

[1]) Svakako loše otisnuti F.

[2]) Zabilježeno u „Bullettino Dalmato“, X., str. 192., br. 444. = C. I. L. III S. $10184_{29}a$.

Бошњаци у војништву страних држава.

Пише

Фрањо Генте (Genthe).

(Са 4 табле у бојама.)

I. Дански босански ескадрон.

Унаточ великом напретку, који се у Босни и Херцеговини послије године 1878. развио у свим гранама умјетности и знаности, која се мунифиценцијом земаљске владе нарочито гаји у земаљском музеју у Сарајеву, управо је чудновато, да се са испитивањем војне историје поступало као са пасторчетом. Од музеја издате публикације: „Гласник зем. музеја“ и „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, у првом реду врло подесне за таково разматрање, досада и не спомињу ову грану историје, ма да је то управо непојмљиво при овако ратоборном народу, који је у свако доба играо велику улогу у турској војсци. Гусчареве пјесме чувају од заборави бурне догађаје минулих вијекова и ратне успјехе босанских бораца, а многе повеље обећавају истражитељу неисцрпиво благо. Мени је до тога стало, да изнесем не толико учествовање храбрих Босанаца у ратним догађајима на балканском полуострву, колико да у слици и ријечи изнесем изванредну појаву саразмјерно малих чопора копљаника у војскама европских великих сила у 18. вијеку, њихову судбину и успјехе њихове дјелатности. Моје студије у разним архивима дале су ми увјерење, да је у половини прошлог стољећа владао ратоборном омладином босанском велики покрет за ратовањем, који се, не задовољивши се у рођеној домовини или у војсци великог господара, изражава на начин, који нас врло подсјећа на времена германских плаћеника у римској служби и на арнаутске тјелесне чете у служби силних султана.

Војна историја Бошњака у служби страних сила може се подијелити у три одјела, на пољско-саксонско, на пруско и донекле и на данско доба. О другим силама за сада не ћу водити рачуна. Да су се Бошњаци најприје у Пољској појавили, у толико је разумљивије, што је отоманско

24

царство у оно доба у грдној дуљини с Пољском граничило и што су босански копљаници у непрестаном ратовању републике с Турском оној првој доста муке задавали. По пруским војничким историчарима словило је име Бошњак у Пољској као символ храбрих и вјештих копљаника у пољској лакој коњици. Овај назор морам одлучно побијати; мени је повијест пољских копљаника прилично позната, али нијесам нигдје наишао на траг, по коме би се могло закључити, да је прије 1744. године постојало засебно одјелење Бошњака у служби републике, ма да могућност није искључена, да су пољски великаши по својој наклоности за сопствене чете, не гледећи ни на вјеру ни на народност, поједине Босанце у службу примали, који би к њима из Турске пребјегли. По мом мишљењу учињен је тај покушај истом 1743. године и то за кнеза саксонског (Comte de Saxe) по потпуковнику пл. Остену (Osten) и јеврејском лиферанту Давиду Баруху (Baruch), који се напрезаше да саставе једну пуковнију копљаника од кримских Татара и Бошњака, али се њихов покушај посве изјаловио [1]). Оснивање пуковније од правих Бошњака по саксонском премијe-министру, грофу Брилу (Brühl), за његова господара Аугуста III., краља пољскога и изборнога кнеза саксонскога, за употребу против Пруса за вријеме другога шлескога рата 1744.—1745., по мом је мишљењу прва појава, да су Бошњаци ступили у армаду кршћанске велике силе [2]). Украјина, онај грдни предио на обалама Дњестра са својим степама, то омиљено заклониште разноврсних дружина истока, била је назад неколико стољећа вазда разбојиште полудивљих коњаничких чорди, бојиште пољских и турских коњаника, Запорога, као и кримских Татара, и ту је по свој прилици учињено познанство између турских Бошњака и пољско-саксонских часника, које је коначно дотлен довело, да су Бошњаке врбовали. Од босансхе пуковније под пуковником Игњатијем Мазанијем (Ignatius Mazani) од Славедина, која је лежала на граници пруске покрајине, зване „Neumark“, одвоји се 1745. једна застава са једно 100 људи под капетаном Стеваном Серкизом и ступи у пруску службу, гдје је као прво одјелење копљаника ударило темељ данашњим уланима. Та мала четица, годинама већ скоро ишчезла, у пошљедњим годинама седмогодишњег рата 1762. појачана је руским мухамеданцима, а доцније и рођеним синовима на 10 ескадри. Као босанска пуковнија (са старим хусарским бројем 9) под високоумним пошљедњим заповједником, генералом пл. Гинтером (Günther) заузимаше међу поносним

---

[1]) Главни државни архив у Дражђанима: „Vermischte, zur Geschichte des Jahres 1744 gehörige Papiere; à Usiatin le 13 May 1744.“ Loc. 3054.

[2]) Тајни државни архив у Берлину: „Polonica, 25, Rep. 9, Nr. 27. Hoffmann. Leveaux, Wallenrodt, Warschau; betreffend die Capitulation des Bosniaken-Regimentes.“

хусарским пуковнијама Фридрикова времена прво мјесто. Очајни рат пољски у 80-тим годинама прошлог стољећа прибави овој пуковнији име најбоље коњаничке чете и руски генерал Суваров загрли њеног генерала Гинтера ријечима: „Сад сам нашао правога генерала.“

Та свијетла слава пруских Бошњака и велики успјеси копљем, били су по свој прилици повод, да је и у данској војсци уведена чета копљаника под именом Бошњаци, са истим необичним одјелом, оружјем и додјељењем једној хусарској пуковнији, као и код оних Бошњака у пруској војсци. У самој Данској не знају ништа о том постању, али госп. Frederik Calurer, директор архива ратног министарства у Копенхагену не сумња, да је та копљаничка чета уређена по узору пруских копљаника — Бошњака, па додаје, да ће јој бити душевни зачетник маршал принц Карло хесенски Данска је имала 1790. само 37 ескадрона коњице, тјелесне гарде на коњима, јахача, лаганих драгона (катана) и једну пуковнију хусара; за лаку, малу службу опредјељивани су копљаници. Ново устројена ескадра Бошњака додијељена је исто тако као у Пруској, хусарској пуковнији. Момчадија бијаху Данци, а међу њима такођер појединци врбовани људи, али никако рођени Бошњаци или уопће мухамеданци. Овдје је дакле било то, да је слава и успјех једне пуковније (од 1748.—1800. била је само пруска пуковнија Бошњака) побудила страну државу, да образује до сада непознату врсту војске са именом, које се није никако могло употријебити, и то у доста фантастичној одјећи (униформи). Та босанска ескадра није била дуготрајна, па се с тога о њој није много упамтило. Ни у самом Берлину, гдје се војна историја врло његује, није се ништа знало о тој ескадри. Истом директор арсенала, г. др. пл. Убиш (Ubisch) упозорио ме на Кнетелову повијест о униформи. Рикард Кнетел (Knoetel) са војничким сликаром униформи, Менцелом (Menzel) објелоданио је у свом дјелу, књ. IV., св. 12., једну групу Бошњака. Слике, које износимо у приложеној *табли I.,* узете су из ријетког дјела у библиотеци великог генералног штаба: „Uniformzeichnung der königl. Daenischen Armee“, које је сликао Фридрик Људевит пл. Келер (Koeller). У данској војној историји („Den Danske Haers Historie“) налази се слика једне групе хусара и у тексту, књ. II., стр. 556., ово мјесто: „4-тога марта 1791. појачана је хусарска пуковнија једном ескадром Бошњака, која је 1808., кад су промијењене униформе читаве војске, добила име улански швадрон. 1. фебруара 1816. хусарска је пуковнија са уланским швадроном подијељена на 4 ескадре, свака од њих са 5 часника, 11 подчасника, 2 трубача и 144 момака, 1. јула 1842. пако редуцирана је на једну дивизију од 2 ескадре са укупно 12 часника, 24 подчасника, 6 трубача

и 240 момака. По војној заповједи од 22. октобра 1855. појачана је хусарска дивизија новоустројеном I-ом драгонском пуковнијом од 2 ескадре. Гарнизони данашњих гардских-хусара бијаху 1791. раздијељени по Селанду и Холштајну, а ескадра Бошњака доби Кјеге (Kiöge) у близини Копенхагена за штопски стан.“

И ако нијесу као у Пруској Бошњаци мухамеданци били оснивачи копљаника, већ је само „славно име Бошњаци“ било повод оснивању, опет се овим славним именом може поносити народ у Босни.

II. Бошњаци у пруској војсци.

Скоро у свакој војсци свих народа појављивала се у току стољећа, у извјесно вријеме врста војске, која се од својих суборaца посве разликовала по народности, језику и вјери. Германски су плаћеници гинули у служби римских цезара, Арбанасе и Хрвате вољели су владари узимати у дворске чете, а још прије неколико деценија подржавале су швајцарске пуковније пријесто напуљских краљева. Дјеломице је можда склоност на пустоловине, неодољива тежња за ратном славом и пљачком, па често и судбина својом непрорачунивом чудљивости завела оне чопоре у туђину, која им је јунаштво и вјерност скоро вазда смрћу и пропасти награђивала. И у бранденбуршко-пруској војсци појавила се у пошљедњој трећини 17-тог стољећа туђинска трупа, пољски товарчики (Towarczys), али јој не пође за руком, да стане на чврсту ногу. Истом Бошњацима бијаше суђено, да се за Фридрикова времена одомаће и да ударе темељ врсти војске и оружја, које и данас постоји; само се Бошњацима може у заслуге приписати, да је копље заведено у војску.

Књижевност тих туђинских трупа врло је сиромашна; кратак им вијек, подређеност према најславнијим коњаничким пуковнијама, као и уништење службених списа у седмогодишњем рату, носе у томе највећу кривицу. Осим тога бројно врло слабу заставу Бошњака до њезиног појачања у год. 1761.—1762. ријетко сувремени хроничари спомињу у ратним дневницима, бојним извјештајима и другим дјелима. Само се официрима црне хусарске и друге уланске пуковније имаде захвалити аутентичност догађаја славне прошлости хусарске пуковније и с њом скоро 40 година најуже скопчаног бошњачког збора. Мајор цл. Бачко (Baczko), један од првих „мртвоглавих хусара“, изнио је као очевидац у свом дневнику најдрагоцјенији материјал о постанку заставе Бошњака у пруској војсци и врло карактеристичну расправу о њезином официрском збору. Војнички часопис „Soldatenfreund“ од 1835., 1853., и 1876.

потпуно се ослања на дневник овог мајора, који је као рођени Хрват овим Бошњацима стајао свакако ближе него други пруски официри. Сатник пл. Џенгел (Dziengel), хисториограф пруских пра-улана, дао нам је по списима израђену прву опсежну слику пруских копљаника у пуковинској историји краљевске друге уланске пуковније, који су постали непосредно од заставе Бошњака. Војно-историчко испитивање сретно је продужио нашљедник Џенгелов, мајор Макензен (Mackensen) од великога генералнога штаба, садашњи заповједник 1. пуковније тјелесних хусара. Ремек-дјела су његови „Црни хусари“, повијест пуковније тјелесних хусара број 1. и пуковније тјелесних хусара бр. 2., као и споменица у „Militär-Wochenblatt“-у од год. 1895.: „Јубиларна година улана“. Недостижан ће остати Макензен особито због својег чистог и јасног приказивања.

Што сам се одлучио, да приступим тако мајсторски обрађеном градиву, то ме је у првом реду потакла жеља за тијем, да народу у Босни, који сам кроз више година међу њим живећи научио познавати и цијенити, у слици и ријечи учиним приступачном слику онога времена, у коме је шака људи њихове крви у страној земљи име „Бошњак“ високо прославила.

Онда ми томе даде повода и читање досада још неупотребљених списа државних архива у Берлину и Дражђанима, којом ми се приликом Бачков дневник учинио недостатан, па сам се посветио даљњем проучавању те историје. Особиту благодарност дугујем на пријазном предусретању у мом раду господи: тајном ратном савјетнику Леману (Lehmann) и рачунском савјетнику Бауху (Bauch) у ратном министарству, тајни архив; пуковнику Бурхардију (Burchhardi) и канцеларијском савјетнику Цикелману (Zickelmann) од великог генерал-штаба; дру Убишу (Ubisch), директору краљевске оружане; дру Мајнеку (Meinecke), архивару у тајном државном архиву и дру Кригеру (Krieger), библиотекару краљевске кућне библиотеке.

*

Мото: Копље је краљ оружја!
Montecuccoli.

Под краљем Фридриком Виљемом I. пруским и његовим генијалним надстојником муштре кнезом Леополдом од Анхалт-Десау-а постигла је пруска пјешадија неочекивано савршенство. Напротив каваљерија, кирасири и драгуни остали су оно, што су били, неспретна маса, којој су у оно вријеме говорили „колоси на слоновима“.

Непојмљиво је, да се два тако искусна практичара, којима је било до славе и који су вриједност ваљане каваљерије морали познавати, за њу нијесу ни најмање бринули. Тој је небризи и немару по свој

прилици дао повода угледни положај пјешадије, која се много боље у ватри употребљавати могла. Тим је више за чудо, да је краљ у договору са „старим Десауером“ (Dessauer) и његовим синовима, обратио своју пажњу једној врсти оружја, које у војсци до тада не бијаше познато и које аристократском ђућењу официра није никако подобало, а то су хусари. До године 1721. сачињавали су каваљерију само кирасири и драгуни, који су се могли само у маси за окршај употријебити, а за хитру службу никако нијесу вриједили, док су сусједне државе баш за пошљедњу сврху имале материјала у изобиљу, као Русија козаке, Аустрија граничаре и угарске хусаре, а саски кнез пољске товарчике и татарске улане (катане). Та оскудица у „лакој, подузетној, одважној, у свим приликама храброј и одлучној, хитрој и смјелој каваљерији“ побуди краља да заведе хусаре по аустријском начину и да за то подесних официра и момака добави из Угарске, Хрватске и Пољске[1]).

На 11. новембра 1721. бијаше драгунској пуковнији Вутенов (Wuthenow), која је боравила у Тилзиту, додијељена једна кумпанија као „Wuthenow-и хусари“; момчадија је била пољски „Власи“, такођер и Валаси звани, а не, као што се често узима, припадници племена, које је пољским копљаницима давало изврстан материјал, већ само као ознака за пољске католичке товарчике за разлику од пољских улана (катана), т. ј. мухамеданских Татара из Пољске и Литаве. Са ступањем на пријестоље краља Фридрика II. 1740. куцнуо је час, да се и тешка коњица пробуди; премоћ аустријске каваљерије у првом шлеском рату највише је томе допринијела. Карабинер и кубура све су више и више оштрицу натраг потисли и мјесто успјешног нападаја у збијеним масама, као што су то чинили у 30-годишњом рату Pappenheim-ови кирасири и шведски коњаници с врло великим и сјајним успјехом, заведоше барут и код коњаника. Краљ Фридрик II. учини тијем неподобштинама крај и наскоро завлада у коњици смјелост и одважност. Из руке у руку ишло је сада и ново оснивање хусарских пуковнија. Са 6 ескадрона обају тадањих хусарских зборова крену краљ 1740. у рат; године 1744., кад је букнуо други шлески рат, бијаше већ осам хусарских пуковнија. Да су за вријеме рата 1741. маџарски хусари могли непрестано предње страже узнемиривати, свако деташирано заповједништво нападати, као и транспорт врло спречавати, највише је криво то, што за предње страже и мање ратове не бијаше вјеште и лаке коњице. С тијем одлучним превратом ступи на површину у исто

[1]) Гроф Lippe, „Husarenbuch“, Berlin 1863. — Mackensen, „Schwarze Husaren“, Berlin 1892.

вријеме и ново доба у наоружању. Копље, некадање отмено оружје, у половини XVIII. стољећа употребљавано само још у сарматским низинама и балканским земљама, поче се опет одомаћивати у армадама средње Европе. Под великим изборним кнезом Фридриком Виљемом Бранденбуршким уређене су године 1675. двије кумпаније пољских товарчика под капетаном Иваном Рибинским и Доброгостом Јасколецким, које су по свој прилици (ако се под ријечи товарчики са копљем оружани коњаници могу разумијевати) биле прва овака врста војске у пруској армади; али ипак се тај покушај посве изјаловио, јер су товарчики због разузданости 1676. распуштени[1]). Није боље прошла ни по заповиједи краља Фридрика II. за вријеме рата 1741. устројена Нацмерова (Natzmer) уланска пуковнија; и њезин је живот био врло шкрто одмјерен. Свакако се може рећи, да је краља побудила на оснивање те пуковније тјелесна спретност и велика вјештина у борбама копљем, којом су се одликовали пољско-саски улани као пруски савезници у првом шлеском рату[2]). Истина, капетан Џенгел спомиње у својој пуковнијској историји друге краљ. уланске пуковније, да су и аустријски улани учествовали у рату, али се тој тврдњи може тешко вјеровати. По дјелима пруског генералног штопа у оно вријеме није ни било регуларних уланских пуковнија у царској војсци (прво устројавање датира од године 1784.), а лака коњица били су угарски хусари и, по Ваничековој историји Војничке Крајине, у униформи и оружју слични граничарски хусари у добровољним зборовима. У „Soldatenfreund“-у, годиште VIII. спомиње се у разправи „О повијести копља“ ц. и кр. пуковник у Бечу Лустиг, на жалост без потањих података, као свједок, да је већ онда било копљаника у аустријској војсци. У књижевности нијесам наишао ни на једно мјесто, које би се на ово односило. По повијести пруског генералног штопа добио је пуковник Нацмер 12. марта 1741. заповијед, да од прибјеглих пољских Влаха или Валаса састави збор улана од шест ескадрона, који је већ концем мјесеца био препуњен и с тога већ у јесен на десет ескадрона подигнут. Услијед кабинетске заповједи од 4. јуна 1742. преображен је збор у хусарску пуковнију, јасно-модру Нацмерову, бр. 4., касније принца Евгена Виртембершког, јер краљ није био задовољан са уланима. Царски капетан Риш (Ruesch) од хусарске пуковније пештанске жупа-

[1]) Тајни државни архив, Берлин. Примање пољских товарчика 1675.

[2]) По Schuster-у и Francke-у, „Повијест саске војске“, постојало је за вријеме 1. шлеског рата 15 татарских или уланских дворских застава под пуковником Бледовским (Bledowsky), које су (на заставу) по дјелу пруског генералног штопа о 1. шлеском рату, св. I., стр. 102. бројиле по 3 официра, 34 товарчика и 34 почтовија. Та чудновата подјела на товарчике и почтове (господа и слуге, витезове и момчадија) не налази се ни код Нацмерових улана, ни 1745. код заставе Бошњака.

није (Pestvármegye)[1]) разбио је само са 300 хусара читаву ону пруску пуковнију у љету 1741. код Старог Гроткау-а, или како Макензен прича 10. јуна 1741., код Олберндорфа. Копље се показало у рукама невјеште и како му драго састављене момчадије као врло непрактично[2]). Учинило се, као да је тај несретни пораз и онако презрено копље у пруској војсци за навијек онемогућио. Ма да су у прве три године замамљиве понуде пољских магната за оснивање уланских пулкова стизале[3]), опет није могао краљ своје негодовање лако промијенити о уланима, о којима је говорио, да „не вриједе ни оно што поједу“. Други шлески рат 1744.—1745., течајем кога је у зими 1744. царска лака трупа у шлеским брдима постизавала успјех за успјехом, те је само Винтерфелдовим генијалним руковођењем хусара у шкрипцу држана, као и случај у његовој непрорачуњивој ћудљивости, морали су најприје послужити, да војсци дадну малу трупу, која је била позвана, да буде темељ свим данашњим уланским пуковнијама.

У љету 1745., усред ратне вреве, нађе се у пруском ратном стану у Хлуму у Ческој шака људи, мухамеданских Бошњака, да ступе у ратну службу[4]). И ако је онда пруска војска у својим редовима бројила многе припаднике скоро свих европских народа, то је приступ уређене коњаничке чете, као она Бошњака, био нешто необично, и то тим више, кад се узме у обзир зачудна оријентална ношња и неразумијевање језика. Да се могне разумјети изненадна појава те мухамеданске чете из далеке Босне, ваља поближе освијетлити политичке прилике у годинама 1744. и 1745.

Аустријски нашљедни рат, најприје борба већине великих централних европских држава против хабсбуршке монархије, бијаше коначно само двобој између кућа Хабсбуршко-Лотариншке и Хохенцолернске, само с том разликом, да су остале силе међутим заузеле непријатељски положај спрам маркиза „Бранденбуршког“, као неколико година прије спрам кћери цара Карла. Спор између Аустрије и Пруске свршио се у она три шлеска рата од 1740.—1763. коначним уступањем Шлеске. У 2. шлеском рату (1744.—1745.) бијаше изборна

---

[1]) По једном извјештају архива ц. и кр. ратног министарства у Бечу 1896.

[2]) По G. Lange у, архивару у великом генералном штопу, „Soldatenfreund“, годиште 48., стр. 336., 1880.-1881., „Natzmer-Ulanen“, није пуковнија састојала од пољских мањих племића и њихових слуга, већ од беспослених занатлијских помоћника и трговачких слуга.

[3]) Моја *расправа о врбовању и оснивању уланских зборова под Фридриком Великим*, Берлин 1897. у „Neue militärische Blätter“ (G. von Glasenapp).

[4]) „Варшава, 26. маја 1745. Један бошњачки капетан мисли са својом заставом од 120 људи прећи у службу краља пруског, ако не постигне бољу плаћу.“ Главни државни архив у Дражђанима: „Des Kammerherrn Gruszczynski aus Warschau erstattete Relationen vom Januar—Juny 1745. Geheime Cabinets Canzley.“ Loc. 3557.

Саксонска, која је 2 године прије са Пруском и Француском окупирала ческу круновину, по склапању савеза (Quadrupel-Alliance)[1] 9. октобра 1744. обвезана, да са 30.000 момака помогне штитити Ческу. Док се већи дио саксонске војске у Ческој борио против Пруса, остаде Саксонска поштеђена од ратне невоље. Али у љету 1745. дође до отвореног непријатељства. Што је Саксонска далеко изнад дефензиве у прољеће 1745. са Аустријом у Шлеску продрла, и у исто вријеме пољске пуковније на границама Нове марке прикупила, то побуди краља, да пошље путнице саском посланику у Берлину и да код Магдебурга концентрира једну армаду под „старим Десауером“[2]). Концем аугуста угледа свијет од краља властoручно израђени „Manifeste du Roi contre la cour de Dresde. Berlin L'An 1745.“ као и „Note sur les hostilités, commises par les troupes irregulières du roi de Pologne, électeur de Saxe, dans la nouvelle-marche.“

По краљу споменуто концентрирање пољско-саксонских трупа на пруској граници, па и њихова разбојништва (?) најглавнији су повод за објаву рата Саксонској, или су бар томе много припомогли[3]). Да се могну разумјети ти догађаји ваља разјаснити двоструки положај Аугуста III. као пољског краља и саксонског изборног кнеза. Аугуст III. бијаше само по имену краљ пољски; права је моћ била у рукама великих достојанственика и државног вијећа (сабора). У војничким приликама није имао никаква утјецаја, пошто је и пољска и литавска војска (Kron-Armee) стајала под неограниченим главним заповједником, великим војсковођом Потоцкијем. Саксонски министар предсједник гроф Брил (Brühl) управљао је, у колико су то допуштали пољски министри и државни и земаљски посланици, и спољашњим државним пословима, али је ипак република у заплету, у који је коначно изборна Саксонска запала, унаточ свом настојању грофа Брила остала наспрам дворске странке неутрална. Али као генерал и шеф трупа у Пољској, које је Саксонска издржавала, владао је Брил неограничено; укупна снага те војске износила је у годинама 1743.—1744. око 5000 момака; пјешадија, више дворска стража него војна трупа, са артиљеријом заједно бројила је од прилике 1200—1500 момака[4]), а каваљерија: коњаничке пуковније принц Карло и генерал Сиблиски, као и она три уланска пулка Блендавски, Зихоцински и Вилизевски, имадоше 3438

---

[1]) Дјело генералног штопа о 2. шлеском рату. Св. I., стр. 66., Берлин 1895.

[2]) Joh. Gust. Drayseu: Ратни извјештаји Фридрика II. из обају шлеских ратова, додатак уз лист „Militär-Wochenblatt“, 1875., св. 10.

[3]) Политичка преписка Фридрика II. Усмена резолуција краљева из логора у Дивецу, 15. јула 1745.

[4]) Schuster & Francke, Историја саске војске.

сабаља[1]). Саксонска је, на што је без сумње имала право, одмах кад је рат букнуо, повукла 5 пуковнија коњаника у Ческу, а Пољска као и изборна Саксонска, остадоше у потпуном миру с Пруском. Гроф Брил бијаше онај, који је својом дјелатношћу имао да изазове ватру и да своме великом противнику дадне повод, да Саксонској објави рат. Потакнут успјесима угарских хусара и граничара, па ослањајући се на ваљаност уланских пуковнија, спремних за ратовање, одлучи гроф Брил да у зими 1744., служећи се изобилним материјалом људи и коња у Пољској, устроји седам каваљеријских пуковнија, пет уланских пулкова (Бориславски, Бартушевић, Улан, Корицки и Остен), једну шволежерску пуковнију (принц Албрехт) под пуковником Вилмсдорфом и коначно бошњачку пуковнију под пуковником Игњатом Мазанијем од Славедина, у свему дакле коњанички збор од 3000—4000 коњаника. Тај је збор концем 1744. и у прољеће 1745. састављен у Пољској, Литавској, Украјини и у Данцигу, те је најприје подређен генерал-мајору пл. Барделебену, кога је доцније замијенио генерал пл. Вајсбах (Weissbach). Та коњица концентрирала се код Кракова и Варшаве, а имала је да појача помоћни збор, који је оперирао у Ческој, онда да упадне у Нову марку и да допре до Берлина. Три пука сједине се у току љета 1745. под водством потпуковника Монто-а с војском у Ческој, а остатак, у Мезерићу и око њега прикупљен, допре сасма на пруску границу и почини у покрајини[2]) нове татарске зулуме. О зулумима и страхотама, што их починише Татари и Бошњаци, много се говори у тадањим новинама и кроникама. У Берлину се већ мислило да је дивља чорда на градској капији[3]), и заповједник гроф Хаке (Hacke) спреми се за обрану[4]).

Тај чин без сумње је најлукавији посао, што га је гроф Брил игда извршио, јер промишљено започет, па још енергично изведен, могао је да шлеском рату дадне други правац. Но оскудица у новцу, коњима и опреми, а нарочито у дјелотворној одлучности, која је понајглавније политичким утјецајима сметана[5]), помрси му пројект у најповољнијем тренутку.

Саксонска се није ни најмање тијем пожртвовањем користила, као што је то себи гроф Брил замишљао, наиме да муњевитом брзином,

---

[1]) Тајни државни архив, Берлин. Преглед трошкова свих саско-пољских војних зборова. 1743. Rep. 96. 50 E.

[2]) пл. Draysen, Повијест пруске политике, 5. дио, св. II., стр. 521.—536.

[3]) Тајни државни архив, Берлин. Списи у погледу лажних гласова о предстојећој инвазији Татара, улана и Бошњака у Померској. Rep. 30. 266.—267., 1745.

[4]) Тајни државни архив, Берлин. Списи кабинета Фридрика II. Гроф пл. Хаке (Hacke), генерал-мајор. 1741.—1745.

[5]) Тајни државни архив, Берлин. Преписка краљева са пољским магнатима (велможама). Rep. 96. 83. K. k.

обилазећи оно мало утврђених мјеста, равно кроз покрајине, у којима не бијаше обранбене војске, навали на Берлин. У овом концентрирању непријатељске војске и у погибељи, која је Пруској пријетила од „неутралне“ Пољске, нашао је краљ Фридрик довољна повода да Саксонској објави рат. Саксонске изборне земље тешко су осјетиле пошљедице побједе „старог Десауера“ код Кеселсдорфа; насупрот је Пољска усљед отпора достојанственика против ратоборне Брилове дворске партаје остала и нетакнута.

По Бачкову дневнику одцијепи се једна кумпанија од 73 момка са 3 официра под капетаном Серкизом од пуковније Бошњака, која је лежала код Мезерића и пријеђе преко Бреславе у краљев табор у Ческој, да ступи у службу пријашњег противника. Ту нам епизоду разјашњује горе споменути дневник тадањег поручника, каснијег мајора у Риповој хусарској пуковнији, пл. Бачка (Baczko). Ти записи, које је Бачко у пошљедњим годинама живота диктирао својем сину, професору пл. Бачко, садржавају врло занимљив опис о догађајима у Пољској, о пријелазу Бошњака и врло карактеристичну биографију официра[1]). Бачко, пријашњи поручник побједоносне хусарске ескадре у боју са Нацмер-уланима 1741., којом је заповиједао капетан Рипп (Ruesch), био је као официр црних хусара од почетка савременик Бошњака, с њима је у Голдапу таборовао те је био као рођени Хрват вјешт њихову језику и много је опћио с њиховим официрима. Али ипак се његови мемоари не смију узимати за готове паре, јер се у многим тачкама не слажу са фактичним односајима, као што ћу то касније доказати у приправљеној мојој расправи „Бошњаци у пољско-саксонској војсци“, коју сам на темељу архивских испитивања већ израдио. Да ли га је капетан Серкиз због сујете криво исвјестио, или је Бачко много штошта позаборавио, не може се право разјаснити. Али ипак је дневник при свим досадањим расправама о Бошњацима служио као подлога, а то је доказ, да се ни један аутор није потрудио, да материјал списа у тајним државним архивима у Берлину и Дражђанима проучи и с оним дневником испореди.

Расположење саксонског миристра грофа Брила наспрам Фридрика великог познато је, а велики губитак и пораз Саксонаца код Штригау-а још је повећао Брилову зловољу. — Тежња за осветом наведе га, да у Бранденбуршкој марки оне изгреде понови, којим ужасна успомена из године 1656., када су Татари и Пољаци по Пруској харачили, још не бијаше сасма угасла. С тога послаше саксон-

[1]) Штампано код пл. Цјенгела у дјелу „Повијест краљ. 2. уланске пуковније“, Potsdam 1858.

скога камерјункера Остена у Украјину, да врбује неколико хиљада коњаника, који би онда преко Пољске ударили у Нову марку. То је врбовање добро успијевало, јер је сваки момак добио по неколико дуката у име ручног новца; поврх тога мамила их је нада за пљачком; а ко је за умјерен ашлук извјестан број коњаника премамио, за награду је именован њиховим официром. Тако се сабрало Пољака, Запорога и других козака, Татара, Турака и пустолова из свих народа. Чим се која рпа скупила, одмах је одмаршрала и сви су требали да се сакупе у близини пруске границе. Колики је био број врбованих, не може се тачно одредити. Серкиз, коме су из уста ове вијести потекле, ни сам није знао, да ли је Остен, који је носио саксонску униформу, и сам био војник, али је говорио, да га неки зову камерјункером, други старјешином коморе, а неки опет потпуковником, и рачунао је, да је број врбованих износио 3000—5000 момака. Али многи од тих људи, којима је било стало само до плате, побјегли су већ за првих маршева, и то тијем прије, што су за вријеме маршева оскудицу трпјели. Да ли се то догодило због небрижљивости, или с тога, као што је Серкиз начуо, што је Остен несретним коцкањем са отменим Пољацима неколико хиљада дуката изгубио, не може се право сазнати. Али пошто врбовани момци нијесу себи замишљали толику удаљеност, и њихови официри нијесу имали средстава у рукама, да их у реду држе, па коначно нестаде и плате, то се набрзо разбјежа читава рпа и само мала чета Серкизова дође на границу пруске државе. Серкиз, врло образован човјек, рођени Арнаут или Албанез, бијаше прије кујунџија; као такав је много и далеко путовао, па како је у свом обрту био поклизнуо, надао се да ће пљачком свој иметак опет повратити, те је с тога и велику рпу момака скупио, којима је он постао капетан, а два Мухамедовца, Осман и Алија, постављена су му уз бок као заставници. Кад се он прикучио пруској граници, у његовој су чети била само још 73 момка. Да своју чету на окупу одржи, потрошио је на маршу за њу сав свој иметак. За њега и његове људе не хтједе се сада више нико бринути и они бијаху изложени најжалоснијој судбини. На путу је он много чуо о дјелима Фридриковим, па одлучи, да се понуди у службу тога великога краља. Његова је молба примљена, и тако стиже у пруски логор мала рпа, која у својој спољашности није имала никаква сугласја, осим што је сваки по копље носио. Серкиз, који је Босанце, те сусједе своје отаџбине, као изврсне јахаче познавао, назва својевољно тај мали збор Бошњацима, ма да можда међу њима није било самијех Босанаца. Униформирани нијесу били, али су били вјешти копљу и сабљи и врло добри јахачи.

Историја пруских Бошњака, по њиховим приликама, може се згодно раздијелити у два дијела.

„Застава Бошњака“ од 1745.—1761. мора се колико у погледу на народност, вјеру, језик, као и одијело и оружје момчадије, сматрати као народна босанска, док се „босански ескадрон“, „збор Бошњака“ и доцнија „пуковнија Бошњака“ до преображаја у „пуковнију товарчика“ у год. 1799., макар што су у првој и пошљедњој перијоди још дјеломице састојали од мухамеданаца разне народности, ипак по својој једноличној одјећи, као и по претежном броју урођеника морају сматрати посве једнакима осталим пруским пуковнијама. Једино се копљем разликовала застава Бошњака од осталих коњаничких чета. За раздобље од 1745.—1761. мањкају поуздане званичне вијести за ту чету коњаника Бошњака, нарочито о времену приступа, њезином судјеловању у другом шлеском рату и за четири прве године трећег шлеског рата, о официрском збору, као и о заједници првих 17 година са хусарском пуковнијом Ришовом. Немамо никакве званичне објаве у облику кабинетске наредбе краљеве, ни списке о рангу, нити пописе о становима. Неке податке дају о томе само државни архиви у Берлину и Дражђанима, Бачкове биљешке, оскудно расуте вијести из ратних дневника официра и појединих дијелова војске, новинарске вијести и дјела о униформи, као и искази о броју и опскрби у тајном архиву ратног министарства. Ти свакако оскудни и разбацани подаци дају нам али ипак бар приближну слику „заставе Бошњака“.

Не смије се заборавити, да је та мала чета, и ако је у савез војске примљена, ипак у осталом заузимала сасма инфериоран положај. Згодно вели Цјенгел: „Није ни најмање зачудно, да такво мишљење влада, пошто је бошњачки збор приликама био присиљен да живи на границама државе, и то у малој варошици, као што је Голдап у далекој забити. За њ се нико није ни бринуо, па није имао ни прилике, да бар чим год у перијодичним великим јесенским вјежбама на се пажњу навраћа. Утјеловљен Ришовој хусарској пуковнији, а од њезина заповједника запостављен, животарио је додуше збор Бошњака, — али је био жив ишчезао и његово издисање могаше само рат да спријечи.“ Дјела о униформи онога времена једина су, која се Бошњака сјећају. Скоро би се могло узети, да је краљ, који се иначе за сваку ситницу у војсци бринуо, прилике Бошњака препустио посве у руке пуковнику Ришу и једном свом генералном побочнику, можда Винтерфелду (Winterfeldt); иначе се та конзеквентно мртва шутња не може разјаснити. Никако се не може разумјети, да се у листинама о рангу, у којима се сваки официр и барјактар хусарске пуковније по пропису

биљежи, само у кратко спомиње: „Бошњачки збор стоји у Голдапу“. Да се о Бошњацима није нигда онако извјештавало као о Ришовој хусарској пуковнији, и да су Бошњаци по свој прилици стајали под самосталном управом пуковника Риша, доказује сасвијем јасно код Џенгела одштампана преписка генерала Антала с тајним ратним савјетником де ла Мотом (de la Motte) од године 1767. За то вријеме не може се ни уништење списа сматрати као узрок, што нам мањкају вијести о овим Бошњацима. Није никакво чудо, што је тај материјал, услијед живог интересовања за војном историјом домовине, дошао у руке разних аутора, као и оним неименованим писцима у „Soldatenfreund-у“[1]), надаље Џенгелу (Dziengel), Грабеју (Grabe)[2]) и Макензену (Mackensen). Сви су се држали дневника, који сам ја својим истраживањем на основу архива пронашао нетачнмм. Ја држим под сигурно, да је Серкиз био капетан у пољско-саксонској босанској пуковнији[3]), који је услијед капитулације[4]) самостално једну кумпанију сакупио и по уговору водио у Окуб (Ockub) или Цваниц (Zwanitz), а одавлен у Варшаву. Серкиз је морао бити онај капетан, који је са пуковнијским заповједником Мазанијем рђаво стојао, по свој прилици услијед чудноватог његовог манипулирања с касом, о чему се у актима налази врло смијешних ствари, јер Хофман, пруски резидент у Варшави, који краља вазда одмах обавијешћује о ново врбованим пуковнијама, говори у својој депеши од 23. јануара 1745. о све то већој зловољи Бошњака[5]). Шта више, 17. априла јавља он, да се један босански официр, који је 150 рекрута у Варшаву довео, одлучно противи да служи под пуковником Мазанијем, и да је одлучио, да ће се радије у службу понудити пруском краљу, од кога се по се и по своје људе бољему нада, па је тјерао дотле, да су га морали аретирати[6]); приликом параде 15. маја дошло је шта више до јавне непокорности. О тој намјери једнога капетана говори такођер и коморник Грушински (Gruszinsky) у депеши од 26. маја 1745. на Брила[7]). По вијестима „Handesche Zeitung“ од 12. аугуста. датираним 1. аугуста из логора у Хлуму,

---

1) „Soldatenfreund“, 1835., 1853. и 1876.

2) Grabbe, потпуковник: „Сједнички извјештаји старинског друштва Prussia у Königsberg-у, 1890.“

3) Спомиње се капетан Stephan као заповједник једне компаније у пољско-саксонској пуковнији. Главни државни архив у Дражђанима: Die koenigliche Garde derer 1200 Mann in Pohlen betr. 1741—1747. Loc. 3640. „Rapport des Obristen Ignatius Mazani von Slavedin an den General Major von Bardeleben, dat. Lowicz den 16-ten Mai 1746.“

4) Тајни државни архив, Берлин. Hoffmann, Leveaux, Wallenrodt. Polonica. 25. Rep. 9. Бр. 27. од 20. јануара 1745.

5) Тајни државни архив, Берлин. Polonica. 25. Rep. 9. Бр. 27. Hoffmann, Leveaux, Wallenrodt.

6) Тајни државни архив, Берлин. Hoffmann-ови извјештаји. Rep. 96. 50. E.

7) Тајни државнп архпв, Берлин. Polonica. 25. Rep. 9. Бр. 27. Hoffmann, Leveaux, Wallenrodt.

изјављује истом приспјели бошњачки вођа, да би он са којих 60 људи још прије краљу рупио, да га Пољаци нијесу спречавали; у осталом је Серкиз поручнику пл. Бачку сам признао, да је припадао оним пуковнијама, које су у Пољској врбоване. Главни државни архив у Дражђанима садржаје врло мало материјала о кантонирању пуковније код Мезерића. Дневник, што га је генерал-мајор пл. Вајсбах у Мезерићу при преузимању заповједништва краљевских пољских застава, почевши од 14. аугуста 1745. дневно водио[1]), заведен је истом послије ступања Бошњака у пруску војску. Може се узети, да је Серкиз своје људе у мањим одјелима под изговором да су бјегунци, преко Одре у Пруску пропуштао, како би тијем отклонио сваку сумњу од себе, да он није ни у каквом договору с непријатељем, јер је он, како Бачко вели, посредовањем двојице изасланика приволу краљеву задобио за пријелаз у Пруску. Скоро би се могло рећи, да су Бошњаци, који су по једној депеши министра Подевилског (Podewils) од 26. јуна у малим чопорима од 10—15 људи почели Одру прелазити, да у Саксонску уђу „sans ancune réquisition préalable“, са Серкизевим Бошњацима идентични. Од оних пуковнија код Мезерића није ништа прешло у Саску, а у половини јуна заповјеђено је пруским властима, да се чувају пољске границе; но вјеројатније је, да је Серкиз одмах на дозволу краљеву своје људе преко границе превео. Истина, тај је поступак пријављен министру, но он га није одобравао, јер му није била позната краљева привола. Кад се узме на око удаљеност између Мезерића и Бреславе, онда се слаже по Подевилском назначено вријеме, 26. јуни, са Серкизовим доласком у Бреславу 26. јула[2]). Прилике прошлога стољећа морају се другим очима гледати, а нијесу ни узроци прелаза познати, но приповиједање капетана Серкиза о потпуном расулу Брилова кора и о очајном прелазу у Пруску услијед оскудице у сваком погледу, чини утисак, као да је он тијем хотимично ублажавао разлоге свога поступка. У погледу течаја врбовања, Серкизово је причање скроз неистинито. Од доласка Бошњака у Бреславу 26. јула може се сасма јасно траг њихов пратити до улаза у табор код Хлума и до подређивања њиховог једном пруском каваљеријском официру. „Handesche Zeitung“ објавиле су три биљешке о томе:

Бр. LXXXIII. Бреслава, 27. јула.

Јучер, 26., стиже овамо прилично велики број Бошњака са три угледна официра. Момци су добровољно одлучили да у нашој војсци служе.

---

[1]) Главни државни архив, Дражђани. Саске трупе у Пољској, татарске дворске заставе. 1743.—1746. Св. 1. Бр. 11.000.

[2]) „Handesche Zeitung“, Берлин, од 27. јула 1745.

Бр. XCVI. Четвртак, 12. аугуста. Табор код Хлума, 1. аугуста.

Његово Величанство примило је Бошњаке, који су скоро из Бреславе овамо дошли, међу своје плаћенике. Официр, њихов заповједник, приповиједао је, да се он још одавно са неких 60 момака из своје домовине овамо упутио да служи Његовом Величанству краљу, али да су га саксонски војни вербери све до сада задржали у Пољској и недавши му обећану плату.

Бр. CI. Бреслава, 17. аугуста.

Бошњаци су додијељени Цитеновој (Zieten) пуковнији, али имаду сопствено заповједништво и начин муштре.

Дневник пјешачке пуковније нашљеднога принца Дармштадског[1]) приповиједа даље о Серкизовој застави овако:

„3. аугуста прође 80 Турака кроз град Јаромир. Ови Бошњаци дошли су добровољно да траже службе у Његовог Величанства, коју су и добили. Али више их, који су се тако понудили, није хтио краљ да прими. Они су били на коњима, а оружани копљем, сабљом и са много кубура.“

У сугласју с овом пошљедњом вијести забиљежио је један виши официр, мајор Варнери (Warnery) од Нацмерове хусарске пуковније бр. 4., у својем дневнику[2]), да је он заповједник турских Бошњака, који су 3. аугуста дошли у табор код Краљевог Граца (Königgrätz):

„За вријеме претпрошлог рата, Аугуст III. установи пуковнију босанских Турака, који бијаху пребјегли из Хоцима (Chotzima), гдје се бијаху побунили против свог паше. Неки Јерменин доведе их компанију пруском краљу у логор у Краљев Градац (Königrätz) год. 1745.; ја их добијем под своју управу све до Дражђанског мира, јер се ја с њима разумјех: то би почетак ове босанске пуковније од 10 ескадрона, коју сада има овај краљ, али која није више онака као прије.“

Макензен вели сумњајући: „Да ли су то били Бошњаци Серкизеви, није доказано, али није ни немогуће“[3]). Али ја то држим под

---

[1]) Ратно министарство, тајни архив, Берлин. XXV. Стр. 121.

[2]) Commentaires sur les commentaires du Comte de Turpin sur Montecuculi, avec des anecdotes relatives à l'histoire militaire du siècle présent par M. de ... à St.-Marino chez Rotarier 1778. Св. III. Стр. 36. (Коментари коментарима грофа пл. Тирпена о Монтекукулију са причама, што се односе на војничку хисторију садашњег вијека од M. de ...).

Charles Emmanuel de Warnery était lieutenant-colonel dans le Régiment de Hussards Nr. 4 au mois de Mai 1757, après la mort du général Wartenberg, il devint Colonel et Chef du régiment de Hussards Nr. 3. L'année suivante, il entra au service de Pologne et obtint le grade de général-major. (Œuvres de Frédéric le Grand. Св. IV., стр. 96.)

[3]) „Militär-Wochenblatt“, 1895., бр. 23., стр. 602.

сигурно, јер за ону тачку „Серкиз је идентичан са Stephani-ом“ имам много доказа. Не узимајући у обзир сугласност о доласку Бошњака у табор 1. аугуста, односно 3. аугуста, не смије се табор код Краљевог Граца замишљати као простором скучено мјесто, према чему чудновата излази претпоставка, да су два самостална одјелења Бошњака у исто вријеме стигла у краљевски табор[1]). Заблуда у томе настала је мистичким Јерменом, капетаном Стефанијом, који се као вођа једног паши од Хоцима одбјеглог одјелења копљаника појављује у табору краљеву, те се у рукописима дјела о униформи спомиње као први

[1]) За моје мишљење, да су Стефан, Стефани и Серкиз једно те исто лице, налазимо потпуни доказ у „Speciale Nachweisung der vom 1. Juni 1746 bis ultimo Maji 1747 bezahlten Staabs- und Ober-Officiers-Quartiergelder in den Staedten des Koenigsberg'schen Departements.“ (Архив ратног министарства у Берлину, l. *a.* VIII: „Acta wegen des mehr erforderlichen Services für die augmentirte Einquartierung in Ost-Preussen und Lithauen de 1744—1749.“) Ево овог исказа:

	Prime Plan	Sollen monatlich an Quartier-Geldern haben			Haben empfangen vom 1. Juni bis ultimo November 1746			Vom 1. December 1746 bis ultimo Maji 1747			Haben ihre Garnisonen gehabt in
		rthlr.	gr.	pf.	rthlr.	gr.	pf.	rthlr.	gr.	pf.	
Regiment von Ruesch Husaren	Rittmeister von Saremba	2	—	—	12	—	—	12	—	—	Marggrabowo.
	Rittmeister von Rohl	2	—	—	12	—	—	12	—	—	
	Lieutenant von Mirow	1	22	9	7	45	(?)	7	45	(?)	
	Cornet von Zeuchner	1	22	9	7	45	(?)	7	45	(?)	
Bosniacken	Capitain Stephani de Serkis	2	—	—	12	—	—	12	—	—	
	Lieutenant Emir Ossmann	1	22	9	7	45	(?)	7	45	(?)	
	Cornet d'Alie	1	22	9	7	45	(?)	7	45	(?)	
	Cornet d'Invec	1	22	9	7	45	(?)	7	45	(?)	
Uhlanen	Rittmeister von Krzceczewski	2	—	—	12	—	—	12	—	—	

Напротив заплиће ова исправа ствар гледе другог корнета Витковића и другог капетана Петровског. Противно наводима у благајничком исказу и у актовима тајне ратне писарне, који се односе на оставку корнета Витковића, даје се овдје другому корнету име d'Invec. По списку о броју овог војничког одјелења била су само два корнета, Алија и Витковић, и за то држим ја, да су d'Invec и „Wittkowitz“ једна особа; да ли ту имамо посла с придјевком или двоструким породичним именом, ствар је тек споредна. — Загонетан је Krzceczewski, капетан улански. Ја сам овдје цитирану исправу пропашао послије закључка моје расправе и сада излази, да та исправа побија оно, што сам казао гледе другог капетана (Петровског), понајглавније на основу слике униформама. Признајем да је име Krzceczewski привидно засвједочено са онима двијем кабинетским заповједима, управљеним на пуковника пл. Риша од 31. марта и 12. маја 1746. (Тајни државни архив у Берлину. „Minuten“. 1746. Rep. 96., B. 32.) Али ја ипак остајем при тому, да је име Петровски исправно; за мене је мјеродавна слика оне турске униформе, скроз сличне униформи Стефанове заставе, под којом се пише: „Један пук улана, уређен под заповједништвом капетана Петровског,“ надаље депеша варшавског резидента Лево-а (Leveaux) од 2. априла 1746., која гласи: „Certain Capitaine du Régiment du dernier (d'Osten, Colonel du Corps des Bosniaques) nommé Petrowsky m'ouvrit hier, qu'il avoit le dessein, de prendre service d'Housard dans l'Armée de Votre Majesté avec son drapeau.“ (Тајни државни архив, Берлин. Rep. 9. 27. 1746.)

вођа пруских Бошњака[1]), надаље и тиме, што се мисли, да је он нашљедник год. 1757. преминулог Серкиза. Ја сам дуго мислио, да је Серкиз послије пријелаза на римо-католичку вјеру, дакле између 1746.—1754., примио име Стефани; но то ипак није лако могуће, пошто је већ 1745. у рату капетан Стефани за распуштање свога уланског збора од магистрата у Хиршбергу (Hirschberg) 304 талира 12 гроша узајмио, који су по наредби од 15. јуна 1746. од Ришове хусарске пуковније накнадно утјерани[2]), а пријелаз на католицизам случио се, по биљешкама Бачка, без сумње истом касније, него у рату 1745. Ми имамо посла само са једном трупом копљаника и по томе је „Стефани" или придјевак Серкизев, или пак њемачки пријевод албанеског имена Серкиз. И број се капетанâ по исказима тачно одређује; у „мјесечним генералним исказима хусара Њег. краљевског Величанства пруског краља за фебруар 1746." спомиње се први пут само један капетан[3]), истом у априлу други, а то је Петровски (Petrowski), који је 1748. демисионирао. Тај један капетан биљежи се све до своје смрти 1755., а то је капетан Серкиз, као што се види по примитку и издатку главне војне благајне 1755./1756., па и Бачко познаје само Серкиза као првога капетана. Барјактар Алија води заставу самостално све до 1762. За моју тврдњу, да је „Стефани" њемачки пријевод Серкиза, па да га сад овако, сад онако називају, пружа најбољи коментар гроф Е. Липе (Lippe)[4]). Краљ Фридрик није трпио, да се вијести о војсци штампају; с тога се налазе из времена његова владања само писани, и неки у иноземству (Frankfurt a./M., Lipisko, Amsterdam, Biel) штампани искази рангова. Један у Амстердаму 1753. издани исказ рангова садржаје само врло кратке биљешке о униформи, устројењу, пријашњим и садашњим заповједницима, штопним официрима и штопним гарнизонима. Код хусарских пуковнија стоји забиљежено: „Ришова хусарска пуковнија у Голдапу. Бошњаци под капетаном Стефани-ом у Олецку." Као заповједник спомиње се напросто Стефани; но биљешка уз дјело, штампано 1753., потјече из времена, кад је Серкиз још живио и доказује, да је он у истину заставом заповиједао, што се види из биљешке која гласи: „Обуставља се плата године 1755. умрлог капетана Серкиза." Два на ствар односећа се мјеста рукописни су додаци у дјелу о униформи од 1759.[5]) и 1761.[6]); у пошљедњем спомиње се

[1]) Скоро у свим дјелима о униформи из времена Фридрика Великог спомиње се неки капетан Стефани (Stephani) као први заповједник Бошњака, а нигдје се не налази име Серкиз.

[2]) Војно министарство, тајни архив, Берлин. Примитак и издатак код краљ. пруске главне ратне благајне 1746.—1747. VI. 2. c. 70.

[3]) Војно министарство, тајни архив, Берлин. VI. 1. d. 4.

[4]) Гроф Липе (Lippe), „Husarenbuch", Берлин 1863, стр. 261.

[5]) Војно министарство, тајни архив, Берлин. IX. 1. c. 8.

[6]) Краљев. оружана, библиотека, Берлин. C. 171.

год. 1754. као година смрти Серкизове. Оно што Варнери вели о бјегству пуковније пашине из Хоцима, исто је онако неистинито, као што су неистинити подаци капетана Серкиза о проваћању Бриловог врбовања. Врбоване компаније бошњачке пуковније, да могу доћи на мјесто својих скупова у Окуб (Ockub) и Цваниц (Zwanitz), прелазиле су у Пољску код Хоцима, турске пограничне тврђаве. Порта, као и баша од Хоцима притуживаху се великом вођи Потоцком, да саксонски агенти без владине дозволе врбују турске поданике за пољскога краља[1]). Списи у Дражђанском архиву не садржавају ништа, на темељу чега би се могло закључити бјегство читаве пуковније из Хоцима. Течај ствари при устројавању пуковније и § 14. „капитулације" с овим садржајем: „Ако пуковнијски заповједник на достојну представку кога капетана отпусти једног или више момака, онда је капетан обвезан да своју компанију на сопствени трошак попуни; у ту сврху треба да официри у својој отаџбини подржавају непрекидну комуникацију и дописивање, да се одонуд регрути могну добављати" — показују јасно, да су ти момци врбовани у својој „отаџбини", дакле у Босни.

Архенхолц (Archenholtz), сувремени историчар 7-годишњега рата, сматра такођер Серкиза и Стефанија као једно лице[2]). Варнери изрично означује њему подређену компанију као основну трупу доцније бошњачке пуковније, као што и Бачко ону чету, коју је Серкиз краљу превео, као основну трупу сматра; на пошљетку чиме би се и могло доказати истовремено постојање двију трупа копљаника и обају капетана Серкиза и Стефанија? О истинитости доласка заставе у Бреславу и у табор у Краљев Градац, те проласка њезиног кроз Јаромир нема се за што сумњати. У новинама наведени дани аутентични су, јер је једна вијест, која се односи на долазак у логор, уз онолику строгост, којом је краљ све догађаје тајно чувао, морала потећи само од кога кабинетскога савјетника; уз то потјечу извјештаји у берлинским новинама већином из краљевског главног стана. Ово се јасно види одатле, што сваки пут, чим који Хофманов извјештај из Варшаве дође о кретању трупа код Мезерића, неколико дана касније доноси „Handesche Zeitung" изватке. Марширање кроз Јаромир 3. аугуста, као и подређивање заставе мајору Варнерију, дапаче и долазак у логор 1. аугуста, све се то подудара с истином. Пут од Бреславе (26. односно 27. јула) до Хлума (1. аугуста) могао се превалити за 6, односно 7 дана.

---

[1]) Главни државни архив, Дражђани, преписка коморника Гручинског са грофом Брилом од 12. маја и 1. јуна 1745.

[2]) „Archenholz's historisch-genealogischer Kalender", 1789., стр. 331.

Када их је краљ примио у своју службу, нема означена ни установљена времена, али ја рачунам да је то било већ у мају, особито кад се урачуна вријеме, потребно за путовање обадвојице изасланика тамо и натраг од Мезерића у Ческу (по Бачку) и вријеме путовања заставе у Бреславу (26. јула). Као дан постанка по мом суду могу се само два дана узети, и то 3. аугуст 1745. или 16. фебруар 1746.; под овијем разумијевам ја оснивање или преузимање заставе у савез пруске војске, док је утјеловљење са Ришовом хусарском пуковнијом споредна ствар. Како је слабо то читаво вријеме освијетљено, види се из кабинетске заповједи краља Фридрика Виљема IV. на 1. и 2. уланску пуковнију од 24. маја 1845.: „Управо је 100 година, откако је основана пуковнија, која је сваком приликом вјерне службе вршила.“ Ту се не спомиње никакав извјестан дан стогодишњег постанка, само се на мјеродавном мјесту узима, да су Бошњаци прије 24. маја 1745. приступили[1]). Макензен се у томе погледу вара, јер се ту не мисли дан устројења, већ од прилике се тијем „прије 24. маја 1745.“ означује вријеме, када је краљ приволио на њихову службу. Каква замршеност уопће у том питању влада, показују примједбе у погледу аутора на стр. 602. војног седмичног листа. Нигдје се не каже, да је краљ Фридрик II., примајући Бошњаке у службу, одмах примио њихову заставу у савез војске. Много је вјеројатније, да је краљ рекао: „Дођите, покажите шта можете, пак ћемо онда видјети“; наводно „трајно“ додјељење Ришовој пуковнији шта више потврђује претпоставку, да је то вријеме било службовање за пробу. По Варнерију провело се примање Бошњака у савез војске 3. аугуста, а примање на етат истом 16. фебруара 1746.; он вели: „Изванредни издаци за сувишке и храну. Број 76. Улански збор, који са Ришовом пуковнијом у Пруску долази и који у њезином стану остаје, подмирен је до конца фебруара 1746. из ратне благајне у Бреславли, а иде му у име опскрбе:

за март 1746. . . .	372	талира	18 гроша
„ април „ . . .	372	„	18 „
„ мај „ . . .	372	„	18 „

укупно усљед кабинет. наредбе од 16. фебр. 1746. 1118 талира 6 гр.“[2]).

Ја разумијевам ту кабинетску наредбу тако, да је истом од овога дана застава Бошњака из пробе иступила и стално примљена на етат „као изванредни издаци напрама досадањем зарачунању на ратну благајну у Бреславли“. Овоме ваља још додати, да је у „мјесечним

[1]) „Militär-Wochenblatt“, 1895., бр. 23., стр. 602.

[2]) Војно министарство, тајни архив, Берлин. VI. 2. с. 70., стр. 330.

главним исказима хусара Њег. Величанства пруског краља за мјесец фебруар 1746.)“ [1]) рукописом додато, и то први пут: „Збор Бошњака, који се налази код Ришове пуковније, састоји од:

1 капетана, 1 поручника, 2 заставника (барјактара), 4 каплара, 35 момака, укупно 43 главе.“

По мом мишљењу могу се дакле узети само 3. аугуст 1745. или 17. фебруар 1746. као дани оснивања. Ја бих се одлучио за 3. аугуст, пошто од тога дана Бошњаци ступају под заповијед једног официра из армаде, што се од сада опскрбљују из ратне благајне и што се под именом „Бошњаци у служби Његовог Величанства, Фридрика II., краља пруског“ од тог дана сматрају као обвезани на службовање. Напротив је 16. фебруар 1746. право рећи само шљедство 3. аугуста 1745., претпостављајући, да се уврштење у етат и вођење у исказима може сматрати као споредна ствар[2]).

Када су Бошњаци ступили у дотицај са пуковником Ришом, не може се због оскудице података тачно установити. Бачко описује то овако:

„Краљ посла Бошњаке пуковнику Ришу с налогом, да код његове пуковније служе, а својој заповиједи додаде: „Риш нека испита, да ли ти људи могу копљем што год ваљано учинити.“ Овај се сјећаше још из аустријске службе на Тренкове пандуре и с тога посматраше некаквом зловољом сиромашне Бошњаке, а то се расположење рашири врло брзо по читавој пуковнији. Но кад ова на свом маршу удари на непријатељску коњицу, добише Бошњаци заповијед да ударе. С презрењем живота навалише ови људи у борбу, а кад су услијед претежности непријатеља дошли у стиску, рече Риш: „Ипак су то храбри момци и ми их не смијемо напустити.“ Уз дату им припомоћ натјераше Аустријанце у бјегство, па задобише том доказаном храбрости достојно уважење. Риш је о том догађају извјестио. Али пошто је наскоро у Дражђанима мир склопљен, то он запита, гдје сада треба да Бошњаци остану, на што доби заповијед, да их поведе са собом у Пруску[3]).“

Ови подаци били су до сада једини извор о заједници Бошњака са хусарима за вријеме рата; за што Цјенгел и Макензен ту

---

[1]) Војно министарство, тајни архив, Берлин. VI. 1. d. 4.

[2]) „Das Ulanenbuch“, Колин на Рајни, стр. 9., као и Haћer-ова „Историја каваљерије њемачкога царства“, Берлин 1881., не долазе у обзир, пошто се ондје спомен дан без поузданог основа одређује.

[3]) Проф. пл. Бачко, „Прилог историји пруског бошњачког збора, нарочито о његовом постанку и његовим првим официрима“, у „Прилозима историје Пруске“, Königsberg 1818., стр. 288., одштампано у Цјенгеловој „Повијест краљ. 2. уланске пуковније“, Potsdam 1858., стр. 19.

свезу не сматрају свршеном прије 18. новембра 1745. и још прије, 25. децембра 1745. уговореног Дражђанског мира, није ми јасно. Једини би узрок за то њихово мишљење могао бити тај, да држе да је пријелаз Бошњака истом послије 18. новембра свршен; чудновато је при томе, да Бачко, Џенгел и Макензен могућност пријелаза у љету посве из вида губе. Долазак Бошњака у Ческу 1. аугуста и у исто вријеме обављено подређивање њихово под заповједништво Варнерија говори свакако против тога, да су прије Дражђанскога мира „фактично присаједињени“ хусарској пуковнији. Да се уопће у сугласје доведе дневник са Варнеријевим заповједничким положајем, морамо узети, да су хусари бошњачким копљаницима прискочили у помоћ у оном њихови окршају с аустријском војском, јер су Ришови хусари били такођер у Ческој на предњим стражама; сад да ли је то било можда у ком окршају у пошљедње дане новембра, или прве дане децембра, можда код католичког Хенерсдорфа 23. новембра 1745., овом часном дану црних хусара, не може се у тврдо рећи[1]), исто тако као што није могућност искључена, да су се Бошњаци под Варнеријевим водством као самостална трупа са Ришовим хусарима заједно у аугусту или у септембру са непријатељем сукобили. Кад држимо у виду, да је ово Варнеријево заповједништво трајало до уговора мира, излази да знанично присаједињење у Ришову пуковнију није могло бити прије повратка чета из рата.

Архивар Ланге вели шта више, да је за приређивање генералштабног дјела о другом шлеском рату имао у рукама кабинетску заповијед, која Ришовој пуковнији истом сада на његовом повратку заставу Бошњака предаје. Ако је краљ пуковнику Ришу повјерио оцјену Бошњака, то је ово при краљевом негодовању наспрам копља појмљиво; строжега судију није могао ни наћи, него побједитеља Нацмер-улана код Олбендорфа.

Било како му драго, извјесно је то, да се Бошњаци ни у ком извјештају о тадањим окршајима не спомињу, али то стоји, да с пуковнијом заједно у јануару улазе у Голдап. Врло је вјеројатно, што Макензен драстичним начином вели о расположењу у пуковнији наспрам необичног прирастка: „Не може се рећи, да је нешто запуштена шарена рпа примљена од хусарског пуковника са задовољством, а ни пуковнија није тај чудновати прирепак пријатељским оком посматрала. Спољашња појава изазиваше премало повјерења, док предрасуде против копља завладаше опћенито. Уз то је међу многобројним Маџарима и Хрватима у пуковнији била укоријењена мржња на све, што се Турчином звало.“

---

1) „Soldatenfreund“, 1854., год. 21., св. 12.

Вијест о постављању пољско-саксонске војске код Мезерића, као и гласови о протухама, како их је краљ обичавао називати, отешча врло њихов положај. Тому придође још пруском војничком оку необично црвено одијело под суром кабаницом, као и то, што су и официри били оружани копљем и што је сваки момак јахао на сопственом коњу. Макензен [1]) прича даље о „босанским коњима“, да истина нијесу велики, али да су врло брзи и чврсте грађе, тако да могу и највећег момка носити. Он додаје: „да су ти коњи онда цијењени као добри јахачи коњи, исто тако Бошњаци као изврсни јахачи, па да се у ондашњој Пољској име **Бошњак** много помињало за нерегуловане коњанике.“ Ово описивање не може никако Макензен протезати на коње пруских Бошњака, јер се дотични Винтерфелдов извјештај ослања на један пријашњи догађај, не узимајући на око датум, када Винтерфелд није имао још никаква сношаја са пруским Бошњацима. Винтерфелд ратоваше наиме у априлу и мају 1745. у шлеским планинама код Хиршберга и Шмидеберга против збора аустријских добровољаца, основаног по пуковнику Патешицу (Pateschütz), од ког је заробљене коње Нацмеровим хусарима предавао, као што су и сељаци за сваког коња са седлом по 10 талира добивали, па вели: „Коњи додуше нијесу велики, али врло брзи и чврсте грађе, тако да највећу слоту могу носити, којих међу овдашњим заробљеницима има неколико од шест стопа висине, а то су босански и јурски (Juraische) коњи [2]).“ Потврду овога налазимо у другом извјештају; Винтерфелд је са хусарским пуковнијама Риш, Солдау и Нацмер навалио код Болкенхагена на пандуре и угарске хусаре, које су у исто вријеме огорчени сељаци у кланцима из бусије нападали, па вели: „Они су били сви на коњима и од збора пуковника Патешица, који не имађаше других коњаника, а то су Личани, Бошњаци и Хрвати, све снажни и стасити људи [3]).“ Макензен је ове Бошњаке пуковника Патешица поистовјетовао са Бошњацима Серкизовим; он не зна, да је концем априла босанска пуковнија била на путу за Варшаву и да уопће од њих није нико ступио ногом у ческо-шлеско гранично горје, па да је у редовима аустријских Граничара било Бошњака, наиме бјегунаца из Босне или житеља тако зване „Турске Хрватске“ [4]). Исто је тако погрјешно мишљење, да је у

---

[1]) „Militär-Wochenblatt“, 1895., бр. 23., стр. 600. (тако их описује Винтерфелд краљу у једном извјештају од 3. маја 1745.).

[2]) Тајни државни архив, Берлин. Winterfeldt-ови извјештаји краљу. 1744.—1745. Хиршберг, 3. маја 1745.

[3]) Тајни државни архив, Берлин. Winterfeldt-ови извјештаји краљу. 1744.—1745. Хиршберг, 1. маја 1745.

[4]) Ваничек, „Историја Војне крајине“.

ондашњој Пољској често употребљавано име „Бошњак“ као име нерегуларних коњаника, управо као што је погрјешна и тврдња по Бачковом дневнику, „да је Арбанас Серкиз своме збору самовољно надио име Бошњаци, с тога што је Бошњаке, сусједе своје отаџбине, као изврсне јахаче познавао, ма да можда међу њима није било ни једнога Босанца“. Ово потоње тврђење чини се и самом Џенгелу чудновато, јер он вели у својој примједби: „Име „Бошњаци“ спомиње се често у пољској коњици уз улане у годинама 1744. и 1745. и с тога не може бити, да га је Серкиз први употребљавао.“ Џенгел је по свој прилици у „Handesche Zeitung“ или у „Hamburger Correspondent“ 1745. наилазио чешће на име „Бошњаци“ за вријеме концентрирања код Мезерића. Ни Џенгел ни Макензен нијесу прелистали архиве у Дражђанима и Берлину, иначе би морали знати, да је нарочито за други шлески рат врбована пуковнија од народних Бошњака. Ја нијесам нашао ни у пољској војној књижевности, ни у дражђанском архиву (Списи о пољским дворским заставама, товарчикима, устројењу уланских пуковнија) ама ни спомена, по коме би се могло закључити, да је име Бошњак употребљавано за нерегуларну пољску коњицу. Истом од дана Брилове наредбе за устројење коњице, у октобру 1744., налазе се у берлинским и дражђанским списима податци о врбовању, односно о већ врбованој народној босанској пуковнији. Да се неколико мухамеданских Татара придружило Серкизовој застави можда још прије пријелаза, или и послије, пошто се у сусједној Пољској пронио глас о мухамеданском коњаничком збору у Голдапу, не ћу да побијам. Али да је постојала застава народних Бошњака, нема за ме сумње и ја ћу за то изнијети доказе у већ приуготовљеној расправи о „Бошњацима пољско-саксонске војске“ Искази ранга хусарске пуковније, који се сачуваше из године 1745., не спомињу Бошњака, а то је један доказ више, да су они истом кабинетском наредбом од 16. фебруара 1746. ступили с хусарима у трајну свезу. Искази о снази од фебруара 1746. приказују такођер, да су и три официра преузета, које нам Бачко поименце навађа, као капетана Серкиза, поручника Османа и заставника Алију; ова се имена потврђују и актима војног министарства и тајне војне канцеларије. Исказ о стању од фебруара 1746. са 43 момка показује још само половину заставине снаге, која је означена по Бачковом дневнику са 72 момка, са 80 момака по дневнику пуковније принца нашљедника дармштадског од 3. аугуста 1745., и као кумпанија мајора Варнерија за 80—100 људи. По томе мора дакле да их је скоро половина на бојишту погинуло.

У првом саставку „мјесечних главних исказа о пруским хусарима Њег. краљ. Величанства за фебруар 1746.“ спомињу се два заставника, док Бачко извјештава, да је био само један заставник, Алија, при примању заставе. Биће да је овај други заставник истом за вријеме повратка у Голдап на тај степен унапријеђен, као што се може закључивати по датуму наредбе од 6. фебруара 1746., по облику извјештаја и по накнадном плаћању:

„Рачун главне ратне благајне од 1. јуна 1745. до конца маја 1746.[1]).

Приход и расход краљевске пруске главне ратне благајне,
вођен од тајних савјетника и војних благајника
Рихтера (Richter) и Кепл-а (Koeppl).

Изванредни издаци на доплатке и опскрбу. Уланском збору, који маршира са Риповом хусарском пуковнијом у Пруску и с њом заједно остаје, и који се до конца фебруара има опскрбљивати и исплаћивати из ратне благајне у Бреслави,

за март	1746. . . .	372	тал.	18 гр.
„ април	1746. . . .	372	„	18 „
„ мај	1746. . . .	372	„	18 „

Бр. 76. Свега гласом краљ. наредбе од 16. фебр. 1746. 1118 тал. 6 гр.

Пуковнику Ришу плата за заставника Витковића (Wittkowitz), који служи код бошњачкога збора,

за јануар	1746. . . .	15	талира
„ фебруар	1746. . . .	15	„
„ март	1746. . . .	15	„

Бр. 77. Гласом наредбе од 9. фебр. 1746. 45 талира

Осим тога имају се Витковићу исплатити и уговорена два оброка као доплатак мјесечно са 2 талира 16 гроша

за јануар	1746. . . .	2	талира	16 гр.
„ фебруар	1746. . . .	2	„	16 „
„ март	1746. . . .	2	„	16 „
		8	талира	

Даље за април 1746.

плате	15	талира	
2 оброка	2	„	16 гр.
	17	талира	16 гр.

Даље за мај 1746. . . . . . 17 талира 16 гр.

Бр. 78. Заједно заставнику Витковићу . . . . . 88 тал. 8 гр.“

[1]) Војно министарство, тајни архив, Берлин. Приход и расход главне војне касе 1745./1746. Обрачун стата, што је примљено и опет издато на разне потребе. Стр. 474 VI. 2. с. 70.

Да ли је тај заставник Витковић био Мухамеданац, који је још са Серкизом из Пољске дошао и тек након дефинитивног ступања у пруску војску на тај степен унапријеђен, или је као рођени Босанац или Хрват, пошто је већ у војсци, можда чак и у Ришовој пуковнији служио, као земљак или што је језик познавао у ту заставу директно премјештен, не може се одлучити. По његовом особном положају код Бошњака, као и по преписци о отпусту Витковићеву у години 1755. држим да је он био мухамеданац, који је са Серкизом дошао[1]).

У априлу већ, истом што се дошло у Голдап, слиједио је изненада први и једини допуњак; у исказима о стању хусарске пуковније у априлу године 1746. налази се извјештај у овом облику:

„Збор Бошњака, који се налази код Ришове пуковније, састоји од 2 капетана, 1 поручника, 2 заставника, 5 капрала, 53 момка = свега 63 главе.“

По томе су придошли 1 капетан, 1 капрал и 18 момака; пошто је Риш по кабинетској наредби од 12. маја 1746. покупио још само 18 момака, то је накнадно морао придоћи још један подчасник, шта се из рачуна разабире, односно из истовјетног исказа о стању од фебруара и марта 1746. са 1 капетаном, 1 поручником, 2 заставника, 4 капрала и 35 момака = свега 43 главе.

Радосној појави појачања достојно гласи и ставак у обрачуну главне војне благајне:

„Неутврђени изванредни издаци за опскрбу улана код Ришове хусарске пуковније[2]).

Због појачања уланског збора са једним капетаном и 18 момака, који је збор присаједињен Ришовој хусарској пуковнији, стављени су у пријашњем рачуну стр. 330., за април и мај 1746. мјесечних 168 талира 8 гроша у издатак. Ти издаци имаду се и надаље предавати Ришовој хусарској пуковнији за тога једнога капетана и 18 улана, с којима је код ње улански збор појачан и то:

за капетана плате	40 талира	
за 4 оброка по 1 талир 8 гроша	5 „	8 гроша
	45 талира	8 гроша
За 18 момака, сваком плате .	5 талира	12 гроша
за 1 оброк	1 „	2 „
чини за 18 момака	123 талира	20 гроша
Свега:	168 талира	8 гроша.

[1]) У Босни има село Витковић, котар Сребрница, као и друго мјесто Витковић, опћине Човчићи, испостава Горажде, котар Чајниче.

[2]) Војно министарство, тајни архив. VI. 2. с. 70. Стр. 402.

(Стр. 390.)[1]).

За април 1746. . . .	168	талира	8 гроша
„ мај 1746. . . .	168	„	8 „

Бр. 79. Свега по каб. наредби од 18. маја 1746. 336 талира 16 гр.“

Макензен[2]) је једини аутор, који тај факат, као и на ово односна мјеста из биљежака („Minuten“) у тајном државном архиву, истина без икаквих даљних конклузија навађа. Мени ја након дужег напора пошло за руком, да по неким сретним приликама те тачке разјасним, које су за ме већ и с тога интересантне, што се једно дјело о униформи ондашњега времена показало да одговара истини; против тих цртарија влада наиме велика сумња. Пруски пословођа у Варшави, легациони тајник Лево (Leveaux), нашљедник у октобру 1745. преминулог Хофмана, извјешћује у својој депеши од 2. априла 1746. ово[3]):

„У Варшави, 2. априла 1746. Број 23.

Ваше Величанство!

Краљ је отпустио по гласу мојег скромном извјештаја оне двије пуковније улана, Остенову и Корецкијеву, тако да је двор од ове ирегуларне војске задржао само три пука (Блендовскијев, Вилиревскијев и Рудницкијев) и босански кор, који је понудио пуковнику Остену, но овај је ту понуду одбио, тужећи се горко на ову метаморфосу те хоће да иде у Дражђане, да тамо потражи другу службу.

Неки капетан пошљедње пуковније именом Петровски саопћи ми јучер, да има намјеру да пријеђе у службу хусара у војсци Вашег Величанства са готово цијелом својом заставом, која састоји од 60 људи и толико коња. Он одлази данас одовлен са својим људма на своја добра, неколико миља од Тарновица; тамо чека он врло милостиве заповједи Вашег Величанства, јер он није претходно молио да буде информиран о Вашим намјерама. Чим буде код куће, јавиће заповједнику најближег табора Вашег Величанства свој долазак и увјете за своју капитулацију.

J. Ц. Лево (J. C. Leveaux).“

Краљева заповијед да се закључи капитулација, остала је сачувана[4]). Она гласи:

---

[1]) Војно министарство, тајни архив. VI. 2. с. 70. Стр. 329.—330.

[2]) Макензен, „Црни хусари“, св. 1, стр. 57., примј. 1.

[3]) Тајни државни архив, Берлин. Релације легационог тајника Лево-а у Варшави. 1746. Rep. 9. 27.

[4]) Тајни државни архив, Берлин „Minuten“, 1746. Rep. 96. Св. 32.

74. „Пуковнику Ришу.

Драги мој!

Пошто сам прочитао Ваше писмо од 26. прошлог мјесеца, јављам вам да сам задовољан, што сте из Пољске придошле пријашње саксонске улане с капетаном и 18 момака у моју службу примили. Ја сам дакле издао заповијед ген. дирекцији, да се од 1. прошлог мјесеца априла одреди плата томе капетану у истом износу као и уланском капетану са 40 талира мјесечно и 4 оброка по 12 гроша 8 фенига, а момци да добију по два дуката мјесечно. У осталом задовољан сам и с тијем, што ћете садашњи цијели улански збор на оба капетана једнако подијелити и свакоме половину момчадије њиховом заповједништву предати.

Потсдам, 12. маја 1746.“

У Менцеловом дивном дјелу: „Војска Фридрика Великог[1]), налази се слика дијелова униформе са додатком: „Улани, 1 пук, основао и заповиједао капетан Петровски“. Тај је нацрт, вели Менцел, узет из једног дјела о униформи, које је у посједу генерала Вилисена; нацрт представља у профилу парадни капут, прслук и капу за официра, подчасника и простог момка. Крој је турски: сури хаљетак са зеленом обашвом и гајтанима, црвен фермен (прслук), порубљен зеленим ширитом, мрки фес са бијелим саруком без перјанице; тај је крој дакле сличан досада познатој ношњи копљаничке заставе Бошњака из првог времена 1745.—1746., која је била овака: црн хаљетак са бијелим харчом, црвен фес са бијелим саруком и црвеном перјаницом[2]).

Свакако је непобитно, да је по Лево-у 2. априла краљу пријављени босански капетан, именом Петровски, који је вољан да пријеђе у војску, идентичан са Риповим капетаном, чија је капитулација 12. маја од краља потврђена. Уз ово долази још нацрт, узет из старог дјела о униформи, у којем је нечијом руком написано име Петровски, надаље сугласност униформе осим боја до сада познатих дијелова турске ношње ових копљаника Бошњака. У капитулацији пуковније Бошњака под заповједништвом пуковника Мазанија стоји изрично, да се пуковнија обвезује, да ће се подједнако одијевати. С тога се може, закључујући по бојама, узети, да је Петровски једну другу кумпанију довео

[1]) Библиотека бакрорезног кабинета у новом музеју, Берлин. Св. III., стр. 125. Волфганг Менцел (Menzel), сликар и бакрорезац у Берлину.

[2]) Перјаница чини ми се да је производ фантазије дотичних сликара; Кнетел (Knoetel) берлински војнички костимски сликар, вели у својој повијести о униформи, „Lose Blätter“, св. VI., стр. 31., да је бијела перјаница за шеширом у пруској коњици уведена истом год. 1762., али да се поједнице већ и прије виђала, као и пр. код добровољних зборова, у Клајстових (Kleist) хусара и 1760. у Бошњака.

у Пруску. Пошто су списатељи дјела о униформи, већином официри, били савременици Бошњака, и пошто се по наводима Бачка турска ношња код њих одржала у првим годинама (од 1745.—1746.), те је послије капитулације у јединственој мондури ипак у кумпанијама било неких разлика, то се могу без зазора позвати на одобрену од краља диобу бошњацких коњаника у двије заставе, коју је Риш провео, па утврдити, да је прва застава под Серкизем (старијим капетаном) имала турску ношњу црно са бијелим, а друга под Петровскијем мрко са зеленим. Ове нацрте нијесу сликари никако могли из прста исисати. Оно од Менцела споменуто Вилисеново дјело о униформи ја нијесам видио, али ипак један пандан, који је можда и сам оригинал[1]). То је дјело већ с тога интересантно, што је једино, које обје турске ношње заједно (упоредо) доноси, а застава Петровскијева само је у том дјелу о униформи приказана. Из овог дјела вадим ова мјеста:

„Св. II., стр. 556.

Код Лосовљеве хусарске пуковније постоји 1 ескадрон Бошњака, помножен у току времена на 10 ескадрона. Њима су заповиједали:

1762. мајор Грабовски (Grabowski),

1772. Халетиус (Halletius Carl, David) потпуковник, добио је племство 1772.

17... Лосов (Lossow) са хусарима бр. 5.

1783. Хоншток (Hohnstock) са хусарима бр. 5.

3 комада ношње са капом.

Св. II., стр. 558. Улани 1 пук.

Тај збор устројен... и њиме је заповиједао капетан Петровски.

3 комада ношње с капом.“

Тај рукопис с акварелима, без сумње дјело каква врло вјешта цртача и добра познаваоца униформе, приказује нам у профилу парадни капут с прслуком и капом и то: официрски, подчасннчки и простог војника; уз то има у дјелу и неколико рукописних додатака. То дјело, које је једно од најљепших и највећих, биће да је нарочито израђено за највишу личност; по Штанглу потјече оно из библиотеке покојног њемачког цара Фридрика. Диоба бошњачког збора у двије заставе трајала је сигурно само до демисије другог капетана Петровскија 1. јула 1748.[2]).

Да је чисто мухамеданској застави постављен за капетана имућан републикански Пољак, излази у први мах чудновато. Та појава налази своје разјашњење у томе. што су у Мазанијевој пуковнији постављани

[1]) Краљ. кућна библиотека, Берлин. 1768. U. 10.

[2]) Војно министарство, тајни архив, Берлин. VI. 2. c. 72, стр. 32.

за часнике само Пољаци и Нијемци. Босанска пуковнија, и ако су јој официрска мјеста од капетана доље до заставника попуњена босанским врбованим официрима путем слободног избора пуковније за вријеме њезиног устројења, зависила је у избору штопа, пуковника, потпуковника, мајора и побочника, једино од одлуке краљеве, или још више од воље грофа Брила. На тај начин нијесу више ни упражњена официрска мјеста попуњена само Бошњацима. Шта више може се по броју не босанских официра закључити, да је свака од оних 5 кумпанија осим народног официрског збора имала бар по једног или по два официра, које је влада постављала, те који су због језика били посредници између пуковнијског заповједника и босанских кумпанија. У осталом босанска је пуковнија једина, која није распуштена послије мира 25. децембра 1745., већ се, и ако врло редуцирана, под пуковником Остеном још неколико година одржала[1]). Да краљ Фридрик увијек само о уланима говори, док се кор официјелно звао у прво вријеме и касније „Бошњаци", то ништа не одлучује; чети је по оружју припадало име улани, а по народности, од које је састављена, добила је име Бошњаци.

У „Minuten" налази се једна кабинетска заповијед краљева, која се може протезати на врбовање допуне, коју и Макензен у том смислу разумијева[2]).

„Пуковнику пл. Ришу[3]).

Драги мој! Како ми је из Пруске јављено, има један капетан од оне одступјеле 4. саксонске пуковније у Пољској, именом Кжечевски (Krzeczewsky) са својим ескадроном од 71 момка, са добрим коњима, који је дошао у уред Виленбург (Willenburg) с изјавом, да је вољан са својим људима пријећи у моју службу. С тога ја желим, да Ви сами то видите и тачно испитате, да ли ти људи за што ваљају и да ли је капетан добар официр по регули, па ако су момци добри, могли бисте их примити као боље, а наше рђавије улане отпустити.

Потсдам, 31. марта 1746."

Да се та понуда није у обзир узела и да Кжечевски није идентичан са другим капетаном, види се већ из краљевске кабинетске наредбе од 12. маја о врбовању Петровског и из оне Менцелове слике. Тому придолази, да је Кжечевски припадао којој послије мира разријешеној пуковнији, док је пуковнија Бошњака мјесто првобитном

[1]) Главни државни архив, Дражђани. Саске трупе у Пољској, татарске дворске заставе. 1743. до 1746. Св. I., бр. 11.000.

[2]) Макензен, „Црни хусари", св. I., стр. 57., примј. 1.

[3]) Тајни државни архив, Берлин. „Minuten", 1746. Rep. 96. Св. 32.

величином од 5 кумпанија услијед иступа двију кумпанија (Серкизеве и Петровскијеве) преузета само са три кумпанија у савез саксонско-пољске војске. Осим тога по кабинетској наредби од 31. марта 1746., припадао је Кжечевски у истину једној разријешеној пуковнији, док је Петровски у бошњачкој пуковнији служио. Па и датум, 31. марта, стоји у опреци, јер Лаво пише истом 2. априла. О времену боравка заставе у Голдапу од 1745.—1754. не постоји ништа званична, само Бачков дневник извјештава о службеном пословању. С тога се Ценгелова тврдња и подудара, када вели:

„Од заповједника запостављен, животарио је још бошњачки збор у миру, вршећи службу на границама краљевства, — али бијаше као да га је жива нестало, и само још рат могао је да његову смртну пресуду запријечи. Пошто ни онако није више мањак попуњаван, то излази, да је мали збор био уврштен у етат, који је ишчезавао. Како је била релативно висока плата, мјесечно 6 талира 20 гроша, којом су додуше морали издржавати своје коње, а своје одијело и оружје подмиривати, то би се мањак лако могао био накнадити Пољацима и Литавцима.“

Службени послови Бошњака у гарнизону нијесу били баш особити, муштрали нијесу скоро никако, јер се њихове вјежбе нијесу могле довести у склад са пруским прописима, па су с тога ријетко употребљавани у гарнизонским службама. При смотрама и војничким вјежбама (маневрима) стајали су на лијевом крилу хусарске пуковније. У служби предње страже употребљавани су као хусари, те је уведена у војску њихова атака у чопорима уз једночлано јахање под именом „турска атака“. Издајући своју упуту за поједине врсте војске, спомиње краљ и Бошњаке:[1]) „Приликом правог јуриша крилâ, коњице против коњице, нека заповједници пуковнија и ескадрона особито на то пазе, да, када га (непријатеља) сузбију, не иде све у потјеру за њим; четврти вод од сваке ескадроне довољан је за то, а ескадре нека се онда само добро развију, интервале нека држе отворене и нека гоне, јер морају са још једним ударом рачунати. Ако су хусари или Бошњаци при руци, то их треба пропустити, гдје је најближе, па их они могу растјерати; коњица нека их у јаком касу потпомаже, а ако што од непријатеља заостане, нека све на рпу сруше“. Јасно је и чисто краљ Бошњацима тиме одредио значај лаке коњице, значај хусарске трупе. А за таку службу бијаше пуковник Риш, један од најсјај-

---

[1]) „Oeuvres de Frédéric le Grand“, св. XXX.; св. IV., стр. 96.; св. V., стр. 168. „Упута за заповједнике кирасирских, драгонерских и хусарских пуковнија“; ова је наредба изашла 14. априла 1778. за вријеме смјештања пуковније пл Арним, ондашње 4., а сада 1. кирасирске пуковније.

нијих појава међу хусарским генералима Фридрикова времена, као заповједник и шеф најчувеније пуковније, врло згодна личност. Са Ришом и његовом пуковнијом остаде у најтјешњој вези „застава“ мијењајући се бројно, онда као „збор“ а најпослије као „пуковнија“ све до 3. фебруара 1788., и то као самосталан дио чете. Тај мали прирепак доби значајан положај наспрам уланских пуковнија исто онако, као од 21. маја 1721. у Тилситу драгонској пуковнији Вутенов (Wuthenow) аташирана „кумпанија хусара“ наспрам хусарских пуковнија тадашњег времена; најкрајњи исток монархије постаде колијевка пруских хусара и улана, а Пољаци и Бошњаци темељ су обију врста војске. С Бошњацима су дакле, како пуковнија „црних хусара“, тако и њезин угледни заповједник и први шеф, пуковник Риш, нераздруживо скопчани, па је вриједно да се која више рече о томе изврсном официру и повјереној му пуковнији. Јосип Игњат Риш (Ruesch)[1]), рођен у Кронстату у Седмоградској као син покрајинског суца, стајаше као царски капетан код хусара пештанске жупаније, кад је на доста неугодан начин потпуном побједом над Нацмеровим уланиа код Старог Гроткау-а или Олбендорфа у 1. шлеском рату пажњу краља Фридрика II. на се обратио. Од хусарских официра, који су послије берлинског мира 1742. ишли у Угарску да изуче службу, сазнаде краљ, да је Риш запостављен у промакнућу, и мајору пл. Борку пође за руком, да га премами у пруску службу. Као отпуштени капетан дође Риш у Берлин 10. марта 1744., те је као 34-годишњи пуковник и заповједник са одмах повјереном му пуковнијом „црних хусара“ унишао у штопски стан у Голдапу у источној Пруској. Нови пуковник, савршен хусар, знао је врло добро како ће своје коњанике руководити, те он намијени особиту своју пажњу образовању хусара. Као мајстор у свим тјелесним вјежбама, захтијеваше он то исто од официра и момчадије: „он би укротио најдивљег коња, пуцао је изврсно, а бијаше прави вјештак у малом рату“. Иначе не би он ни могао лако стећи задовољство краљево и његове двојице витезова, Цитена (Zieten) и Винтерфелда (Winterfeldt), пред којима је морао командирати[2]). Прилика је, да је краљ врло промишљено баш Риша изабрао заповједником Бошњака, јер је и он, као и поручници Миров (Mirow) и Бачко (Baczko) и велики дио момчади говорио хрватски. Његова пуковнија, под званичним именом „Ришова хусарска пуковнија“, у народу позната под именом

[1]) По Макензену „Јосип Теодор“ („Joseph Theodor“).

[2]) Винтерфелд, један од најженијалнијих официра у војсци, водио је у 2. шлеском рату необичном вјештином један хусарски збор; ма да је био прије гардиста, показао је много знања и воље за хусарску службу; погинуо је 1757.

„црни“, а такођер и „хусари мртвачке главе“, попунила се истом пред долазак Риша и подигнута је по пропису на 10 ескадрона. Та пуковнија, основана од потпуковника Макрота (Mackrodt) 9. аугуста 1742., заузимала је по реду хусарских пуковнија 5. мјесто, а по напрасној смрти његовој дође јој Риш на чело као први шеф. Црна униформа са бијелим гајтанима, црвеном обашвом и бијелом мртвачком главом на црној сукненој, шиљастој капи, званично називана угарски шешир, давали су пуковнији унапријед неки нарочити нимбус. Новом пуковнику не бијаше суђен дуг одмор. Већ иза мало мјесеци позва 2. шлески рат црне коњанике мјесеца октобра у бој. У окршају код Хохенфридберга одликовала се пуковнија изванредно под Ришовим женијалним руковођењем и он доби орден pour le mérite. Момчадија је састојала само дјеломично од домаћих синова, понајвише пак од Мађара, Хрвата, Пољака и од других из „њемачке државе“, а служили су као врбовани војници. И ако Риш, како се чини, није баш много марио за бошњачку заставу, опет су му се тјелесне вјежбе свиђале, у којима су по Бачку и Бошњаци учествовали и за које овај вели: „врло су вјешти копљу и сабљи и јашу изврсно“. Јахање бијаше још и онда главни услов за пруског официра каваљерије; најстрожији ред, безусловно покоравање, ваљано муштрање, па и у литавске зимне дане, коначно и вршење ловачке службе по официрима, сматрао је Риш као услове ваљане службе. Својства коња, које су Бошњаци собом довели, турско седло и узде, онда пруском оку необично одијело, па копље и друго оружје, побуђивали су сигурно чешће чуђење хусара и житељства. Јахање је било слично ономе код становника сарматских низина; у седлу сједећи држали су се згрченим, високо подигнутим кољенима. Гољенице су потезали натраг и нијесу се одупирали о колане; нијесу јашили ни постранце, ни поигравајући, већ су само бијесно напријед јурили. Много су држали до вјештих закрета, јер су ови много вриједили у борбама појединце[1]).

При добављању коња бијаше застава упућена на онај материјал, који је хусарска пуковнија куповала и који је домаћем врло приближан био. Просјечна етатна цијена износила је 31, доцније 45 талира. Лака коњица подмириваше тада искључиво потребе у Украјини и Влашкој; чак са обала дољег Дунава и далеко из Турске набављали су потребне коње. Бачко, који је за вријеме своје аустријске службе на турској

[1]) A. Grabe, потпуковник, „Пруски Бошњаци“ у „Сједничком извјештају друштва за старине „Prussia“ у Königsberg-у у Пруској“, 1890., стр. 102., у библиотеци музеја за народну историју у Берлину. Ја спомињем Грабе-а за то тако мало, што је његова расправа само извадак из Џенгелове пуковнијске историје.

граници боравио и владао хрватским и влашким језиком, руководио је на путу куповање коња са Мировом, који је један дио своје младости провео у Турској. Коњи су имали 4—6 година, а били су већином чилаши, кулаши, зекани и шарци; величина почиње од 4 стопе и десет палаца; оброк хране на главу рачунао се при јесењим вјежбама 3 мјерице зоби, 6 сјекавице, 6 фунти сијена и 5 фунти сламе; при тим малим оброцима није краљ захтијевао „да коњи буду и дебели, нека су они само угледни и у стању, да могу марширати и да су дурашни“. Но пошто је краљ заповједио сваки дан коње изјахивати, чак и недјељом послије проповиједи с њима касати и галопирати, дневно 1000 до 4000 корака, да се коњи уздрже у душку, то је и оброк за украјинске и босанске коње задавао бриге[1]).

Оружање у застави бијаше у толико јединствено, што су и официри и момци носили сабље и копља; први су имали веће заставице на копљима, израђене од скупоцјеног сукна. За потпашајем носаше сваки по домаћем обичају кубуре и ханџар; о потоњем вели Бачко: „Пошто је велики нож за потпашајем поручника Османа неугодно ударао у очи, као и његова дуга брада, раздрљена прса и голе руке, то је моја мати сваки пут изашла из собе, кад би он к моме оцу дошао.“ Сујета и понос на официрски положај у служби краљевој, побудио је ваљда босанске официре, да се одијевају једном врстом црвене хусарске униформе, накићене сребрним гајтанима, као што то Бачко и нека дјела о униформи потврђују. Така једна униформа, која се за официра слаже са хусарском официрском униформом укључиво хусарске капе, а крај ње проста момчадијска стара турска ношња с фесом, описују се у дјелу:

„Народни исказ укупне краљ. пруске војске, као пјешадије (инфантерије), кирасира, драгуна, хусара, Бошњака, топништва, гарнизонских пуковнија и што се иначе у војску урачунава, њихов постанак, растење и умножавања са свима заповједницима до данашњег дана. У Потсдаму, 21. јуна 1784.[2]).“

Вјештаци у униформи истицаше, да то дјело није поуздано, а и ја сам о томе увјерен, но ипак не сумњам у исправност монтурских нацрта за извјесне формације, као н. пр. за Бошњаке. За њих нема прописа о одијевању, у колико се тиче раздобља 1745. до 1761. Бачков дневник једини говори о опћој обичној турској ношњи, онда о хусарској униформи официра. У дјелима о униформи, која су старија од Бачкова дневника, налазимо слике турске ношње за официре и

---

[1]) Макензен, „Црни хусари“, св. I., стр. 53.

[2]) Краљевска кућна библиотека, Берлин. U. 13. а.

момчад, онда опет нацрте, у којима је официр у црвеној хусарској униформи, а прости војник још à la turca обучен. Треба ли дјела о униформи за то перхоресцирати, јер се то тако хоће, па да се они као нетачни и без икакве вриједности изобличе? Сликари могу бити Бог зна како фантастични, опет нијесу могли то све из прста исисати. Сугласност „турске униформе“ с ношњом, која је још и данас у Босни обичајна, чини ми се да је управо један доказ више за народност Бошњака.

Ја прецизирам раздобље 1745.—1762. до уведења јединствене униформе под новим шефом Бошњака Лосовом у години 1762. на овај начин:

1745. Застава Серкизева у турској ношњи: црвен прслук, црн хаљетак са бијелом обашвом, односно сребрном у официра, црвен фес са бијелим саруком; официри, као и момчадија једнако обучени; властити коњи, турско седло и узде, оружје је копље (у официра само са већим и скупоцјеним копљаним заставицама), сабља, кубуре и ханџар.

1746. Снага заставе 43 главе, у априлу појачана са једним капетаном, 18 момака и кратко вријеме прије тога једним подчасником = 63 главе.

Дијељење збора у двије заставе.

поједнака подјела момчадије.	1. застава под капетаном Серкизом у старој ношњи. 2. застава под капетаном Петровскијем у горњој, по кроју сасма сличној униформи, само од смеђег сукна са зеленом обашвом, црвен прслук са зеленим порубом, мрки фес са бијелим саруком, са момчадијом, узетом из Серкизове заставе.

1748. Образовање једне заставе под капетаном Серкизем по одступу капетана Петровскога 1. јула.

према броју момчадије и тројице официра Османа, Алије и Витковића.	1. вод у ношњи Серкизове заставе. 2. „ „ „ „ „ 3. вод у ношњи пређашње друге заставе.

1748.—1762. Униформа официра: црвени хусарски капут са сребрним гајтанима, са црвеним чакширама и капом од међедине, момчадија у старој турској ношњи.

1762. Уваја се једнолична униформа за официре и момчадију.

У фебруару и марту 1746. била је застава 43 главе јака, а од априла 1746. до априла 1748. 63 главе, од одступа капетана Петровског до октобра 1750. 62 момка са 58 коња, који се 1750. први пут спомињу[1]).

[1]) Искази о бројној снази године 1749. мањкају; могло би се закључити по рачунима, да их је било у децембру 1748. 62 главе, у јануару 1750. исти број, па да није било никаква прирастка ни одласка.

У октобру забиљежено је, да се наслућује, да је 10 Бошњака са својим коњима пребјегло у Пољску, једна је особа прирасла; укупна снага 4 официра, 5 капрала, 44 момка са 49 коња = 53 људи. Година 1751. показује прирастак у прва четири мјесеца 6 простих момака, у децембру мањак од 8 простих војника, укупни број 51 глава са 43 коња. У години 1752.—1753. и 1754. стоји просјечни број: 4 официра, 5 капрала, 40 момака, 41 коња са 50 људи. Прилика је, да официрски и капралски коњи нијесу урачунавани у исказу. О народности момчадије, која је придолазила и одлазила, нијесмо на чисто, да ли су били мухамедански Татари из Пољске и Украјине, или неколико вратоломаца, који су се за својим земљацима протурали. Са пољско-саксонском босанском пуковнијом по свој прилици нијесу ови људи имали ништа заједничког, јер је ова у јесен 1747. већ разријешена и отишла преко турске границе[1]).

Година 1747. је по заставу у толико знаменита, што је из Голдапа премјештена у Олецко, и што су тако Бошњаци непосредном утјецају пуковнијског заповједника измакли, те је отале порасла бојазан, да ће њихова застава бити стављена на етат изумирања. Али најосјетљивију промјену претрпила је застава године 1755. уплед одступа поручника Османа и заставника Витковића, као и смрћу капетана Серкиза.

Исказ о бројној снази у јануару 1755. набраја: 1 капетана 1 поручника, 2 заставника, 5 капрала, 40 момака са 43 коња; у фебруару фали један поручник и један заставник; у јулу један капетан („капетан је умро“, у рукопису додато). 1. децембра имала је застава 1 заставника, 4 капрала (један капрал димитиран), 39 момака са 37 коња, заједно 44 момка. Од 1756.—1764. нема исказа.

Заставом Бошњака заповиједао је до 7-годишњега рата заставник Алија, али о његовом унапређењу на чин поручника нема никаквих података, пошто су изгубљене и рачунске књиге, у којима је бар каткада по које име споменуто.

По Макензену је поручник Осман у новембру 1754. димитиран; на његово мјесто за заставника унапријеђени Витковић је год. 1755. опет одступио; први вођ заставе, капетан Серкиз, умр'о је те године а Стефани ступио је на његово мјесто[2]).

У заповједи, која је потписана од краљевског кабинетског тајника Ајхела (Eichel) од 14. новембра 1754. вели се: „Емиру Осману, поруч-

[1]) Главни државни архив, Дражђани. Саске трупе у Пољској, татарске дворске заставе, такођер аванзовање. 1747., св. II., бр. 11.001.

[2]) Макензен, „Црни хусари“, св. I., стр. 57.

нику Ришовој пуковнији подређеног збора Бошњака, дозвољен је у милости отпуст“[1]).

Дотично писмо тајног војног савјетника Ла Мота гласи: „Демисија поручника Емира Османа послата је одмах са решкриптом госп. генерал-мајору Ришу, јер речени Осман није дао од своје стране никаква реверза и опет је отишао у своју домовину Турску, одаклен је и родом. — 15. новембра 1754.“

Као што Ценгел спомиње, слиједио је отпуст заставника Витковића услијед кабинетске одредбе већ 4. јануара 1755.; али се обојица истом у исказу за фебруар 1755. више не спомињу. Криво мишљење Макензеново у погледу унапређења Витковићева истом послије Османова отпуста освијетлио сам ја већ прије, исто тако као што сам о двојакој личности Серкиз-Стефани своје мишљење већ изразио. Један једини пут, да се Серкиз званично спомиње, налази се у обрачуну главне ратне благајне за изванредне примитке сваковрсних новаца у ставци за плате и пићу[2]):

„Обрачун од 1. јуна 1755. — до конца маја 1756. 45 талира 8 гроша издало се мање на опћи ратни етат; то је плаћа и опскрба покојног капетана Серкиза.“

„Од отпуста поручника Емира Османа, кроз шест мјесеци од 1. децембра 1754. до конца маја 1755. мјесечно по 22 талира и 16 гроша у име плате и фураже у износу од 136 талира, а од демисије заставника Витковића од 1. фебруара 1755. до конца маја 1755., дакле 4 мјесеца по 17 талира и 16 гроша у износу 70 талира и 10 гроша, заштеђено је код етата уланског збора у свему 206 талира и 12 гроша.“ Истакнути износ по етатској години за опскрбу Бошњака умањује се од 6705 талира (1747.—1748.) на 5631 талира 16 гроша (1755. до 1756.). У колико је о застави самој слабо што познато, у толико занимљивије освјетљава положај официра Бачков дневник, из којег вадим ово: Капетан Серкиз, који је заставу образовао и у Пруску довео, рођени је Арбанас и врло наображен човјек, који је много путовао и доста језика познавао. Пријашњи златар (трговац накита) бијаше у свом имању поклизнуо те мишљаше, да ће своје имање по обећању коморског јункера Остена пљачком повратити (карактеристично је за ондашње вријеме, да су н. пр. заробљени официри побједитељима одмах предали новце и драгоцјености). Да своју чету на окупу уздржи, потрошио је сав свој иметак на путу. Прешао је на католичку вјеру са својом женом, коју је довео из Пољске и живио је сасма у забити

[1]) Тајна војна канцеларија, Берлин. Хусарска пуковнија пл. Лосова.

[2]) Војно министарство, тајни архив, Берлин. VI. 2. с. 79. Стр. 221., 133

само за службу. Жена му се поврати по његовој смрти у Пољску. Заставник Алија, необично јак и жилав човјек, од сва четири официра заставе најдуже је служио. Покрстивши се и примивши по ондјешњем обичају кумово име Осовски, био је послије као отпуштени официр заточен у тврђави због тога, што је у љутини убио једнога жидова; један син са чудноватом оријенталном физономијом служио је 1769. као хусар у жутој пуковнији у шкадрону доцнијег пуковника Санта. Али свакако најоригиналнија појава морао је ипак бити у народу под именом „Pusnacke-Puck“ познати поручник Осман, голем, лијеп човјек и ватрен мухамеданац. Курану вјешт, заузимаше међу својим истовјерцима мјесто духовника, а умио је и по стању мјесеца мухамеданске празнике тачно одређивати, при којима је као имам фунгирао. Два пута је као такав учествовао јавно у Голдапу при погребу двојице својих истовјерника; за гробље одабра он једно мало острво у ријеци Голдап, гдје их је по мухам. пропису сахранио. Још дуље времена одијевао се он по турски; но пошто се његова дугачка брада, раздрљена прса и голе руке нијесу свиђале официрским госпођама, као ни дугачки ханџар са потпашајем, поприми он црвену хусарску униформу са сребрним гајтанима. Не само да је он за кратко вријеме научио њемачки говорити, читати и писати, већ је био у регламану и у тактици изванредно верзиран. Услијед неке несугласице са генералом Рипом дао је год. 1754. свој отпуст и повратио се у Турску, гдје се је надао да ће моћи у Пруској стечено знање корисно употријебити. Кратко вријеме прије одласка депонира он овећу своту новаца за синове близанце, које је имао са једном литавском слушкињом. По казивању Грабе-а названи су синови његови именом Осман, које се још и данас у источној Пруској као породично име налази. Један од тих синова служио је касније као подчасник код босанске пуковније. Породично Алијино име Осовски чује се и данас, како Грабе вели, у источној Пруској. Као куриозум спомињем овдје, кад сам у прољеће 1896. позван из Босне у Магдебург војничким вјежбама, да је код моје пуковније служио један рекрут из источне Пруске, именом Босњак, ваљда потомак оних странаца из Загорја и са обала Неретве и Босне.

Скоро ишчезла застава Бошњака ускрсну поново, кад је букнуо трећи седмогодишњи шлески рат. У години 1756. чинило се, да ће средња Европа бити једно једино бојно поље; с југа креташе се аустро-саксонска, са сјевера шведска, а са истока руска војска против мале Пруске. Краљ Фридрик отвори рат изненадним улазом у Саксонску, услијед чега је саксонска војска код Пирне пала у ропство. Рипова хусарска пуковнија (Рип је од 1750. генерал-мајор) налазила се са

заставом Бошњака под заставником Алијом са 4 капрала и 39 момака те са 37 коња (по исказу од 1. децембра 1755.) код уједињене војске у источној Пруској, која је под маршалом Левалдом требала да оперира против Руса. У наредби de bataille спомиње се једна непотпуна ескадрона Бошњака. Из првих пет ратних година од 1756.—1760. није ништа познато о њиховој бојној дјелатности. Велики генерални штоп забављен је управо сада припремама за дјело генералног штопа те периоде; опсежно испитивање аката ваљда ће још много штошта ново изнијети. Згодно вели Ц̌енгел: „Однопіај подређености, у којем је бошњачки збор био према хусарској пуковнији, малобројна снага, оправдавају истина писце повијести, који их у ратној историји не спомињу, али нас све то на благодарност тијем више обвезује спрам оних, који се уз сјајна дјела гласовите пуковније црних хусара сјећају и имена „Бошњак". Мала ова четица спомиње се под именом копљаника у „Gaudi's Journal" — у Сајфартовој (Seifart) повијести о ратовима, вођеним у Њемачкој и сусједним земљама од 1756., — у „Belloni", једном војничком журналу, — у збиркама нештампаних вијести о пруским војнама од 1740.—1779. и још на неким другим мјестима. „Не оружје, већ сугласност у њиховим службеним функцијама и у њиховом фактичном дјеловању изазвала је уједињене „заставе" са хусарском пуковнијом. Служба лаке коњице, врло тегобна а ипак врло корисна, као што се у рату показује, била је њихова заједничка задаћа и посао. Подијељена у мања и већа одјелења, раштркана на све крајеве у најудаљеније предјеле, ријетко је пуковнија хусара дошла до тога, да је могла скупно и потпуно непријатеља нападати, као што су то могли чинити кирасири и драгуни, који су се у оно вријеме искључиво „каваљеријом" звали. И ако се најстрожије око, научено на једнообразност могло задовољити, то се догађало само по себи у негативном начину, јер за то у том рату није било прилике, да се изрази негодовање о неједнакости дијелова Рипове пуковније, пошто јој је многострана употреба у служби ријетко кад давала прилике да се састави у цјелину. По тадашњем мишљењу сматрани су Бошњаци као најлакша коњица у војсци и требали су у погледу своје вјештине и спретности још и хусаре да наткриле; услијед тога имали су у рату улогу, каква се у данашње вријеме даје побочним водовима једне хусарске пуковније. Застава Бошњака сачињаваше донекле 11. ескадрону Рипове пуковније, и као таква се често рачуна у подацима о снази пуковније[1])." Овим се ријечима изражава о дјелатности Бошњака

[1]) пл. Ц̌енгел, „Geschichte des königl. 2. Ulanen-Regiments", Potsdam, 1858. Стр. 27.

Џенгел, стари улан, док их је краљ Фридрик II. у својој инштрукцији одређивао за каваљерију.

Непријатељство на источном бојном пољу отпоче истом почетком године 1757.[1]). Војска маршала Левалда, од прилике снажна 26.000 људи, посјела је у половини маја границу између Инстербурга и Тилзита[2]), док је руски маршал гроф Апраксин у 4 колоне настојао да продре у Пруску[3]). У половини јула били су неколики ескадрони Ришових хусара с Бошњацима код деташмана пуковника Малаховског, заповједника жутих хусара, и учествовали су у успјешном чаркању код Кумелена и Гервишкемена[4]). 24. аугуста подузе генерал-мајор Риш овеће рекогносцирање; у боју коњице, код Плибишкена имадоше Бошњаци прилике, да укрсте своја копља са синовима Дона и да учествују у зароблењу једне козачке бојне заставе, кад је дошло до шака[5]).

Четири дана касније у боју код Великог Јегерндорфа 30. аугуста, гдје су се 20.000 Пруса борили против три пута јачега непријатеља, бијаше Риш са својим хусарима и Бошњацима на десном крилу бојног реда под генерал-лајтнантом принцом од Холштајна. Изненадном нападају те јаке коњице, 10 ескадрона Ришових хусара, 1 заставе Бошњака и 5 ескадрона драгонера принца од Холштајна, поможе магла, па су руску коњицу разбили. „Пруска коњица тјерала је козаке узастопце и обараше их немилице, а онда навалише на нашу пјешадију,“ приповиједа руски очевидац[6]); „и ову је немилице касапила и коначно оте још једну батерију од 8 топова.“ Ако даље слиједимо овог очевидца, то се је пруска каваљерија, са хусарима и Бошњацима на челу, бацила у ждријело за бој потпуно спремних 15 батаљуна са јаком артиљеријом (40 пуковнијских топова и тешком батеријом)[7]). У ратном извјештају спомиње се Ришова пуковнија с особитим одликовањем, а та почаст иде и заставу Бошњака. Уз непрекидно чаркање са Ришовим хусарима повукоше се Руси натраг у Аленбург, потиснути оскудицом живежа из опустошених и исцрпљених крајева и већ почетком октобра напустили су Пруску осим Мемела. 7. септембра претрпјело је у Пичункијској шуми 600 хусара и 20 Бошњака од генералног квартир мајстора Штофела осјетљив ударац[8]).

[1]) Догађаји у год. 1756.—1761. повађени су из расправа Џенгела и Макензена.

[2]) 22 батаљуна, 50 ескадрона и 54 топа.

[3]) Заједно са ирегуларним коњаницима до 100.000 људи са 300 топова.

[4]) Код пл. Џенгела стр. 28.

[5]) Овај барјак био је од црвеног сукна са бјелим порубом и везеним црним турским словима.

[6]) пл. Дригалски и Маславски „Седмо-годишњи рат по руском приказивању“, Берлин, 1888. Стр. 230.

[7]) Макензен, „Црни хусари“, св. I., стр. 66.

[8]) Краљевска библиотека, Берлин. Св. 4388. „Дневник 3. шлеског рата“.

Ціенгел вели, да је у половини октобра нашао у исказима наведену бошњачку ескадру са 60 коња под капетаном Штефанијом. Да је застава појачавана заробљеним и пребјеглим мухамеданцима од руских ирегулараца, не ћу побијати; против ње стајаше и саксонско-пољски генерал каваљерије Сибилски са својим уланским пуковима, који су Бошњацима познати од Мезерића 1745.; али ја ипак сумњам у Ціенгелову тврдњу, да је то нашао у војним исказима, јер тих исказа нема од почетка 1756., а капетан Штефани као наводни заповједник за ме не постоји.

Половином октобра крену маршал Левалд на заповијед краљеву против Шведа, којих је 17.000 људи из шведске предње Померанске упало у Померанску и Укермарк; заштита источне Пруске састојаше осим милиције (народне војске) од 2 батаљуна пјешадије и 60 Ришових хусара. Преко Мариенвердера, Пруског Штаргарда и Шивелхајма стиже војска предводница под Ришом 22. новембра у Штетин. До каквих знаменитијих акција не дође, Шведи се повукоше натраг, а хусари и Бошњаци под својим опробаним вођом прођоше кроз сву Померанску чак до Мекленбурга. У јануару 1758. отцијепљене су 3 ескадре под мајором Бајстом од хусарске пуковније и придијељене су рајнској војсци за читаво вријеме рата, тако да је снага пуковније износила 7 ескадрона и 1 заставу. У то вријеме запало је главно заповједништво генерал-лајтнанта грофа Дона, пошто је Левалд, ослабљен великим напором свој отпуст затражио. Међу тијем су Руси под генералом Фермором упали опет у источну Пруску и стајаху у почетку јуна 1758. већ с ову страну Висле. Гроф Дона стаде одмах против новог непријатеља, коме се авант-гарда, збор коњице од 7000 људи под генералом Демиковом, преко Новог Штетина и Филене повукла у Нову марку. Половином јуна стајаше Дона у приправи код Еберсвалда и деташираше одавлен добровољачку пуковнију грофа Хорта према пријелазу Одре код Дризена, који је пријелаз већ посједнут био од једне покрајинске кумпаније из Нове марке, од 40 Ришових хусара, Бошњака и 40 покрајинских хусара под капетаном Кнобелсдорфом од драгунске пувовније. У једном успјешном боју с козацима 6. јула, који је унаточ претежније снаге непријатеља ипак стао 50 момака, одликоваше се особито копљаници[1]), исто тако и на повратку у Ландсберг на Варти пред потјером Демиковљева штрајфкора. Концем јула бијаше пуковнија, 7 ескадрона и једна застава[2]), након дугог времена први пут опет сједињена на

[1]) „Geschichte des Frei-Regiments Graf Hordt“ у „Ungedruckte Nachrichten, so die Geschichte der Feldzüge der Preussen von 1740—1779 erläutern“.

[2]) Ф. А. пл. Ецел, „Операције против Руса и Шведа 1758. и бој код Цорндорфа“: у Ordre de bataille грофа Доне води Ряш 6 ескадрона (по Макензену 7) и 1 ескадрон Бошњака. Краљевска библиотека, Берлин. Св. 8358., стр. 14.

окупу код Кистрина под заповједништвом свога старога шефа, који болестан и немоћан да коња узјаше, мораде своје коњанике предати под заповједништво генерал-мајора Малаховскога. У војсци предводници варакали су се хусари и Бошњаци читав мјесец аугуст с лаким руским трупама и прикриваше покрет краљев, који је 22. аугуста са читавом сједињеном војном снагом, 38 батаљуна, 83 ескадроне и 117 топова (без пуковнијских топова), код Кистрина Одру прешао, да подузме очајну и одлучну битку.

„Ако Ви преко Одре пријеђете, то кажите свима Вашим официрима, да је моја намјера или побиједити или умријети, а онај, који исто тако не мисли, нека остане с ову страну па нека иде к врагу.“ Ове ријечи, које је краљ 12. аугуста писао грофу Дону, најбоље карактеристишу очајни положај. У боју код Цорндорфа, славном дану пруске каваљерије при нападају против руских четвороугаоника, држао је генерал Риш крајње десно крило војске са својим хусарима и Бошњацима, као и 5 ескадрона Норман-драгуна, скупа 12 ескадрона и једна застава, док је генерал-лајтнант Сајдлиц на лијевом крилу управљао 71. ескадром. Сајдлиц бијаше већ први атак свршио и бој опет успоставио, док је Риш још непомично са својим коњаницима на свом мјесту стајао. Али и њима је куцнуо час; згодан нападај Руса на једну пруску батерију даде им прилике да и они ударе. Хусари, Бошњаци, Норман-драгуни, као и двије у згодан час послане Сајдлицове пуковније кирасира принца Пруског и принца Фридрика, а пред њима генерал Риш, навалише безобзирце и вољни или побиједити или изгинути. „То не бијаше весело јахање, као код Росбаха, већ озбиљна, очајна и разбојничка борба за побједу, за коју је пруски краљ све своје прегорио[1].“ Не као хусари, као лака и најлакша трупа, атакирали су Ришови хусари и Бошњаци, већ као бојна војска, као каваљерија равна кирасирима и драгунима, и пошљедњи пут показа се заповједник и вођ, генерал-мајор Риш у својој потпуној одлучности, обазривости и одважности[2]). Обновљеним нападајем десног крила Пруса послије подне дође у руке хусарској пуковнији један дио непријатељске пртљаге и ратна каса, на што дивљом борбом раздражена момчадија удари заједнички у плијен, док једва официрима пође за руком, да успоставе ред и да издају заповиједи за нове нападаје. Унаточ побједи и јуначкој одважности у боју, обори се сва срџба краљева на пуковнију и њезина вођу, који тијем за вазда краљеву

[1]) Макензен, „Црни хусари“, стр. 79.

[2]) У „Исказима о снази каваљерије Њег. краљ. Величанства пруског“ спомињу се само кирасири и драгони; хусари слиједе као самостална хусарска војска.

милост изгуби и услијед тога набрзо из службе сасма иступи. Тај изгред са непријатељском пртљагом, краљ није могао дуго заборавити пуковнији и подсјетио ју је неколико дана доцније, да како вазда у војничком животу тако и у тој прилици, један дан кривице и неправде уништи чак вишегодишњу славу. Кад је у марту 1759. тадањи заповједник хусарске пуковније, потпуковник Бајст предложио унапређење официра, ријеши то краљ овако: „То ћу учинити. Али се пуковнија прије тога и к томе још у мом присуству тако ружно показала, да не заслужује унапређења, док се опет не поправи и велику погрјешку не поправи својим ваљаним понашањем“ [1]).

Губици пуковније износили су у бици код Цорндорфа што мртвих што рањених и изгубљених 3 официра, 2 подчасника и 74 момка са 59 коња. Од 2. септембра до почетка новембра тукла се пуковнија као војска предводница Доновог одјелења војске под генералима Мантајфелом и Платеном са Русима по Поморанској, Укермарки и на Варти. Пораз краљев код Хохен-Фридберга — пошто се непријатељ повукао у зимске станове с обје стране Висле, изискиваше одлазак трупа пл. Дона као појачање краљеве војске у Саској. Генерал Мантајфел остаде са 8 батаљуна, са Платен-драгунима и Ришовим хусарима против Шведа, који су се приближавали код Пренцлаве, Пазевалка и Укерминде. Мајор Брезике (Broezigke) заповиједаше пуковнијом по Ришову одласку до конца године. Мањи окршаји 14., 19. и 25. новембра и чаркања доведоше хусаре и Бошњаке чак до Роштока, мекленбуршкога пристаништа на Источном мору.

Генерал Риш остаде, стављен на расположење, шеф пуковније до 1762.; он одабра за мјесто боравишта Јаворницу у Шлеској и умрије ондје 1769. у скромним материјалним приликама.

Под новоименованим заповједником, потпуковником Бајстом, стајаше пуковнија против Шведа у Поморанској до маја 1759. Уз допуну из Мекленбурга подигнута је пуковнија (7 ескадрона и једна застава) на 1015 људи; застава под заставником Алијом (Ossowsky), коме поручнички патент није познат, бројила је од тога 60 људи [2]). Прилика је, да су ту допуну сачињавали, као године 1757. код Тилзита, пребјегли мухамеданци и заробљеници руски. У седмогодишњем рату бијаше то у пруској војсци уопће обичај, да су заробљенике без икаког даљег размишљања раздијелили у јако пострадале пуковније, али се тај поступак често осјетљиво освећиваше, и ако се није могло порећи, да су се ти присиљени људи уз своје нове другове управо очајно тукли против

---

[1]) пл. Цјенгел, „Повијест краљ. друге уланске пуковније“, стр. 34.

[2]) Макензен, „Црни хусари“, св. I., стр. 88.

својих земљака. Сама по себи бројем слаба застава, без сумње је у те три војне још више ослабљена. Читаво љето 1759. прође у непрестаним сударима са Шведима, а касније са руском најездом од 60.000 момака под грофом Салтиковом, против кога је генерал пл. Дона на Варти и Висли могао повести једва 30.000 момака. Судари код Овинска, 3. јула, и Церквице 9. јула доведоше мало промјене у напорном патролирању на коњима. 22. јула преузе генерал Ведел, са „диктаторском“ власти од краља наоружан, главно заповједништво Доновог збора. У несретном судару код Каја (Кау) 23. јула, учествоваше пуковнија истом доцкан послије подне; за вријеме крвавог пораза краљева код Кунерсдорфа 12. аугуста, који похити из Саксонске, стајаше она као резерва, чувајући пртљаг у окршају против козака између Одре и Варте. 26. аугуста располагаше Бајст опет са сакупљених 7 ескадрона и са заставом Бошњака; за то вријеме краљ се бијаше провукао крај сједињених Руса и Аустријанаца да заштити Глогаву, а сва опрезност против непријатеља почиваше поглавито у рукама Бајста и његових коњаника. Ту перијоду могли бисмо назвати „високом школом поборника и хусарских официра“[1]). „Мудро уједињена дјелатност и ватрена службена ревност накнађаваху донекле недостатке, који су настали услијед принципа штедљивости у војсци краља Фридрика“[2]). Бошњаци су своју ревност платили са двије трећине губитка од своје снаге. Штета, што се у тајном државном архиву од сачуваних Бајстових релација, које су свакако мање више на ункашу записане, врло мало вијести о његовим коњаницима налази. Задовољство краљево с Бајстом и пуковнијом најбоље засвједочава власторучна кратка примједба: „Бајст, пуковник“. Остатак године 1759. прође у прибирању вијести о непријатељу у великој мјери, као и у сударима с Русима и Аустријанцима у Бранденбуршкој, Шлеској и Саској. Дани код Сагена 21. септембра, Мајсена 14. новембра, и Целмена (Zöllmen) 16. новембра, приказују Бајста и његове коњанике на висини ситуације. Чарка код Целмена за Бошњаке је већ и с тога значајна, што су се они у назочности највећега хусарскога генерала, кога је Пруска игда имала, генерала Цитена, први пут борили.

---

[1]) Архенхолц, „Geschichte des 7jährigen Krieges“, стр. 277.

[2]) Због припрема за дјело генералног штопа о трећем шлеском рату за сада нијесу приступачни списи у тајном државном архиву и у архиву великога генералног штопа; иначе би се свакако још која непозната вијест о Бошњацима нашла. Макензен подигао је и својој пуковнијској повијести „Црних хусара“ *пуковнији и Бошњацима трајан споменик свога одушевљења за славну њихову* прошлост; из овог дјела, као и из повијести 2. уланске пуковније, која се развила непосредно из заставе Бошњака, и којој је писац, капетан пл. Бачко припадао, повађени су од ријечи до ријечи догађаји у 7-годишњем оријашком рату и најзначајнија мјеста

У зимским становима у Саској, лицем 21. децембра изгубише хусари и Бошњаци свога генијалнога вођу, пуковника Бајста, обољелога од грознице, који је својом сопственом снагом и дјелатношћу својих коњаника стекао достојну успомену од једнога савременика: „да га није рана смрт отргла, он би постао један од првих Фридриковиx генерала“[1]). Пуковнија „црних хусара“, како се у војсци и у народу звала, била је заиста сретна са својим заповједницима; иза Риша један Бајст, иза Бајста један Лосов. Потпуковник Лосов од Мерингове пуковније бијелих хусара вијерно се прикључи својим предшастницима; од 37 година посједник највећег ордена pour le mérite, генијалан коњички официр од нарави обдарен за хусарску службу, бијаше он кроз 25 година на челу повјерене му пуковније. И ако се чинило, да је већ Бајст услијед заједничких доживљаја показивао интереса за копљанике, то ипак Бошњаци добише тек у Лосову правога пријатеља, који је умио цијенити њихово оружје и њихове особности. Ратни списи године 1760. никако не спомињу заставе, али се ипак може узети, да Бошњаци нијесу много ескадронима додијељивани, већ да су више у скупу остајали у руци заповједниковој, који од Бајста започето дјело сретно настави, да пуковнију доведе до узорна степена у војсци. За вријеме те војне сматрају се Бошњаци сад као самостална ескадра, сад се опет никако у обзир не узимају. Лосовљева пуковнија ступи концем априла у армаду принца Хенрика, брата краљева, којој је била задаћа, да против Руса оперира. Вођа заставе бијаше Алија; може се за стално узети, да није никакав страни официр додијељен, нити је који официр из пуковније командован, као што се види из биљешке од год. 1761., из које произлази, да је над шачицом људи од 5 подчасника и 16 момака поручник Алија заповиједао[2]). Са саске границе код Торгау-а повуче се пуковнија у априлу у Шлеску, Поморанску и Нову марку; хусарски генерал Вернер вођаше принчеву војску предводницу против Руса, који из Позена долажаху. Лосов пожње већ 24. јуна 1760. сретан успјех нападајем на руски пртљаг Регенвалда; али тијем несретније прође бој код Најмарка (Neumark) 6. аугуста по хусаре и Бошњаке, који ту што мртвих што рањених и заробљених изгубише 3 официра и 106 људи. Половина септембра и мјесец октобар уроди по пуковнију новом славом, али такођер и разним потешкоћама због непрестаног чаркања с Русима, а у новембру с Аустријанцима под Лаудоном. У половини децембра смјестише се трупе у зимске станове; Лосов остаде с 3 ескадроне

[1]) пл. Бачко „Повијест мога живота“. Königsberg 1824.

[2]) „Militär-Wochenblatt“, 1895., бр. 24., стр. 621.

и заставом у Франкенштајну у горњој Шлеској. Истом концем априла 1761. поче ратовање; успјешни бојеви, као код Кандеса 30. априла, код Хохен-Фридберга 4. маја, донијеше заповједнику именовање пуковником. Коначно куцну час припознања и за Бошњаке, муком заслужена награда налазаше одселе чешће спомена. Генерал-лајтнанту Голцу, који у октобру 1760. Лосовљеву пуковнију упознаде као војску предводницу свога збора, пружи се прилика, да ове године ступи у тјешњи одношај са хусарима и Бошњацима. Као самосталан вођ од 15 батаљуна и 26 ескадрона, међу њима пет ескадрона од Лосовљеве пуковније и бошњачке заставе, бјеше он од краља, који дође да штити Шлеску, послан у Глогау да пази на Русе. Овамо стигоше и два у Лаубау деташирана ескадрона, тако да је Лосов својих 7 ескадрона и Бошњаке за вријеме краткої примирја за операције могао сјединити. Застава бијаше ужасно смршала, 1 официр (Алија), 5 подчастника и 16 момака бијаху још способни за службу[1]). И Голц и Лосов мора да су се врло интересирали за малу шачицу копљаника, јер услијед заједничког заузимања слиједило је појачање заставе. И ово бијаху мухамеданци, вјешти копљаници, бјегунци из редова руских козака и хусарских пуковнија, који прорије̂ђене редове попунише. Бјегунци наскоро подигоше заставу на 80 људи са 110 коња; ово налази мјеродавну потврду у писму генерал-лајтнанта Голца, које у записницима главне војне благајне налази своје разјашњење[2]). Ево у доказ извјештај, што га Голц поднесе краљу:

„Најпонизније pro memoria.

Ваше краљевско Величанство одредило је године 1745., да се један пук Бошњака од 2 капетана, 1 поручника, 2 заставника, 1 наредника, 5 подчасника, 1 трубача и 80 момака, који су оружани копљем, код пуковније црних хусара опскрбљује. Но пошто је један капетан 1751. умр'о, а други са оним једним поручником и једним заставником због рђава владања отпуштен, такођер и број момака мало по мало опао, то је остао само један заставник са наредником, 4 подофицира и 16 момака. Како је одређени етат за опскрбу ових људи код пуковније црних хусара редовно подизан, то се је услијед дуљег времена набрала прилична свота. Пошто је дакле примјетио пуковник Лосов, а и ја сам, како у минулом војном походу, тако и приликом наступа овога прољећа, да тај још само мали остатак Бошњака и у незнатном својем броју ипак врло добре услуге чини, како против

---

1) „Militär-Wochenblatt", 1895., бр. 24., стр. 621.

2) Тајни државни архив, Берлин. Пл. Голц (Goltz) Карл Кристоф, генерал-лајтнант. Кер. 96. 86. К. св. II., 1761., бр. 134.

Руса, тако особито против аустријских драгуна (којим пошљедњима велики страх задају копљем), с тога сам ја са пуковником Лосовом сугласно, а у нади да ће Ваше краљевско Величанство то најмилостивије одобрити, тај број од 80 Бошњака у смислу етата не само опет попунио и исти сасма из заштеђене своте мундирао, ремонтирао, па такођер потпуно еквипирао, већ и на 110 коња умножио; а да се за сад какви апартни официри не опскрбљују, додијелио сам их овдашњем 7. ескадрону црних хусара. Међу ове ново постављене Бошњаке нијесу други људи узимани, осим рођени Турци, Татари, Власи и неколико пољских товарчика, који су вјешти копљу. Да се тај пук што брже попуни људима и коњима, удесио сам одмах по моме доласку овамо штампане цедуље, које кондиције описују и растурио сам их по свим мјестима у Пољској, на што се наскоро неколико, али само поједини руски бјегунци пријавише. Али откако по Вашем Величанству с Портом учињени савез почиње на јавност избијати, долазе већ читаве трупе; прекјучер дођоше 2 подофицира и 16 момака, самих Турака по вјери и рођењу, а у истину руски бјегунци, са врло добрим коњима и њиховом потпуном опремом, да служе у често спомињаном пуку Бошњака. И у Кистрин је прије неколико дана дошао један подчасник са 30 момака, све самих турских истовјерника (које ћу овамо транспортирати). Ови овдје, што су прекјучер стигли, кажу једногласно, да ће, чим само буде више познат савез Вашег Величанства са Портом, сви у руској војсци службујући мухамедански хусари и козаци овамо пријећи, ову службу примити и да ће их се моћи сакупити до 1000. Ваше краљевско Величанство усуђујем се по дужности да најпонизније увјерим, да су таки копљу вјешти људи против аустријских драгуна и хусара од велике користи. Они су по старом етату примали мјесечну плату од 5 талира 12 гроша, а нове смо ставили само на 3 талира; тијем смо толико заштедјели и добили, да можемо сада 110 људи мјесто пријашњих 80 издржавати. Но пошто ја и пуковник Лосов без превишњег одобрења Вашег краљевског Величанства стари етат не можемо прекорачивати, а ови се људи не могу навикнути ни на какво друго оружје осим копља,

то овијем најпонизније питам Ваше краљевско Величанство, шта ћу чинити с људма, који би од сада к нама долазили? и да ли налази Ваше Величанство ријешити, да можемо све таке руске бјегунце и оне од саксонских улана да примимо и да их додијелимо овдашњим седам ескадронима црних хусара и преко њихова обичнога броја, 150 момака на ескадру, нарочито да ли их можемо мундирати, еквипирати и одредити по 3 талира на човјека мјесечно са укључивим мањим потребама за мундирање и опскрбу.

Већина тих бјегунаца доведе своје коње собом, на којима служе и које послије свршена војног похода доста јефтино купити можемо. Овако може Ваше краљевско Величанство у размјерно кратком времену и са малим трошком неколико 100, а ако превишње заповиједа и 1000 и више те врсте људи и коња у своју службу добити.

Генерал-лајтнант Голц.

Цербов код Глогова, 12. јуна 1761.“

Овако је Голц у споразуму са Лосовом заставу Бошњака подигао по етату на стари степен од 80 људи, а број коња довео на 110, а нада се поврх тога, да ће скоро још 30 људи моћи добавити. По уштедама на платама, о којима дају обавијест искази и обрачуни[1]), нада се Голц да ће моћи мјесто по етату 80 људи издржавати њих 110. Појачање састоји, изузимајући неколико пољских товарчика, који су без сумње мухамедански Татари саксонско-пољских уланских пуковнија од самих руских бјегунаца разних народности. Разјашњење изванредног хрлења у пруску војску лежи у савезу Пруске са Турском, услијед кога су без сумње многи мухамеданци сматрали за своју дужност, да се са савезником свог великога господара боре против досадањег војног господара. Ово потврђује и ово мјесто у измјени писама краља с војводом Фердинандом од Брауншвајга од 14. јуна 1761.: „Мој савез с отоманском портом проузроковао је барем, да све што је турско међу козацима и хусарима руским, десертира овамо, а примају се ови бјегунци међу Бошњаке, додијељене пуковнији црних хусара“[2]).

Да је Голц својом прокламацијом на господу Пољаке, коју спомиње у pro memoria, мање мислио на пољску народност као такову, већ много више на Татаре саксонско-пољских уланских пуковнија и на мухамеданске Русе, са жељом, да заставу само истовјерцима попуни, види се јасно из оног мјеста његовог извјештаја гдје вели: „нико други није примљен, осим рођених Турака“. Генералова је наредба мало чудновата, али се може разјаснити када узмемо у обзир тадање схваћање, но ипак се види из pro memoria и из прокламације, колико се цијенила вриједност копља и копљаника. Прокламација гласи:

„Пошто се Њег. Величанство краљ пруски, свете римске државе надкоморник и изборни кнез, владар и надвојвода у Шлеској и т. д., мој најмилостивији краљ и господар одлучио, да збор пруских улана на извјестан број појача, који остаје утјеловљем са пуковнијом црних хусара те носе пољско црно и црвено одијело, оружани сабљом,

[1]) Види додатак.

[2]) „Westphalen“, V., 368., штампано код Макензена „Црни хусари“, св. I., стр. 114.

копљем и кубурıма, то ја имам повјерење у пољску народност и овијем их позивам, да ступе у овај вазда одлични и ваљани збор. Уговор (капитулација) ће на сваки начин бити светиња, а ако господа Пољаци доведу за службу ваљане коње, платиће се готовим новцем. У храброст господе Пољака и других народности, које стоје под окриљем свијетле републике, имам толико повјерење, да ће многи уз овако повољне услове службе овамо пријећи и пријавити се у Бреслави или Глогави код официра од пуковније црних хусара. У то име Вас позивам и крепошћу од Његова краљ. Величанства краља Пруске, мога најмилостивијега господара мени подијељене власти у главном заповједништву, увјеравам Вас, да ће сав плијен, који од непријатеља уграбите, бити Ваша својина, осим тога добићете добру плату и по сталежу, достојанству и доказаној храбрости можете очекивати свако унапређење.

Издато у главном стану Царкау-у (Zarkau), 25. маја 1761.

Њег. краљ. Величанства краља Пруске опуномоћени генерал-лајтнант од војске, генерал заповједник једног збора војске у Шлеској, витез ордена црнога орла, пуковник и заповједник једне пјешачке пуковније, такођер опуномоћени заповједник у Франкфурту на Одри.

Барун Карл Криштоф Голц."

У јуну се наводи застава као ескадра од 95 људи; ја се слажем са Макензеном, који тврди, да јој је краљ већ сада именовао за вођу штопског капетана Грабовског. Уз њега служили су у овој ескадри поручник Осовски (Алија), заставник Липски (Lipsky)[1], а укупна снага ескадре састојаше од 95 људи.

Није ми познато, да ли су Барбул и Орцул већ тога времена били код ескадре, но то се може ипак наслућивати, пошто њихова имена заносе некуда на татарску, а они су по казивању као руски или саксонски бјегунци у својству заставника узети у свезу ескадре, како би се Грабовски њиховим посредовањем могао послужити у својем саобраћају са старим корјеном заставе.

На заједничку јединствену униформу не може се још помишљати; Грабовски је носио униформу пуковније, поручник Осовски своју црвену хусарску униформу, а момчадија је ишла по свој прилици у својој досадашњој монтури. До сада узалуд тражена попуна копљаника бијаше свршена; повјерење, које су улагали у копљанике Голц и Лосов, поновно се потврђује; успјеси бошњачке ескадре у току године 1761. оправдавају мишљење оних, који су препоручивали

---

[1]) Тајна војна канцеларија, Берлин: „унапријеђен за заставника 16. јула 1761.".

појачање те обиљежавају дух, који у копљаницима почиваше, пробуђивајући интерес за врсту оружја, до сада у обзир неузиману. Старо славно име „застава“ ишчезава пред уобичајеним називом „ескадра“.

Долазак Руса под маршалом грофом Бутурлином имао је да наскоро Бошњацима даде прилику, да докажу дјелотворност копља. Генералу Голцу не бје суђено да се обрадује ономе, што је он створио, његова изненадна смрт посредоваше, да нормални хусари Цитенови по други пут ступе у свезу са копљаницима. Пуковник Лосов, вођа војске предводнице, даде са својих 200 хусара и бошњачком ескадром једном руском одјелењу коњице, код Костена 30. јуна осјетљиву заушку. Опћенити суд новина гласи врло ласкаво: „Наши Бошњаци под својим заповједником, госп. капетаном Грабовскијем, држали су се тако храбро, да су против ирегуларних чета својом вјештином и спретности у копљу непријатеље већ у почетку у забуну и страх утјерали.“ Кад се пуковник Долвиг из Цитенова логора код Шторхнеста напријед покретао, сукобише се Лосовљеви хусари и Бошњаци код Лубина 8. јула као стражња стража пруске војске, која се повлачила према јужној обали Обре, озбиљно са козацима[1]): „Наши су Бошњаци поновно засвједочили своју вјештину, па не само да су двије велике заставе отели од козачких војсковођа, већ су и знатну суму готова новца заплијенили; једна застава бијаше црвена, са сребрним двоструким крстом, а обје необичне величине. Заповједник, преузвишени генерал Цитен изразио је Бошњацима за плијен застава своје највеће задовољство и нареди, да се за сваку заставу дадне по 12 дуката награде.“ У овом се боју особито одликовао подчасник Александар Липски: „Подчасник Александар Липски код бошњачкога збора унапређује се за заставника, патент нека се пошаље 16. јула 1761.“[2]). Правац рускога марша према Бреслави присили генерала Цитена, да из Познањске крене у Шлеску краљевој војсци. Лосовљева пуковнија ступи у детажма генерал-мајора Кноблоха, који се утаборио половином јула у шанчевима источно од Бреславе, мотрећи одавле Русе.

Пуковник Лосов, коме је краљ изрично повјерио водство коњице, подузимао је удаљенија вјежбања у јахању, која његове коњанике чешће доведе са Русима у сукобе; ови су судари налазили краљево припознање, али бијаху скопчани са губитцима и муком сваке врсте. Пајке, Опелн, Јегердорф и Велики Вандрис бијаху од 16. јула до 15. аугуста дани борбе, која је и од коњаника и коња нечувене жртве изискивала. Макензен се о томе времену и одолијевању марша особито

[1]) Писмо из табора Трахенберга (Trachenberg), 11. јула 1761.

[2]) Тајна ратна канцеларија, Берлин. Конволут Лосовљеве хусарске пуковније бр. 5.

похвално изражава. Јахање, као што је било од јутра 2. аугуста до у вечер 7. аугуста од Најштата преко Тропаве у Вансен, одавле у Бреславу и натраг у Вансен, пуне 34 миље, дјеломично са запрекама у боју, сматра Макензен изванредном издржљивошћу. Али највеће ће тешкоће истом наступити, и то вријеме до конца године право је искушење по Лосовљеву пуковнију. Покрет генерала Платена са 10.000 људи и 22 топа дубоко у Пољску за разорење руских магазина, занијело је хусаре и Бошњаке из Позена у Нову марку а одавле попријеко кроз сву Померанску. Сретан јуриш на караван од 5000 кола са живежом, 15. септембра код Гостина, бијаше по сопственим краљевим ријечима „најсјајнији чин рата“, а онај код Штолценберга баш прави коњанички бој; то бјеху дани славе хусара и Бошњака под мајором Локштардом, који бјеше преузео заповједништво мјесто у Бреславли заосталог болесног Лосова. Русима одвојен у Шлеској од краља, мораде се Платен повући у стражњу Померанску и притећи у помоћ принцу виртембершком, који је тешком муком чувао Колберг од генерала Романзова. Ова зимска војна у Померанској изискиваше од војске још нечувеније пожртвовање.

Концем октобра иза великих губитака пуковније код Шпија (Spie) и Царнглава бану опорављени пуковник Лосов к пуковнији са реконвалесцентима и на ново врбованом момчадијом. Крвави окршаји на киши, студени и рђавим путевима (Gollnow, Stargard, Pyritzer Passkrug, Arnswalde, Labbuhn, Moitzelwitz, Neue Mühle, Spie) стоје забиљежени у частној књизи Лосовљевих коњаника[1]). Престанак непријатељских односаја даде повода хусарима и Бошњацима, да чак са обала Источног мора крену у Глогаву (До̄њу Шлеску) у жељно очекиване зимске станове. Али благодат жељеног мира не осјетише доста измучене двије ескадре хусара и Бошњака, којима је Лосов лично заповиједао.

Неописива је мука била, док се војска опет доведе у положај способан за војевање и док се празнине попунише. Пруска војска није више ни у чему наличила на оно, што је била 1756., када је рат букнуо. Пјешадија, понос краљев и његових генерала, од старога Десауера увјежбани батаљуни, остадоше на бојном пољу покопани; мјесто људи заповиједаху дјечаци, које доведоше из кадетских школа, да попуне упражњена поручничка мјеста. Каваљерију, нарочито пак хусаре, западе у пошљедњим годинама главна задаћа и све више и више обраћаше краљ своју пажњу појачању лаке коњице. Пуковник

---

[1]) Макензен, „Црни хусари“, стр. 137.; пријава Лосовљева краљу од 14. јануара 1761.

Лосов постави понајприје 3 нове ескадре мјесто оних, које су послане на Рајн, а момчадију сакупише официри у Глогави и Бреслави, тако да је он опет имао потпун батаљун у руци, а и Бошњаци бројаху половином јануара 1762. већ 150 људи[1]). Приликом промјене станова из Винцига у Крајцбург у Горњој Шлеској почетком априла, бијаше проведено и постављање трију ескадронских кадрова за збор Бошњака; ово је појачање изведено услијед краљевске кабинетске наредбе од 14. јануара, док друга од 20. јануара декретира помножање на 10 ескадри од 1000 људи. Цјенгел погрјешно наваћа (стр. 60.), да је Лосов онај из Кистрина дне 23. децембра 1761. поднесени благајнички рачун од 25.327 талира, 6 гроша и 4 фенига потрошио у року од јуна до децембра 1761. на монтуру ново-образованог и појачаног бошњачког збора. Ја сам у тајном државном архиву више пута списе прегледао и држим, да су ти новци били одређени за истом намјеравано појачање и то на тај начин, да је план додуше састављен већ у љету 1761., али да се је имао извести истом у зимским становима концем децембра 1761. и почетком јануара 1762., за што је наравно монтура морала бити унапријед наручена. Појачање „ескадре“ на 95 људи по Голцовом pro memoria није могло никако толику своту позобати. По списима тајне ратне канцеларије исто је тако капетан Грабовски 21. јануара 1762. именован „заповједником и добио једну ескадру“, а не, као што Цјенгел наваћа на стр. 57., већ 3. октобра 1761. Са појачањем бошњачке ескадре на читав збор од 1000 људи, престаје и изузетни положај као чисто мухамеданске трупе, јер се није могло рачунати, да ће се овако велика потреба моћи покрити мухамеданцима. Момчад су била домаћи синови и многи Пољаци, који су се услијед Голцове прокламације на то одлучили. Могућност пријелаза пољско-татарских копљаника у то вријеме, како је Макензен замишљао[2]), држим да је посве искључена. Та краљ је у годинама 1761.—1762. чешће намјеравао да појача уланске зборове, али му се сваки покушај изјаловио[3]). Краљ је кабинетском заповиједи од 11. октобра наредио свом побочнику, капетану Кочеју (Cocceji) млађем, да преговара са неким пољским пуковником Пјетровскијем (Pietrowsky) о оснивању 8 застава улана у мају 1762., и обавијестио је етатског министра Шлабзендорфа о предујму од 1500 дуката. Али се Пјетровски повуче натраг, с тога се тај налог предаде за пуковника именованому

[1]) Хусарска пуковнија од 10 ескадри бје подијељена у 2 батаљуна.

[2]) „Militär-Wochenblatt“, 1895., бр. 24., стр. 622.

[3]) Генте, „О врбовању и образовању уланских зборова под Фридриком Великим“ у „Neue militärische Blätter“, Берлин 1897.

пољском потпуковнику грофу Кжечовском (Krzeczowsky). Као што се из његових врло занимљивих извјештаја види (Јаси 16. фебруара 1762. и 14. марта 1762.), врбовање се изјаловило. Колико је краљ на то појачање рачунао, може се видјети из кабинетске заповиједи од 11. новембра 1761., која је управљена на генерал-лајтнанта Латорфа у Козелу у погледу смјештавања момчадије[1]).

Етат збора, који се имао на ново образовати, установљен је са 10 ескадрона са 43 официра, 100 подчасника, по 10 боријаша, кројача и ковача, као и 1000 Бошњака. Издатке од 93.000 талира на годину редуцирао је краљ због потрошених 25.327 талира 6 гроша и 4 фенига за монтуру у јуну—децембру 1761. на 40.000 талира. Ново попуњавање официрских мјеста зависило је једино од Лосова, који је 31. јануара 1762. из Вицига поднио приједлог са дотичним исказом. Хусарска пуковнија имала је услијед тога врло повољно унапређење, само су неколики официри узети од других пуковнија; 4 бијаше их и од Бошњака. Пошто Грабовски бијаше само додијељен, то су ови могли бити само поручник Осовски, заставник Липски и подчасници Барбул и Орцул. Кад је генерал Риш дефинитивно војну службу оставио, именован је 9. маја Лосов заповједником хусарске пуковније и Бошњака, тако да је он, што још није било у Пруској, као пуковник два заповједничка мјеста запремао и над 23 ескадроне заповиједао.

Осовски (Алија) дотјерао је до натпоручника, док је Липски, истом у јулу 1761. унапријеђен за заставника, већ био штопски капетан; и заставници Барбул и Орцул постадоше већ у јулу поручници.

Од старих коњаника, који су дошли из Пољске са Серкизем, мало је који остао, али с каквим су поносом погледали на сјајни збор, бројем скоро раван хусарској пуковнији, а носи њихово име и оружје, које је тако дуго времена било скоро презрено, док није себи сјајним успјесима достојно мјесто извојевало, па се сад овако достојним начином уважава. И ако стари коњаници бијаху скоро ишчезли, јер је губитак људи био управо грозан, онај дух старих ваљаних момака од године 1745. живљаше још у редовима збора, и име „Бошњак" још ће

---

[1]) Тајни државни архив, Берлин. Кочеји (Cocceji) II. Карл Ернст, капетан и побочник, 1761 Rep. 96. 85. D. d 6.

Тајни државни архив, Берлин. Акти кабинета краља Фридрика II., пл. Латорф (Lattorf) Кристоф Фридрик, генерал-лајтнант. Св. III, 1761.—1762. Rep. 96. 88. A. 3.

Тајни државни архив, Берлин. Акти кабинета краља Фридрика II, гроф Кжечовски (Krzeczowsky) J. M, пуковник, 1762. Rep. 96. 87. Bb. 5.

Ова преписка штампана је у Ф. Генте, „О врбовању и образовању уланских зборова", у „Neue militärische Blätter", Берлин 1897.

да се попне до необичне сјајне висине. Како Макензен вели, истом сада доби збор јединствену униформу, какву је генерал Голц у својој прокламацији 1761. „господи Пољацима...“ обећао, да их лакше премами у службу пруских уланских зборова: „Монтура је била црвена долама, код официра са сребрним гајтанима, црни до кољена дугачки ћурак са пољским рукавима, широке црвене чакшире, које су се превјесиле преко сара високих чизама, а на глави црна шубара са црвеним тепелуком; по барјачићима на копљишту разликоваху се поједине ескадре, а и официри ношаху то оружје.“

Пошљедња година војне уроди по Бошњаке жестоким окршајима, али и успјесима; код Вермерсдорфа, Ноненбуша и Рајсендорфа укрштаваху се копља са сабљама угарских хусара, док је бој кавалерије код Рајхенбаха 15. аугуста у сјајном јуришу Бошњацима и хусарима извојевао припознање краљево и дивљење армаде, јер 5 коњаничких застава и 1500 заробљеника паде у руке побједитељима. До мира у Хубертусбургу 15. фебруара 1763. војеваше бошњачки збор с пуковнијом Лосовљевих хусара и уз њу, те по закљученом миру заједнички кренуше они далеком источно-пруском завичају. Али мајор Грабовски не јахаше више на челу побједоносног збора, мајор Халетиус дође на мјесто овог јунака, којему зрно пробије кроз оба ока. Мир изазва опћенито редуцирање војске; оних 10 ескадрона збора спаде на два, мјесто 1000 људи остаде само 250, мјесто 43 официра само пет. Што још од бошњачке заставе и ескадре остаде у животу и способно за службу, по свој је прилици задржано у збору; поручник Осовски стављен је путем милости у мир, исто су тако Барбул и Орцул димитирани. У приједлогу за опскрбу Осовскога (Алије) од год. 1763. вели се: „Дошао је с првим Бошњацима у службу Вашег Величанства, али због старости и сиромаштва слаба би била његова служба, с тога моли Ваше Величанство за издржавање путем милости“[1]).

Штоп Лосовљевих хусара стајаше опет у Голдапу, а бошњачки збор у Шталнпенену. Али збором догодише се велике промјене; својом бројном мањином условљено запостављање бијаше истина ишчезло, но на мјесто мухамеданског елемента ступише домаћи синови. Али копље бијаше себи достојно мјесто извојевало и поносно јахаху Бошњаци уза своју матицу, славну пуковнију хусара мртвачке главе. Коњанички дух, неустрашива храброст момака са обала Босне и Неретве живљаше и надаље. Мирно пролажаху године; вршећи дневно службу бринули су се генерал-мајор Лосов и мајор Халетиус, да Бошњаци не дођу у

[1]) пл. Џенгел, „Повијест краљ. 2. уланске пуковније“, стр. 20.

заборав. Појачање збора на 10 ескадри за вријеме изгледа на рат 1770.—1771. заиста најбоље доказује, колику је важност полагао краљ на своје копљанике, у своје Бошњаке. Официри су, као и у години 1762., опет узимати из хусарске пуковније и мало се кавалерийских пуковнија у војсци може поносити, да су касније имали онолико штопских официра и генерала у својим редовима, као црни хусари и Бошњаци. Приликом смотре у години 1772. оцјењује, по Макензену, краљ тај збор овим значајним ријечима: „Мој драги Халетиус! У њега и његове момке уђе враг кад јашу! Врло ми је драго да на коњима немам с њима што дијелити, јер ту бих сигурно извукао краће!“ Још живљаше лозовић старих Бошњака, пошљедњи Серкизев копњаник, мајор Липски; он бијаше узор копљаника. Он је у збору сачувао употребу копља и мање школовано, али за то брже и одважније јахање, које он и надаље његоваше. Окретање копља међу прстима у највећем трку, дизање бачених предмета са земље руком или копљем, као и штићење или заклањање копљем, он је завео[1]). Бачко га описује као човјека, који се само изванредном одважности попео до части мајора, који је из кубуре гађао, да му се ваљало дивити, а био је изванредан јахач и пливач, који је унаточ јаким ударцима сабљом онакажена лица, својом пријазношћу и кроткоћом свакога задобио; он умрије као мајор 1778.

У свом старом додијељеном одношају остаде збор уз хусарску пуковнију. Голдап уједини оба штопа, у другим литавским и мазурским градовима стајаху ескадрони заједнички. Истом година 1778. донесе званично обиљежје „Лосовљева бошњачка пуковнија“ са старим хусарским бр. 9.

Баварски рат за нашљедство 1778.—1779. прекиде изненада мирни гарнизонски живот; генерал Лосов прикључи се са својих 20 шкадрона војсци у Шлеској, којом је краљ заповиједао. Само у мањим окршајима и у предстражи пружала се прилика Бошњацима, да се с непријатељем сукобе. По Ваничеку потискоше их савски граничари код Врховина из њиховог положаја као предстраже, а у јануару 1779. сукобише се са градишчанцима и славонским граничарским хусарима[2]). Пред сами мир доби мајор Хајлсберг од хусарске пуковније иза напрасне смрти пуковника Халетиуса заповједништво бошњачке пуковније. И Лосов, коме су Бошњаци имали толико да захвале, умрије 1783., а замијени га пуковник Хоншток као заповједник обију пуковнија. У пошљедњим годинама великога краља поче да узима маха онај застој

---

[1]) пл. Ценгел, „Повијест краљ. 2. уланске пуковније“, стр. 83.

[2]) Ваничек, „Шпецијална повијест Војне границе“, св. II., стр. 492. и 511.

у војсци, штоно бијаше условљен недостатком оних елемената, који су младеначком снагом и свјежином све проницавали, радећи живо око напретка и развитка. О тој се перијоди Џенгел врло згодно овако изражава: „Чудновато је, да баш у том времену бошњачка пуковнија своју кулминацију постизава. Управо сада сјајила се она снагом и ревности животворна духа, који је достојан да украшава народно јуначко име; она се бораше обузета тим духом са свом славом ранијих ратова, али њезина дјела умукоше, пошто бијаху осамљена, у тами мало познатих крајева, јер сличан побједоносан успјех западе само мали дио отаџбинске војске и јер у рату, у ком се она борила, већ не бијаше узвишеног заноса ни тактичне врлине.“ Бошњачку пуковнију задахњиваше велики дух њезина заповједника генерала Гинтера у бојевима против пољске републике, која лежаше у пошљедњим издисајима.

Како по смрти утемељитеља хусарске трупе, краља Фридрика Вилима I., његов нашљедник ослободи хусаре одношаја зависности од драгуна, подаривши им сопствени „устав“, то бијаху прве мјере владавине краља Фридрика Вилима II., нашљедника Фридрика Великога, да бошњачкој пуковнији даде нужну самосталност до потпуног развитка њезина. 3. фебруара 1788. изврши се диоба обију пуковнија, које су близу 50 година вриједиле као једна заједничка пуковнија[1]). Смрт бошњачког заповједника пуковника Хајлсберга (13. јануара) бијаше сигурно главни узрок кабинетске наредбе, која досадањег пуковника и заповједника хусара мртвачке главе, Гинтера, именова заповједником (шефом) бошњачке пуковније; гарнизонима постадоше Мазурски градови са Ликом (Lyck) као штопским станом. Гинтер је поред Риша и Лосова онај официр, који је највише за повјерену му трупу учинио и разумио, да бошњачку пуковнију узвиси као једну од најсјајнијих у војсци. „За повијест развитка пруских копљаника најзначајнији је дан 3. фебруар 1788.; он означује зрелост Бошњака као чете, он је оно исходиште, из којег се родише улани и јубиларне пуковније те врсте коњице од године 1895.“[2]).

Гинтер, син војничког проповједника из Новог Рупина, кандидат богословије, онда поручник у добровољачком батаљуну маркиза Анђенелија за вријеме седмо-годишњег рата, бијаше као човјек и као војник украс војске; Макензен га назива „узгојитељем, који је тој врсти коњаника све особности и биће задахнуо“. Под његовим генијалним водством одликова се пуковнија за вријеме посједања границе и пољског

[1]) Макензен, „Црни хусари“, св. I., стр. 229.
[2]) „Militär-Wochenblatt“, „Јубиларна година улана“, 1895., бр. 25.

устаничког рата 1790.—1794.[1]). Генерал Гинтер остаде са својим коњаницима у ново-освојеним пријашњим пољским пограничним покрајинама (јужна Пруска и Нова источна Пруска са Тикоцином као station штопа). Из тих крајева доби пуковнија 20. новембра 1795., слично као 1745. Ришова хусарска пуковнија, оријентални прирастак од 5 ескадрона мухамеданских Татара. Као изасланик татарских породица, које становаху у Нимену у јужној Пруској, као и овећег броја породица, које изјавише да ће из Литавске пријећи, преговараше негдашњи пољски улански пуковник Мурза Јануш Барановски са врховним предсједником коморе, баруном Шретером у Кенигсбергу у погледу устројења једнога збора Татара и насељавања породица, које ће пријећи из Пољске. Како је предсједник коморе цијенио те нове мухамеданске синове, види се по његовом извјештају краљу: „Они говоре земаљски језик, али су припадници вјере, која се због своје једноставности више приближује протестантској, а читав морални карактер те народности, њихова култура и т. д. таке је врсте, да је моја жеља, е бих био у стању, да неколико хиљада тих породица у ново добивеним покрајинама населим“ [2]). Највећи дио тога збора у години 1799. није прелазио 291 момка, а састојао је по регламану од товарчика и простих војника на једнаке дијелове. Ту чудновату двоструку подјелу није додуше имала бошњачка застава у години 1745.; али момчадија бошњачке пуковније у Пољској, као и коњаници заставе у Пруској заузимаше исти положај, као пољски товарчики и пољско-татарски улани. Да се многобројним сиромашним малим пољским племићима, који су живјели у новој источној Пруској даде прилика да могу у војсци служити, одреди краљ у години 1799. 14. октобра, преображење бошњачке пуковније у пуковнију товарчика, а татарског пука у један батаљун товарчика. Горе споменути племићи, упућени због свог сиромаштва на војничку службу, бијаху сматрани као чланови неке нарочите војничке касте, јер услијед њихове недостатне наобразбе нити су се могли употријебити за официре, нити за просте војнике[3]).

Са 1. јуном 1800. нестаде кроз 55 година славно вођено име „Бошњак“ из пруске војске, али њихов дух пријеђе на „товарчике“.

Генерал Гинтер бијаше 1803. умр'о; под његовим нашљедником генералом Лестоком (L'Estocq) била је задаћа пуковније да спасе част пруске каваљерије, кад је силни Наполеон Бонапарте у побједоносном

---

[1]) Подробно расправљено по Цјенгелу у „Повијести 2. уланске пуковније“. Стр. 135.—175.

[2]) пл. Цјенгел, „Ровијест 2. уланске пуковније“, стр. 180.

[3]) „Militär-Wochenblatt“, „Јубиларна година улава“, 1895., бр. 25.

трку пруску војску разбио и настојао да у источној Пруској и пошљедње остатке њезине сатаре. Товарчики, као и хусари мртвачке главе бијаху једини од оно мало пуковнија, које пропасти умакоше. У војни 1806.—1807., у очајним борбама код Ајлау-а и Хајлсберга, показаше се „товарчики“, као прије „Бошњаци“, у заједници са црним хусарима и уз њих као достојни нашљедници коњаника капетана Серкиза, оних људи из Загорја и са обала Босне и Неретве.

Склопљени мир и нова организација каваљерије угаси име „товарчика“. Кабинетска заповијед од 26. јула 1807., краљевског Величанства Фридрика Вилима III. нареди, „да збор товарчика у будуће носи име улани.“ У исто вријеме бијаше од тадањих 15 шкадрона образован један „збор улана“ од 8 ескадрона, који је 16. новембра 1808. подијељен на двије уланске пуковније по 4 ескадрона, у „западнопруску број 1. и „шлеску број 2.“ Те двије најстарије уланске пуковније у војсци, које се непосредно развијају од „заставе“, „ескадре“, „збора“ и „*бошњачке пуковније*“, *постале су матица скоро свих данашњих уланских пуковнија*, и то 3., 4., 5., 10., 15. и 16., а у мање или више удаљеној вези и 3. гарде-пуковније, па онда 9., 11., 12., 13., и 14. улана. Од оне „заставе Бошњака“ из год. 1745. под капетаном Варнеријем са 3 официра и 72 момка развише се дакле у ово минулих 154 година 19 пруских уланских пуковнија са снагом од 500 официра и чиновника, 1900 подчасника и 11.000 момака.

„Копље је краљ оружја!“ писаше некад Монтекукули. Побједоносни развитак копља, откако је уведено, постао је код укупне њемачке коњице савршен, а величанствено је стабло, које је никло из зрнцета, и које називамо: „Застава Бошњака!“

Свака народност треба и мора да се поноси са прошлости и дјелима својих претеча; народ у Босни може са задовољством гледати на сјајну улогу „Бошњака“ у пруској војсци. Капетан Цјенгел пише врло згодно о преображају бошњачке пуковније у пуковнију товарчика у години 1800.: „Ми нијесмо у стању угушити болни осјећај, који нас обузима, кад видимо, да се на тај начин губи славно и побједом окруњено име једне пуковније из пруске војске; додуше то не бијаше какво њемачко или пруско име, које ју је означавало, али из његове заставе родише се војници, који својом срчаности и дисциплином овом имену достојан углед извојеваше. Њихове је заслуге монарх наградио тиме, што су њихова дјела сматрана најсјајнијима његових ратова, а њихове нашљеднике запала је срећа, да се огледају у њихову славу!“

Прилог I. Искази бројне снаге бошњачкога збора код Ришове пуковније од 1745.—1761.

Бојна снага заставе Бошњака од 1746.—1755. укључиво[1]).

За годину 1745. нема званичне вијести; али их је ипак било по Бачкову дневнику 72, по дневнику пјешачке пуковније нашљеднога принца од Дармштата 80, по биљешкама мајора Варнерија једна кумпанија по прилици од 80—100 људи.

1746.

Фебруар: збор Бошњака, који се налази код Ришове пуковније састоји од:

1 капетана,	4 каплара,
1 поручника,	35 момака.
2 заставника,	

Март: исти број, 43 момка.

Април:

2 капетана,	5 каплара,
1 поручник,	53 момка.
2 заставника,	

Децембар: исти број са 63 главе.

1747.

63 главе.

1748.

Јануар—април укључиво: 63 главе.

Мај—децембар: 62 главе, по отпусту другога капетана Петровског, који је у збор ступио у априлу 1746., те је по благајничком извјештају 1. јула 1748. димитиран.

1749.

62 главе.

1750.

Јануар—септембар укључиво: 62 човјека.

Откобар:

1 капетан,	1 момак врбован,
1 поручник,	9 момака мањка,
2 заставника,	43 коња, 10 нестало дезентирањем,
2 каплара,	1 прирастао.

Скупа: 43 момка, 10 дезентирало, 9 мањка.

Новембар—децембар:

1 капетан,	44 момка,
1 поручник,	9 мањка,
2 заставника,	49 коња,
5 каплара,	9 мањка.

[1]) По исказима Ришове хусарске пуковније у тајном архиву војног министарства у Берлину.

1751.

	официра	капрала	момака	коња
Јануар:	4	5	47	52
Фебруар:	4	5	49	54
Март:	4	5	50	55
Април:	4	5	51	56
Мај:	4	5	43	46
Јуни:	4	5	43	46
Јули:	4	5	43	46
Аугуст:	4	5	42	43
Септембар—децембар укљ.:	4	5	42	43

1752.

	4	5	42	43

1753.

	4	5	40	41

1754.

	4	5	40	41

1755.

	капетана	поручника	заставника	капрала	момама	коња
Јануар:	1	1	2	5	40	43
Фебруар:	1	—	1	5	40	39
Март:	1	—	1	5	40	39
Април:	1	—	1	5	40	39
Мај:	1	—	1	5	40	39
Јуни:	1	—	1	5	40	39
Јули:	капетан умро	—	1	5	40	39
Аугуст:	—	—	1	5	40	39
Септембар:	—	—	1	4	39	38
Октобар:	—	—	1	4	39	37
Новембар:	—	—	1	4	39	37
Децембар:	—	—	1	4	39	37

Даљних исказа нема.

1757.

У ратној заповиједи маршала Левалда наводи се једна „инкомплетна“ ескадра Бошњака.

1761.

1 заставник, 4 подчасника, 16 момака.

Прилог II. Исказ свих благајничких прилога, који се односе на „етат збора Бошњака, придијељенога Ришовој пуковнији“, од 1746.—1763.

Рачун главне „ратне“ благајне од 1. јуна 1745. до конца маја 1746.

Примитак и издатак краљевске пруске главне „ратне“ благајне, вођене од тајних савјетника и војних благајника Рихтера и Кепена[1]).

[1]) Војно министарство. Тајни архив. VI. 2. с. 69.

Изванредни издаци на повишице и опскрбу. Стр. 329.—330.

Уланскн збор, који марширa са Ришовом пуковнијом хусара, а такођер у њезином стану борави, опскрбљиван је до конца фебруара 1746. из ратне војне благајне у Бреславн. Иде му плата мјесеца

марта 1746.	372 талира	18 гроша
априла „	372 „	18 „
маја „	372 „	18 „

Бр. 76. Ушљед крањ. наредбе од 16. фебруара 1746. свега 1118 талира 6 гроша.

Пуковнику Ришу, плата за заставника Витковића, који служи у збору Бошњака

за јануар 1746.	15 талира
„ фебруар „	15 „
„ март „	15 „

Бр. 77. Ушљед наредбе од 9. фебруара 1746. 45 талира.

Накнадно акордирано је Витковићу такођер још за 2 оброка мјесечно: 2 талира 16 гроша, ушљед чега се овдје имаде ставити у издатак као доплатак

за јануар 1746.	2 талира	16 гроша
„ фебруар „	2 „	16 „
„ март „	2 „	16 „
	8 талира.	

даље за април 1746.

плате	15 талира	
2 оброка	2 „	16 гроша
	17 талира	16 гроша

„ „ мај 1746. . . . . 17 талира 16 гроша

Бр. 78. Ушљед наредбе од 6. априла 1746. . . . . . 43 талира 8 гроша.

Скупа за заставника Витковића . . . . 88 талира 8 гроша.

Ришовој хусарској пуковнији, услијед њезина појачања са 1 капетаном и 18 момака улана, и то:

за капетана плате	40 талира	
„ 4 оброка по 1 талир 8 гроша .	5 „	8 гроша
	45 талира	8 гроша.

За 18 момака, сваком

плате . . .	5 талира	12 гроша
за 1 оброк . .	1 „	8 „

Износи за свих 18 по 6 талира 20 гроша =

123 талира.

Укупно за мјесец: 168 талира 8 гроша.

за април 1746.	168 талира	8 гроша
„ мај „	168 „	8 „

Бр. 79. Услијед наредбе од 18. марта 1746. 336 талира 16 гроша.

Редовни издаци за опскрбу и уздржавање за збор улана од 1. јуна 1746. до конца маја 1747. Стр. 224.

Ришовој пуковнији хусара имаде се за опскрбу уланскога збора до конца маја 1747. гласом овога рачуна у 3 ставке

наиме по . . . . 372 талира 18 гроша
„ . . . . 17 „ 16 „
„ . . . . 168 „ 8 „
Свега . . . 558 талира 18 гроша

изванредно намирити. Али пошто се тих 558 талира 18 гроша у једном износу од јуна 1747. почевши и то као редовни за сваки текући мјесец исплатити имаду, и пошто је у етату за мај 1747. већ и износ за јуни у издатак стављен, то се овијем одређује:

Број. 1. За Ришову хусарску пуковнију на уздржавање придијељеног јој уланског збора

за јуни 1747. овдје за први пут: 558 талира 18 гроша
VI. 2. с. 70.

Редовни издаци за опскрбу уланскога збора, придијељеног Ришовој хусарској пуковнији

од 1. јуна 1747. до конца маја 1748. Стр. 214.
на мјесец 558 талира 18 гроша
износи укупно на етатску годину: 6705 талира
VI. 2. с. 71.

Редовни издаци за опскрбу и т. д.

од 1. јуна 1748. до конца маја 1749. Стр. 221.
на мјесец 558 талира 18 гроша.

Али пошто је од збора 1. јула 1748. један капетан отишао, то ваља гласом наредбе од 5. јула 1748. мјесечно у благајни оставити:

од плате . . . . 40 талира
од 4 оброка по 1 талир 8 гроша . 5 „ 8 гроша
укупно . . . 45 талира 8 гроша.

По томе добива збор мјесечно . . . . 513 талира 10 гроша
износи заједно на етатску годину: 6161 талира
VI. 2. с. 72.

Од 1. јула 1749. до конца маја 1750. Стр. 222.
износи на годину: 6161 талира
VI. 2. с. 73.

За 4 године: од 1. јуна 1750. до конца маја 1754. Стр. 230., 234., 224., 232.
на годину по 6161 талира
чини укупно: 24.644 талира
VI. 2. с. 74.—77.

Од 1. јуна 1754. до конца маја 1755. Стр. 224., 139.

Издато за прошлу етатну годину 1753./1754.
(мјесечно 513 талира 10 гроша) . . . . . 6161 талира
А за издатак 1754./1755. стоји само . . . . 6120 „ 16 гроша
по чему је 40 талира 8 гроша спрам главног војног етата мање издато и то

због отпуштеног поручника Емира Османа . . 22 талира 16 гроша
" " заставника Витковића . . . 17 " 16 "
40 талира 8 гроша

По томе је дакле гласом 12 намира Ришове хусарске пуковније исплаћено само . . . . 6120 тал. 16 гр.

Стр. 139.

По изванредном примитку сваковрсних новаца је по одласку поручника Емира Османа кроз 6 мјесеци, од 1. децембра 1754. до конца маја 1755., по 22 тал. 16 гр. плате и фураже . 136 талира
а по демисији заставника Витковића од 1. фебруара 1755. до конца маја 1755. = 4 мјесеца по 17 талира 16 гроша . . . . 70 " 16 гроша
код етата уланскога збора заштеђено . . . . 206 талира 16 гроша

VI. 2. с. 78.

Од 1. јуна 1755. до конца маја 1756. Стр. 221., 133.

за 11 мјесеци (јули 1755. до маја 1756.) мјесечно 473 талира 2 гроша . . . . 5203 талира 22 гроша
за јуни 1756. по одбитку од 45 талира 8 гроша због капетана Серкиза . . . . 427 " 18 "
скупа . . . 5631 талира 16 гроша

5677 талира требало је по главном војном етату исплатити,
5631 " 16 гроша стоји горе за издатак.
45 талира 8 гроша према главном војном етату издано је дакле мање, а то је плата и фуража покојног капетана Серкиза.

VI. 2. с. 79.

За 6 година: од 1. јуна 1756. до конца маја 1762.

Стр. 199., 201., 219., 201., 204., 199.

на годину са 5133 талира
чини укупно: 30.798 талира.

VI. 2. с. 80.—85.

Од 1. јуна 1762. до конца маја 1763. Стр. 194./199. 363.

Редовни издаци још за опскрбу и уздржавање као:
У главни војни етат уврштене ескадре Бошњака, која је код Лосовљеве хусарске пуковније и то:
Стр. 194. За јуни 1763. први пут онај износ, који је до конца маја 1763. гласом овога рачуна стр. 199. исплаћен за издржавање уланског збора са . 427 тал. 18 гр.
Надаље, што је до конца маја 1763., стр. 363. дошло на изванредне издатке . . . . 939 " 12 " 1 фениг
За јуни 1763. дакле уопће: 1367 тал. 6 гр. 1 фениг

За 11 мјесеци, по 427 талира 18 гроша исплаћено је 4705 тал. 6 гр.

Стр. 199. 5133 талира уврштено у главни војни етат, на мјесец 427 тал. 18 гр., а издато је
4705 „ 6 гроша
427 талира 18 гроша издано је дакле мање спрам главног војничког етата.

Изванредни издаци за разне потребе.

Стр. 363. Даље због аугментације, предузете у војсци код разних пуковнија и батаљуна, такођер зборова према старим етатима у мирно доба; нарочито због једне ескадре Бошњака . . . 939 тал. 12 гр. 1 фениг.

VI. 2. с. 86.

Прилог III. Исказ ранга официрског збора „бошњачкога збора, који се налази код Ришове пуковније“, од 1745.—1763.

		1745.	
Капетан	пл. Варнери (Warnery)	од Нацмерове 4. хус. пук., коме је повјерено водство заставе Бошњака, који су 3. августа стигли у логор Хлум.	
Капетан	Серкиз (Serkis)	од саско-пољске бошњачке пуковније пуковника Игњата Манзанија од Славедина.	
Поручник	Осман (Osman)		
Заставник	Алија (Ali)		
		1746. Јануар—март укључиво:	
Пуковник	пл. Риш (Ruesch)	заповједник 5. хусарске пуковније и пуковнији трајно додијељене заставе Бошњака.	
Потпуковник	пл. Агнер (Agner)	заповједник пуковније и заставе.	
Капетан	Серкиз (Serkis)	вођа заставе.	
Поручник	Осман (Osman)		[1]) Најприје се спомиње у „мјесечном исказу хусара за фебруар 1746.“, надаље у списку „Примитак и издатак краљ. пруске главне војне благајне од 9. фебруара 1746.“
Заставник	Алија (Ali)		
„	пл. Витковић[1]) (Wittkowitz)		

	Април—децембар 1746. до 1. јула 1748.		
Пуковник	пл. Риш (Ruesch)		
Потпуковник	пл. Агнер (Agner)		
		Појачање заставе 1 капетаном, 18 момака и 1 *капралом у априлу*, као и диоба заставе.	ушљед „исказа о снази и благајни од *1. априла 1746.*“
Капетан	Серкиз (Serkis)	вођа 1. заставе.	
"	Петровски (Petrowski)	вођа 2. заставе. Капетан Серкиз, поручник Осман, заставници Алија и Витковић, 5 капрала и 35 момака у ношњи Серкизове заставе; капетан Петровски и 18 момака у ношњи Петровскијеве заставе.	
	1748. Јули—децембар укључиво.		
Пуковник	пл. Риш (Ruesch)		[1]) Потпуковник Агнер отпуштен је осудом војног суда, а потпуковник Випах од Цитенове хус. пук. 27. новембра именован заповједником.
Потпуковник	пл. *Випах*[1]) (Vippach)		
Капетан	Серкиз[2]) (Serkis)		[2]) Капетан Петровски димитиран 1. јула (односно 1. маја); обје заставе опет сједињене.
Поручник	Осман (Osman)		
Заставник	Алија (Ali)		
"	пл. Витковић (Wittkowitz)		
	1751.		
Генерал-мајор	пл. Риш[3]) (Ruesch)		[3]) 11. јуна 1750. именован генерал-мајором.
Мајор	пл. Брезике[4]) (Broesigke)		[4]) долази 3. фебруара 1751. као најстарији штопски официр пуковније, на мјесто заповједником Нацмерове хус. пуковније исти дан именованог потпуковника Випаха.
Капетан	Серкиз (Serkis)		
Поручник	Осман (Osman)		
Заставник	Алија (Ali)		
"	пл. Витковић (Wittkowitz)		

	1755. Фебруар.		
Генерал-мајор Мајор Капетан Заставник	пл. Риш (Ruesch) пл. Брезике (Broesigke) Серкиз (Serkis) Алија[1]) (Ali, Ossowski)		[1]) Поручник Осман и заставник Витковић димитирани, први 14. новембра 1754., други 4. јан. 1755.
	Јули.		
Генерал-мајор Мајор Заставник	пл. Риш (Ruesch) пл. Брезике (Broesigke) Алија[2]) (Ali, (Ossowski)	повјерено му водство заставе.	[2]) Капетан Серкиз умро у јуну 1756. Заставник Алија покрстио се.
	1759.		
Генерал-мајор Потпуковник Поручник	пл. Риш (Ruesch) пл. Бајст[3]) (Beust) Осовски[4]) (Ossowski, Ali)		[3]) Мајор Брезике концем год. 1758. иступио из војске, а на његово мјесто дође најстарији штопни официр пуковније, мајор Бајст, који је 5. јануара 1759. унапријеђен за потпуковника, а 18. септембра за пуковника. [4]) Заставник Алија (Ossowski) је за вријеме рата унапријеђен за поручника.
	1761. Јуни.		
Генерал-мајор Пуковник	пл. Риш (Ruesch) пл. Лосов[5]) (Lossow)	заповједник пуковније и заставе, а уједно су му повјерени и послови одсутнога шефа.	[5]) Лосов потпуковник Мерингове пуковније бијелих хусара, ступи 23. јануара 1760. на мјесто 21. децембра 1759. преминулог пуковника Бајста, а 15. маја 1761. бјеше унапријеђен за пуковника.

Штопни капетан	пл. Грабовски[1] (Grabowski)	повјерено му водство ескадроне „Бошњака“.	[1]) Штопни капетан у Ришовој пуковнији.
Поручник	Осовски (Ossowski, Ali)		[2]) До сада подчасник у застави, за заставника унапријеђен 16. јула 1761.
Заставник	Липски[2]) (Lipsky)		
„	Барбул (Barbull)	мисли се, да су у љету 1761. из руске војске прешли.	
„	Орцул (Orzull)		

1762.

Пуковник	пл. Лосов[3]) (Lossow)	шеф пуковније од 9. маја 1762., шеф бошњачкога збора од 17. марта 1762.	[3]) Риш у мају 1762. иступио.
Мајор	пл. Грабовски (Grabowsky)	заповједник Лосовљевој хус. пуковнији трајно додијељеног бошњачког збора од 21. јан. 1762.; бошњачка ескадра појачана на 1000 људи и добила јединствену мондуру.	
Мајор	пл. Ланг (Lang)		
„	Халетиус (Halletius)	води мјесто рањеног заповједника мајора Грабовског бошњачки збор.	
„	Грелинг (Groeling)		
Капетан	Копка (Kopka)		
„	Давнаровић (Dawnarowitz)		
„	пл. Салцведел (Saltzwedel)		
„	пл. Хајлсберг (Heilsberg)		
„	пл. Берге (Berge)		
Штопни капетан	пл. Конарски (Konarski)		
„	пл. Спалдинг (Spalding)		
„	пл. Талацко (Talatzko)		
„	Липски (Lipsky)		

Натпоручник	пл. Херцберг (Hertzberg)		
„	Височки (Wissotzky)		
„	пл. Скововски (Skokowsky)		
„	Герлах (Gerlach)		
„	пл. Шепинг (Schoepping)		
„	Осовски (Ossowski, Ali)		
Поручник	пл. Тжебиатовски (Trzebiatowsky)		
„	пл. Горшковски (Gorschkowsky)		
„	Милер (Müller)		
„	Вандом (Vendôme)		
„	пл. Каниц (Kanitz)		
„	пл. Јохани (Johanny)		
„	пл. Сентивањ (Sendiwany)		
„	пл. Боршајд (Bohrscheidt)		
„	пл. Буш (Busch)		
„	пл. Гурецки (Guretzky)		
Заставник	Барбул[1]) (Barbull)		[1]) 17. јуна } 1762. [2]) 9. јула } 1762.
„	Орцул[2]) (Orzull)		унапријеђени за поручнике.
„	Стефан (Stephan)		
„	Јебертовски (Jebertowsky)		
„	Херман (Hermann)		
„	Зиплоски (Zyplosky)		
„	пл. Гузенер (Gusener)		
„	пл. Росковски (Roszkowsky)		

Заставник	Шмајхлер (Schmeichler)		
„	Харас (Harras)		
„	Шиц (Schütz)		
		1763.	
Пуковник	пл. Лосов (Lossow)	шеф бошњачког збора.	
Мајор	Халетиус (Halletius)	Заповједник бошњачког збора[1]).	[1]) Мајор Грабовски као инвалид иступио, натпоручник Алија (Ossowsky) путем милости стављен у мировину, поручник Барбул ушљед недостатка апликације за службу отпуштен, умрије у Бјали. Сви остали официри умировљени, премјештени или по једној наредби од 23. јула 1763. без услова на какву другу опскрбу, просто отпуштени.
Штопни капетан	Липски (Lipsky)		
„	пл. Јаниц (Janitz)		
Натпоручник	Герлах (Gerlach)		
Поручник	пл. Гурецки (Guretzky)		

Табла I.

Гласник земаљског музеја
у Босни и Херцеговини.
XI. 1899. 2. и 3.

Уз чланак „Бошњаци у војништву страних држава“.

Копљаник „Бошњак“ у данској копљаничкој ескадри.

Дански хусар (катана).

Часник хусарске пуковније пл. Риша (Ruesch) бр. 5., год. 1745.

Горе: Сарук и капут момчадије прве заставе Бошњака под заповједништвом капетана Серкиза, додијељене хусарској пуковнији пл. Риша бр. 5., год. 1745.—1762.

Доље: Сарук и капут момчадије од друге заставе Бошњака под заповједништвом капетана Петровског, додијељене хусарској пуковнији пл. Риша бр. 5., год 1746.—1748.

Бошњак од заставе капетана Стефанија-Серкиза, год. 1745.

Табла III.

Часник бошњачке пуковније;
љетна униформа год. 1786.

Прости војник бошњачке
пуковније; год. 1796.

Прости војник бошњачке пуковније; љетна униформа год. 1786.

Прости војник бошњачке пуковније; зимска униформа
године 1786.

Табла IV.

Генерал-мајор барон Теодор пл. Риш (Ruesch), први заповједник хус. пуковније бр. 5 и с њоме здружене заставе Бошњака.

Генерал-лајтнант Фридрик пл. Лосов (Lossow), заповједник хус. пуковније бр. 5 и бошњачке пуковније.

Часник пуковније товарчика, постале од бошњачке пуковније.

Генерал-лајтнант Хенрик Иван барон Гинтер (Günther), заповједник бошњачке, касније товарчиске пуковније.

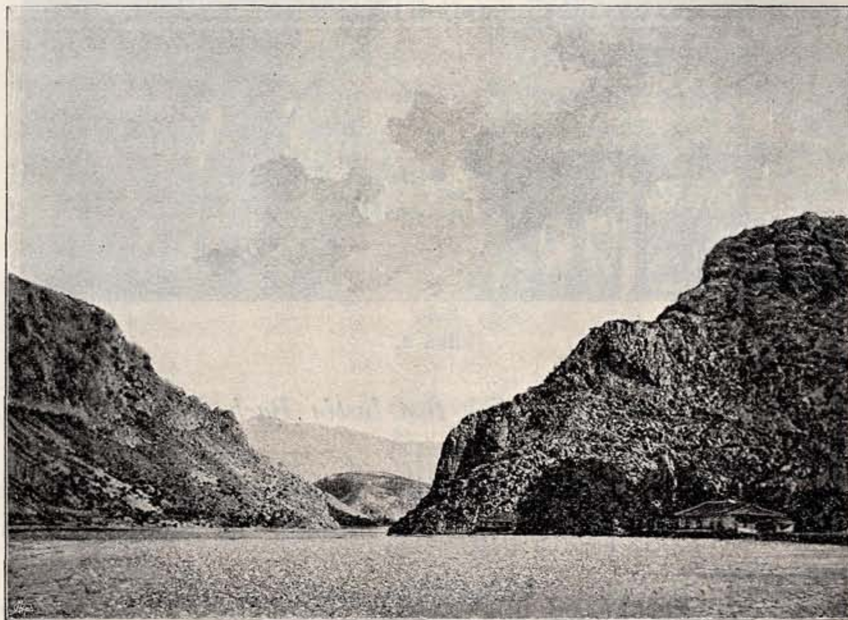
Stare crkve po sjevernoj Albaniji.

Priopćio

Teodor Ippen[1]).

Crkva u mjestu Lači.

Pôdrug sata jugoistočno od Skadra ima megju stijenama prodor. Kod ovog prodora spušta se rijeka Drin u ravan i oslobagja se duboke i tijesne doline, kojom je tekla od Prizrena sve do ovih prirodnih vrata. *(Slika 1.)*

Slika 1.

Na lijevoj obali, na pragu rečenih vrata, leži ono nekoliko kućišta sela Van Dejns; ovo ime znači „gâz kod Dejna". Po tome može se suditi, da je tu postojalo mjesto Dejna.

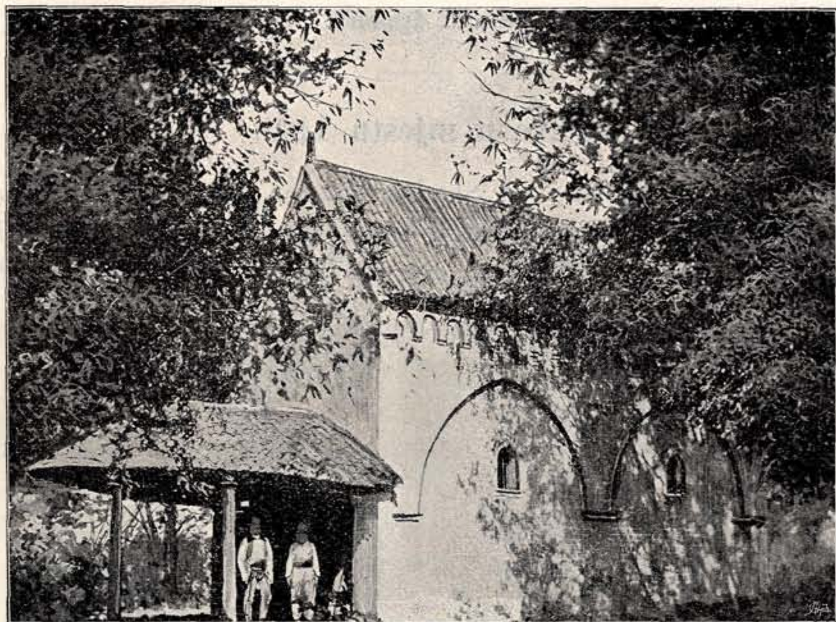
---

[1]) Vidi „Glasnik zemaljskog muzeja", god. 1899, I. sv., str. 13.—24.

Biograf Skenderbegov, Marinus Barletius, priča nam o varoši, koju on naziva Dainum, ovo: „Malena je to varošica (u gornjem Zadrinu), na dnu povisokog brda; ona ima ravno polje sa mnogo divljači i pčela, svakojakih plodina i drveća. Onuda protiče veselo potok Drin, te se spušta u ravninu.“

Njemački prijevod sa latinskog originala po Ivanu Pinicianusu, Frankfurt 1577., glasi ovako:

„Es ist ein kleines Stättlein (in der oberen Zadrima) in einem erhebten Berg, hat aber im eben Feld sehr fruchtbar von Gewild und Immen auch

Slika 2.

allerlei Früchten und Bäumen. Der fast lustig Bach Drin fleusst dafür, da sie den Niedergang ansicht.“

Jedna vojnička stražarnica, nekoliko hanova i dućana — to je današnji Van Dejns; sve to leži podno krševita humka, na kom se danas nalazi samo jedna crkva.

Kakovih 400 koraka od obale Drina ima stara crkvica, koja je danas župna crkva selu Laći. *(Slika 2.)* To je jedna od onih rijetkih starih crkava u zemlji, što se održaše i kojima se služe kao župnim crkvama. Mislim, da potiče iz XIII. stoljeća.

Omjere su joj neznatne, — duljina kakovih 9 *m*, širina po prilici $4^1/_2$ *m* u unutrici, dok joj je visina sarazmjerno dosta velika, znatnija, nego što je u novijih crkvenih gragjevina po Albaniji; krov je neobično strmenit, te je po njemu izgled gragjevine za albaneške prilike posve osebujan.

Unutrina je natkrivena bačvastim svodom (Tonnengewölbe), a dva stupa sa okruglim lukovima, koji su izbočeni iz uzdužnih zidova, dijele je na dva dijela.

Unutrina crkve sva je bila islikana; kao što u crkve u Širču na Bojani i u ovoj se mogu raspoznati dvije prevlake bojâ. No slikarije su u tako istrošenom stanju (dobrim dijelom odlupljene, izgrebane i inače oštećene), da se može raspoznati samo malo likova od gornje prevlake. Da je i pod ovom bilo slikarija, dokazuju nam jedino ostanci natpisa.

Stražnja čest crkvenog broda islikana je ovako: Lijevi uzdužni zid evangjelska strana) sadrži 3 svetačka lika, sv. Gjurgja na konju, kako ubija aždaju; na lijevo od svečeve glave održana su jedino slova: 8EOR. Druga je slika lik nekog sveca, koji desnom rukom drži o rame naslonjen mač. Tu se vidi ime svečevo u grčkim pismenima ΜΗΝΔ.·.C, koje svakako spadaše dônjoj slikariji, na kojoj bijaše prikazan svetac, čije se ime eto očuvalo. Treći se lik već ne da raspoznati.

Na desnom uzdužnom zidu (sa epistolske strane) čini mi se, da raspoznajem neku sjedeću podobu, s lijeva joj stoji Bogorodica, s desna četiri sveca na okupu; iza ovih još je neki svetački lik.

Crkva ima slabo izbočenu apsidu u obliku okrugla luka; nju su djelomično zazidali time, što su novi oltar nespretno smjestili. P. Vassilico, član isusovačkog kolegija u Skadru, kopirao je sa apside, prije nego je na rečeni način unakaziše, ova pismena i to u gornjem dijelu:

Θ
ω̃ Ñ

u dônjem dijelu:

ΟΘΕΟC
ὈΘΕΟCΉ
ΗΟΝὈΤ
ὈΤΟΝȢΈ
ΝΙΟΝ
-λ̓ϹὢΤΡΟ

Poznavačima grčke crkvene epigrafike mora se prepustiti, da odgonetnu ova dva natpisa.

S lijeva i desna od apside nalaze se, po P. Vassilicu, likovi svetaca Gregoriusa i Vasiliusa sa legendom:

S
8RI8ORIVS i VASILIVS.

Na obim srednjim stupovima takogjer su dva svetačka lika.

Slikarije u prednjoj polovici crkve ne dadu se više raspoznati.

Vanjska crkvena fasada je na uzdužnim stranama podijeljena na dva polja šiljastih lukova, a ovi počivaju na dva ugaona i jednom srednjem stupu; u poljima je po jedan nasvogjen prozor. Na prednjoj su strani ulazna vrata, na stražnjoj apsidin polukrûg. Pod krovom povlači se duž uzdužnih stijena ornamentalan nakit, uska pročelja završavaju šiljastim zabatima.

U pogledu arhitekture ova je crkva najbolje održani spomenik u sjevernoj Albaniji, pa je dvostruka šteta, što je unutarnja dekorativna slikarija tako oštećena.

Žemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.